



УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 17

науковий збірник

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. — Збірник 17. - 416 с.

Ukrainian Liberation Movement. — The Institute of Ukrainian Studies Named After Ivan Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement, 2012. — digest#17. — 416 p.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, рецензій та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у ХХ столітті, його структур та окремих особистостей.

Digest continues the series of scientific publication of documents, researches, reviews and other materials which show up different aspects of activity of Ukrainian liberation movement, its structural units and individuals in the ХХ century.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Марта Гавришко (відповідальний редактор); Руслан Забілий; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк, Геннадій Іванущенко, канд. іст. наук Іван Патриляк, Василь Стефанів.

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол засідання № 5 від 26 червня 2012 р.)**

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух» чекає Ваших матеріалів для публікації.

Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:

Зліва на право: Микола Харук-‘Вихор’, командир сотні ім. Богуна, Петро Мельник-‘Хмара’, командир ТВ 21 «Гуцульщина», Дмитро Олексюк-‘Їжак’, булавний. Гуцульщина, можливо 1945 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ДЖЕРЕЛА**Ірина Когут**

Феномен подвійної інституціоналізації українських архівів 7

Юрій Черченко

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві ОУН у Києві 21

Ігор Марчук

Невідомий документ про основні напрямки творчої роботи повстанського художника Ніла Хасевича-‘Зота’ у 1950—1952 рр. 36

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 рр.**Микола Посівнич**

Ув’язнення Степана Бандери в польських тюрмах 87

Олександр Кучерук

Роттердам — 23 травня 1938 року (до річниці загибелі голови ОУН Є. Коновальця)..... 103

Наталія Рева

Символи боротьби за незалежність: персоніфікація міжвоєнного українського визвольного руху 124

Устина Стефанчук

Др. Юліян Вассіян — кілька ескізів до портрету..... 140

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917–1921 рр.**Юрій Щур**

«Перші ластівки» організованого спротиву: українські націоналістичні організації в Запоріжжі (1940—1941 рр.)..... 159

Олеся Ісаюк	
Політика німецької окупаційної влади щодо населення Львова у дзеркалі урядових оголошень (1941—1944 рр.).....	179
Данило Саламін	
Зовнішньополітичні орієнтації УГВР (1943—1954 рр.) ...	202
Ярослав Антонюк	
Протидія Служби безпеки ОУН(Б) політично-пропагандистським та культурно-освітнім заходам радянської влади на території ПЗУЗ (1946—1951 рр.).....	222
Олександр Дем'янюк	
Діяльність підрозділів Воєнної округи «Турів» на теренах Волині восени 1943 року	246
Володимир Мороз	
Перемиська Воєнна округа УПА «Сян» (1944 р.).....	259
Олександр Вовк	
Диверсійна група УПА «Схід».....	336

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Іван Патриляк	
На війні — як на війні. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 288 с.....	375
Леонід Зашкільняк	
В українсько-польській дискусії з'явився серйозний аргумент. Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів:	

Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. — 1368 с.

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947 — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 288 с..... 381

Сергій Квіт

Націоналізм і релігія.

Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930-ті роки) / Заг. ред. О. Зайцева; Український Католицький Університет; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Видавництво УКУ, 2011. — 384 с..... 386

Олександр Зайцев

Ще про націоналізм і релігію.

З приводу рецензії Сергія Квіта..... 395

Ірина Когут

*Магістр соціології, експерт-соціолог
Центру досліджень визвольного руху,
молодший науковий співробітник
Національного музею-меморіалу
жертв окупаційних режимів "Тюрма
на Лонцького"*



У статті розглянуто процес трансформації архівів, які містять документи радянської карально-репресивної системи, як соціальних інститутів. На основі результатів експертного опитування щодо рівня відкритості архівів описано сучасний стан інституційних процесів в архівній сфері. Показано, що інституціоналізація архівів, де зберігаються документи про злочини та репресії радянського минулого, ще не завершилася.

Ключові слова: архів, документи радянської карально-репресивної системи, соціальний інститут, інституціоналізація, реінституціоналізація, деінституціоналізація.

Iryna Kohut

The phenomenon of ukrainian archives's double institutionalization

This article shows the process of transformation of archives, which include documents of soviet punitive-repressive system as a social institute. It is visualized the current condition of institutional processes in core archive sphere on the basis of expert inquiry results about the archives openness state. It is claimed that the institutionalization process of archives which keep the documents about crimes and repressions of soviet bygones is not complete.

Key words: archive, documents of soviet punitive-repressive system, social institute, institutionalization, reinstitutionalization, deinstitutionalization.

ФЕНОМЕН ПОДВІЙНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

Українське суспільство переживає трансформацію соціальних інститутів: відбуваються процеси їхньої деінституціоналізації та реінституціоналізації.

У часи ССРСР у інституційному просторі існували соціальні інститути, які із здобуттям Україною незалежності втратили свою актуальність. Назріла потреба їхньої зміни відповідно до нових умов та потреб суспільства.

Розглядаючи поняття «соціального інституту», польський соціолог Мар'ян Маліковський виокремив п'ять типів його дефініцій: біхевіористський, аксіологічно-нормативний, рольовий, організаційний, правовий¹. У своєму дослідженні архіву як соціального інституту ми використали два останні способи визначення соціального інституту, запропоновані цим автором. Згідно з першим, архів трактується як об'єднання людей, що має на меті реалізацію чітко окреслених цілей. Згідно з другим, правовим підходом архів як інституція покликаний до життя і санкціонований державою, що забезпечує його необхідними засобами, в тому числі і нормативними. Отже, архів, як і інші соціальні інститути, призначений втілювати в суспільну практику правові вимоги, підтримувати їх від імені держави, здійснювати контроль за їх дотриманням і, в разі необхідності, застосовувати певні санкції².

Варто окреслити понятійний апарат, використаний у дослідженні. *Інституціоналізація* — це процес становлення нових соціальних інститутів. Термін «*деінституціоналізація*» позначає процес їх руйнування та занепаду. *Реінституціоналізація* — часткова зміна чи реформування соціального інституту. Українські соціологи Євген Головаха та Наталія Паніна виділяють також поняття *подвійної інституціоналізації*, яке позначає одночасне функціонування в інституційному просторі старих і нових соціальних інститутів³.

¹ Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генезис, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 43–44.

² Там само.

³ Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 16–17.

Американський соціолог Пітер Бергер та німецький соціолог Томас Лукман у праці «Соціальне конструювання реальності» докладно описують процес інституціоналізації та виділяють послідовні етапи становлення соціального інституту. Насамперед, повинна існувати суспільна потреба для його створення та ідеологія соціального інституту, яка визначає його загальні завдання. Наступний етап передбачає перетворення одиничної практики соціальних акторів, як активних діячів в межах соціального інституту в усталену модель їхньої поведінки, що в майбутньому відтворюється з економією зусиль. Типізація відбувається тоді, коли певні схеми стають вже звичними для індивідів і постійно ними відтворюються. Відтак формується установка, що певні соціальні актори повинні поводитися звичним способом.

Четвертий етап — розподіл соціальних ролей та статусів між індивідами, що формує статусно-рольову структуру соціального інституту. Відтак виникає потреба в нормах і санкціях, що регламентуватимуть діяльність соціальних акторів, формуючи таким чином систему соціального контролю.

На думку П. Бергера і Т. Лукмана, можна твердити, що соціальний інститут сформувався, коли він легалізований (визнаний державою) та легітимізований (визнаний суспільством). На завершальному етапі в соціальному інституті відбувається затвердження прийнятних способів комунікації⁴.

Метою нашого дослідження є вивчення процесу інституціоналізації архівів як соціальних інститутів в сучасному українському суспільстві. При чому до уваги беремо лише ті архіви, які містять документи радянської карально-репресивної системи.

Після розпаду СРСР установи, які виконували функції захисту комуністичного режиму, мали б пройти процеси деінституціоналізації. Серед них такі соціальні інститути карально-репресивної системи як ЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ (в тому числі їх архівні підрозділи). Замість них мали творитися цілком нові, покликані захищати суверенітет України та забезпечувати дотримання верховенства права. Були утворені Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ та інші державні інституції, які, при-

⁴ Див.: Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания.* — М.: Медиум, 1995. — 323 с.

родно, обмежують доступ до інформації щодо своєї поточної діяльності. Проте виникла суспільна потреба у розсекреченні документів колишньої тоталітарної держави. Таку функцію мали б забезпечувати архіви. Тому соціальні інститути радянської держави, які відповідали за приховування документів та обмеження доступу до них в інтересах держави — архівні підрозділи колишніх спецслужб та силових відомств, — мали б зникнути. З огляду на важливість задоволення суспільної потреби в інформації в Україні мали творитися нові архіви, діяльність яких спрямовувалась би на організацію максимального доступу усіх зацікавлених суб'єктів до документальних джерел, що в них зберігаються. Надання вільного доступу до документів, які містять таємну інформацію про злочини радянської держави, із одиничних практик мало б перетворитися в поведінкову модель сучасних архівів. У користувачів архівів завдяки успішно завершеному процесові габітуалізації мало б сформуватися очікування можливості вільного отримання потрібної їм інформації про карально-репресивну систему СРСР. Ці завдання мали б отримати ґрунтовне нормативне та фінансове забезпечення з боку уряду. Відповідно, щодо політики доступу (механізми, межі, преференції) мала б бути досягнута суспільна (або принаймні політична) згода.

Відкритий доступ до документів радянських спецслужб мав би забезпечити спеціальний закон на зразок тих, які існують в пострадянських державах Центральної та Східної Європи. Він дозволив би архіву, який містить документи про порушення прав людини і злочини комуністичного режиму, отримати ідеологію, яка б визначала його основні завдання як соціального інституту. Архівні підрозділи правоохоронних органів та спецслужб, які містять документи карально-репресивної системи, мали б бути передані у цивільні архівні інституції. Натомість в Україні такого закону досі немає, а підрозділи колишніх репресивних органів і надалі функціонують в структурі СБУ та МВС. У 2008 р. архівний департамент СБУ зробив важливий крок на шляху до реінституціоналізації архіву, розпочавши масштабне розсекречення та надання у вільний доступ документів історичної частини архіву. В 2008—2009 рр. розпочато процедуру створення Центрального державного архіву національної пам'яті, яка передбачала передачу йому історичних документів зі сховищ сучасних СБУ, МВС, Служби зовнішньої

розвідки. Однак через зміну політичної ситуації це починання залишилося нереалізованим.

На сьогодні статусно-рольова система в архівних соціальних інститутах України вже сформувалася. У їхніх межах виокремлюємо два статуси: працівники архівів та користувачі. Щодо соціальних ролей, то можемо визначити серед них такі: керівники архівних установ, зберігачі фондів, архівісти, з одного боку, та дослідники-історики, правозахисники, журналісти, родичі осіб, які постраждали внаслідок репресій за часів ССРСР, або й самі постраждали, з іншого.

Система соціального контролю також вже є сформованою і закріплена у законодавстві України, а саме у Законі «Про національний архівний фонд та архівні установи», «Про державну таємницю», «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію». Наявність цих нормативно-правових актів також свідчить про легалізацію цього соціального інституту. Варто зазначити, що українське законодавство, яке регламентує архівну сферу, є недосконалим. На сьогодні досі немає закону, який би регулював порядок доступу до документів радянської карально-репресивної системи. В Україні, на відміну від інших посткомуністичних країн, не відбулася люстрація, яка супроводжувала процеси інституціоналізації таких архівів у цих державах. Це свідчить про те, що спроби досягнення суспільного консенсусу щодо задоволення потреби доступу до документів колишніх радянських спецслужб були або несистемними, або не досягли успіху. Ця ситуація потребує докладного аналізу, має бути предметом окремого дослідження.

Усталеними способами комунікації в межах архівних соціальних інститутів є письмовий (подання користувачами запитів і звернень для отримання потрібної інформації) та безпосередній, вербальний.

Дослідження стану інституційних процесів у сфері архівів

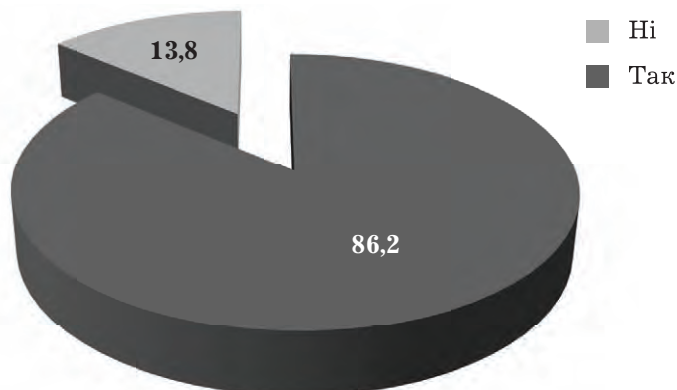
Задля з'ясування сучасного стану інституційних процесів у сфері архівів, які містять документи колишніх спецслужб, Центр досліджень визвольного руху провів експертне опитування. Дослідження проводилося в рамках проекту «Доступ до архівів як право на суспільну пам'ять» за підтримки Міжнародного фонду

«Відродження». До групи експертів увійшло 30 осіб, серед яких науковці, правозахисники та фахівці з доступу до інформації. Опитування було анонімним і проводилося в жовтні 2011 р.

Нижче подаємо основні результати експертного опитування за різними параметрами⁵.

1. Обмеження в доступі до інформації

86,2% опитаних експертів особисто стикалися з обмеженням в доступі до архівної інформації. Найчастіше такого роду перепони, на думку опитаних, створювалися у Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ (Галузевий державний архів МВС), а найменше — у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України).



Діаграма 1. Випадки з обмеження в доступі до інформації

Що стосується Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Галузевий державний архів СБУ), то 43,5% експертів відповіли, що їх обмежували в доступі до інформації не дуже часто, 30,4% — рідко, 13% — доволі часто та 13% — дуже часто.

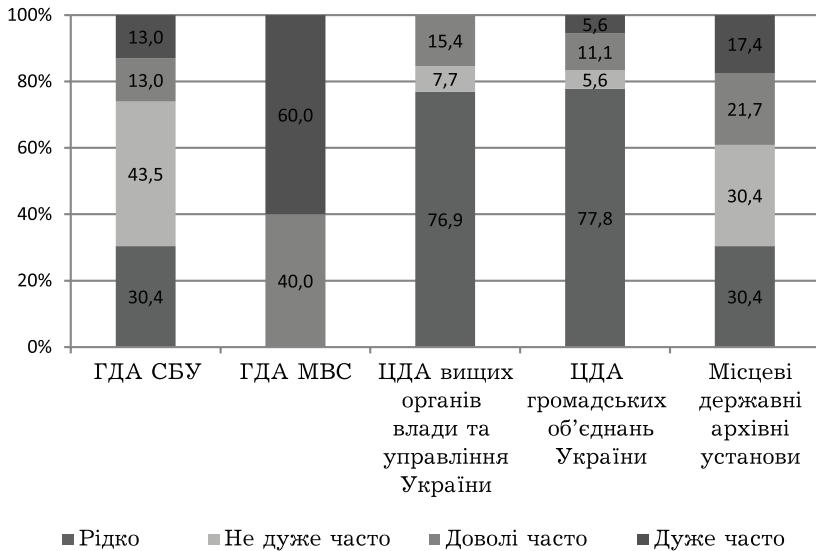
⁵ Бази даних проекту Центру досліджень визвольного руху на тему: «Доступ до архівів як право на суспільну пам'ять». Опитування проводилося 12–25 жовтня 2011 р. Загалом було опитано 30 експертів. Експертна вибірка була сконструйована на основі відбору типових представників цільових груп: науковці, правозахисники та експерти з доступу до інформації.

Щодо Галузевого державного архіву МВС, то випадки обмеження в доступі до інформації тут значно частіші, ніж у Галузевому державному архіві СБУ. Так, 40% опитаних відповіли, що стикалися з обмеженнями в доступі до архівної інформації доволі часто, а 60% — дуже часто.

Стосовно Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) 76,9% експертів відповіли, що рідко стикалися із обмеженнями у доступі до архівної інформації, 15,4% — доволі часто, 7,7 — не дуже часто.

Що стосується ЦДАГО України, то 77,8% опитаних відповіли, що рідко стикалися із обмеженнями в доступі до інформації, 11,1% — доволі часто, 5,6% — не дуже часто, 5,6% — дуже часто.

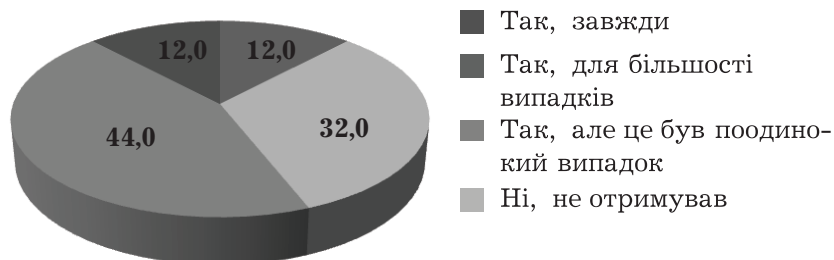
У місцевих державних архівних установах 30,4% експертів зазначили, що рідко стикалися з обмеженнями в доступі до інформації, 30,4% — не дуже часто, 21,7% — доволі часто, 17,4% — дуже часто.



Діаграма 2. Кількість випадків обмеження в доступі до інформації

Як бачимо, найчастіше із випадками в обмеженні доступу до інформації опитані експерти зустрічалися в архівах, які за часів СРСР були зовсім іншими за характером і призначенням соціальними інститутами і, відповідно, виконували інші функції. Це також може свідчити про незавершений процес деінституціоналізації карально-репресивних соціальних інститутів як таких.

Цікаво, що 12% з тих, хто стикався з обмеженнями в доступі до інформації, взагалі не отримували аргументованого пояснення про причини відмови, а 44% опитаних отримували їх лише інколи. Тобто користувачі архівів не тільки не отримують потрібної для них архівної інформації, а ще й не мають змоги дізнатися причину відмови у ненаданні документів.



Діаграма 3. Надання аргументованого пояснення у випадку відмови у доступі до інформації

2. Перепопи в доступі до архівної інформації

Найбільшою перепоною в доступі до архівної інформації більше половини опитаних, а саме 57,1%, називають обмеження в доступі до окремих архівних справ. Іншими перешкодами є невідповідність архівів сучасним нормам роботи (графік роботи, комфортність, наявність довідкового апарату, строки видачі документів). Таку відповідь дали 46,4% опитаних. На думку 32,1% експертів, роботі заважають обмеження в копіюванні документів. 25% вказало на низький рівень професіоналізму працівників архіву, а 14,3% — на бюрократичні перешкоди. На необізнаність громадян щодо їхніх прав на доступ до архівної інформації як на причи-

ну перепон вказало 17,9%, а 10,7% опитаних експертів твердять, що перешкодою в доступі до інформації є недосконалість, двозначність законодавства. Докладно результати опитування з цього питання подано на діаграмі.



Діаграма 4. Проблеми та перепони, які виникають при спробі доступу до архівної інформації

Ці цифри підтверджують те, що архіви не є цілком доступними для дослідників.

3. Умови роботи в архівах

Наявність гарних умов для роботи користувачів в архівах також є показниками їхньої доступності. Окремий блок питань анкети стосувався саме цих показників. Експерти оцінювали умови для роботи за п'ятибальною шкалою, де 1 — найгірша оцінка, а 5 — найкраща. Характеристиками, що виступають індикаторами комфорту та зручності в роботі дослідників в архівах, є такі: час очікування відповіді на запит, можливість користування копіювальною технікою, ноутбуком, описами архіву, компетентність персоналу, обслуговування в цілому.

За результатами опитування, найгірші умови для роботи дослідників створено в ГДА МВС. Найкращі умови з досліджуваних нами архівів створені у ЦДАВО України та ЦДАГО України.

Умови роботи в Галузевому державному архіві МВС були оцінені експертами таким чином. Час очікування відповіді на запит отримав оцінку 1,50, можливість користування копіювальною технікою — 1,00, можливість користування ноутбуком — 2,00, обслуговування в цілому — 1,33, можливість користування описами архіву — 1,33, компетентність персоналу — 1,50. Це найнижчі оцінки за всіма показниками. Така ситуація спричинена тим, що ГДА МВС є одним із найбільш закритих для дослідників архівів. Це ще раз підтверджує те, що в ГДА МВС не відбулась деінституціоналізація його як радянського соціального інституту, на основі якого б почалося становлення сучасного архіву.

Галузевому державному архіву СБУ експерти поставили такі оцінки: час очікування відповіді на запит — 3,77, можливість користування копіювальною технікою — 3,25, можливість користування ноутбуком — 3,53, обслуговування в цілому — 3,86, можливість користування описами архіву — 2,50, компетентність персоналу — 4,09. Варто зауважити, що персонал Галузевого державного архіву СБУ отримав найвищу оцінку і, на думку опитаних експертів, є одним із найбільш зручним для роботи.

ЦДАВО України експерти поставили наступні оцінки: час очікування відповіді на запит — 4,10, можливість користування копіювальною технікою — 2,76, можливість користування ноутбуком — 4,20, обслуговування в цілому — 3,91, можливість користування описами архіву — 4,33, компетентність персоналу — 3,81. Як бачимо, цей архів отримав найвищі оцінки за більшістю показників. Тому можемо зробити висновок, що ЦДАВО України є одним з кращих архівів за умовами роботи для дослідників.

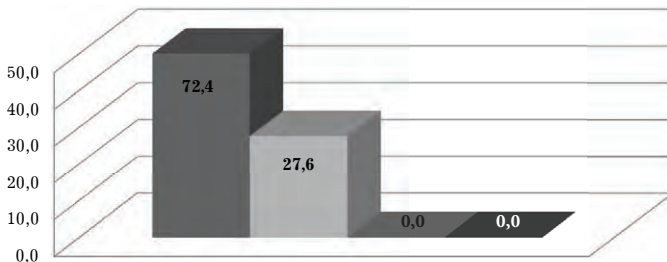
Щодо ЦДАГО України, то цьому архіву експерти поставили такі оцінки: час очікування відповіді на запит — 3,76, можливість користування копіювальною технікою — 2,61, можливість користування ноутбуком — 4,12, обслуговування в цілому — 3,65, можливість користування описами архіву — 4,17, компетентність персоналу — 3,79.

	Обслуговування в цілому	Комплектність персоналу архіву	Можливість користування описами архіву	Очікування відповіді на запит	Можливість користування копіювальною технікою	Можливість користування ноутбуком
ГДА СБУ	3,86	4,09	2,50	3,77	3,25	3,53
ГДА МВС	1,33	1,50	1,33	1,50	1,00	2,00
ЦДАВО України	3,91	3,81	4,33	4,10	2,76	4,20
ЦДАГО України	3,65	3,79	4,17	3,76	2,61	4,12
Місцеві архіви	3,43	3,21	3,61	3,13	2,37	4,04

Таблиця 1. Оцінка умов роботи в архівах

Опитані експерти давали власні рекомендації, як пришвидшити процеси руйнування радянських репресивних соціальних інститутів та становлення замість них нових архівних інститутів.

Переважна більшість опитаних переконана, що вся архівна інформація, створена до 1991 р., повинна бути відкритою: за це висловилося 72,4% опитаних. 27,6% загалом підтримують відкритість архівів, але з незначними обмеженнями. Варто наголосити, що жоден із експертів не обрав відповіді про те, що архівні документи до 1991 р. повинні бути закритими.



- Так, архіви з документами до 1991 р. повинні бути відкритими
- Так, але з незначними обмеженнями
- Так, але тільки інформація загального характеру (яка не була таємною в СРСР)
- Ні, така інформація не повинна бути відкритою

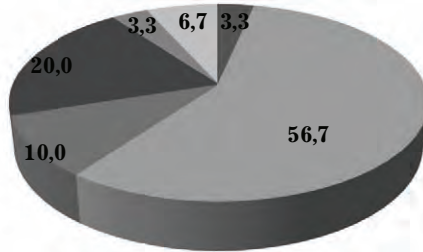
Діаграма 5. Результати відповіді на питання «Чи повинна бути загалом відкрита архівна інформація до 1991 р.?»

Перепони в доступі до окремих архівів можуть бути спричинені тим, що вони знаходяться у підпорядкуванні органів безпеки, а не у віданні цивільної архівної установи. Прикладом може бути архів органів безпеки УРСР, який на сьогодні знаходиться в підпорядкуванні Служби безпеки України. Це є свідченням не тільки незавершеності процесів деінституціоналізації старих радянських соціальних інститутів, а й дисфункціональності нових. Згідно з Законом України «Про Службу безпеки України», СБУ повинна виконувати функції захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян, від розвідувальної-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Сьогодні ж ця інституція водночас виконує функції архівних інститутів, які повинні надавати максимальний доступ до інформації, яка в них зберігається.

56,7% опитаних експертів вважають оптимальним варіантом створення на базі архіву органів безпеки УРСР, який зараз знаходиться в підпорядкуванні СБУ, окремої державної архівної установи. 20% опитаних вважають, що цей архів має бути переданий в Інститут національної пам'яті, 10% експертів переконані, що цей архів має бути підпорядкований одній з центральних архівних установ.

Наведені результати свідчать, що в Україні ще не завершилися процеси інституціоналізації архівів, які містять документи про злочини та репресії тоталітарного минулого. Вони мали б пройти цей процес та замінити репресивні інститути. Результати експертного опитування свідчать, що у інституційному просторі водночас діють як залишки старих репресивних інститутів, так і нові, ще не до кінця інституціоналізовані архівні інститути. Це підтверджує тезу Є. Головахи та Н. Паніної про феномен подвійної інституціоналізації у сучасному українському суспільстві. Прикладами та-

кого стану справ є Галузевий державний архів СБУ та Галузевий державний архів МВС, що містять документи про злочини та репресії у ССРСР. Обидва архіви є малодоступними для користувачів.



- Архів повинен і надалі залишатися в підпорядкуванні СБУ
- Архів має бути виокремлений в окрему центральну державну архівну установу
- Архів має бути в підпорядкуванні однієї з центральних державних архівних установ
- Архів має бути переданий в Інститут національної пам'яті
- Важко сказати
- Інше

Діаграма 6. Оптимальний варіант підпорядкування архіву органів безпеки УРСР, який зараз знаходиться в підпорядкуванні СБУ

Результати опитування дозволяють твердити про реінституціоналізацію репресивних інститутів, а не їх деінституціоналізацію. Галузевий державний архів МВС є одним із найбільш закритих, тобто виконує функцію не архівного інституту, а швидше репресивного, на основі якого він сформувався.

Децю інша ситуація з Центральним державним архівом громадських об'єднань України та Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України. Ці архіви успішно пройшли процеси реінституціоналізації. За часів ССРСР ці інституції також були архівними установами, перший був Центральним партійним архівом, а інший Центральним державним архівом Жовтневої революції, вищих органів влади та управління УРСР (раніше Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР). Тобто вже з самого початку створення ці соціальні інститути були покликані зберігати документи та надавати інформацію для користувачів. Після розпаду ССРСР ці архіви перебрали фонди попередніх інституцій, але змі-

нили підхід у своїй роботі, відповідаючи на нову суспільну потребу доступу до раніше закритих матеріалів.

Незавершеність процесів інституціоналізації архівних інститутів, які містять документи про радянські злочини та репресії, означає, що досі існують перепони при доступі до документів з історії ХХ століття. Замість того, щоб інформація про конкретні злочини радянського тоталітарного режиму стала доступною широкому колу громадян, вона досі приховується.

Приховування інформації про злочини проти людяності не практикується в демократичних країнах. Тому необхідно змінити ситуацію, яка склалася в Україні, з обмеженням в доступі до історичних документів. Насамперед, потрібно завершити процес деінституціоналізації репресивних інститутів, тобто повністю ліквідувати історичні архівні підрозділи в архівах СБУ, МВС, Служби зовнішньої розвідки, залишивши у віданні силових структур лише їхні власні архіви, які утворилися після проголошення незалежності України. Документи, які знаходяться у віданні цих інституцій, потрібно передати в окрему новостворену архівну установу або у вже існуючу, але таку, що успішно пройшла процеси реінституціоналізації. Для швидкої інституціоналізації архівних установ, що покликані надавати вільний доступ до архівів колишньої репресивної системи, на нашу думку, необхідно розробити та прийняти спеціальний нормативний акт, який законодавчо закріпить їхні основні функції та легітимізує поточні практики.

Юрій Черченко

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*



У статті подається огляд документів Євгена Коновальця в Архіві ОУН у Києві. Переважну більшість цих документів складає листування полковника Коновальця з чільними діячами УВО і ОУН, а також відомими українськими політиками і громадськими діячами. Листування **Є. Коновальця є важливим джерелом для дослідження історії українського національно-визвольного руху.**

Ключові слова: документи, Є. Коновалець, архів, ОУН.

Yuriy Cherchenko

The review of the Yevhen Konovalets's fund documents in OUN archive in Kyiv

The review of Yevhen Konovalets's fund documents in Archive of OUN in Kyiv is given in the article. Overwhelming majority of these documents is the correspondence of colonel Konovalets with the main figures of UVO and OUN, and other famous Ukrainian politicians and public men. Correspondence of Y. Konovalets is an important source for research of history of Ukrainian national liberation movement.

Key words: documents, Y. Konovalets, archive, OUN.

ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ В АРХІВІ ОУН У КИЄВІ

У червні 2011 р. виповнилась стодвадцята річниця від дня народження видатного українського політичного і військового діяча, одного з керманичів української національної революції 1917—1920 рр., керівника формації Січових Стрільців, Начальної Команди УВО і Проводу Українських Націоналістів полковника Євгена Коновальця. В Архіві ОУН у Києві зберігається кількесот документів Євгена Коновальця. У цій статті ми подаємо лише побіжний огляд документів з фонду Євгена Коновальця, оскільки для того щоб докладно розказати про все, одній статті, звичайно, буде замало.

Архів ОУН знаходиться в Києві при бібліотеці ім. Олега Ольжича. Більша частина документів архіву так чи інакше пов'язана з історією українського національно-визвольного руху. В архіві зібрані документи єдиної ОУН до розколу організації в 1940 р., а також документи й матеріали ОУН під проводом А. Мельника після розколу. Зокрема, це листи та інші особисті документи чільних діячів ОУН та різних українських політичних партій і організацій, зокрема, Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Дмитра Андрієвського, Степана Бандери, Юліяна Вассіяна, Олега Кандиби-Ольжича, Богдана Кентржинського, Михайла Колодзінського, Андрія та Миколи Ливицьких, Володимира Мартинця, Євгена Онацького, Миколи Плав'юка, Михайла Селешка, Омеляна Сеніка, Ярослава Стецька, Миколи Сціборського, Сидора Чучмана, Олега Штуля-Ждановича та ін. В архіві також зберігаються автографи відомих українських літераторів: Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза й Уласа Самчука.

Особовий фонд полковника Коновальця в Архіві ОУН хоч і не є кількісно найбільшим, проте документи фонду є безцінними для українських істориків. Основний масив документів полковника Коновальця в Архіві ОУН у Києві — це його листування з різними особами й організаціями. Від заснування ОУН в 1929 р. склалася така ситуація, що всі члени ПУН жили на еміграції в різних країнах і не мали можливості часто збиратися на наради. Тому багато важливих питань вирішувалося саме в ході листування. Через

листи Голова ПУН підтримував зв'язок і з осередками українських націоналістів в інших країнах, зокрема, він багато листувався з українськими громадами в США і Канаді.

Серед листів Євгена Коновальця найчисельнішу групу складають ті, що їх адресовано політичному референтові ПУН Дмитру Андрієвському. Ця частина фонду, що походить з архіву Дмитра Андрієвського, нараховує 271 документ¹. Листи Є. Коновальця до Д. Андрієвського є оригіналами (значна частина навіть автографами), а листи Д. Андрієвського до Є. Коновальця — це машинописні непідписані копії, які автор залишав для власного архіву.

Найдавнішим документом фонду є лист Є. Коновальця до А. Мельника від 31 грудня 1919 р. Загалом в архіві зберігається 38 листів Євгена Коновальця до Андрія Мельника, написаних у 1919—1922 рр.² Всі ці листи є автографами і походять, очевидно, з архіву Андрія Мельника. З цих листів, крім важливої інформації з історії стрілецького руху і створення УВО, можна також дізнатися і про окремі подробиці приватного характеру, життя і діяльність Є. Коновальця. Адже Андрій Мельник та Євген Коновалець були приятелями ще з часів української революції, а згодом поріднилися, одружившись з сестрами Софією і Ольгою Федак. Так, у листі від 31 грудня 1919 р. Євген Коновалець писав Андрієві Мельнику:

«В першу чергу почуваю своїм обов'язком від свого імені і тої рештки Стрілецтва, яка зібралася в Луцьку, висказати Вам, п[ане] Отамане, нашу глибоку радість з приводу поліпшення Вашого здоров'я. Віримо і ждемо цеї хвилини, коли Ви зможете назад повернути в стрілецьку сімю і спільно з нами зносити те все, що посилає нам недобра судьба»³.

А в листі від 30 січня 1922 р. Євген Коновалець запрошує Андрія Мельника на своє весілля:

«Ще одне прохання до Вас, Андрію! Нав'язуючи до нашої балачки перед моїм відїздом з Відня[,] прошу Вас, Андрію, бути

¹ Це листування опубліковане. Див.: *Документи і матеріали з історії ОУН. — Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927—1934 рр.)* — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2007. — 535 с.

² *Листи Є. Коновальця до А. Мельника ближчим часом будуть опубліковані у виданні ім. О. Теліги.*

³ *Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 31 грудня 1919 р. // Архів ОУН у Києві.*

свідком завершення цього, в що теж Ви, Андрію, вклали немало своєї душі. Вінчання моє з Мруком* відбудеться 16, а найдалше 18 ц[ього] м[ісяця]. Прошу ласкаво о якнайскоршу відповідь чи зможете приїхати»⁴.

В липні того ж 1922 р. Євген Коновалець пише Андрієві Мельнику листа з Ворохти, радячи йому після закінчення студій у Відні повертатися до Галичини: «Після основного передумання, як Вам далше бути, рішився остаточно дати Вам від себе до нічого Вас, розуміється, не зобов'язуючу пораду після покінчення Ваших студій перенестися ту до нас. Вже навіть засягав я язика відносно посади для Вас і здається мені, що могли би Ви зараз після Вашого приїзду одержати таку в Митрополичих добрах. Ще раз зазначую, що це все ще остаточно Вам до нічого не зобов'язує[,] так що остаточно децізія* належить в цьому випадкові тільки до Вас. Даючи Вам цього рода пораду, руководився я виключно поглядом, що присутність Ваша між нами є більше потрібна, чим Ваш побут за кордоном»⁵.

В Архіві ОУН у Києві, у фондї Є. Коновальця, зберігаються також його листи (автографи) до групи старшин Січових Стрільців. Листи, що датуються проміжком між 17-м лютого і 6-м травня 1921 р.⁶, написані олівцем у двох зошитах в лінійку, розміром 14x22 см. В першому зошиті текст нараховує 50 сторінок, в другому — 48.

Цікавим для істориків є також листування Євгена Коновальця з Олегом Кандибою-Ольжичем, керівником культурної референтури ПУН. Листування Є. Коновальця з О. Ольжичем, яке зберігається в Архіві ОУН у Києві, нараховує 28 документів⁷ і охоплює час з вересня 1936 р. до листопада 1937 р. Переважна більшість листів Олега Кандиби-Ольжича до Євгена Коноваль-

* Так в сім'ї лагідно називали Ольгу Федак, дружину Євгена Коновальця.

⁴ Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 30 січня 1922 р. // Архів ОУН у Києві.

** Тобто рішення.

⁵ Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 17 липня 1922 р. // Архів ОУН у Києві.

⁶ Ці листи опубліковані. Див.: Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 239—268.

⁷ Повністю це листування заплановано до публікації в журналі «Український історик». 10 документів з 28 вже опубліковані. Див.: Черченко Ю. А. Нові джерела з історії Культурної Референтури ПУН: листування Євгена Коновальця з Олегом Кандибою-Ольжичем (1936—1937 рр.) // Розбудова держави. — 2010. — № 1. — С. 157—176.

ця є автографами, написаними чорнилом (крім двох листів, які надруковані на машинці). Листи ж Є. Коновальця до О. Ольжича, навпаки, є машинописними або рукописними копіями. Відповідно можна зробити висновок, що це листування походить з архіву Голови ПУН. Листи Євгена Коновальця до Олега Кандиби-Ольжича точно датовані (крім одного). В той же час Ольжич у своїх листах до полковника Коновальця писав лише число й місяць, а рік представлено тільки у двох його листах.

Листування Євгена Коновальця з Олегом Кандибою-Ольжичем, яке зберігається в Архіві ОУН у Києві, невідповідно починається з 1936 р. Саме в цьому році, очевидно, Голова ПУН доручив відомому вже тоді поету і вченому-археологові Олегу Кандибі-Ольжичу створити і очолити культурну референтуру ПУН. Документальних джерел, які б засвідчили точну дату створення культурної референтури ПУН, на жаль, ми поки що не знаємо. Дехто з істориків вважає, що Ольжич очолив КР в 1937 р.⁸, а дехто пише, що і сама референтура була створена в тому ж році⁹. Аналізуючи листування Є. Коновальця з О. Ольжичем, можна зробити висновок, що до цієї роботи Ольжич був залучений у другій половині 1936 р.

Основний зміст листування О. Ольжича з Є. Коновальцем полягав у обговоренні різноманітних аспектів діяльності культурної референтури. Самий термін «культурна референтура» ми вперше зустрічаємо в листі О. Ольжича до Є. Коновальця від 14 грудня 1936 р., а про свої завдання в галузі культурної роботи Ольжич пише Коновальцеві ще раніше, в листі від 13 жовтня 1936 р. Враховуючи це, можна зробити припущення, що Ольжич приступив до формування Культурної референтури в середині 1936 р. Тоді ж, очевидно, Голова ПУН прийняв рішення про створення такої референтури в Проводі.

З цього ж листування ми дізнаємося про окремі подробиці перебування Ольжича в Італії у 1937 р. Олегові Кандибі-Ольжичу

⁸ Винар Л., Атаманенко А. Олег Кандиба і Український Науковий Інститут в Америці // Олег Ольжич. In *теторіат. Спогади, статті*. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. — С. 327.

⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. — С. 482; Маруняк В. Культурна Референтура ПУН в роках 1937—1942 // Український історик. — Т. 22. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 75; Гасюк Б. О. Ольжич-Кардаш революціонер, державник, християнин // Олег Ольжич. In *теторіат. Спогади, статті*. — С. 347.

вдалося отримати стипендію Міжуніверситетського інституту в Римі. Є. Коновалець в листі до О. Ольжича від 15 лютого 1937 р. писав, що таку ж стипендію отримано і для Олега Лащенка.

Згадані вище документи вже опубліковані або підготовлені до публікації. Решта листування та інші документи ще не публікувалися. Так, понад 100 документів нараховує листування Євгена Коновальця з Українською Стрілецькою Громадою Канади, що була заснована 3 січня 1928 р. у Вінніпезі. Ці документи, вочевидь, походять з Канади, бо всі листи полковника Коновальця є оригіналами, частина автографами, а листи до нього — копіями. Хронологічно це листування належить до 1929—1934 рр. 81 документ — це листування Є. Коновальця з головою Управи УСГ Іваном Гуляєм. У фонді є також кілька листів до секретаря Управи УСГ Д. Герича і керівника Гуртка УСГ в Саскатуні Василя Рурика. Серед цього листування зберігаються інформаційні матеріали ПУН, які Є. Коновалець надсилав керівникам УСГ. На цих матеріалах подекуди є написи рукою Є. Коновальця.

У фонді Євгена Коновальця зберігається також вісім його листів до Макара Кушніра за січень—вересень 1929 р. Усі ці листи є оригіналами, один з них — автограф. Зберігся конверт одного з листів, надісланого Коновальцем з Берліна до Кушніра у Відень. На жаль, з конверта зрізана марка з більшою частиною поштового штемпеля, і тому дату встановити неможливо. В цих листах Євген Коновалець називає Макара Кушніра його організаційним псевдонімом 'Богуш'. Очевидно, що Кушнір сам так підписувався і, можливо, Коновальцю спочатку не було відоме справжнє ім'я автора. В листі до Макара Кушніра від 2 січня 1929 р. з Берліна Євген Коновалець пише: «У Ваших листах Ви згадуєте, що знаєте Ви мене з київських і мабуть віденських часів. Коли це [е] можливим, подайте мені своє правдиве назвико, тому що так[,] як Ви себе зараз називаєте[,] не можу собі Вас пригадати»¹⁰ В тому ж листі Коновалець подає Кушніру певні уроки конспірації: «У Вашому великому листі порушили Ви надзвичайно багато дуже актуальних справ, а між ними теж такі, які зогляду на їх характер треба оминати в офіційальній переписці. Ви мусите признати, що лихо не спить і що помимо нашої найліпшої волі може воно

¹⁰ Лист Є. Коновальця до М. Кушніра від 2 січня 1929 р. // Архів ОУН у Києві.

попасти в непокликані руки. Прошу Вас тому взагалі цих справ в переписці не порушувати, а коли вже конче потрібно, так пересилайте їх безпосередно на мої руки»¹¹. В листах до Макара Кушніра Євген Коновалець заторкував організаційні питання підготовки I конгресу ОУН. Оскільки Кушнір тоді мешкав у Відні, де і планувалося провести конгрес, то Коновалець просив його порадити Р. Ярому, як краще примістити делегатів. Також в листах Євгена Коновальця багато уваги приділялося статтям, які писав Макар Кушнір до журналу «Розбудова нації» та української газети у США «Свобода».

Багато листувався Євген Коновалець з Ярославом Барановським. В архіві збереглося тільки 14 документів з цього листування. Але якщо взяти до уваги, що всі документи належать до одного місяця — листопада 1937 р., то можна зробити висновок, що їхнє листування було дуже інтенсивним. Листи писалися практично через день. А два листи Євгена Коновальця мають ту саму дату: 22 листопада 1937 р. Очевидно, документи походять з архіву Голови ПУН, тому що всі листи Барановського є оригіналами (один друкований на машинці, а решта автографи), а листи Коновальця — це копії, половина з них автографи і друга половина — машинописи.

Євген Коновалець в листах до Ярослава Барановського порушував багато важливих організаційних питань. Так, в листі від 13 листопада 1937 р. він пише про нового представника ПУН в Англії: «Прийшов лист від Біляка. Повідомляє він, що людина, призначена до Океївки*[,] вже виїхала. Називається він Давидович. Є уродженцем Канади і мав досить добре знання в Злучених Державах. Коли йому поставлено пропозицію, він без ніяких застережень поставив себе до диспозиції Товариства. Має університетську освіту (економія, статистика і право) та говорить плавно по англійськи і українськи. Знає теж французьку мову. Має бути гарний, культурний і молодий — 25 літ. Коли би він випадково зголосився у Костика**, прошу Вас негайно взяти його в свою опіку»¹².

¹¹ Лист Є. Коновальця до М. Кушніра від 2 січня 1929 р. // Архів ОУН у Києві.

* Біляк — псевдонім Омеляна Сеніка; Океївка — кодова назва Великої Британії, від слова Окей — псевдоніма Є. Ляховича.

** Костик — псевдонім Олекси Бойківа.

¹² Лист Є. Коновальця до Я. Барановського від 13 листопада 1937 р. // Архів ОУН у Києві.

В цьому ж листі Євген Коновалець пише і про взаємини з крайовиками. Про певні проблеми у відносинах між ПУН і Крайовою езекутивною ОУН на ЗУЗ Є. Коновалець писав Д. Андрієвському ще в 1932 р.¹³ І в цьому листі йдеться про непрості стосунки між ПУН і КЕ ОУН на ЗУЗ: «Далі пише Біляк наступне: «Ту тепер приїздять різні люде з краю, що йдуть в попи або що женяться і в цей спосіб продістаються в Америку та поширюють відомости, немов би націоналісти в краю не були вдоволені з Проводу за його бездіяльність, за брак ініціативи та що позначаються сильні напруження між ЗУЗ та ПУН...» На маргінесі цієї вістки Біляка хочу завважити, що цю справу варто би глибше прослідити, де саме шукати джерела цих провокацій. Нічого без причини не діється»¹⁴.

Ще одна важлива тема з цього листа — це підготовка II Конгресу ОУН. Коновалець пише: «Порушує він (Сеник — Ю.Ч.) теж справу Конгресу та зазначає, що ніякої підготовки там на місці він так довго не може почати, доки не буде від нас мати запевнення, що ми постарасьомь о відповідну кількість «мирів»* та що зможемо потрібну кількість людей перекинути там туди. Це правильно. Я хочу йому відписати, що так як в нас справи складаються, ми з підготовкою Конгресу до весни не будемо готові»¹⁵.

В цьому ж листі Євген Коновалець наголошує на необхідності ощадливо витрачати організаційні кошти: «Навязуючи до нашої вчорашньої телефонічної балачки[,] я рішучо противлюся, щоби вживати телефону** в випадках, в яких не є конечним цей спосіб звязку між нами. Ви мені вислали листа і мусіли допускати, що я[,] здаючи собі справу з важливости поодиноких питань, постарася о це, щоби Ви своєчасно отримали від мене відповідні директиви. Значить[,] злишним було платити вчора вечором такси аж за два телефони (а може навіть за три), бо остаточно в нас гроші не переливаються. Коли б були подождали до сьогодні, то з

¹³ Див.: *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2. *Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.)* — С. 453.

¹⁴ *Лист Є. Коновальця до Я. Барановського від 13 листопада 1937 р. // Архів ОУН у Києві.*

* *Тобто віз.*

¹⁵ *Там само.*

** *Йдеться про міжнародні дзвінки.*

мого листа, що Ви його сьогодні повинні отримати, були б і так про все зорієнтувались»¹⁶.

Цікавим для дослідників, безперечно, буде і листування Євгена Коновальця з Кіндратом Полуведьком, який, як стало відомо пізніше, був агентом НКВД. Воно охоплює час від травня 1936 р. до грудня 1937 р. і налічує 19 документів. Всі листи К. Полуведька до Є. Коновальця (9 документів) є автографами, писані синім чорнилом, яке сильно потемніло від часу. Вісім з них підписані «Д. Т.», а один має підпис «Скрипник»*. Два листи мають ту саму дату — 4 серпня 1937 р. Сім листів Є. Коновальця до К. Полуведька є автографами, а три друковані на машинці. Всі листи Коновальця мають над текстом надпис синім олівцем: «Скр[ипнику]». Очевидно, що напис вгорі зазначав, для кого призначено лист, куди і через кого його слід пересилати. Автографи Коновальця написані через копірку. І рукописні листи, і машинописні були копіями, які Голова ПУН лишав для власного архіву.

Листування Коновальця з Полуведьком містить різноманітну інформацію до історії ОУН. Так, у листі від 9 липня 1936 р. Є. Коновалець пише про рішення відправити трьох членів ОУН з групи, яка навчалася в Італії, на Далекий Схід. З цих же листів ми дізнаємося про ті напрямки організаційної роботи, які полковник Коновалець хотів доручити Полуведьку. 20 грудня 1937 р. Полуведько пише Коновальцеві листа з Відня. У ньому серед іншого йшлося про таке: «З тієї розмови** я з радістю довідався, що Ви взяли рішення допомогти мені вийти в ширший світ, бути серед людей і стати до живої праці. За це Ваше рішення складаю Вам якнайсердечнішу подяку. Разом з тим маю дуже поважні причини прохати Вас о зустріч зі мною ще до того, як маю вирушити до Шапер[івки]*** на працю. Маю конечну потребу викласти Вам свої міркування щодо характеру і технічно-організаційних умов визначеної мені праці. Ходить мені про дуже важливі організаційні і персонально-людські моменти. Неполадження цього ще

¹⁶ Лист Є. Коновальця до Я. Барановського від 13 листопада 1937 р. // Архів ОУН у Києві.

* Д. Т. (Тогобічний) і Скрипник — псевдоніми Кіндрата Полуведька.

** Йшлося про розмову К. Полуведька з сотником Р. Ярим.

*** Шаперівка, Шаперівка — кодова назва Німеччини від слова «Шеп» — псевдоніма Ріка Ярого.

до відбуття на працю унеможливилює мені прийняття цього пред-
ложення. А причини я можу викласти лише Вам і лише Ваше без-
посереднє, а не переказане, слово є для мене закон. Тому дуже
й дуже прошу Вас дати мені можливість раніше, аніж рушити з
Дост[ойнівки]* до Шапер[івки], викласти Вам ці причини»¹⁷. Ці-
каво, що у всіх своїх листах К. Полуведько в тій чи іншій формі
висловлює своє бажання зустрітися з полковником Коновальцем.

28 грудня 1937 р. Євген Коновалець пише у відповідь: «Від-
носно зустрічі моєї з Вами, то я в другій половині січня місяця
зовсім певно буду в Меківці** і тоді будемо мати нагоду про все
точнійше побалакати. Як Вам вже п[ан] Шеп передавав[,] я бажав
би собі, щоби Ви у Меківці довше затрималися. Можливо, що
Ви взагалі там останете і тільки час від часу будете доїздити до
Суомі*** для поалагодження конкретних і актуальних справ. Ваше
завдання в Меківці було би поглибити і поширити там на місці
нашу легальну громадську працю і[,] коли умовини на то позво-
лять[,] найти звязки і бути нашим відпоручником в так званій
антикомінтернівській акції там на місці. Прошу цих завдань не
лякатися, бо всі ми з нашого боку докладемо всіх зусиль, щоби
ці Ваші завдання там на місці облегшити... Взагалі я дуже бага-
то надіюся від Вашого заактивізування і від Вашої діяльності на
терені Меківки. Прошу використовувати час і поглиблювати Ваше
знання німецької мови.

Був би вдячний, коли би Ви мені черкнули кілька слів про
відносини в Суомі, зокрема[,] чи можна мати надію, що згодом
вдасться нам створити там базу і пункт випаду проти червоних?
Які були Ваші взаємовідносини в останньому часі до тамошніх уря-
дових чинників?»¹⁸.

В архіві також зберігається телеграма від 9 лютого 1938 р. з
Роттердаму до Амстердаму за підписом Вельмуд^{4*}. Вона написана
латинськими літерами. Текст цієї телеграми такий: «Чекаю кож-

* Достойнівка — кодова назва Австрії.

¹⁷ Лист К. Полуведька до Є. Коновальця від 20 грудня 1937 р. // Архів ОУН у Києві.

** Меківка — кодова назва Німеччини і Берліна від слова Мек — псевдоніма
Володимира Стахіва, відомого діяча ОУН, старшого брата Євгена Стахіва.

*** До того часу Полуведько мешкав у Фінляндії і очолював відділ ОУН у цій країні.

¹⁸ Лист Є. Коновальця до К. Полуведька від 28 грудня 1937 р. // Архів ОУН у Києві.

^{4*} Вельмуд — це псевдонім Павла Судоплатова.

ного дня до* 7 годин вечера парк Merwestein біля пам'ятника = Вельмуд++».

У фонді Євгена Коновальця знаходиться і листування з Омелянком Сеником за січень—квітень 1938 р. Воно складається з чотирьох листів Сеника до Коновальця і трьох листів Коновальця до Сеника. Всі листи Сеника є автографами. Останній лист, за 12 квітня 1938 р., написаний на бланку французької авіапошти, відправлено з Дакару по дорозі до Південної Америки. Омелян Сеник пише: «Приплив я до Дакар (колонія фран[цузька]** і звідси пересилаю Вам і усім Вашим сердечні поздоровлення. Знаючи філіятелистичні інклінації Юрка***[,] водночас збагачую тим робом його колекцію деякою екзотикою»¹⁹. З листа ми дізнаємося, що О. Сеник пароплавом плыв до Бразилії до Ріо-де-Жанейро, а звідти до Сан-Пауло. Також він планував побувати в Аргентині. Листи Є. Коновальця до О. Сеника друковані на машинці і не підписані, тобто є копіями, які автор залишав для власного архіву. Над текстом вгорі червоним олівцем написано: «Біл[яку]» (псевдонім О. Сеника).

Значну групу документів фонду Євгена Коновальця становить листування, пов'язане з отриманням дозволу на мешкання полковника у Швейцарії. Це різні документи департаменту юстиції і поліції кантону Женева, листування з литовським консульством в Цюриху (на той час Коновалець мав литовське громадянство). Серед цих документів є анкета, яку власноручно заповнив Євген Коновалець. На цій анкеті дату не проставлено, але за змістом вона належить до середини 1930-х років. **Переважає більшість документів швейцарських офіційних установ і листів до них писані французькою мовою, але серед них є і декілька документів німецькою мовою.**

В 1929 р. Євген Коновалець їздив до Північної Америки. В архіві зберігаються його проїзні документи: квиток третього класу на пароплав «Левіафан» компанії «United States Lines», що відпливав 20 квітня 1929 р. з Шербурга до Нью-Йорка, поштова картка з

* Далі йде слово, яке не вдалося прочитати. Очевидно, голландська телеграфістка зробила якусь помилку. Ймовірно, там було «до решти».

** Нині Республіка Сенегал.

*** Йдеться про сина Євгена Коновальця Юрка.

¹⁹ Лист О. Сеника до Є. Коновальця від 12 квітня 1938 р. // Архів ОУН у Києві.

фотографією цього пароплава, багажні квитанції, квиток другого класу тієї ж компанії на зворотній рейс з Нью-Йорка до Шербура.

Окрему частину особового фонду Євгена Коновальця становлять документи, присвячені вшануванню його пам'яті. Так, для підготовки відзначення двадцятої річниці смерті Коновальця постановою ПУН від 30 листопада 1957 р. створено спеціальний комітет на чолі Андрієм Мельником. На пропозицію ПУН до цього комітету ввійшли також представники ОУНР і ОУНЗ. Членами Президії комітету були Андрій Мельник, Степан Бандера, Роман Дашкевич, Дарія Ребет, Юрій Студинський, Модест Семирозум; члени ділового секретаріату: Яків Маковецький, Михайло В. Борис, Роман Дебрицький, Омелян Кушпета. У фонді зберігаються протоколи засідання Президії комітету, програма відзначення двадцятих роковин смерті полковника, запрошення, що розсилалися для участі у вшануванні пам'яті Є. Коновальця 25 травня 1958 р. в Роттердамі, інформації про підготовку і перебіг урочистостей.

І в наступні роки в травні в Роттердамі на могилі вождя відправлялись панахиди. Їх організацією опікувався керівник суспільно-громадської референтури ПУН Яків Маковецький, який мешкав у Мюнхені. У фонді зберігаються матеріали про підготовку відзначення 21 роковин загибелі Євгена Коновальця, датовані березнем 1959 р.

Так само урочисто українські націоналісти спільно відзначали 30-ліття, 40-ліття та 50-ліття з дня смерті Євгена Коновальця. Створювалися Ділові комітети для жалобних відзначень у Роттердамі. У 1987 р. такий комітет очолив Яків Маковецький. У фонді зберігаються матеріали цього комітету. Серед них лист Іллі Дмитріва (на бланку Української центральної інформаційної служби) до Якова Маковецького від 18 січня 1988 р., де він за дорученням Проводу революційної ОУН висловлює згоду на пропозицію ПУН спільно відзначити роковини загибелі основоположника і довголітнього Провідника ОУН.

В 1959 р. розпочалося створення Фундації для дослідів життя і діяльності Євгена Коновальця. В архіві зберігаються статут Фундації і листи від різних українських організацій на еміграції, яким був направлений цей статут з метою залучити їх до членства у Фундації. Як видно з документів, стати дійсними членами Фундації висловили бажання Українське товариство «Відродження» в Аргентині, Українська видавнича спілка в Лондоні, Союз україн-

ців у Великій Британії, Об'єднання українців у Великій Британії, Спілка української молоді у Великій Британії, Ліга визволення України (Канада), Українська стрілецька громада в Канаді, Українсько-Бразильський клуб, Організація українок Канади, Українська національна єдність (Франція), Організація державного відродження України (США) та ін.

12 травня 1961 р. в Мюнхені в приміщенні ЦПУЕН* відбулися Основоположні Збори «Фундації для дослідів життя і діяльності полк. Євгена Коновальця». В архіві зберігається листування членів ОУН і громадських діячів, пов'язане з підготовкою цих зборів, вітальні листи учасникам зборів, інформації до відома українського громадянства про перебіг зборів. З цих документів, зокрема, дізнаємося, що на зборах була обрана Управа у такому складі: голова — проф. Юрій Бойко, заступник — мгр. Ярослав Бенцаль, секретар — Олекса Вінтоняк, члени Управи др. Григорій Васюкович, пп. Євген Мацях, Роман Дебрицький, Яків Маковецький. Була також обрана Контрольна Комісія: голова — полк. Андрій Мельник, члени — проф. Степан Ленкавський, др. Богдан Кордюк, заступники — др. Мирон Коновалець, проф. Василь Орелецький.

19 грудня 1963 р. Управа Фундації провела в Мюнхені в приміщенні Дому української науки Студійну Конференцію, а після неї — Загальні збори Фундації. Одним з головних питань була підготовка до видання збірника про життя та діяльність Є. Коновальця «Євген Коновалець та його доба». Доповідь про стан підготовки цього збірника зробив редактор Михайло Борис. В архіві міститься програма конференції, звіт про загальні збори та інші документи, зокрема, текст виступу М. Бориса.

В архіві зберігається і книга запису гостей, що відвідували будинок Євгена Коновальця у Римі в 1940—1957 рр. Гостей приймала дружина Євгена Коновальця Ольга Коновалець, яка після загибелі чоловіка продовжувала жити з сином у Римі. В фонді Євгена Коновальця знаходиться частина листування Ольги Коновалець. Як додаток до статті публікуємо один з листів Ольги Коновалець — лист до Якова Маковецького від 15 січня 1972 р. У тому році вийшла друком книга «Євген Коновалець та його доба». Яків Маковецький написав до цієї книги дві статті: «Є. Коновалець у Швейцарії» і

* Центральне представництво української еміграції в Німеччині.

«Підготовка атентату в Женеві». Під час написання цих статей він надсилав листи до сестер Софії Мельник та Ольги Коновалець з проханням допомогти йому прояснити деякі подробиці. До того ж Яків Маковецький з 1964 р. (після смерті Голови ПУН полковника Андрія Мельника) за дорученням ПУН опікувався Ольгою Коновалець і Софією Мельник. За словами Зенона Городиського, «цей великий морально-християнський і національний обов'язок Яків Маковецький виконував з якоюсь виїмковою увагою, піетизмом, докладністю і синівською відданістю»²⁰

Лист, який ми публікуємо, є відповіддю на один з листів Якова Маковецького до Софії Мельник. Документ публікується без виправлень, у повній відповідності до оригіналу.

ДОКУМЕНТ 1.

ЛИСТ ОЛЬГИ КОНОВАЛЕЦЬ ДО ЯКОВА МАКОВЕЦЬКОГО ВІД 15 СІЧНЯ 1972 р.

Вельмишановний і дорогий пане докторе.

Подаю Вам деякі дані з життя мого чоловіка, про які Ви запитували мою сестру*. В Празі, оскільки памятаю, мій чоловік не жив ніколи довго, все тільки доривочно.

Побут у Відні: від 1920 р., але не памятаю чи від весни. Це ще можу перевірити. Поворот до краю: літом 1921 р. Виїзд закордон (через Данціг): грудень 1922, здається 1-го.

В Німеччині жили ми перші місяці в Еберсвальде. До Берліна переїхали осінню 1923 р. (жовтень або листопад). Жили там до кінця січня 1930 р.

Переїзд до Женеви: 29 або 30 січня 1930 р. **Все жили там офіційно.** Труднощі почалися здається від побуту Літвінова в Женеві і його візит[а] у шефа женевського кантонового уряду, який був лівий. Усі женевські справи памятає певно дуже добре О. Сокіл, який був тоді секретарем мого чоловіка. Ніяких шикан** супроти

²⁰ *Городиський Зенон. Людина принципів і праці // Свобода. — 1990. — Ч. 149. — 7 серпня.*

* *Йдеться про Софію Мельник, сестру Ольги Коновалець.*

** *Тобто переслідувань (з польської).*

мене не було, кликали мене тільки раз чи два до головної федеральної поліції до Берна на переслухання, які були дуже довгі і втомлюючі. По виїзді з Женеві жив мій чоловік в Монтри, *Montreux**. Ми обое з Юрком, як також Сокіл, часто там їздили.

До Риму переїхали ми 19.9.1936.

День вінчання: 18.2.1922. Свідками були Льоньо (Лев) Лепкий і полк[овник] Отмарштейн** (УСС і СС).

Як ще щось хочете знати то прошу мені написати. А я також напишу як ще щось собі пригадаю, може знайду яку дату. Сьогодні в поспіху не можу більше нічого Вам подати.

Щиро вітаю

О. Коновалець

П.С. Рівночасно пишу до моєї сестри і подаю їй ще деякі деталі, які не думаю щоби були Вам цікаві. Як вона думає що так, то певно Вам напише.

Архів ОУН у Києві, фонд Євгена Коновальця. Оригінал, машинопис.

* *Дописано рукою.*

** *Так у тексті.*

Ігор Марчук

Завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху



Стаття присвячена творчості повстанського художника-графіка Ніла Хасевича. У ній аналізуються творчі плани митця на останньому етапі його діяльності у підпіллі протягом 1950—1952 рр.

Ключові слова: документ, Ніл Хасевич, графіка, творчість.

Ihor Marchuk

Unknown document about main courses of art work of insurgent graphic artist Neil Khasevych-‘Zot’ in 1950—1952

The article is devoted to the creation of the insurgent graphic artist Neil Khasevych. It examines the artist’s creative plans at the final stage of his activity in the underground from 1950 to 1952.

Key words: document, Neil Khasevych, graphics, art.

НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ ПРО ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТВОРЧОЇ РОБОТИ ПОВСТАНСЬКОГО ХУДОЖНИКА НІЛА ХАСЕВИЧА-‘ЗОТА’ У 1950–1952 рр.

Опрацьовуючи різні документальні матеріали про життєвий та творчий шлях відомого повстанського художника-графіка Ніла Антоновича Хасевича, вдалося віднайти цікавий документ, який проливає світло на основні напрямки його творчості на початку 1950-х рр. Сам документ досить об’ємний і містить докладну інформацію про велику серію робіт, яку художник запланував створити у той час. Він складається з трьох частин: 1) «Список тем для рисунків»; 2) «Примірне закомпонування рисунків»; 3) «Короткі загальні пояснення до запроєктованих рисунків».

Те, що Н. Хасевич працював над реалізацією цього творчого задуму, підтверджують оригінальні дереворити, які теж вдалося виявити. Як видно з описів композицій графічних творів та самих дереворитів, художник у процесі роботи дещо їх змінював, додавав певні деталі. Це була велика серія робіт, яку він умовно розділив на 9 циклів, маючи на меті художніми засобами показати різкий контраст між описом большевицького «раю» у засобах масової інформації, книгах, плакатах та страшною дійсністю повсякденного життя простих селян, робітників, інтелігенції. У ході роботи виникла й назва циклу — «Слова і дійсність».

Як просувалась ця робота, ми дізнаємось з листа художника до керівника Проводу ОУН в Україні Василя Кука-‘Коваля’ у листопаді 1951 р. Ніл Хасевич зазначає, що його навантажує роботою крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Василь Галаса-‘Орлан’, а останнім часом на його прохання він першочергово має виконувати завдання також і В. Кука:

«Всі попередні замовлення 1+1¹ виконані. Лишилось тільки повторити клішу «20 років боротьби ОУН» (попередня загинула) та опрацьовувати далі оголошені мною теми картин, шаржів і діаграм з життя в СРСР і політики большевиків. Частина цих тем вже опрацьована, а решта — буде в міру можливості опрацьовуватись.

¹ Так у листуванні Н. Хасевич називав крайового провідника ОУН на ПЗУЗ Василя Галаса-‘Орлана’.

Зокрема, в першу чергу, пляную опрацювати серію «Слова і дійсність» («Під стягом радянським ми дужими стали і в світ комунізму велично ідем» — картина голодних з 1946 р.; «Між вільними вільна, між рівними рівна» — сцена з тюремної келії, де зібрані мають бути представники всіх народів ССРСР) та картина про розкішне життя партійців в ССРСР (як пандан)² — контраст до карт. [ини] про нужденне життя інтелігентів в ССРСР, яка вже виконана). Докладний список з заапробованих тем із запроєктованих мною зможу Вам вислати тільки слідуючим разом, бо зараз не маю їх під рукою. Можливо, що опрацьовані мною теми Ви й маєте вже, бо 1+1 писав мені ще весною 1950 р., що вислав їх «вгору». Також наступним разом зможу вам вислати список виконаних ланкою праць в 1950 р. та, можливо, скомплектую для Вас і альбом самих відбиток»³.

Отже, протягом 1950—1952 рр. Ніл Хасевич-‘Зот’ продовжував працю над цим серйозним проектом, зазначаючи, що одному художнику потрібно 4 роки, щоби виготовити кліше всіх запланованих творів. Звідси робимо висновок, що сам художник міг за рік у середньому вирізьбити на дереві 20 графічних творів. У роботі йому допомагало кілька учнів, яких він готував, по можливості, для самостійної праці. Звичайно, сягнути таких висот майстерності, які мав Ніл Хасевич, за тих складних умов боротьби вони не могли, але, оволодівши навиками ксилографії, уміли просто й якісно дублювати його твори. У некролозі зазначено, що Ніл Хасевич у підпіллі створив 150 графічних композицій і 90 графічних творів виконав власними руками. Оскільки некролог писав В. Галаса на підставі тих даних, що у нього були, важко сказати, за який період враховано творчість художника: чи від 1943 р., чи з часу приходу В. Галаси на ПЗУЗ (1948). Ймовірно, 90 творів художник міг створити протягом чотирьох літ невтомної праці (від 1948 до 1952 року).

² Пандан (фр. *pendant*) — предмет, парний з іншим, або симетрична композиція у художніх творах. Ніл Хасевич, очевидно, виконав одну графічну композицію про нужденне життя інтелігенції в ССРСР і задумав симетричну композицію, яка б зображала як контраст розкішне життя партійних чиновників.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 175, 176.

Та повернімося до самого документу. Вдалося виявити окремі твори, які виконані згідно з цим планом. Ось вони: «СССР — тюрма народів» (лютий 1950 р.), «Вивіз на Сибір» (грудень 1950 р.), «Большевицькі людолови» (1950—1951 рр.), «Непрацевдатні та каліки-робітники в СССР мусять жєбрати» (лютий 1951 р.), «Так партія большевиків спираєтьсє на народ» (лютий 1950 р.), «Сталінські п’ятирічки тиснуть трудящих» (1951 р.), «Завжди голодний робітник працює в шахті» (1950—1951 рр.) Час виконання окремих творів дає підстави думати, що Ніл Хасевич розробив цикл «Слова і дійсність» взимку 1949—1950 років. Ймовірно, художнику не вдалося виконати до кінця запроєктовані твори. Невідомо, скільки з них було втілено у життя.

Виявлений документ дає можливість проаналізувати творче мислення художника, його бачення певних композицій, розробки окремих тем, необхідних для ілюстрування пропагандистських брошур, плакатів, листівок. Стиль написання документу досить оригінальний і свідчить про високий фаховий рівень Ніла Хасевича, його майстерне володіння словом для змалювання образів, простоту подачі інформації, вміння зосередити увагу на головних деталях майбутнього твору і відсіювати другорядні елементи. З коротких коментарів дізнаємось, що підпільний митець хотів виконати ще й окремий цикл, присвячений героїчним сторінкам боротьби ОУН та УПА. Але його розробку він відклав на певний час, вже маючи досить масштабне завдання у вигляді циклу робіт «Слова і дійсність».

За словами останнього головнокомандувача УПА В. Кука, талановитий митець і пропагандист, попри дещо «своєрідний характер», високо підніс значення революційного слова, поєднавши його з художнім образом. Зокрема, в одному зі своїх листів до крайового провідника ОУН на ПЗУЗ В. Галаси він писав: «...Ваші пропагандистські видання читав. Вони гарні та правильні. Детально обговорювати не буду за браком часу. З технічного боку окремі видання — чудові. Прошу передати керівникам технічних ланок, які так гарно поставили художній бік наших видань — подяку та визнання. Не маю також можливості відписати разом з цим другові ‘Зоту’ на його листи. Він дуже високо підняв важливість нашого революційного слова... нехай він в міру часу продовжує роботу над раніше отриманими ним проектами. Коли будете бачитися з

ним, передайте, що його роботи підуть далі і передайте йому від мене щирий привіт. Хоча він, як ви писали, дещо своєрідний в житті, але йому це потрібно частково пробачити, бо його роботи мають для нас велике значення. Допоможіть йому в усьому, щоб він мав можливість якнайкраще та якнайбільше працювати...»⁴. Та з кожним роком умови перебування у підпіллі ставали все нестерпнішими. Голод, хвороби, важкий психологічний стан, очікування кожного дня смерті від ворожої кулі вкрай виснажували українських повстанців. Це відповідно впливало й на продуктивність графічної ланки 'Зота'. Та художник продовжував свою невтомну подвижницьку працю до дня загибелі 4 березня 1952 р. на хуторі села Сухівці Рівненського району Рівненської області. Практично тільки через 60 років від дня загибелі талановитого митця ми маємо можливість познайомитися з його художніми проектами, зрозуміти глибину його творчої уяви, ще раз віддати йому шану як Людині з великої літери.

Проект

СПИСОК ТЕМ ДЛЯ РИСУНКІВ

I цикл: 3 життя селян в СРСР.

1. «Добровільний» вступ до колгоспу.
- 2.^{5*} «А онде дитина голодная мре, а мати пшеницю на панщині жне» — Т. Шевченко.
- 3.* Большевицький розподіл урожаю.
4. Останню козу забирають за податки.
5. «Оце тобі, гаде, податок».
- 6.* Ось так інвалід «заплатив» податок.
- 7.* Хазяїн і наймит-кріпак — картина з колгоспного життя.
- 8.* Вивіз на Сибір.
- 9.* Жито і пшеницю везуть за границю...
- 10.* «На Западну» — карт. з часів голоду в 1946—47 рр.
11. Як умре колгоспник.

⁴ Цей лист В. Кука за осінь 1950 р. було вилучено у вбитого керівника крайового провуду ОУН «Москва» Івана Литвинчука 18 січня 1951 р.

⁵ Порядкові номери, де стоїть зірочка, були обведені червоним олівцем по колу.

II цикл: З життя робітників в ССРСР.

1. Голодний робітник мусить тяжко працювати в шахті.
2. — // — — // — — // — — // — на заводі.
- 3.* В таких «домах» живуть робітники в ССРСР.
4. В житлах робітників — нужда і голод.
- 5.* «Санаторія» і «курорт» безпартійного робітника.
- 6.* Непрацевдатні й каліки-робітники мусять жебрати.
7. Як умере робітник.

III цикл: З життя жінок в ССРСР.

1. Дружини робітників також тяжко працюють.
2. Жінки в ССРСР виконують найтяжчу роботу.
 - а) вони працюють як відкатчиці на шахтах;
 - б) — // — — // — — // — вантажниці на заводах;
 - в) — // — — // — — // — чорноробочі на цегельнях;
 - г) — // — — // — — // — лісоруби в лісах;
 - д)* вони виконують найтяжчу роботу на «стройках»;
 - е) — // — — // — — // — в колгоспах.
- 3.* І вмирають з голоду.

IV цикл: Про життя молоді в ССРСР.

- 1.* Ловля молоді на Донбас і до шкіл ФЗН.
- 2.* Діти партійців ідуть до школи, а діти безпартійних селян і робітників — на роботу.
3. Безпартійних не приймають до вуз-ів.
4. Діти робітників деморалізуються без опіки.
5. Неповнолітня молодь працює на тяжких роботах:
 - а) в кузнях;
 - б) кочегарами в заводах;
 - в) вантажниками в шахтах.
- 6.* Робітнича молодь живе в ось таких гуртожитках.

V цикл: З життя безпартійної інтелігенції.

- 1.* Безпартійні інтелігенти живуть у недостатках.
2. Вони продають останні речі, щоб прожити.
3. Щоб дістати необхідні товари, інтелігенти вистоюють у довгих чергах коло крамниць.

VI цикл: Про життя партійців, воєнщини, мвд-мгб.

- 1.* Партійці п'ють, танцюють, бенкетують.
2. Комфорт і достаток в апартаментах партійців.
3. Партійці всім керують в ССРСР:
 - а) вони міністрами і керівн. різних держ. установ;
 - б) директорами шахт, фабрик і заводів;
 - в) генералами і вищими старшинами в армії;
 - г) професорами вузів;
 - д)* вони безконтрольно розпоряджають всенародним майном;
 - е)* — // — відпочивають в санаторіях і курортах;
 - є) — // — лають і б'ють безпартійних;
 - ж) їм usługують;
 - з)* вони судять трудящих, карають їх тюрмою і концтаборами в Сибірі.
4. Як умре партієць-вельможа.

VII цикл: Про життя в ССРСР і політику больш. уряду.

- 1.* ССРСР — тюрма народів (виконана).
- 2.* Все і всі під чоботом партії та мгб-мвд.
- 3.* Вкп(б) осідлало селян (виконана).
4. Вкп(б) «спирається» на маси.
- 5.* Видушує соки з України.
6. Державна «машина» працює.
- 7.* Російсько-большевицький імперіялізм.
- 8.* Кремлівський павук.
9. Сталін дає настанови своїм агентам.
- 10.* Сталінські п'ятирічки тиснуть трудящих.

VIII цикл: Діаграми і плякати.

- 1.* Зарплата партійців і безпартійних — 5 обр.
- 2.* Продукція і зарплата.
3. Все державі, все з'їдає партія й мгб-мвд.
- 4.* По скільки купує держава хліб, а по якому продає його трудящим.
- 5.* Зарплата трудящих в капітал. державах, в ССРСР та майбутнє життя в УССД — 8 обр.

ІХ циклє: Картини з визв. боротьби і майбутнього життя в УССД.

- 1.* Бий большевицьких кровопивців.
- 2.* Укр. Революціонер викидає компартійців.
3. Вкп(б) перекреслена буде.
- 4.* Всенародний суд над компартійцями.
5. В УССД влада належатиме народові.
6. На що витрачатимуться державні кошти в УССД.
7. Селяни в УССД житимуть заможнo, радісно, культурно.
- 8.* Селянин — повноправний і заможний господар.
9. Робітники — співгосподарі своїх фабрик і заводів.
- 10.* Культурно, радісно і заможнo житимуть робітники в УССД.
- 11.* Інтелігенти житимуть заможнo і культурно у власних домах.
12. Жінки не потребуватимуть працювати на тяжких роботах. Вони займатимуться головно домашньою господаркою і вихованням своїх дітей.
13. Всі діти вчитимуться безплатно в середніх школах.
14. У вузах вчитимуться безплатно всі бажаючі.
15. Дозвілля провадитиме молодь культурно і весело.
16. В санаторіях відпочиватимуть і лікуватимуться всі трудящі. Всі матимуть лікарську допомогу і забезпечення на старість та на випадок каліцтва.
17. Цілісність і суверенність України, щасливе і радісне життя трудящих в УССД боронитиме укр. військо.

ПРИМІРНЕ ЗАКОМПОНУВАННЯ РИСУНКІВ

І цикл: 3 життя селян в ССРСР.1. «Добровільний» вступ до колгоспу.

Зловленого вночі селянина двох большевиків міцно тримають за руки в канцелярії с/ради. Селянин лиш в біллю. Він тримається, упирається, не хоче підписувати заяви про вступ до колгоспу. Підписати її змушують насильно: один емгебіст тримає селянина за праву руку і водить його рукою (з олівцем між пальцями) по папері, на якому написано: «Заява»; другий — тримає селянина за ліву руку та грозить кайданами і наганом, який тримає у своїй правій руці; третій — в цивільному вбранні, але з наганом у руці, показує податкові накази; четвертий — брюхатий партієць у цивільному вбранні, сидить за столом і, ехидно підсміюючись, підтримує однією рукою заяву про вступ, яку підписує стероризований селянин. На столі лежить портфель і різні папери. На стіні над столом — портрети, а збоку — гасова лампа. Ніч. Тло кімнати темне. В кутку видно контури шафи. Морди большевиків відповідні: огидні, насуплені, з низькими чолами і з звірячим виглядом, добре впасені. Всі більшовики в енкаведівських шапках. Селянин — старшого віку дядько, нужденного вигляду, але рішучої постави. Ліва рука його викручена взад, ноги широко розставлені, корпус відхилений взад, в очах — розпука. Напис угорі.

2. «А онде дитина голодная мре, а мати пшеницю на панціні жне». — Т. Шевченко.

Ліворуч на картині видно тин. За ним, поміж всохлим деревом, видно дах хати. Старша дівчинка, худа й обдерта, тримає на колінах голову меншенького брата. Маля вмирає. Дівчинка-нянька втирає лівим кулачком сльози, а права її рука — на головці брата. Вона сидить обпершись об тин та безрадно лише плаче. Голова її закинута взад, шийка витягнута (худа, тоненька шийка), очі, великі, повні сліз, задивлені вдаль, уста скривлені до плачу, носик маленький, задертий, під вилицями глибокі западини, ціла постать тоненька, в подертій лише сорочині, ноги, мов патики — шкіра і кості. Праворуч від цієї групи, далеко в глибині, видно

групу женців на пагорбку. Вони жнуть колгоспну пшеницю. Всі постаті женців схилені. Тільки крайня справа жінка тримає над головою жменю пшениці. Над ними (праворуч, взаді) стоїть випасений бригадир — «гайдук» з нагаєм чи ціпком у руці. Руки він заложив взад. Ця картина може бути названа: «На колгоспній панщині», а слова Шевченка, в такому разі, можуть бути подані як мотто⁶, окремо. Напис краще дати вгорі. Пейсаж літний, соняшний. Небо погідне. Тільки над обрієм видно легкі хмарки.

3. Большевицький розподіл урожаю.

В центрі картини — віялка. Коло неї працюють кілька колгоспниць: дві жінки крутять, одна насипає, одна відгортає зерно, друга — полуку і послід. Праворуч віялки видно велику купу зерна. На ній стоїть таблиця з написом: «Тонна добірного зерна — державі». За купою збіжжя видно мішки із зерном. Біля них два колгоспники: один — бере на плечі мішок, а другий — йому піддає. Вони носять мішки на авто, яке стоїть вглибині. Біля авта також видно кілька сільвет⁷ колгоспників з мішками. Ліворуч віялки — дві купи: одна — посліду, а друга — полови. На обох цих купках — довга табличка: «по 400 гр. полови й посліду колгоспникам на трудовдень». Ліворуч за ними стоїть вага. Біля ваги зліва — черга колгоспників з торбинами, а праворуч від ваги — ваговий і рахівник із списком. Все це на тлі великої скирти соломи, або колгоспного магазину. Пейсаж осінній, погідний, соняшний. Замість поданого вище заголовка можна дати якийсь інший, приміром: «Хліб — державі, а колгоспникам — послід і половина». Напис цей краще помістити угорі.

4. Останню козу забирають за податок.

Подія відбувається на подвір'ї колгоспниці. Праворуч, на першому пляні, фінагент з портфелем під рукою. Він тягне за роги козу. Коза впирається, не хоче йти. Фінагент, добре вдягнутий у напіввійськове, тягне її правою рукою насилу. На тлі розчинених дверей з хати (зліва від першої групи) стоїть селянка бідно одяг-

⁶ *Мотто* (італ. *Motto*) — афоризм, вислів, який розміщено на початку літературного твору як епіграф.

⁷ *Сільвет* — тут у значенні силуетів.

нута, середнього віку. Вона однією рукою пригортає до грудей малу дитину, а другу — простягнула вперед у сторону фінагента, розпучливо благаючи не забирати останньої кози. З лівого боку тримається за спідницю матері дівчина років 6-ти. Старший від неї хлопчина біжить, витягнувши руку, в напрямку кози. На подвір'ї порожньо. Видно лише кілька високих будяків, одне всохле дерево і подекуди траву. В глибині за хатою — поле. Дах хати місцями обдертий, а сама хата маленька, кривобока, похила, нужденна, з маленькими вікнами і повибиваними шибками. Пейсаж літній, соняшний. Від хати падає тінь. Козу тягне з хліва праворуч від хати.

5. Оце тобі, гаде, податок.

Подібне тло до попередньої картини. Постать фінагента та сама. Фінагент втікає з подвір'я праворуч від хати, вглиб на дорогу. Втікаючий в лівій руці тримає коротку мотузку, а правою — розмахує. З правої руки вилетів у нього портфель. Постать фінагента одвернена $\frac{3}{4}$ задом. Він швидко біжить, оглядаючись. За ним біжить дівчина з рогачами. Вона «мастить» фінагента рогачами по плечах (рогачі дотикають до спини втікаючого). Постать дівчини в нестримному русі, в бігу: корпус поданий вперед, ноги — в бігу, спідниця розвівається, хустка сповзла на шию, руки з рогачами у кінцевій стадії замаху. Дівчина так само відвернена від глядача на $\frac{3}{4}$. Ця група — на другому пляні праворуч. В центрі, на першому пляні, друга дівчина розгинається, тримаючи ножа в руці правій. Від неї ліворуч втікає поросля зі шматком мотузки на задній нозі. Дівчина стоїть одвернутим уліво профілем. В глибині хати з відчиненими дверима. В дверях нема нікого. Можна дати справа на першому пляні ще й пса, який, завзято гавкаючи, гонить фінагента.

6. Ось так інвалід платить податок.

На першому пляні, в центрі, інвалід без ноги, на одній милиці. Він кричить і б'є другою милицею втікаючого в двері фінагента. Постать фінагента та сама що і в попередніх картинах і він так само оглядається і розмахує руками втікаючи, як і попередньо. Інвалід — худий, високий чоловік років 40. Одягнутий він у латане піввійськове вбрання і босий. За ним вглибині: праворуч — піч, а ліворуч, у кутку під вікном — сидять вдвійку перестрашених, обдертих дітей на нарах — хлопчик 5 років і дівчинка років 10.

Вони сидять міцно притулившись одне до одного і великими, перестрашеними очима обсервують сцену. Хлопчик виглядає із-за дівчинки. На стінах нема нічого, а на нарах — якесь лахміття. Вид нутра хати — нужденний. Напис угорі. Можна дати, що за коми-на печі виглядає ще одна дитяча голівка. (Картини під чч: 5, 6, 7. опрацьовано на підставі матеріялів-фактів із звіту з призбручанських р-нів СУЗ, але текст можна б було дати й інший, опертий на подібних актах з інших теренів. Також можна було б дати ці ілюстрації з різним, для кожного терену іншим текстом.

7. «Хазяїн» і наймит-кріпак. Карт. з колгоспного життя.

Перед столом в канцелярії правління колгоспу стоїть, ізігнувшись і задом до глядача, обдертий, нужденний колгоспник. Поза його покірна, шаноблива: в лівій руці тримає шапку, а права витягнута «по швам», і голова схилена вниз. За столом сидить, піводвернувшись бундючно і зневажливо «хазяїн» — голова колгоспу. На колгоспника він дивиться звисока, згіржливо. На столі стоїть, з одного боку, горілка із закускою, а з другого — телефон, рахівниця, папки з паперами. Голова грубий, добре впасений і п'яний. Одягнутий він у «тужурку» сталінського крою, з медалями на грудях. В лівій руці «хазяїн» тримає келішок з горілкою, а в правій, опертій ліктем об стіну — виделку із закускою. Чоло його низьке, нахмурене, волосся в неладі, очі запливли жиром, лице одутловате, широке, ніс маленький, уста грубі, відкриті. Колгоспник одягнутий у полатаний на плечах піджак, вузькі чорні штани «на випустку» і драні черевики. Вглибині за столом стоїть біля вікна півобернена секретарка. Вона скоса обсервує сцену і насмішкуювато прислуховується розмові. Одягнута вона по-міському, в модній суконці в крапки і з великим декольтом⁸. На голові ондульована фризура⁹. Ліворуч від них, вглибині видно крізь двері ще двох урядовців — старшого віком рахівника і молодого, задиркуватого виду хлопця — його помічника. Рахівник рахує на рахівниці, а хлопець, тримаючи папір у руці, широко сміється, показуючи рукою на сцену в кабінеті голови. Урядовці одягнені по-міському і

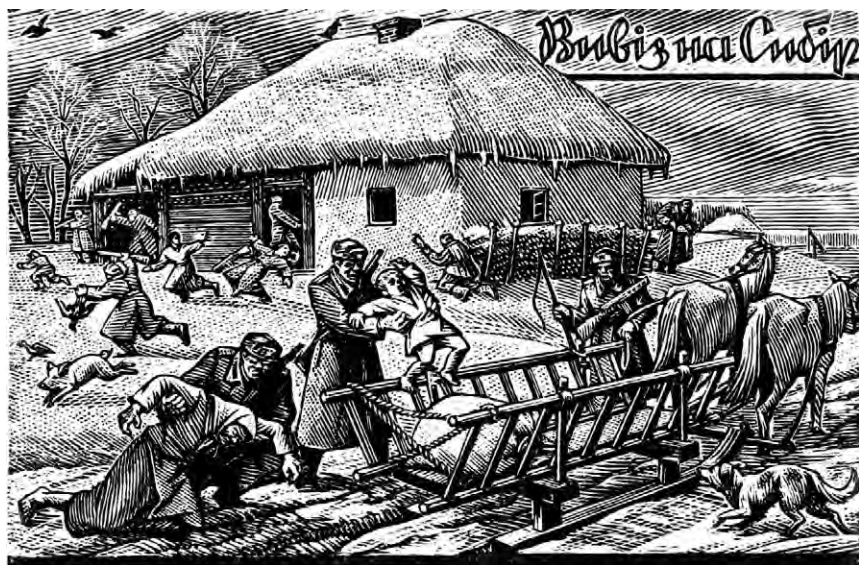
⁸ *Декольте́ (фр. Décolleté)* — глибокий виріз в одязі, який частково відкриває плечі та груди.

⁹ *Різновид жіночої зачіски.*

достатньо. На стіні побіч вікна і над вікном — портрети і льозунги: «Хліб — державі» і т. п. Біля столу видно крісло. До цього образка можна дати коротке оповідання за такою схемою: 1) Колгоспник просить голову дати коні, щоб привезти дров чи соломи для опалення хати. В хаті у нього холодно. замерзла вода. Нема навіть на чому зготовити пісний кондьор¹⁰, і його діти плачуть голодні та холодні. 2) П'яний голова не тільки не дав коней чи соломи, але ще насміявся. 3) Колгоспник переконався, що нема правди, що просьбою і покорою він нічого не діб'ється від сталінських паразитів і вирішив включитись в активну боротьбу. Вирішив допомагати українським революціонерам, вирішив нищити колгоспних паразитів і всяку большевицьку наволоч, вирішив боротися за УССД.

8. Вивіз на Сибір.

Зимовий похмурий день. По небі сунуть тяжкі темні хмари. Перед хатою, ближче до глядача і в правому кутку картини стоять сані, запряжені в пару коней. Коло коней стоїть старший віком дядько з віжками і батогом у руках. Лицем він звернений у бік



¹⁰ Суп із пшоно чи крупи.

хати. Коні і сані бачимо з скороченню, ззаду. На санях лежить якийсь мішок. Біля саней — звіроподібний емведист у шинелі, зимовій шапці і валянках держить на руках у варварський спосіб малу, двохлітню дитину, босу і в одній сорочині. Дитина плаче і відпихає його рученятами, а емведист намагається її кинути на сані (руки має він витягнуті до переду, корпус відкинутий взад). Морда енкаведиста огидна, дегенеративна, мавпяча, вираз — жорстокий, варварський, бездушний. При боці має нагана. За ним двох емведистів тягнуть під руки старого дідуса. Голова дідуса звісилась (він хворий і зомлілий), ноги волочаться по снігу. Дідусь так само в одній білизні. Цю групу бачимо анфас. Емведисти виразом обличчя й одягом подібні до першого. Емведисти йдуть вперед боком. Один — із задертою головою (дивиться вперед, вгору), а другий — з похиленою до дідуса головою, згорблений. Цей другий, — тягнучи однією рукою, другою підштовхує прикладом зомлілого. Біля хати (вліво від цієї групи) один емведист перекидається, випустивши з рук автомата. Його вдарила молода ще, розхристана боса жінка. Вона намірилася бігти в сторону саней, де емведист кидає на сані її дитину. Жінка обі руки простягнула вперед, намагаючись відібрати дитину. На обличчі в неї — розпука. Вона кричить. Жінка звернена анфас. Вліво від неї втікає вглиб 12-літній хлопець. Навперейми йому біжить (з-за рогу хати, із глибини) ще один емведист. Він правою рукою грозить хлопцеві автоматом, а в лівій, відкинутій вбік, руці тримає за горло пограбовану курку. Обі ці постаті в бігу і звернуті до нас профілем. Ще далі вліво, з-за кучугури снігу під деревом націлився автоматом на хлопця ще один емведист. В центрі хата. Двері хати відчинені. В них видно ще одного, який щось тягне з хати. Праворуч від дверей, обернувшись спиною до глядача й оглядаючись на бік, чи ніхто не бачить, емведист щось ховає під полу шинелі. Він з крісом і наганом. Вправо від нього ще один штурхає багнетом під підвалу, шукаючи чогось. Він зігнений і обернений до нас задом. На першому пляні, в лівому кутку завзято гавкає на напасників пес. По дворі в усі сторони розбігаються наполохані кури і поросля. Над хатою летить кілька круків. Пейсаж зимовий. На даху хати і на землі лежить багато снігу. За хатою вліво видно кілька дерев. Напис внизу, на всю довжину картини.

9. Жито і пшеницю везуть за границю, а селяни мруть з голоду.
Ліворуч стерня на полі. На передньому пляні над шляхом група обдертих людей — селян. Крайня справа жінка притулила до грудей немовля. Вона вже мертва. Ліва рука її витягнута на землі, а правою — тримає сповиту дитину. Ноги витягнуті. Цю жінку бачимо в скороченню, відвернуту від нас (лежить ногами до шляху). Ліворуч від неї сидить хлопчик. Він відвернутий також до шляху. Корпус його поданий вперед, лівою рукою опирається він об землю, а праву — витягнув в напрямку шляху. Хлопчик убраний в порвану сорочину, без шапки. Ноги має витягнені, худі. За ним зліва лежить мертвий чоловік — його батько. Він ліву руку відкинув убік, а права рука — на грудях. Голова (без шапки) задерта вгору (до нас відвернена профілем), ноги витягнуті в сторону шляху. Біля нього — ціпок і торбина. Далі за цією групою видно над шляхом ще кілька подібних груп. По шляху їдуть кілька автомашин навантажених мішками зі зерном. На кожній автомашині по 1-2 озброєних еведистів. По другому боці шляху — телеграфічні стовпи. На дротах сидять круки. Вдалечині, в лівому кутку образу, видніється елеватор. Від нього йдуть праворуч у двох напрямках два потяги. Шлях іде справа, з першого пляну, до елеватора. Пейсаж осінній, соняшний. На полях стерня, порожньо. Вгорі написано: «Жито і пшеницю везуть за границю», а внизу: «а селяни, працюючи в колхозі, мруть з голоду на дорозі».

10. На Западну.

— картина з часів голоду в 1946—47 рр. Шлях в степу. Понад шляхом телеграфічні стовпи. На дротах сидить гайвороння. Вдалечині видно село, а за ним, на обрії — терикони, силуетки шахтних споруд і фабричні димарі. Пейсаж літній. На полях все вигоріло, тільки бур'яни, мов ліс, стоять. Між ними — забутий трактор. Шлях іде з глибини хвилястою смужкою до переду, в лівий кут картини. Тут над шляхом стоїть стовп з таблицею: «На Западну». Від стовпа протягнулася рівною смугою межа у передній правий кут. По цей бік межі — гарно утриманий посів, а за межею — бур'яни. По шляху йде валка жебраків. Найближче до нас (на лінії стовпа) така група. Попереду йде середнього віку селянин у розхрістаній шинелі. Вид у нього виснажений, іде він поволі,

ледви переставляючи ноги. Голова його витягнута на тонкій шії вперед, очі великі, лискучі, глибоко западені, вуста широко розкриті, обличчя неголене, худе, зчорніле. В правій руці він тримає ціпок, а лівою — на плечі торбину. Ліворуч від нього йде, такого самого вигляду, хлопчина 12 років. І в нього — ціпок, а через плече — торбина. Одягнутий у чорні штани і такого ж кольору подертий піджачок. І батько, і син — босі. Кілька кроків за ними йде похилена жінка. Вона несе на плечах малу дитину. Жінка в темному вбранні. На голові має білу хустину. За ними видно групу із трьох осіб — жінку з дитиною на руках, дівчинку 8 років з ціпком і торбиною (йде поруч із жінкою, справа їй), та старого дідуса за ними. І ця група одягнута в лахміття та боса. Жінка несе дитину в перекинутій через плече великій хустці. Лівою рукою вона підтримує дитину, а в правій — ціпок. Дитина обернута голівкою до правого плеча матері, ручками обнімає її за шию, а ноги — звішені. Голова матері нахилена до дитини. Дівчинка, що іде побіч, дивиться вперед, в руху, корпус подався вперед. Одна рука її в заді, а друга з ціпком, витягнута до переду. Дідусь іде згорбившись, з піднятою головою. Вдягнутий він у чорний піджак і білі штани. Через плечі у нього — дві торби. Дідусь сивий, з бородою, у кашкеті. Ще далі видніється кілька групок у різних одягах. Вуж жебраків тягнеться аж до горизонту. В правому кутку картини, ближче до переднього плану, лежать у різних позах і в різному вбранні кілька трупів. Над одним трупом висе собака, інший — в гору руку та й так закостенів, ще інший — жінка — пригорнула до лона малу дитину. Подібні купи трупів видніються і в інтервалах (між тими, що ідуть) і по другій стороні шляху. Напис угорі, на цілу довжину образу. До пояснювального тексту можна дати, як іронічне мотто, слова із гімну УССР: «Під стягом радянським ми дужими стали і в світ комунізму велично ідем».

11. Як умре колгоспник.

Подвір'я колгоспника. Зліва стоїть обдерта хата. На тлі розчинених дверей стоїть старенька бабуся з ціпком у лівій руці. Вона стоїть до нас профілем і звернена лицем до фінагента з портфелем, який, праворуч від неї, тягне мотузкою телицю з хліва. Бабуня, показуючи правою рукою на похоронну процесію, що саме виходить з двора, просить не забирати останню телицю

від сиріт. Брюхатий партієць-фінагент махає зневажливо однією рукою у відповідь на слова бабусі, а другою — тягне телицю. Вдягнутий він у напіввійськове і чоботи. Стоїть до нас задом. Лише голову дещо повернув у сторону бабусі. Телиця (в дверях з хліва) впирається, не хоче йти. За цією групою справа і вглибині похоронна процесія. Процесія виглядає так: жінка і двоє дітей — хлопчик і дівчинка 12-14 рр. — запряжені в шлії, тягнуть воза, на якому стоїть домовина. Ззаду підпирає воза ще менша (років 6) дівчина. Процесію бачимо в скороченню, в повороті справа на ліво, в кінці садка, при виході подвір'я на дорогу. Пейсаж літній. Подвір'я негороджене, видно лише кілька старих дерев коло процесії. По той бік дороги видно колгоспний засів. На першому пляні, — справа — собака. Вона завзято в'їдає на фінагента. Цей образок можна дати поруч з похороном робітника і похороном партійного вельможі, для контрасту і підкреслення соц. нерівності в ССРСР.

ІІ цикл: З життя робітників в ССРСР.

Завжди голодний робітник тяжко працює в шахті.

На темному тлі представлений робітник при праці в шахті. Працює він напівлежачо (профілем до глядача), в незручній позі, присвічуючи примітивною шахтарською лампкою. Обдертий і ви-



снажений, він б’є обома руками щосили кільфом¹¹, добуваючи вугілля. Перед ним, на першому пляні, купа нарубаного вугілля. Образок невеликий. Напис — угорі.

2. Завжди голодний робітник мусить тяжко працювати в заводах і фабриках.

Робітник коло домни. Зігнувшись, він пильно вдивляється у відкриту лотку печі, з якої летється метал у ковш. Довкола робітника — бризки металу. Робітник на голові має широкополий капелюх доменщика і тримає в руці (без рукавиць) великий гак. Другу руку він тримає дашком над очима (без окулярів). Постаць робітника різко освітлена зліва, від печі. Вид у нього нужденний: щоки міцно запали, убрання порване. Вгорі над робітником видно лебідку з великими ковшами для розплавл. металу. Тло темне. Напис угорі. Внизу можна дати другий напис, напр.: «З його праці користає большевицька парт. кліка».

3. В таких «палацах» живуть робітники в ССРСР.

В центрі рисунку видно збиту з дощок, шматків фанери і окремих листів бляхи буди. Наскоро збиті з негебльованих дощок двері (мов у хліві) висять на одному завісеві. В стіні високо під дахом — малесеньке віконце в одну шибку. З лівої сторони — невеликий горбик із сміття. Нема докола буди ні деревця, ні жодної квітки, чи рослини. Перед дверима рачкує 1-річна дитина в одній лише сорочині. Вглибині видно силуети шахтних будинків і комини заводів. Плата нема — пустка. Праворуч — стежка до дороги. Напис угорі.

4. В житлах робітників — нужда і голод.

Нутро робітничої буди, поданої вище. Бачимо дві стіни. Праворуч — маленьке вікно. Просто (від центру вправо) видно вглибині напіввідчинені двері. Ліворуч від дверей — примітивна плитка, на якій стоїть 2-3 горшки. За плиткою-грубою стоять збиті з дощок нари. На них — солома. В кутку на нарах, на купі якогось лахміття сидить 2 дітей. Дівчинка років 7-8 оперлася об стіну. До неї обернений меншенький хлопчик. Він, простягаючи рученята до сестри,

¹¹ З польської. Знаряддя праці для роздроблювання великих кам’яних брил. Синонім — кайло.

просить: «Ї-і-сти.» Дівчинка дивиться на брата. Ручку одну тримає на плечі брата, а другу — на подолку. Діти в подертих лише сорочинах. Перед нарами стоїть табурет, а на ньому — ложка і порожня миска. Більше жодних меблів нема. Стіни небілені, з позбавлених вздовж і поперек дощок. Напис унизу.

5. «Санаторія» і «курорт» безпартійного робітника на смітнику.

Робітнича буда така, як описано вище. Перед нею лежить на якомусь лахманові робітник. Правою рукою тримається він за голову, а ліву — відкинув убік. вид виснажений, очі замкнені, уста відкриті, убрання в латах. Корпус робітника до нас профілем, ліва нога зігнута в коліні, а права — витягнена. Ближче до нас, біля ніг робітника повзає 1-річна дитина. Ззаду за лежачим гребеться в смітті курка. Пейсаж літній, такий як подано вище. Напис унизу.

6. Непрацевдатні й каліки-робітники мусять жебрати, щоб прожити.

Вулиці міста. Під парканом стоїть робітник без ноги, опираючись на одну милицю. На голові в нього широкополий капелюх



доменщика. Праву руку він простягнув, благаючи допомоги для інваліда праці. На паркані може бути напис: «Кадровий робітник — інвалід праці». Біля робітника, справа, сидить хлопчик років 10. Він також простягнув свою шапчину. Робітник, ще й крім того, сліпий. Йому випалили очі гарячий метал, а ногу відірвала машина, тому на очах у нього чорні окуляри. Одягнутий він нужденно, сам — худий, зморщений на лиці і сивий. Вглибині видно на вулиці брюхатого пана з портфелем, легкове авто і камениці. Напис угорі.

7. Як умре робітник.

На невеликих санках стоїть домовина. Сані тягнуть самотужки: жінка-удовиця і двос дітей — хлопчик 13 років і дівчина 8 років. За труною йде тільки якась старенька бабуся у чорному і з ціпком у руках. Жінка і діти вбрані нужденно, у темному. Вони з великим напруженням тягнуть сані з труною. Біля труни лежить лопата і невеликий хрест з дощок. Похоронна процесія йде від ліва направо, рівнолегло до підстави картини. Вглибині видно робітничу хатку (таку, як описано вище). З неї хтось виходить з течкою під рукою. Він тримає в руці убрання покійного робітника. — Це фінагент. Вбрання він взяв за залеглий якийсь податок. Всі звернені профілем до глядача. Напис краще дати внизу. Текст на листівці треба помістити побіч картини. Цю картину можна помістити побіч рисунка похорону партійного вельможі, як контраст, як доказ соціальної нерівності в ССРСР.

ІІІ цикл: З життя безпартійної інтелігенції в ССРСР.

1. Безпартійні інтелігенти живуть у недостатках.

Вид кімнати вечором. В центрі картини стоїть стіл. Справа за столом сидить старшого віку мущина. Він з увагою й сумом придивляється порваному черевикові. Лівою рукою він відхилив відірвану підошву, а правою — тримає за носок черевика. Перед ним на столі лежить шило, ніж і клубок з нитками. Вид у нього інтелігентний, але нужденний, заклопотаний (брови зсунуті, на лиці зморшки, вуса коротко підстрижені, лисава голова трохи перехилена вбік, уста піввідкриті, на черевика дивиться крізь окуляри, під вилицями — глибокі западини). Вдягнутий він у латану сорочку. З протилежного боку столу сидить його жінка у накинутій на плечі хустці.

Вона сидить до глядача (так само як і чоловік) профілем і зашиває тужурку чоловіка. В правій руці у неї голка, а лівою — притримує латку на рукаві. Голова — низько нахилена до шиття. На столі перед нею лежать ножиці, катушка з нитками і кілька чорних латок. По середині круглого стола, засланого латаною скатертиною, стоїть мала гасова лампа. Вглибині за столом (посередині) сперся на стіл ліктями хлопчик 12 років. Він стоїть на колінах на кріслі й приглядається уважно черевикові у батькових руках. Хлопчик худенький, одягнутий у темну рубашку. Пальці його — в давно нестриженій чуприні. Голови батька й сина — на тлі темного вікна. Ліворуч від вікна висить на вішаку капелюх і портфель. Всі сидять на кріслах. Освітлений тільки стіл і постаті. Решта — в півтьмі. Інших меблів не видно. Також біля вікна нема фіранок. Напис угорі.

2. Інтелігенти продають останні речі, щоб прожити.

Вид базару в місті. На тлі каменіці й рундуків (зліва) стоїть ряд інтелігентів-продавців. Ряд тягнеться вглиб, з правого кута картини. Найближче стоїть жінка інтелігентного вигляду, але скромно одягнена. Вона тримає в обох руках бальову сукню темного кольору з ажурним ковніром і рукавами, захвалюючи її купцям. Далі за нею сидить біля табурета старша жінка. На табуреті видно: будильник, рукавички, поньчохи. За нею стоїть мущина в окулярах, з портфелем, в капелюхові і темному пальті. Він тримає зошити й олівці в одній руці та черевики в другій. Ще далі стоїть ряд людей з різними предметами в руках: каструлями, примусами, хустками, капелюхами, поньчохами, галстуками і т. п. На базарі пусто. Лиш вглибині видно кілька покупців-селян і робітників. Напис — окремо, зложений черенками.

3. Щоб дістати необхідні товари, інтелігенти вистоюють у довгих чергах коло крамниці.

Вид вулиці. Коло каменіці (справа) стоїть довга черга людей у міському вбранні з кошиками і портфелями в руках. Стоять: мущини, жінки і підрутки обох статей. Переважають жінки. Найближче стоїть жінка в капелюхові і пальті. Вона лівою рукою тримає за руку дитину 4-5 рр., а в правій руці — кошик. Стоїть обернена задом до глядача. І жінка, і дитина в черевиках. За ними стоїть старша жінка у великій хустці, у валянках і з кошиком у руках,

далі — мущина в пальті і капелюсі, з течкою під рукою, ще далі — дівчина в береті, короткій спідничці і сачкові і т. д. Вглибині видно безлюдну перехресну вулицю й камениці. Над дверима дому, біля якого стоїть черга, вивіска: «Універмаг». В дверях стоїть міліціант. Там скупчився більший натовп. Хтось виходить з дверей, несучи високо над головою кошик. Камениця освітлена тільки вгорі. Внизу ще півтінь, бо ще — ранок. Пейсаж зимовий — купи снігу скрізь. Напис окремо, зложений черенками.

IV цикл: З життя жінок в СССР.

1. Дружини робітників мусять теж тяжко працювати.

На першому пляні жінка мурує стіну. Вона стоїть на руштованнях, в анфас до глядача. В одній руці тримає вона кельму, а в другій — цеглу. Жінка в робочому фартухові і хустці. Вид нужденний, заклопотаний. За нею вглибині і нижче (вправо) друга жінка везе тачкою пісок. Вона зігнулась від напруження. Ноги — «іксом». Посередині між цими жінками, вглибині, дві жінки несуть на ношах цеглу. Справа від жінок, на другому пляні, стоїть брюхатий мущина-партієць. Він спокійно придивляється до праці жінок, заклавши руки взад. В одній руці тримає він стека («хлиста»). Тільки партієць добре вдягнений (у напіввійськового і чоботях) і випасений, а інші — в лахміттях, худі, виснажені. Зверху — напис. Внизу можна дати другий підзаголовок, приміром: «Вони будують мешкання не для себе, а для партійців-вельмож». Вглибині картини видно до половини виведену стіну мешкального буднику.

2. Жінки в СССР виконують найтяжчу роботу.

а) Вони працюють підкатчицями на шахтах.

На передньому пляні вагонетка виповнена вщерть вугіллям. Її попихає ззаду насилу, вдвоє зігнута, напівнага жінка. Робітниця до нас у $\frac{3}{4}$ фасу. Тло — нутро шахти. Напис зверху.

б) Жінки працюють як вантажниці на заводах і складах.

Зліва грузовик повний мішків, а справа — магазин. Розвантажують грузовик жінки. Одна — підтягує на край авта мішки, друга — бере мішок на плечі, а третя — несе біля розчинених дверей магазину. Вглибині видна будівля другого магазину. Літо. Жінки одягнені в порваний одяг, босі. Напис зверху.

в) Працюють як чорнороби на цегельнях.

В центрі робочий стіл. Одна жінка (в анфас до глядача) формує на столі цеглу, а друга (біля, відвернена) відносить цеглу у формі на пляц, направо. Зліва, третя жінка (обернена до нас профілем) місить глину ногами в ямі. За нею, вглибині, ще одна жінка везе тачкою пісок до ями. Ця жінка в анфас. Везе вона з великим напруженням, зігнувшись. На тлі — комин і забудування цегельні, ближче до нас — площа на цеглу. Всі одягнені нужденно, в порваному і босі. Пейсаж літній.

г) Працюють як лісоруби в лісах.

Ліс зимою. Праворуч на першому пляні дві жінки зігнуті відрізують грубе дерево. Зліва, біля зрубаного дерева, одна жінка обрубє сокирою гілляки зі стовбура дерева. За нею вглибині видно підводу, біля якої три жіночі постаті укладають колоду на сані: одна — підпирає дрючком колоду, нахилившись корпусом уперед і [...] ¹² тримаючи дрючка, друга — схилившись, «важить» колоду, а третя — закладає, високо піднявши дрючка, під колоду. Колода лежить одним кінцем вже на санях. За цією групою видно пару коней. Посередині, вглибині, дві жінки несуть на плечах негрубу колоду до підводи. Обі — до нас профілем. Снігу багато — по коліна — він великими кляптями лежить і на галуззях сосон. Всі жінки одягнені в короткі сачки, темні спідниці, легкі хустки і, здебільша, в черевиках і поньчохах, обмотаних поперх онучами.

д) Жінки виконують найтяжчу роботу на стройках.

Майже на всю довжину образка розпочата будівля дому. Стіни вже досить високі. Вгорі на руштуваннях видно фігури працюючих жінок-робітниць. По дошці з лиштвами лізе (праворуч від нас) робітниця з вантажем цегли на плечах. Вище від неї і ближче до середини тягне інше вручну (через бльок) велику кадку з глиною. Внизу (зліва) дві жінки несуть на плечах стояка на риштування. З переднього пляну вглиб (зліва) жінка несе дошку на риштування. Вона від нас відвернена. Інші робітниця з кельмами і цеглою в руках. Зліва, вглибині за домом, дві жінки несуть мішки до магазину. Пейсаж соняшний, літній. Всі одягнуті бідно.

¹² Слово не читається.

е) Виконують найтяжчу працю в колгоспах.

Ближче до глядача, справа, косить жінка лан жита, друга, вглибині — оре коровами. Пейсаж соняшний, літній.

є) І вмирають з голоду та виснаження.

В давно немазаній і похилений хатині вмирає опухла з голоду жінка. Вона лежить в лахміттях на соломі на нарах. Скупе світло з однієї цілої шибки вікна над нарами (інші шибки позатикані лахами) освітлює тільки набрякле лице і руки зложені навхрест. Решта — в півтіні. Справа видно ріг печі. Під причею валяються порвані черевики і порване решето. Стіни облуплені, порожні.

Всі ці образки творять одну тематичну серію і повинні поміщатись разом. Короткий пояснювальний текст поміщається, а такому разі, біля відповідних картинок.

У цикль: Про життя молоді в ССРСР.

1. Ловля молоді на Донбас і до шкіл ФЗН.

Осінь ніч. Вглибині в центрі хата. Праворуч за нею авто грузовик. За ним видно кілька хат, з яких втікають білі постаті. В двері хати б’є прикладом один емведист. Біля нього, справа, стоїть цивільний у шкіряній куртці, спортовій шапці і з течкою під



рукою. Ліворуч від них біжить з першого пляну вглиб емведист з петлею на тичці в одній руці і з автоматом — у другій. З причілкового вікна втікає хлопець у білизні. Йому навперейми біжить емведист з петлею, мов гицель¹³. Біля авта і на другому розі хати видно ще кілька озброєних емведистів. На авті видніються дві білі постаті зловлених хлопців. Вгорі, на темному небі над автом видно серп місяця. Внизу можна дати такий напис: «Большевицькі гицлі — людолови ловлять молодь до шкіл ФЗО».

2. Діти партійців ідуть до школи, а діти безпартійних — на роботу.

Справа наліво йдуть на передньому пляні три юнацькі поста-ті: хлопець 13 років, худий у піджаку, великих діравих чоботях і шапці-ушанці, другий хлопець років 14, у чорному подертому пальті, штанах «на випустку», черевиках і спортовій літній шапці з задертим дашком, і дівчина 12 років, у хустці, сачку, короткій по коліна квітчастій спідниці і черевиках. Перший хлопець лівою рукою тримає на плечі кильоф, а правою розмахує. Голову він відвернув вправо, в сторону, де видніється будинок з написом: «Школа». Середній хлопець опустил голову. Він іде трохи передній. Лице його (до нас профілем) худе, на тонкій шиї обмотаній якоюсь ганчіркою. На лівому плечі тримає він сокиру. Права рука подана взад, униз. Дівчина також дивиться на школу. Вона трохи лишилася взад. На плечі тримає вона лопату. Правою рукою підтримує розтібнуту жіночу латану кацабайку¹⁴. Всі йдуть по дорозі рівнобіжно до підстави картини, і постаті їх до нас є профілем. Праворуч від них, вглибині — групка школярів. Найближчий і крайній справа — це хлопчик 8 р. з учнівським ранцем на плечах. За ним — дві 12-річні дівчинки з течками. Всі вони вдягнуті у хутряні пальта й валянки. Дівчата мають на голові берети, а хлопець — хутряну шапку. Йдуть по дорозі до школи, навскіс, справа наліво. Ця група від нас відвернена на $\frac{3}{4}$ задом. Далі вглибині і попереду цих іде по дорозі групка хлопчиків з 3-ох осіб (один більший, а два — 8-річні) зі шкільними сумками, ще далі — близько до себе — йде дві групки. В першій — 2 дівчини, а в другій — 3 хлопців. Біля

¹³ Так називають людей, що ловлять і знищують бродячих собак.

¹⁴ Кацабайка, кацавейка — різновид одягу.

школи — більше дітей. Йдуть вони з різних сторін. Всі вдягнені достатньо і тепло — в козушках, пальтах, валянках та чоботях. Дехто з дітей, ідучи, розмахує руками. Пейсаж зимовий, багато снігу. Біля школи видні вдалечині міські доми і парк. Напис і текст збоку, зложені черенками.

3. Безпартійної молоді не приймають до вуз-ів.

Фасад університету. До головних дверей провадять широкі сходи. На дверях велика картка з написом: «В університет приймаються тільки діти партійців, тільки комсомольці з протекцією та ті, що мають гроші», або: «Безпартійної молоді й дітей селян та робітників не приймається у вуз-и». Над дверима: «Університет». На сходах порожньо. В дверях стоїть сторож в уніформі. Він показує лівою рукою на напис на дверях.

4. Діти робітників деморалізуються без опіки.

На першому пляні група обдертих робітничих дітей. Зліва хлопчик 12 р. схватив лівою рукою за груди другого хлопця, такого ж обдертого, але трохи нижчого, а правою намірився вдарити ножем. Цей другий також зціпив кулачки і нахилив голову вниз (до удару «бараном»). Оба вони стоять в центрі, профілем до глядача. З правого боку від них стоїть третій, вищий від них хлопець, худий і більматий. Він спокійно придивляється бійці, покурюючи цигарку, яку тримає в лівій руці. Права рука його оперта вбік, ноги, в порваних штанах, широко розкарячені. Він напів відвернений від глядача. В правому кутку картини, на другому пляні сидить «парочка»; він п’є з бутельки горілку, обнявши другою рукою 12-річну дівчинку. «Вона» усміхнена дивиться на «кавалера», притулившись до нього. Вглибині картини видно рундуки базару. З одного рундука вкрав хлопець яблуко і щосили втікає. За ним женеється перекупка. Коло рундуків натовп (силуети) у різних позах. Вище — фасад кам’яниці. Пейсаж літній. Всі діти босі й обдерті.

5. Неповнолітня безпартійна молодь виконує тяжку фізичну роботу:

а) Працює в кузнях.

Нутро кузні. Ліворуч ковадла б’є (обернений до нас задом) великим молотом хлопець 14 років. Він підняв високо вгору молота

обома руками, вигнувшись взад. Обуті в черевики ноги широко розставлені. Одягнутий хлопець у темне порване вбрання, на голові — з'їхала на потилицю спортова шапка. Хлопець без фартуха. Проти нього, лицем до глядача — старий коваль. Він тримає лівою рукою кліщі з розігрітим залізом на ковадлі, а правою рукою пристукує по ньому малим молотком. Коваль старий, сивий із зморшками на лиці. На голові має кашкет із задертим дашком, рукави сорочки закачані, на грудях — ковальський фартух. Вглибині за ними примітивне горно і міх з коромислом. За коромисло міха тягне, високо піднісши праву руку, другий хлопчик таких самих років. Одягнутий він у розхристану сорочку з закаченими рукавами, чорні порвані штани і босий. Постать його похилена до переду, а лице обернене до горна (дивиться, чи розігрілось вже залізо). І цей хлопчик у кашкеті на потилиці, з-під якого звисає на чоло чуб. Хлопець худенький, тендітний. За ним стіна кузні, біля якої стоять обручі, колеса і всяке залізяччя. Світло падає від глядача, крізь розчинені двері. Напис — угорі.

б) Кочегарами на фабриках і заводах.

Зліва темна висока піч. Біля відкритих дверей печі стоїть схилений підросток з лопатою в руках. На лопаті — вугілля. Хлопець обернений до глядача профілем. Він до пояса голий і босий. Штани чорні, діряві. Руки без рукавиць. З-під кашкета на голові звисає чуб. На лиці хлопець худий, з великими западеними очима. Загалом — виснажений, шкіра і кості. Освітлений з дверцят печі. Освітлення різке. Все інше в півтемряві. Обриси печі й залізних конструкцій зазначені лише контуром.

в) Вантажниками в шахтах.

Ліворуч — вагонетка. Направо від неї схилений підросток набирає на лопату вугілля. Вдягнений він у порвану (на голому тілі) робітничу блюзу і такі ж штани. На грудях висить шахтарська лампка. Все довкола темне. Постать до нас профілем. Напис угорі.

Ці три образки творять одну цілість і їх треба поміщати разом.

б. Робітнича молодь живе в ось таких гуртожитках.

На картині бачимо куток з нарами до сну. Стіни збиті з дощок, небілені. В лівій, коротшій стіні — мале віконце. Нижче

вікна на всю довжину другої стіни — нари. На нарах спить кілько-ро¹⁵ підростків. Крайній зліва прикрився шинелею, другий — лише мундуром, а третій — якимсь лахом. Сплять вони вбрані, ногами до глядача. Під головами у них — якісь мішки. Стіна над головами освітлена, а друга — темна. Під нарами видно порвані черевики. Більш нічого в «гуртожитку» нема. Назва картини вгорі.

VI цикл: Про життя партійців, воєнщини і мґб-мвд.

1. Партійці, емведисти і воєнщина п'ють, танцюють, бенкетують.

На першому пляні, ближче до лівого кутка, напівлежить у м'якому кріслі «дама» в бальовій темній сукні з глибоким вирізом ззаду. Вона заложила ногу на ногу. В правій руці тримає запалену цигарку. Ліворуч від неї сидить військовий з медалями. Він профілем до глядача. Правою рукою обняв він за стан «даму», а лівою, ліктем — оперся об стіл. Корпус його нахилений в сторону «дама», а голова та коліна його майже торкаються голови й колін її. Він щось говорить, облесливо посміхаючись, вона — також радісно посміхається. Пика військового ще молода, лице курносе, вуста грубі, змислові, напіврозхилені і розтягнуті в усмішці, очі «більмати», з навислими верхніми повіками, голова обстрижена під «йожик», осаджена на грубій короткій шиї, лице впасене. Пальці на руках грубі, короткі. За ними — стіл. На столі повно всіляких страв: фрукти, виноград на вазі, риба в майонезі на сальтерці, пуделка з ікрою, порося, курка, пляшка з горілкою й вином, чарки... Праворуч від'їдами заїдає, нахилившись над тарілку, брюхатий партієць у темній тужурці. Перед ним на тарілці лежить шматок курки з гарніром. Лівою рукою тримає він близько уст ніжку курки (без виделки), а правою тримає ножа на тарілці. Вуста його широко відкриті, очі вилазять наверх. Сидить профілем. З виразу обличчя видно, що він поза їдження ні про що інше не думає. Пика його лиса, з потрійним підборіддям, ніс маленький, руки — мов пампушки, з грубими короткими пальцями. справа від нього — бутелька і келішок. За цим вглибині сидить за столом ще один цивільний. Він молодший від першого і не так впасений. Нахилився він у сторону першого партійця (до нас профілем). Поза покїрна, шаноблива (це підлабузник-карьерист), уста розтягнені в

¹⁵ Так у тексті. Має бути «кілька».

солоденьку, запобігливу усмішку, чималий ніс задертий вгору, нижня скива¹⁶ подана взад, очі вузькі, розпливлися в усмішці, волосся рідкаве, зачесане взад. Правою рукою він тримає келишок з напоєм, а в лівій — віделку з м'ясом. Одягнутий у чорне маринаркове вбрання з яскравим галстуком. На столі перед ним тарілка з закускою. Ліворуч від нього сидить боком до стола ще один військовий з орденами. Мундир на ньому темний (це емведист). Зір його спрямований понад голову сусіди-цивільного в далечінь, на танцюючих, яких видно крізь широку арку в правій стіні. Права рука його спочиває на столі, а ліву витягнув у сторону танцюючих. Він говорить: «Так, для партії, мґб і війська стало життя краще, життя стало веселіше» (ці слова можна написати вгорі над ним). За ним, високо піднявши вгору тацю з кавовими приборами, йде в напрямку стола чисто поголений та гладко причесаний, з профілем посередині, як кельнер. Одягнутий він у смокінг з чорною мушкою і серветкою білою на лівій руці. Ця група на тлі великого вікна. Крізь вікно видно інваліда-жебрака з простягнутою рукою. За ним легкове авто на вулиці, й кам'яниці. Інвалід спертий на одній милиці — він без ноги. Крізь арку в стіні (праворуч) видно кілька силует танцюючих пар молодих людей. Праворуч від танцюючих і вглибині за ними на підвищенню — джазова оркестра. Обі залі прикрашені прапорцями і серпантинами. В другій залі з суфіту звисає великий «павук» з електролямпами, а в першій — на стінах електричні кінкети¹⁷. Стіни в кімнаті — в ясні і сірі вертикальні смуги, а в другій — сірі. Коло вікна й арки — котари і завіски. Напис угорі, окремо від картини. Найменший розмір кліші 8 x 12 см.

2. Комфорт і достаток — в апартаментах партійців.

Брюхатий партієць (подібний до партійця з попереднього образка, лише молодший і з більшим носом) сидить у полосатій піжамі праворуч за столом. Перед ним тарілка з закускою і чарка з горілкою. Він їсть, нахилившись подібно, як у попередній картині. Напроти нього сидить впасена, з великим бюстом і модною зачіскою на голові русява його жінка. Лице її запливло жиром. Вона

¹⁶ Так у тексті.

¹⁷ Так у тексті.

тримає на руках дитину кількох років. Вбрана в сукню з білим горошком. Правою рукою тримає віделку, а лівою притримує дитину. Погляд звернений на дитину, голова похилена рівно до неї. Хлопчик тримає в правій руці банана, а лівою — показує на стіл. Голова його звернена до матері (до нас — відвернутим профілем). Він про щось просить. Хлопець так само впасений, «йолоповатого» (дегенеративного) вигляду. Вдягнений він у матроську блюзку. На передньому пляні, спиною до глядача, сидить схилена над столом постать дівчинки р. 12. На голові у неї бант і дві тоненькі косички. Обі руки вона тримає на столі. Вдягнена у темну сукенку й учнівський фартушок з фальбантами. За господарем, вглибині, несе гарно прибрана покоївка — служниця (у білому фартушку з коронками і химерно зав’язаній на голові косинці) піднос з самоваром і склянками. Вона в півтіні. Над столом висить низько спущена велика електрична лампа з абажуром. Вона освітлює тільки стіл і фігури біля столу. Служниця знаходиться на тлі розчинених дверей з кухні. З них б’є яскраве світло. За нею, в кутку біля стіни, видно обриси великого креденса¹⁸. Ліворуч від креденсу, у другій стіні, видніється велике вікно завішане котарою¹⁹. Котари видно також і коло дверей. Ліворуч від вікна, у кутку стоїть канапа з подушками. Над нею якийсь образок. В кімнаті півмрак. Напис угорі, білими буквами на темному тлі.

3. Партійці всім керують в ССРСР.

а) Вони міністрами і начальниками державних установ.

Вид розкішного міністеріяльного кабінету. За бюроком сидить гарно вдягнений «товариш» — міністер. Він відкинувся на спинку м’якого фотелю і дивиться вбік, на зігнутого вдвоє секретаря. Права рука вельможі оперта владно на поруччя фотелю, а в лівій тримає якийсь папір. Ноги заложені одна на одну. На столі — прибори до писання і купа паперів. Міністер тельбатий, випасений, лисавий (за вірець можна взяти морду Мельникова чи Мацкевича). Одягнений він вишукано в ясне вбрання. (Фотель темний, в такому разі). Праворуч — у кутку видно відкриті двері панцерної каси. Ліворуч стоїть, зігнувшись в шанобливій позі, секретар. Він

¹⁸ Креденс — комод, сервант, тумба, шафа для посуду.

¹⁹ Котара — штора.

ще молодий і не встиг ще розжиріти. Вид у нього підлабузника: ніс великий, виданий вперед, задертий, уста вузькі, усміхнені, очі маленькі, вигляд покірний, запобігливий, волосся рідке, зачесане старанно на боки, з проділом посередині. Вдягнений він у чорне вбрання. Над бюрком на стіні напис: «Міністер». Секретар стоїть на тлі великого вікна.

б) Директорами фабрик і заводів.

Комфортабельне авто їде зліва направо на тлі фабричних забудувань. Ззаду в авті сидить, розвалившись, директор з течкою під правою рукою. Вдягнений він у хутро — «доху», на голові має хутрянку шапку. Вид у директора бундючний, надутий, лице жирне, в устах — цигарка. Спереду — шофер при керівниці, з охоронними окулярами на шапці. Пейсаж зимовий.

в) Генералами й вищими старшинами в армії.

З лівого кута вглиб — лава війська. Бійці тримають кріси на «почесть дай». Праворуч вглибині їде на коні партієць-генерал у довгій шинелі і смушковій шапці. Праву руку тримає він біля шапки, а в лівій — цуглі²⁰. Уніформа бійців зимова.

г) Професорами вуз-ів і псевдовченими.

Авдиторія вуз-у. Ліворуч на кафедрі стоїть молодий ще «професор» (а ля Пугачов зі Львова). Він звернений до аудиторії (до нас профілем). Лівою рукою він обіперся об стіл, а праву витягнув вперед. В аудиторії, лицем до нас, сидять півколом студенти й студентки у різних позах, різного віку й вигляду (переважають семітські типи). Одні з них сидять просто, інші — перешіптуються між собою, ще інші підперлись ліктями і слухають, а кілька — щось записують, ще інші — відкинувшись на спинку лавки, дрімають. Просто за студентами стіна з якимсь лозунгом, а зліва вікно, світло з якого й освітлює аудиторію.

д) Вони безконтрольно розпоряджаються державними грошми.

Кабінет подібний як у першому образку цієї серії. Біля панцерної каси стоїть брюхатий партієць (профілем до глядача).

²⁰ Фрагмент кінської вуздечки — повіддя.

В лівій руці він тримає мішок з грішми, а правою — повною жменею сипле монети і банкноти собі в кишеню. При тому він задоволено підсміхується. Лице подібне до описаного в обр.1. На сейфі — табличка з написом: «Державна каса».

е) Вони відпочивають в санаторіях у курортах.

В центрі, вглибині, люксусовий дім з верандою на всю довжину і з великими на дві сторони сходами посередині. Біля сходів квітник і декоративні рослини та дерева у вазах. Ближче до нас і трохи праворуч під каштаном — столик і лавки біля нього. За столиком четверо. Крайній справа сидить спиною до нас і читає газету. За ним сидять (у профіль) два грачі за шаховою дошкою. Перший грач, підпершись рукою, задумався, а другий — правою рукою тримає над дошкою шахову фігуру. Наліво від них, схилившись над столом й опершись ліктями, слідкує за грою дама. Всі — мордаті, грубі і добре, по-літньому вдягнені (мущину — в сорочках з галстуками, дама — у білій сукні з квітками). Ліворуч від них — кілька декоративних кущів і вазон з квітами. Збоку дому, вглибині, видно стіну сітку волейболу і кількох грачів з м'ячем при ній — хлопців і дівчат. За ними — дерева, а ще далі — синіють гори. Праворуч від дому — тераса з деревами. Поміж деревами видніється море, а на ньому — парусні човни. Пейсаж літній, соняшний з Криму чи Кавказу (Сочі або Гурзуфі²¹). Напис угорі.

є) Вони лають і б'ють безпартійних.

Задом до глядача стоїть пузатий, низького росту партієць. Одягнутий він у «сталінську» тужурку, штани — галіфе і чоботи. Правою рукою він б'є по лиці нужденного інтєресанта, а лівою — показує на двері, які видніються ліворуч від цієї групи. Інтересант так одягнений: в порваний піджак, штани «на випустку» і діряві черевики. Ліву руку він тримає «по швам». В ній — шапка. В зігнутій правій руці тримає якийсь папір. Вид виснажений, лице з бородою й вусами, погляд перестрашений, очі й уста широко відкриті. Праворуч від них сидить вглибині при столику машиністка, яка скоса обсервує сцену. Обернена вона задом, повернувши злегка вліво голову, і сидить на кріслі.

²¹ В оригіналі «Турбуф».

ж) Партійці судять трудящих безпартійних, карають їх тюрмою чи засланням у концтабори — вони володарі життя і смерті трудящих в СССР.

Судова зала. За довгим столом на підвищенні — судді. Перший справа з них щось пише, схилившись над столом, посередині — лисий і грубий суддя, відкинувшись на спинку крісла, байдуже слухає, праворуч від нього — третій суддя. Він вперся обома ліктями на стіл. Очі в нього круглі, совині, без виразу, ніс маленький, уста осаджені далеко від носа й опущені вниз, біля вуст і на підборіддю фалди жиру. Інші судді мають подібні морди. Різняться тільки формою носа й уст. Так, напр., середній суддя має ніс загнутий донизу, на носі окуляри і вуста біля самої насади носа, западисті, а перший — лисий, з великим носом, мов бульба. Всі судді вдягнені в чорне. На засланому чорним столі — дзвінок, чорнильниця з пером, кодекс і папки з паперами. На стіні за ними — портрет Сталіна. Далі за столом і збоку сидить секретар. Він схилився над писанням. Він дещо молодший і худіший. Перед столом у центрі стоять підсудні: селянин зі жменем колосків у лівій руці і робітник з кільфом у правій руці. Підсудні скуті кайданами один до одного (права рука селянина з лівою робітника). Селянин одягнений у порваний чорний піджак, такі ж штани і діряві чоботи, робітник — у порвану робітничу блюзу, такі ж штани і черевики. Вид у них нужденний, приголомшений, ноги злегка зігнуті в колінах. У руках вони тримають головне накриття. Один — кашкет, другий — шахтарську шапку. Першого з них судять за «покражу» колосків, а другого — «за прогул». Ззаду за ними стоїть конвойний-емведист. Він однією рукою тримає ланцюжок від кайдан, а в другій — наган направлений на підсудних. Емведист з пагонами, в рубашці, штанах-галіфе і чоботях. На зріст він низький і грубий. Праворуч від цих стоїть, обернений задом до глядача, брюхатий прокурор у тужурці і штанях «на випустку». Шия у нього, мов у бика, у складках, голова коротко обстрижена. Правою рукою він перебирає папери на столі. За секретарем вглибині вікно. Звідти і падає світло.

Всі образи ці творять одну цілість і поміщати їх належить разом у брошурі. Вгорі кожного образка, на кліші — назва картини. Образки невеликого розміру, прим., — 6 x 8 см.

4. Як умре партієць.

На образку катафалк з труною у вінках. Попереду йде оркестра, біля катафалка — почесна варта військових, а ззаду — родина і натовп партійних вельможів. Як взірєць до цього образка можна взяти знімки з похорону Толбухіна, Жданова чи Щербакова. Похоронний кортеж тягнеться зліва направо на тлі кам’яниць чи Кремля. Постаті партійців усі в карикатурному вигляді. Побіч, у тексті треба конче подати, що вдова одержала 100000 крб за помози і місячну пенсію в кілька тисяч, а сироти — стипендії по 600 крб в місяць до повноліття і безплатну науку у вищих школах. Поруч з цим образком треба помістити, як контраст, похорон робітника чи селянина з відповідним пояснюв. текстом.

VII цикль: Про життя в ССРСР і політику большевицького уряду.

1. ССРСР — тюрма народів.

(Виконано). Земна куля. На ній, у місці, де знаходиться ССРСР, стоїть велика тюрма, обгороджена муром. На мурі напис: ССРСР — тюрма народів. З деяких вікон тюрми видно полум’я й дим (тюрма зсередини горить).

2. Все і всі під чоботом компартії й мґб-мвд.

Великий чобіт. На холяві напис: «Вкп(б)». Під чоботом різні постаті. Постаті маленькі, розположені колом, зігнуті. Видно тільки їх до половини. Одні з них пишуть, другі — копають, треті — рубають, четверті — мурують і т. д. Можна дати рівнож поста-ті в нац. строях²² поневолених Москвою народів. В такому



²² У національному одязі.

випадку, можна дати двох українців — один з серпом, а другий з молотом. Між ними — інтелігент пише. Ці постаті були б звернені в анфас. Праворуч від них можна було б дати білоруса з сокирою, литовця з лопатою, естонця й латвійця з сітями. Ліворуч — грузина з кошиком овочів, азербайджанця з кільофом, узбека з кошиком бавовни та казаха з вівцею на руках. Тракткування карт. — контрастне, шаржове.

3. Вкп(б) осіддало і їде на трудящих.

На першому пляні зігнутий, на колінах і закопаний чоловік середнього віку у порваній одежі й босий. В нього на карку сидить брюхатий партісець з медалями. Він лівою рукою замахнувся нагасем, а правою — розмахує наганом. Пейсаж літній. Вглибині хата, а ще далше (зліва) силуети фабрик і шахт. Фігури на першому плані в анфас. (Виконано).

ТАК ПАРТІЯ БОЛЬШЕВИКІВ СПИРАЄТЬСЯ НА НАРОД



4. Як вкп(б) «спирається» на маси.

Велика квадратна плита. На ній стоїть ряд партійців й емведистів, які тримають меншу плиту. На цій плиті — політбюро вкп(б) зі Сталіним на полі, який сидить на царському троні під бальдахіном з двоголовим орлом і зіркою зверху. Частина членів політбюро тримають держак бальдахіну, інші — зі зброєю, з мішками грошей чи портфелями. Між ними є й емведе з кайданами, і військові, і цивільні. На першій плиті видно рівнож кількох емведистів, які заглядають і грозять кайданами і зброєю униз, тим, що їх тримають. Ці два поверхи тримають на своїх плечах селяни

і робітники, по 4 з кожної сторони плити (разом 16). Обернуті вони в усі 4 сторони і стоять зігнувши голови та притримуючи обома руками край плити. Всі вони скуті одним ланцюгом з великим замком з п’ятикутною зіркою і кожний зокрема підпертий ще й штиком. До нас обернений українець, молдаванин, білорус і грузин, справа бачимо профілі латвійців, литовця, естонця і фіна, а зліва — вірменина, азербайджанця, узбека і казаха. Напис по обрамуванні першої плити. Тла нема. Перша група стоїть на чорній круглій підставі. В групі вкп(б) — політбюро — карикатури-портрети большвельможів. Картина мусить бути найменш 8 x 12 см.

5. Вкп(б) видушує соки з України.

Мапа УССР. На ній лежить постать, на якій написано: «УРСР». На цій постаті сидить, опершись об свої коліна обома руками, Мельников. Він задоволено всміхається. Постать Мельникова груба, черевата, а постать УРСР — тоненька, худенька, хоч і велика. Зрештою, видно голову, руки і кінці ніг УРСР, решта — темна смужка. Ззаду Мельникова б’є кількома фонтанами збіжжя, вугілля, руда. Все це сиплеться просто у вагони потягів. Потяги звернені в одну сторону — стрілка на стовпі і напис пояснюють, що все це направляється в Москву. Біля фонтанів відповідно або лан збіжжя, або шахтні забудування. Тракт. шаржове.

6. Большевицька машина працює.

Коротченко сидить за столом і пише на машинці, з якої листки летять безперервним потоком вправо, вглиб. Там стоїть колгоспник і робітник. Селянин прикутий до плуга, а робітник — до молота та, крім того, скуті ланцюги разом. Вони звернені лицем до машини (до нас у $\frac{3}{4}$ анфас). Вид у них розгублений. Вільні руки розвели безрадно у боки. Виглядають нужденно: вбрання обдерте, босі. Коротченко сидить до нас відвернутий профілем. Довкола селянина й робітника маса листків у повітрі й на землі. На листках написані назви різних податків і поставок та стахановщина, ударництво, соцзобов’язання і т. п.

7. Російсько-большевицький імперіялізм.

Квочка стоїть на гнізді обрамленому мурами й вежами Кремля. Під нею на гнізді одне велике яйце, на якому написано «імперія-

лізм». Яйце пробите. З пробитої дірки висунув голову царський дво-головий орел з короною на головах. В одній лапі, яку теж висунув, тримає він меч. Квочка розставила крила та, зігнувши шию, любовно придивляється новонародженому. Квочка має голову Сталіна. На спині її написано: «вкп(б)». Вона стоїть до нас профілем. — Шарж.

8. Кремлівський павук.

Земна куля. На ній у лівому верхньому кутку московський Кремль. Від нього протягнута сітка павутиння у всі кінці земної кулі. На павутинні сидить великий павук. На спині в нього — серп і молот (схрещені), або «вкп(б)». Павук має голову Сталіна. Земна куля темна — чорні материки і сірі моря. Якщо дозволить розмір, можна дати в Європі написи: Варшава, Берлін, Париж, Рим і т. д. і до них провести павутинки з Кремля. Павутиння на земній кулі біле, а в повітрі — чорне. Павук і Кремль також чорні. — Шарж.

9. Сталін висилає своїх агентів.

Зліва стоїть, напіввідвернений від нас, Сталін. Він в одній руці тримає папір з написом: накази, а другу руку (праву) простягну-ту уперед. Пальці на цій руці розхилені й зігнуті, мов хоче щось загарбати. Перед ним у дві лави стоять на струнко бандити-гор-лорізи у різних національних строях. Перший справа — поляк у конфедератці й контуші, з наганом за поясом, ваговою гірею в лівій руці і рукавичками в правій. За ним — грек у довгій сорочці, вузьких штанах, безрукавці-камізельці і круглій шапці з китицею на голові. В лівій руці він держить закривавленого ножа, а за по-ясом — наган. За ним — китаєць у китайській військовій уніформі. Праву руку він тримає на повішеному на грудях сов. автоматі. Ще далі — француз у фригійській шапці, робітничій блюзі, з ножем і гранатою в руках. У другому ряді — угорець, болгарин, румун, чех, німець, італієць у своїх нац. строях. Всі вони уважно слуха-ють. Пики характерні для їх нації чи раси. Поляк з задертим носом й опущеними донизу вусами, грек з загнутим носом, грубими вус-тами і великими чорними очима, китаєць — скуластий із скісними очима, француз із підкрученими чорними вусами догори і вперед і т. д. Вираз у всіх бандитський. Відділяє Сталіна від агентів бюрко. На ньому прилади до писання і папери. Назва вгорі. Може бути така ще: «Висилає Сталін свої діти на Західні землі». — Гротеска.

VIII цикл: Діяграми і плякати.1. Зарплата партійців і безпартійних:а) Скільки одержує місячно Сталін і що він може за неї купити.

В колі портрет Сталіна. Побіч — білі цифри на тлі багатоповерхового універмагу: 500000 крб. В тексті треба пояснити: а) що за ці гроші Сталін може закупити цілий великий сов. універмаг; б) що йому навіть пташиного молока не бракує; в) що для своєї Рифки і її дітей він величезні суми в золоті й дорогоцінностях зложив у заграничних банках; що подана сума — це офіційна, всім знана місячна платня. А скільки ж він бере так, що ніхто не знає з широким мас... Підсумок: Сталін одержує стільки, як 600-1000 кваліфік. робітників і інтелігентів.

б) Скільки одержують інші партійні вельможі: генерали, директори фабрик і заводів, різні начальники трестів, банків, главків та що вони за свою зарплату можуть купити.

В колі портрети сталінських вельможів: генерала, директора і т. д. Біля — золоті речі (перстні з брилянтами, зашниці, нашійники з перлами) на тлі горностайового хутра. За цим — люксова вілля, авто. Зверху через усе цифри їх зарплати. В тексті треба пояснити, що вони мають все, що потрібно для життя та крім того купують вілли, авта, дорогоцінності, вбираються у найдорожчі вбрання, відпочивають на курортах, бенкетують і забавляються; що їх зарплата дорівнює зарплатам стількох тисяч робітників, селян.

в) Скільки одержують секретарі обкомів і начальники обл. відділів мГБ-мвд.

В колі, обнявшись, стоїть секретар обкому — черевань у цивільному і з портфелем — та начальник обл. відділу мГБ-мвд — такий же мордатий та череватий, у військовому і з пагонами. В тексті відповідні пояснення. Вказати, що в цю цифру не входять хабарі, які вони широко беруть, і виручки з украденого чи пограбованого майна. На кінець підрахувати в скільки разів їхня зарплата більша від пересічної зарплати робітника, безпарт. інтелігента і селянина. Цифри їхньої зарплати — біля фігур, над текстом.

г) Скільки беруть безпартійні робітники й інтелігенти та що вони можуть купити.

На тлі робітничої буди стоїть робітник з відбитним молотком на плечі й інтелігент у капелюхові, окулярах і маринарці. Побіч у два ряди цифри їх зарплати на тлі кількох бохонців хліба, картоплі, цибулі. В тексті треба коротко пояснити, що вони можуть купити, у скільки разів дістають менше від партійців та в яких умовах живуть.

д) Скільки місячно припадає колгоспникові за його працю (по відтягн. подат.)

На тлі нужденної хатини — обдертий і нужденний колгоспник. Коло нього кількоро таких же нужденних дітей різного віку і статі. Біля: скибка хліба, дзбанок з водою і дві картоплини. Зверху над цим — цифра місяч. зарплати. При обрахуванні треба узгляднити чистий дохід (по сплаченню податків) і врахувати й те, що він одержує з присадибної ділянки (вартість одерж. продуктів рахувати по базарних цінах). В тексті треба пояснити, що він за це може купити для своєї родини, а на кінець подати в скільки разів його зарплата менша від зарплати Сталіна, партійця-директора, секретаря обкому, безпарт. інтелігента і навіть робітника.

В діаграмах образки мають другорядне значення і служать як тло до пояснення текстового. Головне текст. Всі образки нескладні, виконати їх можуть початкові графіки. Поміщати треба їх по кілька разом, в залежності від теми. У формі плякату, розміром 31 x 22 см.

2. Продукція і зарплата:

а) Колгоспника.

Образок: Колгоспник оре поле. В тексті — вирахування: скільки колгоспникові нараховується трудовнів за виорання, посів, зібрання і вимолочення врожаю з 1 га колоскових; скільки зібрано в середньому і яка вартість зібраного збіжжя, соломи і полови з 1 га; скільки треба відрахувати з цього на насіння і на амортизацію, тобто скільки дає га чистого доходу; скільки одержує з цього колгоспник, а скільки держава, колгосп. При кінці — висновки і настанови. Образок маленький, поміщається зліва, з написом.

б) Вуглекопа.

Образок. Вуглекоп у шахті при роботі. На тлі цього — назва діаграми. В тексті треба подати підрахунок: 1) скільки нарубує вуглекоп вугілля за зміну чи місячно; 2) вартість цього вугілля на місці у базарних цінах; 3) скільки одержує за роботу робітник (чистого, по відрахуванні податків і інших здріств); 4) скільки треба відрахувати з цієї загальної вартости на амортизацію і допоміжних робітників та адміністрацію; 5) скільки заробляє держава на кожному робітникові місячно чи денно.

3. Все — державі, все з’їдає компартія, мГБ-мвд і воєнщина.

Зверху — напис. Під ним малюнок на всю довжину: бідони з молоком, ящики з яйцями, маслом і фруктами, бочки з рибою й олією, мішки з зерном й овочами стоять на тлі корів, овець, свиней, телят. Праворуч видно гуси, кури, качки, індики. На кожному ящиківі, бочці чи мішківі напис що там лежить. Розмір плякату 22 x 11 см.

4. По скільки купує держава хліб у колгоспах, та по чому продає його трудящим.

Напис поділений на дві частини — половина зверху, а друга половина унизу. Між написами два образки: зліва мішок із зерном, а справа — бохонець хліба. На мішку і бохонцях — цифрові дані. Під цим — висновок і настанови. Розмір діаграми 22 x 11 см.

5. Порівняння зарплати трудящих в капіталістичних країнах, в ССРСР та в майбутній УССД.

Плякат-діаграма розділений на дві частини. В лівій колонці зібрані дані про зарплати в капіталістичних країнах, а в правій — зарплати тих самих професій в ССРСР. Посередині, проти кожного тексту малюнок особи даної професії: селянина при плугові і на тлі хати, робітника з кільофом на тлі шахти, урядовця за бюрком, учителя на тлі клясної дошки, доктора в білому халаті на тлі аптеки, інженера на тлі мосту. Внизу під цими малюнками і відповідними статистичними даними зліва малюнок капіталіста — грубого пана в циліндрі і з мішком грошей у руках, а справа — ще грубішого партійця з ССРСР в хутрі і кепі на

голові та з іще більшим мішком грошей за плечима. Між цими образами і під ними пояснення в такому сенсі: 1) В капіталістичних країнах експлуатують трудящих, вони часто живуть у злиднях і терплять від безробіття, на їх праці наживаються капіталісти, але все ж вони мають право лишити місце праці, мають право страйку, але все ж їх не карають за прогул чи спізнення на роботу тюрмою і вони, навіть безробітні не мруть з голоду і виснаження, але все ж вони на старість мають деяке матеріальне забезпечення, а у випадку каліцтва, непрацездатності чи безробіття одержують бодай невелику допомогу. 2) В ССРСР нема безробіття, але тут більше експлуатують трудящих ніж навіть в капіталістичних країнах і трудящі ще більш безправні, бо: а) вони не мають права свobodного вибору професії, не можуть самі змінити місце своєї праці, є прикріплені насильно до заводу чи установи; б) їх судять за невихід чи спізнення на роботу і карають тюрмою чи концтаборами; в) не мають права страйкувати, боротись за покращення свого життя і підвищення зарплати; г) держава-капіталіст висотує їх сили примусовою стахановщиною, ударництвом і змушує їх працювати за найнижчі на світі ставки по 12 і більше годин на добу; д) трудящі в ССРСР не терплять від безробіття, але мруть з голоду і виснаження, працюючи понад сили. Під цим унизу: посередині малюнок усміхнених людей різних професій (тих самих що й вище), а під ним текст: В УССД не буде експлуатації людини людиною, не буде ні капіталістів, ні інших експлуататорів типу сталінських партійців. В УССД кожний трудящий діставатиме за свою працю справедливу і найвищу зарплату. В УССД робітники будуть справжніми співгосподарями шахт і заводів, а селяни — справжніми власниками своїх господарств. В УССД і робітники, і селяни, і інтелігенція житимуть справді вільним і заможним життям. Вони матимуть право свobodного вибору професії і місця праці, свободу слова і переконань, матимуть забезпечення на старість чи на випадок каліцтва, вони керуватимуть насправді своєю державою і матимуть всі можливості жити заможнo та розвиватись культурно і т. д. За це борються сьогодні українські революціонери, до цього змагає Організація Українських Націоналістів під проводом С. Бандери. Накінець — кілька закликів і вказівок про те, як мають трудящі боротися з большевиками за УССД. Підзаголовки в плякаті могли

б бути такі: 1) «В капіталістичних країнах трудящі за свою працю одержують», 2) «В ССРСР, — в країні ніби перемігшого соціалізму, в державі ніби робітників і селян, трудящі одержують», 3) «Як житимуть трудящі й які матимуть вони права в УССД». Всі цифри зарплати треба подавати: «Від — до» і в перерахуванні на «валюту валют» — хліб. За вихідну при обрахуванні зарплати в капітал. країнах (в остаточному випадку, в разі браку даних з інших країн) можна взяти відповідні зарплати і ціни з передвоєнної Польщі. (Для обрахув. заробітку селянина можна взяти річний чистий дохід селянина-середняка, а поруч з цим подати скільки брав річно селянин-наймит (120-150 зол. річно, тобто 60-75 пудів жита). З огляду на чималий текст і багато дрібних малюнків (9 кліш) розмір плякату мусить бути приблизно 62 x 44 см. Плякат друкувати треба, в такому разі, на двох окремих листівках канцелярійного формату з тим, що їх потім склеїться. Основне в плякаті — це текст. Рисунок мають тут допоміжне значення, число їх можна скоротити, і виконати кліші зможуть початкуючі графіки.

ІХ цикл: Картини з визвольної боротьби і майбутнього життя в УССД.

1. Бий большевицьких кровопивців.

Зліва на діагоналі сунуть кількома лавами озброєні повстанці різних поневолених Московю народів. Повстанці різного віку і статі. Одягнуті вони у свої національні строї і всі вони тримають кріси й автомати в бойовій поставі, на багнети. Всі нестримно сунуть уперед. Ближче до нас — українці (3-4 особи різного віку і статі), далі — грузини, прибалтійці, білоруси, народи Кавказу і Середньої Азії. Вглибині, трохи впереді від лави і на тлі танку звернутого в ту ж сторону, куди йдуть повстанці, три особи з прапором. На прапорі напис: «Воля народам і людині». На танкові видно прапорець з тризубом. Праворуч вглибині втікають безладною купою пузаті партійці, гублячи шапки й автомати. Всі звернені задом до наступаючих, в сильному бігові розмахують руками, а дехто з них оглядається. Вглибині між наступаючими й утікаючими лежить кілька трупів. Над юрбою втікаючих літає літак. На крилах у нього тризуб. Пейсаж літній. На передньому пляні — порожні окопи і порозриваний колючий дріт. Напис унизу.

2. Суд над сталінсько-большевицькими вельможами в УССД.

Та сама судова заля, що й подана на стор. 13 п. ж. На стіні, замість портрету Сталіна — Тризуб. За суддівським столом сидить багато представників народу — селяни, робітники, інтелігенти, старі, середнього віку і молодь, чоловіки і жінки. Типи треба брати з усіх попередніх образків усіх серій. На колінах, простягнувши вперед руки з благанням про помилування, стоїть ряд партійців з попередніх образків. У всіх написано на плечах хто чим був (секретар вкп(б), міністер, суддя, прокурор, директор, генерал, начальник, просто собака і т. п.), а під цим на всю довжину: «кровопивці». За прокурорським столиком три обвинувачувачі: селянин, робітник, інтелігент. Вони всі три простягнули свої ліві руки у бік обвинувачених і кажуть: «Досить пили нашої крові. Смерть кровопивцям.» (ці слова можна написати зверху над ними). Обвинувачені стоять відвернуті від нас, а голови їх до нас профілем. Позаду обвинувачених стоять три вартові повстанці. Умундуровання й озброєння, як у повстанців, а автомати тримають на поготові. Судді мають суворий і невмолимий вираз. Більшість з них суворо насупили брови і стиснули кулаки. Всі сидять урочисто, просто. Вираз має дати до зрозуміння, що помилування не буде, що кровопивці дістануть сувору, давно заслужену ними кару. Розмір 9 x 13 см.

3. ВКП(б) буде перекреслена.

Той самий образок, що поданий на стор. 14 п. 4., лише перекреслений навхрест. Щоб не робити другої кліші, можна на надрукованих відбитках з неї надрукувати кольором саме перекреслення, яке для цього легко вирізати з лінолеуму.

4. Український Революціонер-Повстанець викидає большевицьких паразитів з України.

Справа на першому пляні (відвернутим від глядача профілем) озброєний революціонер-повстанець. Він у бігу і в такому рухові, якби щойно вдарив правою ногою футбольний м'яч, тобто: ліва нога і права рука — взад, права нога трохи зігнута і високо піднята, а ліва рука лежить на автоматі, який висить на грудях. Ліворуч від нього впереді — граничний стовп України з Гербом. Біля нього летить у повітрі пузатий партієць. Бачимо його в ско-

роченню і ззаду. Ноги і руки він широко розставив, поли рубашки розвіваються. Автомат вилетів йому з рук і падає вліво. Найбільш кидається у вічі його круглий, як м’яч, зад. За ним високо вгорі кілька постатей в повітрі в найрізномродніших падаючих позах (до гори ногами переважно). Всі вони летять у безвість і гублять зброю. Картина без тла, — шаржа.

5. В УССД влада належатиме народіві.

Заля парламенту. Вглибині півколом сидять представники селян, робітників, інтелігенції. Трохи зліва на першому пляні — трибуна. На трибуні трохи відвернений від нас міністр з аркушем паперу в правій руці. Ліва рука його спочиває на пульпіті. Вдягнений він у чорний костюм. Посли вдягнені по-сільському, як робітники, чи інтелігенти. Напис по трибуні або по секретарській льожі, яка знаходиться нижче від трибуни, праворуч. В ній кілька схилених над писанням постатей. Вікна в залі зліва і звідти освітлення.

6. На що витрачатимуться державні кошти в УССД.

Велика панорама. На ній видно будинок академії наук, середньої школи, театру, палацу культури. Біля будинків парки. Праворуч — мешкальні будинки, шпиталі. За ними — фабрики з високими димарями, домни, шахтні будинки, електростанційні будинки. Всі вони представлені як силъвети. За цим вдалині видно білі смужки (на темному тлі) доріг, залізниць, каналів. На обрії — море, а на ньому білі пароплави. Ще вище видно літаки. Якщо дозволятиме місце, під кожним будинком — назва його, якщо ж ні, то пояснювальний текст окремо. Внизу може бути ще й другий напис: «В УССД будуть всі умови для розвитку науки, культури і мистецтва, та всі будуть жити культурно, радісно і заможнo. Напис треба дати черенками. Формат кліші 12 x 16 см.

7. Селяни в УССД житимуть радісно, заможнo, культурно.

Родина селянина обідає за столом. Плечима обернені до глядача (праворуч) хлопчик 8 р. і дівчинка 12 р. Дівчинка обняла однією рукою братика, а другу (праву) витягнула до миски. На столі стоять різні страви і хліб. Біля хлопчика мисочка, з якої він їсть, нахилившись. Напроти за столом сидить селянин з вусами, повний

на лиці й усміхнений. Він тримає ложку, а ліву руку положив на плічко 4-річного сина, який, стоячи навколішках на лавці, лівою рукою дістає хліб, а в правій держить теж ложку. Погляд батька звернений у сторону сина. Ліворуч, збоку стола сидить господиня 40 р. з немовлям. Вона годує немовля маленькою ложкою, нахиливши голову в сторону дитини і притримуючи її лівою рукою. На столі перед нею мисочка і булка. Ззаду за нею дівчина 16 р. несе обома руками миску зі стравою. Між нею і матір'ю видно етажерку з книжками, а на ній — радіоприймач. На стіні між господинею і господарем — тризуб прикрашений рушником. Над столом електрична лампа. Освітлення денне, з правого боку. Напис угорі, на всю довжину кліші.

8. Селянин — повноправний і заможний господар.

Та ж родина на дворі під хатою. Батько сидить під хатою на лавці. Біля нього, обернений до батька, старшенький хлопчик. Він щось показує в книжці і батько, пригортаючи сина за стан лівою рукою, уважно дивиться в книжку. Друга його рука — на коліні. Батько в кашкеті з «мазепинським вирізом», син — без головного накриття. Вдягнуті вони по-літньому, в біле, але заможно. Праворуч від них стоїть під стіною комори мати з немовлям на руках. Вона до нас у профіль і дивиться вправо, на дорогу, по якій її донька гонить 2 корови, телицю і кілька овець. Отара йде з глибини до хати. Попереду біжить пес. Ліворуч від господаря двері до хати, і видно тин та садок. Ще лівіше і далше видно господарські забудування. Вгорі, на ясному вечірньому літньому небі — напис.

9. Робітники — співгосподарі своїх фабрик і заводів.

В центрі на тлі домни і шахти йдуть два робітники: доменщик і шахтар. Вони щось між собою розмовляють. Одягнуті в нові робочі вбрання. На голові перший має капелюх доменщика, а другий — шахтарську шапку. Вони прямують до невеликого, але гарного, обсаженого деревами й обгородж. сіткою, будинка з двома входами. Це їхнє приміщення. На подвір'ї біля фабрики, праворуч і ліворуч від центральної групи, йдуть більшими і меншими групами робітники різних професій. Пейсаж літній, вечірній. Напис угорі. Внизу другий напис: Вони живуть у власних домах.

10. Культурно, радісно і заможнo житимуть робітники в УССД.

Вглибині велике вікно з завісками-котарами. Перед ним стіл. За столом сидить схилений над тарілкою робітник з ложкою в руці. Праворуч від нього, його жінка ставить на стіл тацю з другою стравою. Вдягнута вона в суконку з горошком і з фартушком. Робітник — у сорочці з галстуком. Ліворуч від батька сидить хлопчик 8 р. в матроській блюзі. Він лівою рукою тримає за тарілку, а правою — їсть ложкою. Спиною до глядача сидить дівчинка 12 р. з кокардою на голові і тоненькими косичками. Вона теж схилилася над стравою. Старший від неї хлопчик в учнівському вбранні стоїть біля високого столика з радіоапаратом. Лівою рукою він сперся на столик, а правою настроює апарат. Хлопець до нас профілем. За ним уліво видно етажерку з книжками, а над нею — образок. Його крісло стоїть порожнє, дещо відсунене від стола, між батьком і меншим братом. Крісло матері — збоку коло неї. Напис угорі.

11. Інтелігенти житимуть заможнo і культурно у власних домах.

Родина та сама, що і в образку на стор. 6. п. 1. Праворуч перед столиком сидить на кріслі біля радіоапарату батько родини. Він ліву руку тримає на краю столика, а правою настроює апарат. Сидить трохи похилений перед себе і ми бачимо його профіль звернений вправо. За ним, спершись обома ліктями на столик, стоїть, нахилившись вперед, зігнутий хлопець 14 р. Він стежить за настроюванням. Батько і син одягнені охайно. Батько — в темний новий костюм, а син — у темну учнівську блюзу. На лиці вони повні і мають задоволено-зосереджений вигляд. Вліво і вглибині за ними той самий круглий стіл, засланий білою новою скатертиною. На ньому — три столові прибори. За столом видно матір, яка ставить на стіл вазу. Вдягнена вона у темну сукню з білим ковніром і короткими обрамленнями білими рукавами. На ній поміському застібнутий фартушок. Над столом висить електрична лампа з кльошом. Вона й освітлює цілу групу. Верхні частини стін і підлога — в тіні. В глибині між столом і хлопцем видно обриси великої бібліотечної шафи. Трохи вліво від центра висить вглибині на стіні великий образ. Жінка на тлі розчинених дверей з кухні, з яких б’є світло. Біля дверей — котари. Під образом стоїть м’яка канапа. Біля столу — 3 крісла. Напис угорі, білий.

12. Жінки не потребуватимуть працювати на тяжких роботах. Вони займатимуться головно домашньою господаркою й вихованням дітей.

Жінка років 30 сидить на кріслі лицем до глядача. Перед нею, справа, хлопчик 8 р., спершись на матір, щось читає з книжки, яку тримає в лівій руці. Пальцем правої руки він водить при тому по книжці. Книжку тримає високо, на рівні очей. Обернений він в $\frac{3}{4}$ анфасу. Мати уважно слухає, слідкуючи зором за його читанням. Ліва рука її на плічку сина, а правою — пригортає меншу дівчинку, яка, обнявши і притулившись до матери, слухає читання, повернувши голову в сторону брата. Хлопчик одягнений у матроску, короткі штанята і взутий у черевики. Дівчинка — у короткій суконці, черевиках і з кокардою на голові. Мати — без хустки, в квітчастій блузці і фартухові та в черевиках. Праворуч видно круглий стіл з двома кріслами, а за ним — двері. Ліворуч — образок на стіні. Світло зліва, денне. Напис угорі і внизу.

13. Всі діти вчитимуться безплатно в середніх школах.

Ліворуч вглибині — двоповерхова школа. Пейсаж зимовий. Зі всіх сторін ідуть до школи діти різного віку і статі з учнівськими сумками і течками. Всі вдягнені достатньо і тепло. Групування і пейзаж подібні як у карт. зі стор. 9. п. 2.

14. У вуз-ах вчитимуться всі бажаючі, без різниці на соц. походження і майновий стан.

Той самий університет, що й на карт. зі стор. 9. п. 3. Тепер на дверях напис, який я подаю в заголовку, або якийсь інший, аналогічний до нього. Двері широко відкриті а на сходах ідуть до університету три постаті: зліва — студент у пальто, капелюсі і черевиках, посередині — дівчина в хустці, короткому жакеті, рясній спідничці і чоботях, праворуч — хлопець у піджаку, спортових штанях, кепці і черевиках. Всі несуть течки з книжками. Перший студент щось говорить до студентки, взявши її під руку. Всі відвернені від нас. Над дверима — «Університет».

15. Дозвілля молодь проводитиме весело і культурно.

Праворуч волейбольна сітка. Біля неї кількох грачів. М'яч угорі. Ліворуч углибині видно на площадці в парку танцюючі пари й ор-

кестру. Праворуч удалечині — ріка, а на ній кілька човнів-каяків з веслувальниками. Напис угорі.

16. Всі трудящі матимуть безплатну лікарську допомогу і забезпеч. на старість чи у випадку каліцтва. Санаторії — для всіх трудящих.

Той самий курорт, що й на образку зі стор. 12 п. е. Різниця лише та, що за столиком тепер сидять: справа — інтелігент в окулярах (він читає газету), далі — робітник у робітничій блюзі і шапці та селянин в солом’яному брилі і вишитій сорочці. Робітник з селянином про щось весело гуторять. Зліва — селянка, опершись обома ліктями об стіл, слухає їх розмову. Всі веселі, життєрадісні та всі одягнені достатньо й охайно. Напис угорі і внизу.

17. Цілісність і суверенність України, щасливе й радісне життя громадян УССД охоронятиме українське військо.

Кілька вояків на тлі гармат, танків, кораблів і літаків. По цьому і внизу йде напис.

Додаток до циклу VII. Про життя в ССРСР і політику большевиків.

10. Сталінські п’ятирічки тиснуть трудящих.

Профілем до глядача стоїть на першому пляні селянин зігнутий над порожньою мискою. Він безрадісно опустил руки і дивиться на порожню миску. Вдягнений в лахміття і босий. Вигляд нужденний, худий. За ним Сталін затискає на ньому пасок з написом: «п’ятирічка». Лівим коліном він оперся об задок селянина, а руками — щосили затягає на селянинові пасок. Сталін усміхнений і пузатий. Напис угорі, окремо. Шарж без тла. Пасок на селянинові затиснутий вже на «сibirську дірку».

Короткі загальні пояснення до запроєктованих рисунків.

1. Всього подано нарисів розробок 84 тем. Виконання усіх кліш до поданих тем займе одній людині 4 роки часу. Тому, в разі за-апробовання їх, треба вирішити, які саме теми належить виконувати в першу чергу і за яким порядком.



2. Розробки подав я як нариси, які в багатьох випадках треба ще обдумати і, можливо, переробити, як матеріал до обговорення. Особливо треба буде ще подумати над підібранням влучних і коротких заголовків. Тут потрібна буде допомога письменників. Подані мною заголовки не завжди добрі і влучні. В багатьох випадках вони є також задовгі.

3. Замало розробив я картин, в яких видно героїзм населення, а це тому, що я не мав відповідного фактичного матеріалу. Цю прогалину виповниться тоді, як матиму відповідний фактичного матеріалу. Цю прогалину виповниться тоді, як матиму відповідний матеріал, відповідні факти, в зв'язку з чим число тем ще побільшиться.

4. Поминув я цілком теми з героїки УПА і з життя підпілля ОУН. Поминув не випадково. В будучому, по зібранні відповідного фактичного матеріалу про бої УПА (напр., під Гурбами²³), засідки

²³ Найбільший бій між українськими повстанцями та ВВ НКВД, що відбувся на південній Волині у квітні 1944 р.

і напади відділів УПА на районні й обласні центри, визволення арештованих з тюрем і т. і., я постараюсь опрацювати й цикл картин з героїки ОУН-УПА. Такі образки, по-моєму, треба було б теж давати час-від-часу в окремих листівках чи невеличких брошурах. Поруч з викриванням большевиків ми повинні показати в ряді образків героїзм укр. революціонерів та підкреслити, що вони стають в обороні кривджених, борються за всенародне добро. Тому, на мою думку, при опрацюванні цього циклу треба буде головний натиск класти на світлі моменти з нашої боротьби, тобто на такі, де ми були переможцями, оборонцями покривджених, месниками народними. Трагічні моменти, по-моєму, треба буде по можливості оминати. Трагічні моменти викликають співчуття, подив, іноді сльози, але одночасно породжують враження приреченості революціонерів, фаталізму, а це, в свою чергу, ослаблює віру в нашу перемогу, відстрашує від нас маси. Тільки моменти радісні, світлі, переможні з нашої боротьби будуть тим магнітом, який тягтиме до револ. підпілля нац. здорові і повновартісні елементи укр. молоді і старших; тільки ці моменти зміцнять віру у власні сили, у нашу перемогу. — Треба людям показати нашу силу, наші удачі, треба якнайбільше і при кожній нагоді говорити про наші перемоги, наше геройство, тоді маси наберуть віри у наші сили, спроможності, тоді вони горнутимуться до нас ще більше. Та про це згадую я між іншим, тільки висловлюю свій погляд, тільки інформую, що я маю замір ще опрацювати додатково цикл картин з героїки ОУН-УПА. Також, на мою думку, в нашій образовій пропаганді треба буде присвятити трохи місця й видаванню портретів визначних членів ОУН-УПА окремими листівками чи у збірниках, приміром: «Герої ОУН і УПА», «Герої Волині й Полісся». (На відвороті портрету-листівки, в такому разі, давалося б короткий життєпис даного Героя). Але це належить вже до плану праці пропаганди і виходить поза рямки моїх пояснень.

5. Ті теми, які вважаю вартими першочергового опрацювання, я позначив червоним олівцем. Між піднесеними мною до першочергових тем є й діаграми-плякати, які, по-моєму, є дуже пропагандивними. Але діаграми не можна опрацювати графічно доти, доки не буде до них опрацьований текст. Тому, в разі затвердження їх до друку, я прошу надіслати текст до діаграм. Діаграми зможуть виконати й початкуючі графіки.

6. В поданому вище опрацюванні я старався схарактеризувати в ряді образів життя всіх верств в СРСР і показати, з одного боку, визиск і гноблення трудящих, а з другого — паразитарність і протинародність політики большевицької кліки. Також в кількох образках я хотів накреслити візію²⁴ майбутньої УСРД. При цьому я старався підбирати теми так, щоб ілюстрації можна було видавати і кожну зокрема, і групувати їх на базі контрасту. Багато з поданих тем є другорядними, але подаю їх всі, щоб дати можливість вибору і редукування. Буду радий почути завваги до опрацьованих мною тем.

Лютий, 1950 р.

— Зот —

ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 11. — Додаток 2. — Арк. 49—72. Машинопис, оригінал.

²⁴ *Бачення.*

Микола Посівнич

Кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України



У статті висвітлено один з малодосліджених періодів життя Степана Бандери — ув'язнення у польських тюрмах. Показано його роль у відстоюванні прав політичних в'язнів і проведення голодівок, навчанні й підготовці членів ОУН. Описано умови, в яких утримувалися ув'язнені, а також спроби звільнення крайового провідника з тюрем. Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН), ідеологія, Польща, судові процеси, тюрма, політичні в'язні.

Mykola Posivnych

Imprisonment of Stepan Bandera in polish jails

It is reflected in sex one of scantily explored periods of Stepan Bandera's life a conclusion is in Polish prisons. His role is shown in asserting right of political prisoners and realization of starvation's, studies and preparation of member's OUN. Terms in which imprisoned were held and attempts to discharge the Regional chief from prison are reflected.

Key words: Ukrainian Nationalists Organization (OUN), ideology, Poland, legal trials, prison, political prisoners.

УВ'ЯЗНЕННЯ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ПОЛЬСЬКИХ ТЮРМАХ*

Степан Бандера як політичний діяч сформувався завдяки реалізації одного з найбільш успішних українських суспільних проєктів — ОУН, основними цілями якого були відновлення незалежності та усвідомлення народом необхідності власної держави, відсутність якої стала основною причиною поразки визвольних змагань 1917—1921 рр. Однак постать Бандери й надалі залишається міфологізованою. На сході України, не кажучи вже про Росію й Польщу, Бандеру знають лише як фанатичного терориста, що застосовував всі методи для досягнення своїх

цілей. Це має мало спільного з його реальною діяльністю та поглядами.

Особі цього діяча присвячено багато праць, але зробити належний аналіз його діяльності та визначити його місце в історії українська історична наука ще не спромоглася. Сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку Степанові Бандері як людині, теоретикові й інтерпретатору націоналістичної ідеології, організаторові й лідеру ОУН 1930—1950 рр. В історіографії перебування С. Бандери в ув'язненні є зовсім недослідженими та оповиті різними міфами, особливо в концтаборі Заксенгаузен в 1942—1944 рр.



Степан Бандера, 1946 р.

* Стаття написана за сприяння освітньої програми Української Федерації Америки.

Важливими джерелами для вивчення ув'язнення С. Бандери є спогади Миколи Климишина, у яких описане їх спільне перебування в тюрмі Святий Хрест¹. У книзі Зиновія Книша подано спомини «У погоні за вождем» Михайла Куспіся-‘Терена’ про організацію втечі С. Бандери з тюрми у 1938 р.². В статті Богдана Цибульського докладно описано спроби членів ОУН звільнити Бандеру з польських тюрм, а також деякі цікаві факти з життя в'язнів³.

Польська поліція багаторазово арештовувала й ув'язнювала Степана Бандеру:

- 20—24.XII.1928 р. — в с. Угринів Старий за антидержавну діяльність, перебував у Станіславівській тюрмі;
- 14.XI.1930 р. — за антипольську пропаганду;
- 1931 р. — деякий час перебував у Краківський тюрмі;
- 16.VI.1931 — у зв'язку з вбивством агента польської поліції Євгена Бережницького;
- влітку 1931 р. — заарештований на декілька днів у с. Войнилів біля Калуша за спробу переходу польсько-чеського кордону;
- 22.III.1932 р. — затриманий в помешканні Івана Габрусевича, просидів у карно-слідчому ізоляторі у Львові до середини червня 1932 р. у зв'язку із замахом на комісара бригади політичної поліції Еміліана Чеховського;
- 10.III.1932 р. — затриманий у м. Тешин;
- 1—2.XII.1932 р. — у Львові у зв'язку з нападом на пошту у м. Городку;
- 19—20.III.1933 р. — за напад на директора Академічної гімназії І. Бабія;
- 2.VI.1933 р. — у м. Тчев під час поїздки зі Львова до Данціґа;
- влітку 1933 р. — затриманий на два дні разом з братом Богданом за поширення листівок в с. Лісновичі Стрийського повіту⁴.

¹ Климишин М. В походи до волі. — Торонто, 1975. — Т. 1. — 512 с.

² Книш З. Розбрат. Спогади та матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках. — Торонто: Срібна сурма, 1960. — С. 43—68.

³ Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN // Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo. — 1989. — Т. 172. — S. 67—96.

⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. 67. — Оп. 1. — Спр. 257. — Арк. 1; Там само. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 1—53; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 33—54; Климишин М. В походи до волі. — Торонто, 1975. — Т. 1. — С. 109, 129; Бандера С. Мої життєписні дані // Воля і Батьківщина. — Львів, 1999. — Ч. 1 (14/30). — С. 9.

14 квітня 1934 р. між 5 і 6 годинами ранку в Академічному домі у Львові було заарештовано більшість керівного активу ОУН, зокрема і Степана Бандеру⁵. Відомо, що поліційні допити відбувалися, 16.VI.1934, 13.VII.1934, 6.—11.VIII.1934, 26—27.IX.1934, 16.XI.1934, 26.XI.1934, 10.I.1935, 15—16.I.1935, 1—2.IV.1935, 15.VIII.1935. Під час допитів на Бандеру чинився психологічний та фізичний тиск. Зокрема, від 9 год. 6 серпня до 20 год. 11 серпня 1934 р., його допитували безперервно, не даючи змоги ні поспати, ні відпочити⁶. Протягом усього слідства Бандера був закутий у кайдани. Провідник ОУН повадився гідно і був зразком для інших в'язнів. Під час слідства Бандера подавав вірогідні версії, які б його виправдовували, і заперечував усі обвинувачення. Однак через матеріали з т. зв. «Архіву Сеника», зізнання Івана Малюци, Богдана Підгайного та інших поліція мала проти нього беззаперечні докази. Після трьох місяців допитів Бандера визнав, що очолював Крайову Екзекутиву ОУН, однак жодної інформації, яка цікавила поліцію, він не подав. У зв'язку із вдалим замахом на міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої Броніслава Перацького протягом червня — листопада 1934 р. польська поліція заарештувала понад 800 осіб, серед них чимало членів ОУН. У цей же час влада створила концентраційний табір у Березі Картузькій, де перебувало понад 120 чільних оунівських діячів⁷.

Під час Варшавського процесу (18.XI.1935 — 13.I.1936) Степана Бандеру з іншими в'язнями утримували у місцевій Мокотівській тюрмі та у в'язниці на вул. Дзельній, 24 (Dzielna, на т. зв. Пав'яку)⁸. Журналіст газети «Батьківщина» так описував під час процесу Бандеру-в'язня: «Він низенького, маленького росту, худорлявий, лице молодого хлопчика, темноволосий, пристрижений, одягнений в чорне вбрання. Поводиться свobodно й починає

⁵ Климшин М. В поході до волі... — С. 140; ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 33.

⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 37.

⁷ Климшин М. Спогади про Провідника ОУН Степана Бандеру // Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 73—76; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. Geneza. Struktura. Program. Ideologia. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. — S. 299—300; Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego. — Warszawa, 1995. — S. 97—99.

⁸ Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN // Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo. — 1989. — T. 172. — S. 73.

зізнавати зрівноваженим голосом. Думки виявляє у ясній формі, з них видно, що це інтелігентна людина. Його зізнання роблять помітне враження. Ціла заля із зацікавленням слідкує за зізнаннями Бандери. Відчувається, що ця людина цілком не подібна до більшості підсудних»⁹. Своєю чергою кореспондент «Газети польської» («Gazeta Polska») так характеризував Бандеру: «Він має досить непоказний вигляд, низького зросту, щуплий, мізерний. Виглядає щонайбільше на 20-22 роки. Втягнуте підборіддя, жорсткі риси, неприємний вираз обличчя, бистрі очі з легким жалем, нервові рухи, зімкнуті важкі уста»¹⁰. Після двомісячного процесу у Варшаві Степанові Бандері суд виніс вирок: смертна кара, однак згідно з урядовою амністією її було замінено на довічне ув'язнення.

На початку березня 1936 р. Степана Бандеру було відправлено в тюрму Святий Хрест біля м. Кельць. 25 квітня його етапували у Варшаву на розгляд апеляційної справи, де він перебував до 24 травня 1936 р. у тюрмі на вул. Раковецькій 37¹¹.

Логічним продовженням Варшавського став Львівський процес (25.V.-26.VI.1936 р.). 20 травня засуджених на Варшавському процесі членів ОУН під наглядом 24 поліцейських потягом перевезли з Мокотівської тюрми до Львова. Судову залу на вул. С. Баторого (сучасна вул. князя Романа) охороняло 20 поліцейських, навколо будинку судових засідань було багато агентів у цивільному: поліція побоювалася, що бойовики ОУН вчинять напад з метою звільнення товаришів. Бандеру возили на засідання з тюрми Бригідки з вул. Казимира Великого (тепер вул. Городоцька)¹².

«Політичні “проступники”, — говорив у завершальній промові на Львівському судовому процесі адвокат Євгена Качмарсько-

⁹ Цит. за: Климшин М. В поході до волі. — Торонто, 1975. — Т. 1. — С. 148.

¹⁰ Цит. за: Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego... — S. 106.

¹¹ Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN... — S. 77—78; Климшин М. Спогади про Провідника ОУН Степана Бандеру // Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 95—96.

¹² Климшин М. Спогади про Провідника ОУН Степана Бандеру // Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 84; Шухевич С. Моє життя. Спомини. — Лондон: УВС, 1991. — С. 523—524; Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби. — Торонто: Срібна сурма, 1986. — Т. 2. — С. 130—133.

го Пилип Евін, — це, звичайно, найкращі члени суспільности, ідейні й характерні люди, що для добра своєї батьківщини присвячують усе, навіть власне життя. І нерідко трапляється, що засуджені за політичні “злочини” вже наступного дня займають міністерські фотелі (крісла — М. П.). Перед такими людьми всі ми мусимо схиляти голови. Тим-то в культурних державах політичні в’язні мають різні полегші в тюрмі, щоб пошанувати в них людяність і людину»¹³.

Саме у 1935—1936 рр., після двох гучних політичних процесів — Варшавського та Львівського, почав формуватися певний революційний міф, що дав змогу ОУН на початку 1940-х рр. стати провідною політичною силою на західноукраїнських землях. Налічуючи понад 20 тисяч членів, ОУН зуміла протистояти нацистському і більшовицькому режимам. Під час цих судових процесів авторитет і популярність Степана Бандери зросли настільки, що народ почав складати пісні й легенди про нього¹⁴. Своїм ставленням до себе і ворогів він заслужив шану українського суспільства, а серед членів ОУН та УПА здобув позицію безконкурентного Провідника.

Зі Львова Бандеру другого липня 1936 р. етапували у Варшаву, у тюрму на вул. Раковецького, 37. Він мав при собі 50 злотих і білий годинник «Schweizaria Ancra Prima». По дорозі Бандера купив харчів на 20 злотих. Родина і знайомі постійно пересилали йому гроші для купівлі продуктів, газет і книг. Наступного дня його відправили у тюрму «Святий Хрест»¹⁵.

Про своє ув’язнення С. Бандера в автобіографії згадував: «Після того [Варшавського і Львівського процесів] я сидів у в’язницях “Свенти Криж” коло Кельц, у Вронках коло Познаня і в Берестю над Бугом до половини вересня 1939 р. П’ять і чверть року я просидів у найтяжчих в’язницях Польщі, з того більшу частину в суворій ізоляції. За той час провів я 3 голодівки по 9, 13 і 16

¹³ Цит. за: Книш З. *Варшавський процес ОУН на підлозжі польсько-українських відносин тієї доби*. — Торонто: Срібна сурма, 1986. — Т. 2. — С. 201.

¹⁴ Дем’ян Г. *Вибрані зразки оповідного фольклору про Степана Бандеру та його родину* // Воля і Батьківщина. — Ч. 1 (14/30). — Львів, 1999. — С. 86–90; Луньо Є. *Степан Бандера в пісенному фольклорі Яворівщини* // Там само. — С. 114–121.

¹⁵ *Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN...* — S. 74–79.

днів, одну з них спільно з іншими українськими політичними в'язнями, а дві — індивідуально, у Львові й Бересті»¹⁵.

Про перебування Бандери в тюрмі розповідає в спогадах Микола Клімишин: «Досі ми звичайно боролися за права політичних в'язнів при кожній нагоді. Тому я, заки мене зачали стригти (а вже було виразно видно, про що йдеться), пробував протестувати. Та Бандера дав мені знак, з якого я зрозумів, що тут мусимо прийняти все, чим нас “погостять”, без спротиву. Після обстриження дістав я страшно подерту білизну та в'язничну уніформу. До того дістав я дерев'яні “черевики”. З тим усім у руках за наказом зійшов я босо до пивниці стрімкими сходами та став розглядатися. Високо в стелі за ґратами світилася жарівка, яка тьмяно освітлювала

всю пивницю, але було видно, що вікон не було. Був тільки отвір у стіні дуже високо, заґратований грубими залізними ґратами, який виходив на той коридор, звідки я прийшов. Між тим отвором і дверима була округла висока піч, що могла б зовсім добре бути прототипом теперішньої космічної ракети. Отвору не мала. Потім показалося, що в ній палиться з коридору. Обійшовши піч, побачив я характеристичний для тюрми на “Святім Хресті” кібель (парашу). Це був великий, проміром на дві треті метра, валець, високий на три чверті метра. Тому що був з грубого металу, був сильний і тяжкий. Зверху мав менший отвір зі щільною накривкою, який був у більшій на цілий промір накривці, що відкривав-



“Згинути, а не зрадити!” “Нас розсудить залізо й кров!” (СТЕПАН БАНДЕРА, член ОУН, засуджений на досмертню тюрму в варшавському процесі)

Листівка ОУН з портретом С. Бандери, 1936 р.

¹⁵ Бандера С. *Мої життєписні дані* // *Воля і Батьківщина*. — Львів, 1999. — Ч. 1 (14/30). — С. 9.

ся при випорожнюванні кібля. Це була вся обстановка нашої келії, яка була біля п'ять метрів довга й так само широка [...] Та найгірше був скривджений Бандера. Він увійшов до келії останній. Він найдовше начекався, щоб «оформили», й дуже змерз, чекаючи на свою чергу. Йому дали широкі штани й дуже велику блузу, а все таке страшно подерте і подірявлене, що годі було на нього дивитися. А ще обстригли!... Відколи його пам'ятаю, він все мав гарно зачесане на бік темно-блонд (русяве — М.П.) волосся. А тепер — це ж був один глум над людиною! Його страшно опоганили. Це був вид страшного пониження людини. Але ми це прийняли по-своєму, з гумором. Коли він ступив на сходи, його «черевики» поскакали вниз по сходах, як і кожному іншому. Він станув, усміхнувся й подивився на кожного з нас. Напевно, у нього було таке саме враження, як і в кожного з нас, але він не виявив того. Жартуючи, зійшов вниз, підніс свої капці, й ми зачали заміну своїх лахів, щоб хоч дібрати до величини»¹⁷.

На початку в'язням був призначений карантин. Під час нього їх навчали тюремних законів та звичаїв. Найбільше упокорення в'язні відчували під час прогулянок: руки на спині, голова вниз, погляд на пальці ніг. Якщо хтось змінював поставу, охоронці сильно били ключами по голові. В камері не було ані ліжок, ані добрих покривал. В'язні стелили на цементну долівку половину протертих покривал, а другою половиною спільно накривалися й таким чином спали. Їм було дуже холодно і твердо. Сигналом до підйому в'язнів була мелодія польської пісні «Коли ранні встають зорі», яку виконував охоронець на трубі. Ця протяжна мелодія нагадувала в'язням, що вони в неволі, чим самим дуже їх пригноблювала. Гігієнічні умови були дуже погані: бракувало води, не було паперу. На сніданок ув'язнені отримували каву, ложку цукру та шматок чорного житнього хліба, а на обід — переважно пшеничну кашу¹⁸.

Після 10-денного карантину Бандеру разом з Лебедем було відправлено в камеру № 14, згодом в № 21. Спільно з Бандерою сиділи Ярослав Карпинець, Богдан Підгайний, Євген Качмарський, Григорій Перегійняк, Юрій Батіг, Луциняк. Про це Кліми-

¹⁷ Клімишин М. Спогади про Провідника ОУН Степана Бандеру // *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали* / Ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 86–87.

¹⁸ Там само.

шин згадує: «Досі жили ми більш індивідуально, а від того часу зачали ми жити групою. На тому ми скористали дуже багато, бо кожний з нас мав свої приватні книжки, а Бандера й Лебець мали дозвіл на українські газети й могли собі лишати по одній картці на папір, якого нам усе було замало. Найбільшим для мене здобутком була тритомова “Українська загальна енциклопедія”, яку мав Бандера. З неї міг я робити такі комплекти, як історія України, географія України, історія української літератури, мистецтва й інші. Всі харчі давали ми до спільної торби, якою завідував спочатку Лебець, і їли ми спільно, ділячи по рівній пайці кожному без огляду на те, що він діставав з дому. [...] Ми діставали великі посилки від Комітету допомоги українським політичним в'язням, а крім того, від батьків і знайомих»¹⁹.

На пропозицію Бандери всі члени ОУН мали посилено вчитися і завершувати свої університетське навчання, а інші мали здобувати знання від початкового рівня. Так, Карпинець навчав усіх точних дисциплін, Климишин — історії та філософії, української і англійської мови тощо. Бандера заохотив до навчання Григорія Перегіняка, який згодом став одним з перших організаторів та командирів УПА на Волині²⁰.

Перед Різдом 1937 р. Степан Бандера організував хор для підготовки співаної Служби Божої перед приїздом капелана українських політичних в'язнів о. д-ра Йосипа Кладочного. Через нього Бандера підтримував постійний зв'язок з зовнішнім світом й Проводом ОУН за допомогою грипсів, які заклеювали в олівці, та розмов під час сповіді. Отець Йосип Кладочний сповідав Бандеру тричі на рік. За спогадами о. Кладочного, Степан Бандера «був побожний, релігійний, сповідався, приступав до святого Причастя все, коли я був у в'язниці, і хоч ми були під сильною обсервацією (наглядом — М.П.), — він сим не зраджувався і змушував надзирателів в часі сповіді бути на приличній віддалі. [...] Від него біла сила волі і стремління поставити на своєму. Якщо є іберменш (надлюдина), то він власне був такої рідкісної породи —

¹⁹ Климишин М. Спогади про Провідника ОУН Степана Бандеру // *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали* / Ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 98—99.

²⁰ Там само.

іберменш, і він був тим, який ставив Україну понад усе»²¹. Отця Йосипа Кладочного поліція підозрювала у використанні сповідей, які тривали понад годину, як каналу перенесення інформації до Степана Бандери і від нього, а також від його адвоката Володимира Горбового²².

У 1936 р. ОУН намагалася звільнити Степана Бандеру з ув'язнення. На думку польського історика Богдана Цибульського, ці заходи мали довести, що поліційні арешти не знищили ОУН, та заманіфестувати, що Бандера і надалі є Провідником²³. За даними польської поліційної агентури, в тюрмі «Святий Хрест» під керівництвом Зиновія Матли Володимир Нидза, Микола Лемик і Григорій Барабаш мали готувати втечу Бандері. Інші два члени ОУН мали переодягтися на монахів та через монастир отців Облятів, який примикав до в'язниці, організувати втечу. У лісі для прикриття мала бути група бойовиків. В'язнична адміністрація до червня 1937 р. відправила в'язнів-оунівців в інші тюрми Польщі. На заходи безпеки, які б унеможливили визволення Степана Бандери, адміністрація витратила понад 12 тисяч злотих. Його тримали тільки в камері-одиначці²⁴.

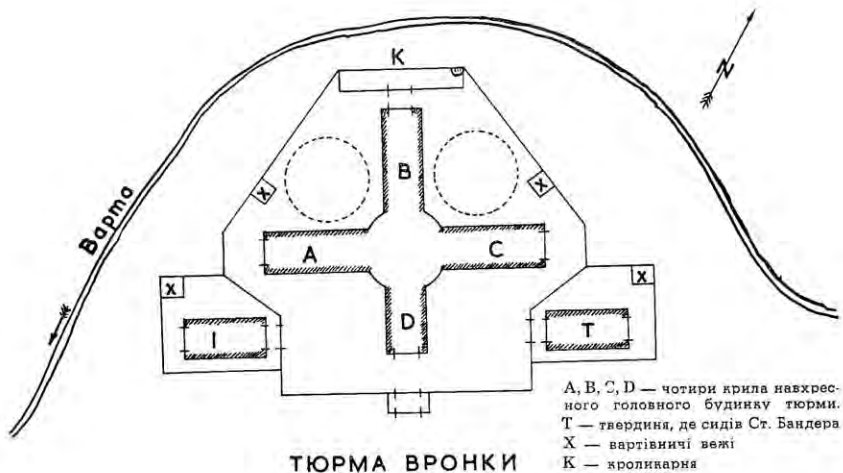
В середині січня 1937 р. у польських тюрмах відбулися реформи, які суворо послабили режим перебування в тюрмі. Відтоді в'язням було обмежено продовольчі посилки від рідних. Бандера з іншими членами ОУН організував 16-денне голодування на знак протесту проти утисків в'язничної адміністрації. Про останнє голодування Микола Климишин пише: «Восьмого дня нас почали кормити примусово: водили до адміністраційного будинку й там намагалися влити в нас корм в рідкому стані. Я протестував, і тому мене прив'язали до крісла шнуром за руки й ноги, й тоді, як я не хотів відчинити уст, принесли вузьку рурку й крізь дірку в носі вцідили мені пляшку рідкого корму. Першого й другого дня мені вдалося корм вернути, але в дальших днях шлунок збунтувався й уже не хотів віддавати того, що захопив. Нас водили поодинокі,

²¹ Шкраб'юк П. Виноградник Господній. Історія життя о. д-ра Йосипа Кладочного. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. — С. 69.

²² Cybulski B. *Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN...* — S. 80, 85.

²³ *Ibidem.* — S. 81.

²⁴ *Ibidem.* — S. 80–81.



План тюрми Вронки, де сидів С. Бандера

щоб ми не могли стрінутися. Попри мою келію ходив Бандера і, здається, Лебедь. Бандера був дуже зісох. Він під кінець голодівки ходив попри стіну, щоб мати за що держатися»²⁵. Внаслідок голодування адміністрація пішла на поступки політичним в'язням, Бандеру, Климишина, Карпинця, Лебедя і Качмарського помістили разом у камеру № 17.

Ненадійність тюрми «Святий Хрест» змусила польську адміністрацію перевезти Бандеру наприкінці 1937 р. — на початку 1938 р. в тюрму «Вронки» біля м. Познань. Ще 29 квітня 1937 р. у Львові на вул. Міцкевича, 11, під керівництвом Осипа Тюшки відбулася нарада щодо організації втечі Бандери з тюрми. На ній були присутні Василь Медвідь, Володимир Білас та ще 20 націоналістів, які мали бути бойовиками при виконанні операції з визволення Крайового Провідника ОУН²⁶.

За ініціативи Зенона Коссака, Івана Равлика, Романа Шухевича організувати втечу Бандери з Вронок було запропоновано

²⁵ Климишин М. Спогади про Провідника ОУН Степана Бандеру... — С. 104—105.

²⁶ Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN... — S. 82.

Михайлу Куспісю²⁷. 13—16 травня 1938 р. він був біля Вронок і збирав дані про тюрму. На початку червня 1938 р. у Львові Р. Шухевич виклав йому план групи членів ОУН, які хочуть приватно і в таємниці від КЕ ОУН на ЗУЗ його виконати. Потрібні на це кошти збрала українська еміграція в США і Канаді, і їх мав перевезти до м. Данцігу полк. Макогін. Куспісь, працюючи у фірмі «Рекорд» різьбярем і маючи посвідчення її представника у Познанському воєводстві, набравши фірмових виробів, ще раз поїхав у Вронки. Гроші на дорогу дав Равлик. У Вронках Куспісь пішов до тюрми на годинне побачення з товаришем і бойовиком ОУН Юрієм Дацишиним-‘Кришталем’, але отримати необхідної інформації йому не вдалося. В той же час в готелі два поліціанти зробили обшук в номері Куспіся. Він довідався, що тюремний сторож Петро Заборовський, який за гроші виконував доручення членів ОУН (переносив листів з волі і на волю, купляв потрібні в’язням речі, заробивши таким чином за чотири роки понад 500 злотих), у Вронках не працює. Після приїзду до Львова Куспісь з Равликом домовилися, що потрібно поїхати у Варшаву і за всяку ціну Заборовського віднайти²⁸.

23 червня 1938 р. Куспісь зустрів Заборовського і запропонував йому 5 тисяч злотих за організацію втечі Бандери, а вже наступного дня вони поїхали до Вронок. Там Заборовський зустрівся з тюремним сторожем Шерлеєм і отримав від нього згоду на участь в операції. Він сказав, що Бандера сидить у так званій фортеці, що є окремим адміністративним блоком у тюрмі і оточена стіною у вісім метрів. Вночі у фортеці було два сторожі: один обходив будинок ззовні і накручував розставлені там контрольні годинники, а другий знаходився у середині, ходив від камери до камери, за-

²⁷ *Куспісь Михайло-‘Терен’ (29.X.1910, с. Ставчани, Пустомитівський р-н, Львівська обл. — ?) — член УВО (1928 р.), бойовик ОУН. Закінчив гімназію, 3 курси Львівської Політехніки. Відбував п’ятирічне ув’язнення в тюрмі Вронки (1933—38 рр.). Займався підготовкою звільнення С. Бандери з в’язниці у Вронках. За це арештований і засуджений 16—19.XII.1938 р. у м. Познані на 8 років. В’язень тюрем у Львові (Лонцького і Бригідки), Познані, Равичу, Острові Великопольському, Лодзі, Варшаві, Білому Стоці. 17.X.1939 р. звільнився з іншими в’язнями з Вільнюської тюрми Лукішкі. Згодом перебував на еміграції, член ОУН-м. Подальша доля невідома.*

²⁸ *Книш З. Розбрат. Спогади та матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках... — С.48—50.*

палював світло і підглядав крізь «вовчок». Шерлей запропонував такий план: під час своєї внутрішньої зміни випустити Бандеру з камери, підложити на його місце ляльку, а Бандеру сховати в комірчині. Під час зовнішньої зміни Шерлей підробленими ключима мав відчинити двері блоку, камери й сторожової вежі, випустити Бандеру, а той мав зіскочити зі стіни на зовнішню сторону тюрми. Однак Куспіль і члени ОУН не були готовими до негайної реалізації такого плану. Куспіль передав через Шерлея записку Бандері, де повідомив про можливість втечі, але Бандера відмовився прийняти записку, боячись провокації. Цікаво, що ні Шерлей, ні Заборовський не вимагали наперед грошей — їх мали би виплатити пізніше, коли Бандера опинився б на волі. Вони цілковито довіряли Куспілю і ОУН. Куспіль дав обом по сто золотих і сказав, що за тиждень повернеться.

У Львові Куспіль подав Равликові звіт про поїздку і запропонував два варіанти втечі Бандери. Згідно з першим планом, після втечі з тюрми Бандера мав би переховуватися в Польщі, доки поліція не припинить його пошуки і не повірить, що Бандеру переправили за кордон. Другий план передбачав, що Бандеру одразу переправлять з Вронок у Німеччину (до кордону було лише дев'ять кілометрів). Равлик наказав Куспісеві одразу ж тікати з Бандерою до Німеччини. Куспіль через Заборовського домовився з тюремним сторожем Гломбом про переведення їх за гроші через кордон — з Цішкова до містечка Пуцціх на німецькій стороні. Для Шерлея Куспіль передав 500 золотих²⁹.

Натомість Богдан Цибульский подає, що Шерлей подав Куспілю контакт сторожа Куявського, який просив 50 тис. злотих за звільнення Бандери. Жінка Куявського мала поїхати у Львів, отримати 20 тисяч, а згодом отримати ще 30 тис. та бути певною мірою гарантією виконання цієї справи. Також була виготовлена фальшива розписка начальника Вронської тюрми про отримання 20 тис. золотих, щоб тим самим заплутати слідство і напрямки пошуків³⁰.

²⁹ Книш З. *Розбрат. Спогади та матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках...* — С. 53—58.

³⁰ *Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN...* — S. 86—90.

4 серпня 1938 р. Равлик повідомив Куспіся про те, що всі плани скасовуються і втечі Бандери організовано не буде. Однак Заборовський розповів про первісний план своєму приятелю Яну Мілеку. Той негайно пішов у поліцію і повідомив цю інформацію. Поліція слідкувала за Заборовським, щоб вийти на його контакти, а згодом арештувала його. Під час допитів Заборовський вказав на Куспіся і на Коссака, а також ще на 60 осіб, які мали хоч би найменше відношення до цієї справи. У вересні 1938 р. поліція арештувала 11 учасників підготовки звільнення Степана Бандери: 3-го вересня М. Куспіся, 4-го Йозефа і Марію Білецьких (Марія 15-го вересня повісилася у в'язничній камері), Віцента і Яніну Куявських, Чеслава Шерлея і його жінку. У Львові було арештовано Тараса Герцюка і З. Коссака, 8-го вересня у Варшаві Яна Йозьвіка. Куспісь відмовився свідчити. Його адвокат Степан Шухевич порадив вигадати «Василя Бандеру», який запропонував організувати втечу Бандери з тюрми. Нібито коли вже все було готове до втечі, несподівано Василь Бандера скасував свій задум і просив повідомити про те Заборовського. 16—19 грудня 1938 р. у Познані відбувся суд, на якому було винесено такі вироки: Куспіся — 8 років, Заборовському і Куявському — по 3 роки, Яніні Куявській — шість місяців тюремного ув'язнення³¹.

Тодішній провідник КЕ ОУН на ЗУЗ Лев Ребет у своїх споминах писав, що для оточення полк. Андрія Мельника Бандера був небажаний, тому припускалося, що план втечі може бути польською провокацією, щоб його вбити³². На думку М. Куспіся, більшість членів КЕ ОУН була проти цього, але не тому, що не хотіла бачити Бандеру на волі, а через турботу про інших в'язнів. На той час в тюрмах відбувало покарання більше тисячі націоналістів, а серед них — сотні засуджених на великі терміни. Були побоювання, що після втечі Бандери у тюрмах міг бути посилений загальний режим, а провідним діячам ОУН поляки створять ще гірші умови ув'язнення³³.

³¹ Книш З. *Розбрат. Спогади та матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках...* — С. 60—66; Cybulski B. *Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN...* — S. 86—93.

³² Ребет Л. *Світла і тіні ОУН.* — Мюнхен: *В-во Український самостійник*, 1964. — С. 77—78.

³³ Книш З. *Розбрат. Спогади та матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках...* — С. 68.

Після цих подій Степана Бандеру було переправлено в тюрму м. Берестя (сучасна Білорусь), де він сидів у суворій ізоляції. Дев'ятого травня 1939 р. він отримав 10 злотих від отця Леонтія Куницького³⁴ зі Львова (вул. Руська 3, пом. 2). У цій тюрмі Бандера провів голодування проти свавілля польської в'язничної адміністрації³⁵.

З початком Другої світової війни, 13 вересня 1939 р., у воєнному хаосі в'язні-націоналісти визволили Степана Бандеру з камери-одиночки і разом подалися в південно-західному напрямку. Згодом про ці події він писав: «Ми пробиралися бічними дорогами, здалека від головних шляхів, стараючись оминати зустрічі як і з польськими, так і з німецькими військами. Ми користали з допомоги українського населення. На Волині і в Галичині, вже від Ковельщини, ми пов'язалися з діючою організаційною мережею ОУН, яка почала творити партизанські відділи, дбаючи про охорону українського населення, заготовляючи зброю й інші бойові припаси для майбутньої боротьби». З Сокаля він разом з Дмитром Маївським вирушив до Львова, куди прибув 27 вересня. Там він мешкав в будинках собору св. Юра. Протягом двох тижнів він зміг налагодити підпільну діяльність ОУН, зустрічався з українськими громадсько-політичними діячами, зокрема, з митрополитом Андреем Шептицьким. У другій половині жовтня 1939 р. Бандера виїхав з Львова і разом з братом Василем та чотирма членами ОУН нелегально перетнув радянсько-німецьку демаркаційну лінію³⁶.

Ув'язнення Степана Бандери у польських тюрмах й надалі залишається одним з малодосліджених періодів його життя та потребує ґрунтовних джерельних пошуків в архівах Польщі. У тюрмах він був одним з організаторів навчання й підготовки членів ОУН,

³⁴ Куницький Леонтій (1876—1961) — священик УГКЦ, громадсько-політичний діяч. У 1920 рр. провідний діяч Української Трудової Партії (видавець газет «Нова Рада» (1919—20 рр.) і «Наш Прапор» (1923—24 рр.), один із засновників УНДО та член його Центрального комітету. У 1928—30 рр. — посол польського Сейму. Голова комітету політичних в'язнів (1937—39 рр.). Висланий на спецпоселення у Сибір, де перебував у 1945—1956 рр.

³⁵ Бандера С. Мої життєписні дані // Воля і Батьківщина. — Львів, 1999. — Чис. 1 (14 / 30). — С. 9; Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i proba uwolnienia go przez OUN... — S. 93.

³⁶ Бандера С. Мої життєписні дані // Воля і Батьківщина. — Львів, 1999. — Ч. 1 (14 / 30). — С. 9—10.

відстоювання прав політичних в'язнів і проведення голодівок (масових і індивідуальних). Крайовий провідник ОУН повадився гідно і був зразком для інших в'язнів, у тих непростих умовах, в яких утримувалися ув'язненні, своєю принциповістю і непоступливістю.

Степан Бандера протягом 32-х років був активним учасником та провідником Організації Українських Націоналістів. Він став основоположником цілого ряду політико-ідеологічних, стратегічних і тактичних засад національно-визвольного руху. Його громадсько-політична, організаційна та публіцистична діяльність багатогранна і дуже важлива сьогодні.

Олександр Кучерук

*Кандидат історичних наук, завідувач
Музею Української революції 1917–
1921 років*



Стаття побудована на основі нових документів і матеріалів. Розглядається останній період життя голови Організації Українських Націоналістів Є. Коновальця, підготовка та виконання агентурою радянських спецслужб терористичного акту проти Голови ОУН, аналізуються події другої половини травня 1936 року та наслідки вбивства Є. Коновальця.

Ключові слова: Є. Коновалець, Організація Українських Націоналістів, ОУН, вбивство Коновальця, Роттердам.

Olexandr Kucheruk
Rotterdam — the 23-rd of may 1938

(In the name of the Head of OUN Yevhen Konovalets's death anniversary)
The article is based on the new documents and materials. The last period of life of the head of Ukrainian Nationalists Organisation Y.Konovalets, preparation and execution of the terrorist act by Soviet intelligence agents directed against the President of OUN are under consideration, the events of the second half of May 1936, and the consequences of murder of Y.Konovalets are detailed.

Key words: Y. Konovalets, Ukrainian Nationalists Organization, OUN, murder of Konovalets, Rotterdam.

РОТТЕРДАМ – 23 ТРАВНЯ 1938 РОКУ (До річниці загибелі Голови ОУН Євгена Коновальця)

Певний час джерелом інформації про загибель Є. Коновальця у Роттердамі були окремі публікації в періодиці, основою яких були голландські газети від травня 1938 р., та повідомлення деяких світових інформаційних агентств, що мали свої представництва чи кореспондентів у Нідерландах.

Першу спробу узагальнити відомі факти зробив Ярослав Кутько у трьох брошурах «Пекельна машина в Роттердамі. Історія убивства полк. Євгена Коновальця на основі тогочасних матеріалів та сучасних свідчень» (1952—1953 рр., США). Для цього видання характерна загострена публіцистичність. Його автор намагався реконструювати події на основі доволі обмеженого кола джерел.

Продовжуючи тему, Євген Онацькиць у 1958 р. на основі згадуваних голландських публікацій, документів з архіву ОУН та власної колекції документів опублікував у паризькому «Українському слові» та американській газеті «Свобода» великий матеріал, присвячений загибелі Є. Коновальця. Автор приділив багато уваги «передісторії» Роттердамської трагедії, зокрема проникненню в систему ОУН, точніше її закордонне представництво, агентів радянських спецслужб.

Омелян Кушпета (Нідерланди) написав статтю «Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій», надрукувавши її у книзі «Євген Коновалець та його доба» (1974 р.). Власне, сам заголовок віддзеркалює її зміст.

1983 р. у Буенос-Айресі (Аргентина) видано збірник «Шляхом на Роттердам», який, крім дослідження Є. Онацького, містив статті Дмитра Андрієвського, Олександра Семененка, Зіновія Ірчанського, Ярослава Гайваса. Для розслідування убивства Є. Коновальця цей збірник дав небагато, але при тому досить повно висвітлив діяльність агента Кіндрата Полуведька.

Ситуація певною мірою змінилася, коли в Москві 1997 року посмертно вийшла друком книга колишнього генерала КГБ Павла Судоплатова (помер 1996 р.) під назвою «Спецоперації. Лубянка і Кремль 1930—1950 годы». Багато читачів сприйняло текст як достовірний документ, але, на наш погляд, ця книга є проявом

загальної тенденції до випуску книг про «подвиги» чекістів, де матеріал відфільтрований і поданий у потрібній для спецслужб площині. Це свідчить про те, що «операції з дезінформації» не залишилися в минулому. Все сказане П. Судоплатовим стосовно його участі у проникненні в середовище ОУН, організації і виконанні ліквідації Є. Коновальця не має незалежного документального підтвердження. До сьогодні не опубліковано жодного документа (звіти, службові записки тощо), які б кинули світло на цю операцію. Ще раз звертаємо увагу на неприпустимість некритичного ставлення до «спогадів» П. Судоплатова.

Хотілося б також звернути увагу на те, що досі залишаються недоступними матеріали розслідування вбивства Є. Коновальця, яке проводила тоді голландська поліція. Ми робили спроби отримати копії цих документів через Міністерство закордонних справ України, проте безуспішно.

Комісія з розслідування загибелі Є. Коновальця була створена доволі оперативно, але треба врахувати, що до жовтня 1938 р. Організація залишалася під управлінням Проводу, від 11 жовтня 1938 р. до 27 серпня 1939 р. обов'язки голови ПУН виконував Андрій Мельник, якого на Другому Великому зборі українських націоналістів обрано головою ПУН. Завершення процесу переходу влади в ОУН до А. Мельника фактично збіглося з початком Другої світової війни, коли, поміж іншим, несподівано вийшли на волю українські в'язні польських тюрем, зокрема члени ОУН. Це створило нову ситуацію і поставило перед Проводом нові завдання. Зрозуміло, що ці події не були сприятливими для роботи комісії з розслідування вбивства Є. Коновальця.

Коли саме була створена комісія у справі вбивства Є. Коновальця, документально не встановлено, але її формальне існування підтверджується Обіжником до членів ПУН від 16 серпня 1940 р. Там, зокрема, говориться, що «для доповнення слідства» у справі загибелі Є. Коновальця до комісії додатково увійшли Осип Бойдуник і Зиновій Книш. «Комісія розгляне дотеперішні висліди слідства та доповнить його доходженнями переведеними відносно Джона-Іртен-Габрусевича, Мека та інших з оточення Ріхарда Яри-Карпата»¹.

¹ Обіжник до членів ПУН. 16 серпня 1940 р. // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 76.

Склалося так, що більшість збережених документів у справі вбивства Є. Коновальця до сьогодні пов'язана вже з другою фазою діяльності комісії. Основний масив датується 1939—1941 роками, хоча останній документ створений у 1951 р.

З наявних документів більшість стосується розслідування діяльності К. Полуведька, Василя Хом'яка та П. Судоплатова, підозрюваних у причетності до радянських спецслужб. Назвімо основні документи: Дмитро Андрієвський, «Пригода і Приймак» (1939); Микола Селешко, «Записка написана з пам'яті дня 6.V.1939» та його ж «Справа К. Полуведька» (1941); Роман Сушко, «Мої заподання про Вельмута-Норберта» (1939); Ярослав Барановський, «Про зв'язок, що його мала організація...» (1939); Ярослав Чемеринський, «На доручення Секретаріату з 25 січня» (1939); Ганна Чемеринська, «Підчас перебування Норберта ...» (1939); Олег Кандиба, «Протокол». (1939); Омелян Сенік, «Причинки до подій в Р.» (1939); Є. Онацький, «Мої спогади про події, пов'язані з Роттердамською трагедією» (1940); Р. Ярій, «В час моєї неприязности...» (1940); М. Галаган, «Кіндрат Микитович Полуведько та його «побратим» Панас Іващенко» (1941); Дмитро Вирста, «Зізнання» (1941); Володимир Моклович, «Мої завваги в справі Хом'яка» (1951). До цієї групи документів примикає листування Є. Коновальця та інших членів ПУН між собою, а також його листування з К. Полуведьком, П. Судоплатовим та іншими. Інтерес становлять листи і документи Миколи Галагана, В. Дегтяра, Є. Онацького та інших.

Перебіг подій, пов'язаних із вбивством Є. Коновальця, на перший погляд, добре відомий, але ми спробуємо ще раз поглянути на окремі факти і твердження.

22 та 30 квітня 1938 р., за словами секретаря ПУН Я. Барановського, «прийшли два листи «звідти»[...] в обох писалося про приїзд Вельмуда². Я повідомив Вождя про зміст листів. Вождь готовився їхати на зустріч³. Є. Коновалець у той час перебував в Італії, а

² У документах ОУН та листуванні П. Судоплатов проходив під кількома псевдонімами, зокрема, 'Валюх', 'Вельмуд', 'Норберт', 'Павлусь', 'Приймак'.

³ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 65.

Я. Барановський у Берліні. У другій половині травня Є. Коновалець виїхав з Рима до Відня, а через кілька днів до Берліна.

Усі попередні зустрічі (перша з них відбулася у лютому 1936 р.) Є. Коновальця з 'Валюхом' як представником українських націоналістів в УРСР, за якого майстерно видавав себе П. Судоплатов, відбувалися в присутності членів ОУН, частіше Я. Барановського. Передбачалося, що цього разу з Є. Коновальцем поїде Я. Барановський, але з невідомих причин Є. Коновалець не дозволив Я. Барановському бути присутнім при зустрічі з 'Валюхом' в Роттердамі. Як пояснював Я. Барановський, Коновалець «твердив, що немає потреби мені спішитися»⁴. Про небажання Є. Коновальця, аби з ним їхав Я. Барановський, свідчить і Володимир Стахів, який передає слова Є. Коновальця: «Макар (псевдонім Я. Барановського – О.К.) знає від мене, що я його там не потребу»⁵.

Здогадно 'Валюх', що запрошував Є. Коновальця на зустріч у Роттердам, прагнув побачитися з ним без свідків. Він прибув до Роттердама заздалегідь, кілька разів телефонував до Відня й Берліна та хотів побалакати з Є. Коновальцем, але не міг його застати.

Вечері 21 травня Є. Коновалець виїхав потягом до Берліна і звідти о 8 годині ранку 22 травня телефонував до Р. Сушка у Відень та просив передати 'Валюху', щоб той зателефонував йому у Берлін до «бюро». Телефонна розмова між Є. Коновальцем і 'Валюхом' відбулася, про що саме вони говорили, невідомо, бо відбувалася ця розмова, за словами В. Стахова, «при зачинених дверях».

Провівши кілька зустрічей з активом ОУН (серед їх учасників був не розшифрований на той час радянський агент К. Полуведько), ввечері того ж дня (о 23 годині 30 хвилин) Є. Коновалець виїхав потягом з Берліна. На вокзалі його проводжали Р. Ярий та В. Стахів. Це були останні члени ОУН, які бачили Є. Коновальця живим. Перед від'їздом на вокзал Є. Коновалець, як пише у спогадах В. Стахів, залишив частину документів на зберігання у

⁴ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація ...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 65.

⁵ Стахів В. Останні дні полк. Євгена Коновальця // До зброї: журнал української військово-політичної думки. – 1950. – Вип. 4 (17). – С. 16.

Р. Ярого. Відомо, що там були фінансові документи і звіти у справі використання коштів.

23 травня, в понеділок, о 12 годині 13 хвилин Роттердам, що жив розміреним життям, раптом струсонувало вибухом. Вибух стався у самому центрі міста, на головній вулиці, поряд з респектабельними готелями і ресторанами, крамницями, неподалік міської ратуші. Цей вибух відібрав життя Провідника ОУН Є. Коновальця. Хто ж виконав цей теракт?

П. Судоплатов у своїй книзі твердить, що це зробив саме він. Проте це неможливо перевірити, бо лише Є. Коновалець бачив ту людину, з якою зустрівся в Роттердамі. Це міг бути і П. Судоплатов, але не виключено, що ним був і хтось інший або й не одна особа. Справа у тому, що протягом довшого часу націоналістичним підпіллям з України готувалася висилка за кордон двох осіб для вишколу: «Обіцяв Хомяк і Вельмуд, що пришлють двох людей. У листах тамтуди ми все обстоювали присилку тих людей...»⁶.

Та усе ж найбільша підозра падала на П. Судоплатова. У ході розслідування, що його проводила голландська поліція, вона опублікувала у місцевій пресі фото 'Валюха', розраховуючи на те, що хтось зможе пізнати цю особу чи подати якісь відомості про неї. Коли ж порівняти фото 'Валюха' з газет і фото П. Судоплатова, то лише на перший погляд здається, що це та сама особа, але коли придивитися уважно, то закрадаються сумніви, і що більше порівнювати, то сумніви переходять у впевненість, що не можна виключати того, що то могли бути різні особи.

Чи було в ОУН фото П. Судоплатова? П. Судоплатов розповідає, що влітку 1936 р. в Берліні «одного разу, коли ми гуляли з Коновальцем, до нас підійшов вуличний фотограф і сфотографував нас»⁷, а далі йде цікава інформація, яка вимагає дуже обережного ставлення до епізоду з фотографуванням П. Судоплатов розповідає, що після того, як їх було сфотографовано, Є. Коновалець викупив (!) у фотографа всю плівку. Врахуймо, що це 1936 рік, для фотографування використовувалися плівкові фотоапарати, а як відомо, вузькоплівковий фотоапарат мав 36 кадрів, а широко-

⁶ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 61.

⁷ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 47.

плівковий — 12 кадрів. Крім цієї пари осіб, очевидно, фотограф фотографував на цю ж плівку інших людей, які замовляли у нього фотографії. Отож, твердження про викуп Є. Коновальцем усієї плівки є сумнівним. Фотограф мав зобов'язання на виготовлення фотографій для інших людей, і йому, як підприємцю, не могло спасти на думку, що можна не виконати взяті на себе зобов'язання. П. Судоплатов свої уявлення про радянську ментальність переніс на ситуацію з берлінським фотографом, у радянській дійсності він саме так і вчинив би, але то був Берлін...

Після 1939 р. за цією фотографією, що нібито збереглася в архів ОУН (за словами П. Судоплатова), було влаштовано організаційні пошуки 'Валюха', але особи, яким було це доручено, потрапили в руки СМЕРШу, їх, швидше за все, розстріляли, а фото П. Судоплатова конфіскували. Можливо, саме про це фото згадував Я. Барановський у своєму звіті «Про зв'язок, що його мала організація...» у березні 1939 року. В додатку до звіту мало бути фото: «В залученню: [...] 3. Знімка Вельмуда»⁸ (на жаль, це фото в Архіві ОУН не виявлено).

Фото 'Валюха', опубліковане голландцями, зрозуміло, не є берлінським фото, бо там 'Валюх' був сфотографований з Є. Коновальцем, а по голландському фото видно, що знімок робився з однієї особи. До того ж, берлінський фотограф не міг так нецікаво сфотографувати людину, він обов'язково вибрав би такий задній план, щоб було зрозуміло, що знімок зроблено саме в Берліні. Постає питання: хто ж зображений на голландському фото?

Я. Барановський, який допомагав роттердамській поліції у пошуках, не мав фото 'Валюха'. Ось що він розповідає: «Побачив я між поліційними урядовцями чоловіка, подібного до Вельмуда. Я взяв його знімку і з поліційним урядовцем почав обходити льокалі, де міг перебувати Вельмуд чи Вождь»⁹. Фактично шукали П. Судоплатова по фотографії голландського поліцейського. Описуючи, як виглядав здогадний Валюх, кельнери та інші особи, що його бачили, вказували на те, що та людина була у костюмі, без плаща і капелюха, але мала рукавички.

⁸ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація ...» // Архів ОУН у Києві. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 69.

⁹ Там само. — Арк. 67.

Інше важливе питання стосується того, що робили Є. Коновалець і П. Судоплатов 23 травня зранку до 12 години дня. Є. Коновалець з часу приїзду і до часу своєї загибелі пробув у місті менше однієї години.

Потяг, яким їхав Є. Коновалець, прибув на головний вокзал Роттердаму об 11 годині 24 хвилини ранку. З вокзалу він на таксі приїхав до готелю «Централь». Хоча від вокзалу до готелю було недалеко, використання таксі пояснюється тим, що Є. Коновалець мав дві валізи: одну доволі важку, яка була наповнена літературою, що її мав взяти з собою в Україну 'Валюх', друга з особистими речами. Крім того, він привіз ще й друкарську машинку.

Готель «Централь» (повна назва Grand Hotel Central) знаходився за адресою Кроскаде, 12. Це лише 400 метрів від вокзалу. Від готелю до головної вулиці Роттердама Консінгел ледве 150 метрів.

Готель «Атланта» (NH Atlanta Rotterdam) з однойменним кафе розташований на вулиці Арт ван Нестраат, 4, ця вулиця йде паралельно до вулиці Кроскаде. Обидві вулиці – Кроскаде і Арт ван Нестраат – виходять на Колсінгел. Від готелю «Централь» до готелю «Атланта» близько 400 метрів.

Кінотеатр «Люм'єр» знаходиться на вулиці Колсінгел, у кварталі між Кроскаде та Арт ван Нестраат, приблизно у 70-80 метрах від кафе «Атланта». Як бачимо, всі об'єкти розташовані неподалік, дістатися від одного до іншого можна за 5-15 хвилин.

Прибувши до готелю «Централь», Є. Коновалець пред'явив паспорт чехословацького громадянина Йозефа Новака (Josef Novak). На той час Є. Коновалець уважався литовським громадянином, принаймні йому офіційно було видано литовський паспорт ще на початку 1930-х рр. Він мав фальшивий паспорт громадянина Чехо-Словаччини. Пізніше експертиза показала, що бланк чехословацького паспорта з фотографією Є. Коновальця був справжнім, а печатки підроблено.

Є. Коновалець отримав номер 104 на другому поверсі, заплатив за одну добу 3 гульдени, отримав квитанцію і готельну перепустку та піднявся до кімнати. Тут він розклав свої речі, на столі коло ліжка поставив дерев'яне Розп'яття (його, за переказом, дала йому колись мати, і він завжди возив його з собою). Там же поклав і книгу, яку, очевидно, читав у дорозі (це був німецький

переклад праці італійського історика і публіциста В. Гіачіно «Історія фашистського руху»).

Що ж до П. Судоплатова, то голландська поліція дійшла висновку, що вибух — справа агентів НКВД, і здогадувалася, що вбивця (чи вбивці) швидше за все прибули до Роттердама на радянському судні. У ті дні в порту стояло кілька радянських кораблів: «Менжинський», «Магнітогорськ», «Шилка». Згідно з версією П. Судоплатова, він прибув на судні «Шилка», де нібито працював радистом.

У книзі «Спецоперації...» П. Судоплатов пише, що, пливучи з Мурманська «Шилкою», він «перевірив роботу мережі наших нелегалів у Норвегії, у завдання яких входила підготовка диверсій на морських судах Німеччини і Японії, що базувалися в Європі»¹⁰.

У Скандинавії та країнах Балтики з середини 1930-х рр. діяла система радянської агентури, відома в літературі під назвою «Ліга Волльвебера». Складалася вона з моряків і докерів, а очолював її активний німецький комуніст Е. Волльвебер. Ця людина раніше входила до Спеціальної групи особливого призначення (російська аббревіатура СГОН), відомої також як «група Я. Серебрянського» (Янкель Бергман)¹¹, її мережа покривала усю Європу, члени групи виконували вбивства, викрадали людей, проводили теракти по всій Європі.

Для легального прикриття нелегальної діяльності Е. Волльвебер створив міжнародну організацію «Союз моряків», що мала свої відділи у країнах Північної та Західної Європи, Голландською групою «Союзу моряків» керував комуніст Й. Схаап, він також очолював Міжнародний вітрильний клуб та Інтерклуб у Роттердамі.

Зустрічі П. Судоплатова з агентурою та професіоналами підривної справи були невинуватими, адже їм було під силу організувати перевезення П. Судоплатова до Роттердама, підготувати вибуховий пристрій та забезпечити відхід після виконання замаху на Є. Коновальця.

¹⁰ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 41.

¹¹ 1938 року він був заарештований і засуджений до смертної кари, але зусиллями П. Судоплатова та Н. Ейтінгона 1941 року реабілітований та відновлений на роботі в НКВД.

Одна з віденських газет, коментуючи загибель Є. Коновальця, писала: «Починаючи з 1923 року, Голландія є одним з центрів НКВД. В очах Москви Голландія є просто ідеальною оперативною базою для агентури НКВД. За кордоном агенти НКВД використовують, як відомо з досвіду, особливо часто голландські документи, що підроблені у Москві. НКВД має своїх агентів у голландських профспілках та робітничих товариствах»¹².

За словами П. Судоплатова, **Є. Коновалець у телефонній розмові** пропонував зустрітися в німецькому порту Кіль, але він на поліг на зустрічі саме в Роттердамі. Таку наполегливість можна пояснити тим, що П. Судоплатова вели і прикривали у цій операції люди Волльвебера, для яких було значно простіше організувати теракт у Голландії.

Час в дорозі від радянського кордону до Роттердама вантажним судном з врахуванням зупинок тривав не менше місяця. При плануванні подорожі необхідно було також враховувати можливі затримки, викликані погодними умовами та іншими непередбачуваними обставинами.

Отож, у Роттердам П. Судоплатов приїхав не пізніше п'ятниці 20 травня 1938 р. Перед виїздом з Москви П. Судоплатову видали фальшивий чехословацький паспорт. Виходить, що і **Є. Коновалець**, і **П. Судоплатов** **прибули у Роттердам з фальшивими чехословацькими паспортами**, правда, різного «виробництва». Наступного дня, тобто 21 травня, 'Валюх' телефонував з Роттердама до Відня, намагаючись вступити в контакт з Є. Коновальцем. Для конспірації він телефонував з поштових відділень.

Сумнівним видається оповідь П. Судоплатова про те, що він планував після зустрічі з **Є. Коновальцем повернутися на «Шилку»**. Для нього ефективніше було б скористатися послугами людей Волльвебера, які, добре знаючи місцеві умови, могли б легко його сховати і допомогти покинути Роттердам.

23 травня Валюх зійшов з «Шилки» в порту. Звідти до центру міста можна дійти пішки за 25-30 хвилин. Він вирушив заздалегідь, приблизно о восьмій годині ранку. Походивши вуличками центру, Валюх перевірів про всяк випадок, чи немає за ним «хвоста». Пізніше поліційному слідству вдалося встановити, що

¹² *Holland ist mit bolschewistische Spione infiziert // Neues wiener journal. – 1938. – 31.05.*

П. Судоплатов перед тим, як зустрітися з Є. Коновальцем, між 9 та 12 годиною відвідав три кафе на Колсінгел. В такий час «рух у льокалях майже ніякий, не улягало сумнівів, що служба могла звернути легко увагу на одного гостя, тим більше що він чужинець, дуже слабко володіє німецькою мовою»¹³, в іншому кафе кельнери зауважили, що Валюх «був елегантно вбраний, без плаща і капелюха, під лівою рукою мав два пакети»¹⁴. Про ці «пакети» буде йтися нижче.

Про момент зустрічі П. Судоплатов пише: «Час за десять дванадцята. Прогулюючись провулком біля ресторану “Атланта”, я побачив Коновальця, що сидів за столиком біля вікна, чекаючи на мене. Цього разу він був один»¹⁵. На слідстві кельнери кафе «Атланта» розповіли, що «в дванадцятій годині або кілька хвилин перед дванадцятою годиною зайшов до каварні чоловік середнього зросту, по фотографії стверджують без сумніву, що це був вождь, та замовив по-німецьки «шері». За дві-три хвилини прийшов другий, далеко молодший [...], присівся до старшого та замовив ламаною німецькою мовою для себе пиво. В руці держав пакет і рукавички, що їх поставив перше на стіл, а відтак із стола взяв і поставив на крісло, а в часі розмови пакет передав старшому панові і, не випивши пива, попрощавсь, пішов»¹⁶. У спогадах П. Судоплатов пише: «Я вручив йому подарунок, коробку шоколадних цукерок, і сказав, що мені зараз треба повертатися на судно. Йдучи, я поклав коробку на столик поруч з ним. Ми потиснули один одному руки, і я вийшов, стримуючи своє інстинктивне бажання відразу кинутися бігти»¹⁷.

Поліція в процесі розслідування перевірила телефонні дзвінки з-за кордону до Роттердама, і було виявлено, що 23 травня з Москви телефонували перед 12 годиною до готелю «Атланта» і до готелю «Централь» і запитували людину на прізвище Євдокимов.

¹³ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 67.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Судоплатов П.А. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 45.

¹⁶ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 67.

¹⁷ Судоплатов П.А. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 45.

Після 12 години ще раз телефонували з Москви і знову питали Євдокимова. Варто врахувати, що зателефонувати з Радянського Союзу за кордон для звичайної людини було справою практично неможливою, тим більше, що усі дзвінки за кордон контролювалися і прослуховувалися. Ці два дзвінки були пов'язані з терактом, випадковими їх назвати неможливо. Перевірка показала, що в готелях людей із прізвищем Євдокимов не було, таке прізвище не зустрічалося і раніше.

Як твердить П. Судоплатов, в пакеті була бомба з годинниковим механізмом, яку було виготовлено в спецлабораторії НКВД в Москві. Тут виникають деякі питання. П. Судоплатов пише, що годинниковий механізм вмикався натисненням перемикача, вибух мав статися через 30 хвилин від часу, коли бомба буде активована. Але одночасно він зазначає, що вибух мав статися після того, як пакет з вертикального положення перевести в горизонтальне. Виникає питання: бомба вмикалась перемикачем вручну чи при перевертанні пакета?

Поліційна експертиза встановила, що бомба «складалася з металевого контейнеру зі спеціальним зарядом вибухової речовини, можливо, динаміту [...] Те, що горючі речовини дали яскраво-червоне полум'я, з чорним димом, показують, що в бомбі не було пороху. Два експерти з гамбурзької поліції, дослідивши фрагменти, виявили рештки олова і дійшли висновку, що пекельна машина не була бомбою скляного типу»¹⁸.

Свідки у поліції твердили, що розмір коробки (пакету) був приблизно таким, як розмір коробки для взуття (правда, не вказувалося, в двох чи у трьох вимірах). Середні розміри коробки для взуття — 32 x 20 x 10 см. П. Судоплатов говорить про те, що бомба була замаскована під коробку цукерок з малюнком в «українському» стилі. Розміри бомби мали відповідати розміру подібної коробки, а маса бомби мала становити коло 200-400 г, що обмежувало силу заряду і відповідно силу вибуху. Бомба складається з вибухового матеріалу, запальника і механізму, що приводить її у дію. У 1930-х рр. використовували динаміт, тринітрололуол чи їх аналоги. Бомбу приводила в дію пружина годинникового механізму. Експертиза, проведена поліцією, встановила, що вибухівка

¹⁸ *Stond slachtofier in dienst van bende terroristen? // De Telegraaf – 1938. – 24. 05.*

мала фінське походження. Фінська вибухівка була значно доступнішою людям Е. Волльвебера, ніж фахівцям з Москви.

За твердженням П. Судоплатова, він тримав коробку у внутрішній кишені піджака. Як правило, внутрішні кишені чоловічих піджаків мають розмір 15-17 см по висоті і 6-10 см по ширині. Ці розміри у два рази менші за коробку П. Судоплатова. Отже, або йому зробили спеціальну кишеню розміром коло 30 x 20 см (хоча при обшуку важко пояснити призначення такої кишені), або коробка була значно меншою. Згадаймо, що кельнери свідчили про дві коробки: одну розміром з коробку для взуття (він ніс її в руках) та якусь меншу коробку. Очевидно, в нього не було потреби носити бомбу в кишені, її легко могли передати йому будь-коли, навіть перед самим побаченням з Є. Коновальцем.

П. Судоплатов писав про те, що бомба вмикалася, коли її з вертикального положення перемістити в горизонтальне. Але кельнери розповідають, що він просив у них папір, щоб запакувати коробку, вони ж порадили йому скористатися газетою (саме в той час до кафе зайшов продавець газет), що він і зробив. Загорнути коробку в газету, не змінюючи її положення, практично неможливо, подібна еквілібристика привернула б увагу кельнерів, однак маніпуляції Судоплатова з коробкою їм не запам'яталися.

У попередні зустрічі з Є. Коновальцем 'Валюх' передавав йому українські цигарки, окремі книжки, дещо з преси, цукерки. До речі, дві коробочки від цигарок не загубилися, вони зберігаються в одному з канадських українських архівів.

П. Судоплатов твердив, що для бомби була використана коробка від «українських» цукерок, мовляв, Є. Коновалець дуже любив солодке. Ось у цьому є поважні сумніви. Як правило, любителі солодкого мають надлишкову вагу, а Є. Коновалець був худорлявим. Відомо, що він був зятятим курцем, а серед курців доволі важко найти ласунів. Тому використання коробки «українських» цукерок як приманки виглядає досить сумнівним. У той же час незрозуміло, навіщо було перед самим врученням коробки замотувати її у папір, тим самим ховаючи її «українське» оформлення.

У процесі розслідування теракту було висунуто кілька версій. За повідомленням найбільшої газети США «The New York Times» (передрукованого української газетою «Свобода»), теракт проти

Є. Коновальця виконали двоє осіб. Про цю версію також писали голландські газети.

Можна припускати, що під час розмови Є. Коновальця з невідомою особою, ймовірно, П. Судоплатовим, другий агент непомітно вклав до кишені плаща Є. Коновальця пакунок з вибухівкою. Ось для чого був потрібний другий (менший) пакет. Зустріч Є. Коновальця з 'Валлохом' у кафе зафіксовано у показах кельнерів, але інших подій, що сталися до моменту вибуху бомби, ніхто не запам'ятав. Більшість показів, які вдалося зібрати, стосуються часу після вибуху.

Доволі активно у справі теракту на Колсінгел виступили місцеві ліві, особливо комуністи. Спочатку вони твердили, що теракт був направлений проти Г. Тібена – одного з їхніх діячів (Г. Тібен незадовго до того переселився з Німеччини, де його арештовувало гестапо у підозрі у шпигунстві). З'ясувалось, що заяви комуністів не мають під собою ніяких підстав, зокрема Г. Тібен не був на Колсінгел у час вибуху. Але, відтягнувши на себе увагу, комуністи створили прикриття для убивць Є. Коновальця: поки поліція перевіряла їхню версію, спливав дорогоцінний час.

Проте комуністи не вгамувались; депутати міської ради від комуністів і соціал-демократів одразу офіційно звернулися до міської влади з листом, твердячи, що в них є докази і свідки, що у випадку з вибухом 23 травня йдеться про «фашистську змову», а загиблий є міжнародним терористом і підірвався при необережному поводженні з бомбою, яку мав кудись доставити. Комуністи твердили, що їхній свідок за певну платню згодився занести конверт, адресований Новаку, до готелю «Централь». Там він передав його людині, яку впізнав за фотографією (ніби то і був Є. Коновалець). Останній натомість передав через свідка невеликий пакунок для адресанта, при тому просив бути з пакунком дуже обережним. Поліційна перевірка показала, що комуністи всю цю історію вигадали. Виявилось, що листа передав власнику готелю якийсь італійський скульптор, повертаючи таким чином свій борг, а сама ця подія відбулася тоді, коли Коновальця в місті ще не було. Гарячкова активність комуністів явно свідчила про її цілеспрямованість і керованість. Варто додати, що невдовзі голландські комуністи випустили друком брошуру про «фашистський слід» вибуху 23 травня у Роттердамі.

Вибух пролунав о 12 годині 14 хвилин, тобто через 10 хвилин від того моменту, як Є. Коновалець відбув зустріч з своїм убивцею чи убивцями. Дуже короткий час між запуском бомби та її вибухом складав небезпеку для вбивць.

Перші повідомлення у пресі про вибух описували переважно наслідки вибуху та пропонували можливі версії. За зробленими 23 травня фотографіями місце вибуху визначається точно. У момент вибуху Є. Коновалець стояв обличчям до кінотеатру, у лівій руці він тримав пакет, другий пакет лежав у кишені. Вибух був доволі потужним, тіло Є. Коновальця відлетіло на кілька метрів, аж на проїжджу частину вулиці. Постраждало також двоє перехожих, їх було госпіталізовано, ще кільком надано медичну допомогу на місці.

За деякими свідченнями, Є. Коновалець помер не одразу, а у лікарні, куди його завезли автомобілем швидкої допомоги. Насправді він загинув на місці, на фотографіях видно накрите тіло на тому місці, де воно опинилося після вибуху. Внаслідок розриву бомби найбільше постраждала ліва сторона тіла: рука, нога і живіт, тоді як голова і права частина тіла залишилися незачепленими. Смерть настала практично миттєво.

У кількох будинках було вибито вікна, пошкоджено вітрини магазинів і кінотеатру. На тротуарі залишилися чорні сліди вибуху, але саме покриття не постраждало (вирви не було).

Поліція, віддаливши перехожих, які позбігалися на місце вибуху, оточила його. Слідчий відділ прокуратури міста почав розслідування. На місці зібрано всі можливі речові докази, зокрема, уламки вибухового пристрою, частини одягу, а також годинник, паспорт та перепустку загиблого до готелю «Централь». Отож, маючи «прізвище» і фото загиблого, поліція почала розслідування і пошуки вбивць. Керував розслідуванням комісар поліції Й. П. Рошбах.

Не зупиняючись на ході слідства, скажемо, що поліція справді доклала значних зусиль. Це питання перебувало на контролі у столиці Нідерландів Гаазі. Справа набула міжнародного значення, до слідства залучено австрійську, німецьку, італійську, британську поліції (характерно, що чехословацька поліція відмовилася брати участь у розслідуванні, хоча загиблий Є. Коновалець, його вбивця П. Судоплатов та Я. Барановський прибули до Роттердама з чехос-

ловацькими паспортами). Нідерландський уряд призначив премію 10 тисяч гульденів для того, хто затримає вбивцю Є. Коновальця.

За версією П. Судоплатова, попросившись з Є. Коновальцем, він вийшов з кафе, повернув у бічну вулицю, зайшов до крамниці, купив там плаща і капелюха, одягнув їх та вийшов на вулицю. Саме тоді він почув вибух. Далі Судоплатов дійшов до вокзалу і сів на потяг до Парижа. Йому не потрібно було купувати квитка, бо він мав виданий ще у Москві проїзний квиток, дійсний для всієї мережі європейських залізниць. До речі, поліція не виявила і не допитала продавців крамниці, у якій нібито П. Судоплатов купив верхній одяг. Вони мали б запам'ятати людину, що говорила поганою німецькою мовою і, ймовірно, була схвильована та поспішала.

Роттердамська поліція вважала, що 'Валюх' «не втік, але залишився в Нідерландах, скриваючись у місцевих комуністів [...] у місцевих комуністів заряджено ревізії, але безуспішні»¹⁹. Допомогти П. Судоплатову могли люди «ліги Вольфвебера», таємно доставивши його на один з кораблів, що віз республіканцям в Іспанію сплачену Москвою зброю. Сам П. Судоплатов пише, що якийсь час перебував в Іспанії, але ніби після подорожі через Європу. Після короткого перебування в Іспанії П. Судоплатов повернувся в Москву.

Сумніви в тому, що П. Судоплатов сам зміг ліквідувати лідера ОУН, підтверджуються наступним міркуванням. У 1936 р. за проникнення в мережу ОУН та вдалу легалізацію його нагородили радянським орденом Червоного прапора. Наступну нагороду, також орден Червоного прапора, П. Судоплатов отримав влітку 1941 р. за участь у розробці та проведенні операції з ліквідації Льва Троцького. Дивним видається те, що за проникнення в мережу ОУН він отримав орден, а за вбивство Є. Коновальця не отримав нічого. Як це можна зрозуміти? Якщо не було «подвигу», то не було й нагороди.

У кримінальній справі було зібрано значні речові докази, зокрема особисті речі Є. Коновальця, серед них чехословацький паспорт, Розп'яття, друкарська машинка, документи тощо. Згодом, вони і нині зберігаються в поліційному архіві. Литовський паспорт Є. Коновальця залишився у його вдови – Ольги Конова-

¹⁹ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 68.

лець. Кілька разів у 1938 і 1939 роках литовський консул в Роттердамі Р. Пенн звертався до М. Селешка (він був призначений для поладження справ, пов'язаних з похороном Є. Коновальця) з проханням повернути «...паспорт померлого пана Коновальця. Як вам відомо, цей чоловік мав литовський паспорт, [...] паспорт мусить знаходитись поміж документами. Цим листом ласкаво прошу Вас зробити все можливе, щоб паспорт найшовся і був висланий до Роттердаму»²⁰. Збереглися також деякі особисті речі Є. Коновальця, нині вони експонуються в Музеї Української Народної Республіки у Києві.

Тіло убитого після проведення слідчих дій завезли до найближчої лікарні, де того ж дня було зроблено розтин і патолого-анатомічне дослідження. «Доктор Галстфз Лейдена провів медичний розтин в присутності комісара поліції і прокурора [...] Під час розтину трупа знайдено кілька металевих уламків портсигару»²¹. Коли було виконано необхідні заходи, поліція дала дозвіл на похорон тіла. Поховання було призначене на четвер, 26 травня, але обставини змусили перенести його на суботу 28 травня.

Формально Є. Коновалець був литовським громадянином, тому загальну опіку у цій справі мало литовське консульство у Роттердамі і, зокрема, консул Р. Пенн.

Постійним місцем проживання Є. Коновальця на момент його смерті була Італія, куди він з родиною переселився зі Швейцарії у 1936 р. В Римі перебували його дружина Ольга та син Юрій.

25 травня в Римі до члена ПУН Є. Онацького несподівано прийшли представники поліції. Онацький пише: «Мене відразу вразив їх урочистий і похоронний вигляд. І п. Агверчі (керівник відділу по роботі з іноземцями римської поліції – О.К.), не проволікаючи часу, негайно подав до мого відома, що приходить з наказу вищих властей, щоб повідомити мене, що з полк. Коновальцем сталася «нещаслива пригода», і що мене просять, щоб я повідомив п. Ольгу Коновалець, що «похорон відбудеться завтра», себто 26 травня»²². Неофіційно поліцейський чиновник розповів Є. Она-

²⁰ Лист Р. Пенна до М. Селешка. 29.11.1938 р. // Архів ОУН у Києві.

²¹ *De politieke moord op den Coolsingel opgehelderd* // *Nieuwe rotterdashch courant*. – 1938. – 23.05.

²² Онацький Є. *Римські відгуки роттердамської трагедії* // *Календар альманах на 1953 рік*. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 32.

цькому, що Є. Коновалець нібито загинув від необережного поводження з вибухівкою.

Є. Онацький покликавши секретаря Є. Коновальця Михайла Мушинського, вони телефоном домовилися про зустріч з італійським другом українців, недавнім депутатом парламенту Енріко Інсабато, який ще нічого не знав про смерть Є. Коновальця. Втрюх вони поїхали до помешкання Коновальців, де делікатно повідомили О. Коновалець про те, що сталося.

О. Коновалець необхідно було терміново летіти до Роттердама, тому вона звернулася по допомогу до литовського посольства в Римі. Уточнюють справу з дозволом на виїзд О. Коновалець до Нідерландів спогади сина литовського посла в Римі Альгірдаса Чернецькіса: «У ту ніч дзвонила пані Коновалець, Юркова мати, просила, щоб Литва допомогла зробити бліц-візу для швидкого вильоту в Роттердам. Мій батько (Вольдемарас Чернецькіс – О.К.) як раз був у Литві, а функції посла виконував секретар Пятрас Вілейшіс. Той швидко, за ніч, зробив візу [...]»²³.

О 12 годині 26 травня О. Коновалець вилетіла літаком до Роттердаму. Юрій, син Коновальців, залишився в Римі. В роттердамському аеропорту О. Коновалець зустрів Я. Барановський з двома нідерландськими поліцаями, які опитали її у справі загибелі Є. Коновальця. Із вдовою говорили також берлінські поліцаї, що прибули до Роттердама. Цього ж дня О. Коновалець в присутності представників поліції опізнала в загиблому свого чоловіка Є. Коновальця.

Того ж дня з Берліна до Роттердама прилетів член ПУН Ярослав Чемеринський та В. Стахів, а наступного дня приїхали до Роттердама член ПУН генерал Володимир Курманович і Омелян Тарновецький. Їх також допитали у справі вбивства Є. Коновальця.

Керували підготовкою до похорону і приймали рішення, що і як робити, члени ПУН Я. Барановський та генерал В. Курманович. Усі рахунки офіційно сплачувало литовське консульство, однак всі гроші було невдовзі повернуто з каси ОУН.

Поховання забезпечувала роттердамська похоронна фірма Ван дер Торна. Виходячи з того, що голова ОУН має бути похованим в майбутньому на рідній землі, могила в Роттердамі вважалася

²³ Спогади А. Черняцькіса // Архів ОУН у Києві.

тимчасовою. Тому технічно вона була влаштована так, щоб при потребі легко можна було труну вийняти. Відповідно до розміру могильної ями було виготовлено металевий контейнер, в який і покладено домовину. «Сама домовина є подвійна – зверху дубова, а в середині металева з віконцем, крізь яке видко обличчя Вождя»²⁴.

Загальна сума витрат на похорон, яку було виставлено похоронною фірмою Генеральному консульству Литви у Роттердамі, склала 283 гульденів 65 центів. Сюди входила вартість дубової труни з ручками і нікельованим хрестом, вартість цинкової труни, монтаж обох трун, оплата послуг співробітників лікарні та кладовища, оренда катафалку та автомобілів супроводу, а також послуги фотографа, виготовлення посмертної маски, послуги органіста, виклик та перебування на час похорону автомобіля швидкої допомоги, довідка про поховання. Рахунок включав оплату земельної ділянки для могили № 1111 на загальному кладовищі Кросвік терміном на 10 років від 1 червня 1938 р. до 1 червня 1948 р.

З цього рахунку бачимо, що справа поховання була трактована дуже поважно. З обличчя Є. Коновальця було знято форму і відлито гіпсову посмертну маску. Цей факт не був широко відомий і про наявність маски ніколи не згадувалося. Завдяки пошукам та допомозі зацікавлених осіб вдалося виявити посмертну маску Є. Коновальця в одному українському музеї в Канаді.

З покійного, як зазначено вище, було зроблені фото та окремо малюнки олівцем. Малюнок голови Є. Коновальця публікувався кілька разів, а от фото — жодного разу. Був намір його опублікувати в збірнику «Євген Коновалець та його доба» (1974), але він не перетворився у дійсність. О. Коновалець писала до редактора Ю. Бойка (Блохина) таке: «Певно не усе надається до друку і загального відома. Прошу брати це до уваги. Знімку зроблену по атентаті я мала, [...] не треба щоби люди знали про таку знімку»²⁵.

Похорон Є. Коновальця призначено було на 12 годину 28 травня. Спеціальний закритий автомобіль перевіз труну з тілом Є. Коновальця на цвинтар Кросвік, у двох автомобілях їхали супроводжуючі. На похороні були присутні дружина покійного О. Коновальця,

²⁴ *Вождєві у перші роковини. Є. Коновалець 1938—1939. — Саскатун, 1939. — С. 26.*

²⁵ *Лист О. Коновальця до Ю. Бойка (Блохина) // Архів ОУН у Києві.*

члени ПУН Я. Барановський та В. Курманович, керівник «Націоналістичної пресової служби» Орест Чемеринський, а також Омелян Тарновецький і литовський консул Р. Пенн.

Цвинтар Кросвік (Crooswijk Begraafplaats Kerkhoflaan) доволі старий, він розташований у північно-східному напрямку від залізничного вокзалу. Могила Є. Коновальця знаходиться недалеко від цвинтарної огорожі.

Обряд поховання було здійснено римо-католицькими священиками. Коротка панахида відбулася у костелі на кладовищі, а завершилася на місці поховання. Першим з прощальним словом виступив генерал В. Курманович, він говорив по-українськи, а О. Тарновецький, що промовляв за ним, — по-німецьки, після того кілька слів сказала О. Коновалець.

На свіжу могилу Є. Коновальця покладено три вінки: один від дружини, другий від ОУН і третій – від Української Нації. В наступні дні було завершено справи щодо упорядкування могили. Доволі швидко на могилі було встановлено перший надгробок, це був мармуровий хрест (дуже подібний до стрілецьких хрестів у Львові на цвинтарі Січових Стрільців) з написом українською мовою: «Євген Коновалець» (і роки життя). Але через короткий час хрест був зруйнований, злочинців не було виявлено.

Одразу ж було вирішено встановити більший пам'ятник. Автором проекту стала Оксана Лятуринська, яка жила в Празі. Наприкінці 1938 р. цей проект було затверджено до виконання. В листі до О. Лятуринської Я. Барановський наголошував: «Тризуб повинен бути націоналістичним, зн[ачить] з мечем. (Гл[яди] «Розбудова Нації»)»²⁶ (Основним елементом художнього оформлення обкладинки пресового органу ПУН «Розбудова нації» була емблема ОУН). Формальним замовником виступило Українське національне об'єднання (УНО — єдина дозволена українська легальна громадська організація на території Райху), на ділі цим питанням займався секретар ПУН Я. Барановський. Негаразди зі здоров'ям та складнощі отримання візи не дозволили О. Лятуринській особисто керувати виготовленням та монтажем надгробка. До цієї справи підключили митця Роберта Лісовського, автора емблеми ОУН. Надгробок було виготовлено і встановлено до річниці загибелі

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3915. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 45.

Є. Коновальця. На плиті темного граніту викарбовано слова «Євген Коновалець» та емблему ОУН. В голові, у вертикальній площині, масивний чотирираменний хрест, який нагадує козацькі хрести.

У такому стані могила збереглася до нашого часу. Існуюча у багатьох країнах практика утримання кладовищ передбачає оплату наперед земельної ділянки для могили, після закінчення строку оренди її необхідно продовжувати. Як правило, це робиться щодесьять років. Нині угода на оренду ділянки для могили Є. Коновальця укладена з Української стрілецькою громадою (УСГ) Канади, засновником якої був свого часу Є. Коновалець.

Після 1991 р. неодноразово порушувалося питання про перенесення праху Є. Коновальця в Україну, але справа кожного разу зупинялася. В Україні існує потреба у пантеоні видатних синів і дочок України, могили яких розкидані по усьому світу. Можна згадати поховання гетьмана Петра Дорошенка та кошового Петра Калнишевського в Росії, Симона Петлюри і Володимира Винниченка у Франції, Є. Коновальця в Роттердамі, А. Мельника в Люксембурзі, Степана Бандери в Німеччині. Перелік може бути довгим...

На завершення треба сказати, що злочинець чи злочинці, що підготували і виконали теракт у Роттердамі проти Є. Коновальця, залишаються до сьогодні не покараними. Такі злочини не мають терміну давності... Додаткові дослідження дозволять наблизитися до остаточного з'ясування правди про злочин у Роттердамі.

Наталія Рева

Кандидат історичних наук



У статті розглядаються питання, пов'язані з персоніфікацією міжвоєнного українського визвольного руху та міфологізацією постатей, які його уособлювали, як їхніми соратниками та послідовниками, так і радянською пропагандою.

Ключові слова: визвольний рух, національні міфи, Симон Петлюра, Євген Коновалець.

Natalia Reva

Symbols of the struggle for independence: Ukrainian interwar liberation movement's personification

The article deals the problems of Ukrainian liberation movement's personification and the mythologizing of persons, who have been impersonated it both from their colleagues, also from the Soviet propaganda.

Key words: liberation movement, national myths, Simon Petlura, Yevhen Konovallets.

СИМВОЛИ БОРТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ: ПЕРСОНІФІКАЦІЯ МІЖВОЄННОГО УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Історія будь-якого народу невіддільна від величезної кількості національних міфів, які творяться на основі інтерпретації беззаперечних історичних фактів. Процес міфотворення супроводжує історичний поступ народу, а самі міфи досить легко замінюють у суспільній свідомості історичні факти. Разом з міфами та на їх основі формуються й національні архетипи героїв та їх персоналізоване уособлення.

Однак, якщо нація тривалий час перебуває у стані поневолення, підпорядкування іншій нації, її національні міфи цілком можуть перебувати у стані антагонізму з міфами метрополії й бути витіснені ними, а постаті національних героїв, за збереження загальних архетипів, — набути доволі суперечливого характеру. Зокрема, тривалий час такою постаттю в українській історії був гетьман Іван Мазепа.

Найбільша кількість міфів щодо української історії та її героїв була створена у буремному ХХ столітті. Перший, після тривалої перерви, досвід державотворення, боротьба за українські землі сусідніх держав, втрата державності та включення України до складу Радянського Союзу покликали до життя нові міфи та поклали початок творенню образів нових національних героїв.

В українській історичній науці сьогодні спостерігається дві тенденції. Перша — вивчення раніше невідомих або маловідомих сторінок української історії та переосмислення їх на основі нових підходів. Йї особливо це стосується саме ХХ століття. Друга — повернення українській історії імен борців за незалежність. Обидві ці тенденції передбачають розвінчування радянських історичних міфів та ідейно-політичних кліше. При цьому відбувається заміщення старих радянських міфів новими, національними. А це, своєю чергою, не сприяє деполітизації історії.

Тому, на нашу думку, основним завданням сучасної історичної науки у цій площині є докладне дослідження процесів і явищ, що супроводжували національне міфотворення періоду національно-визвольної боротьби та формування пантеону її героїв.

Процеси, пов'язані з міфологізацією українського визвольного руху першої половини ХХ століття, практично не досліджені в українській історичній науці. Серед таких нечисленних досліджень можемо виокремити, наприклад, публікацію Данила Яневського, яка дає змогу простежити початковий етап міфотворення, пов'язаного з керівниками Директорії УНР¹.

Окремі аспекти цього питання знаходимо у працях, присвячених видатним і, водночас, найбільш суперечливим постатям української історії 1920—30-х рр., — Симонові Петлюрі, Євгенові Коновальцю, меншою мірою — Михайлові Грушевському. Так, зокрема, питання ролі та значення окремих борців за українську незалежність (М. Грушевського, Володимира Винниченка, С. Петлюри та ін.) як в очах радянських лідерів, з одного боку, так і української політичної еміграції — з іншого, розкриті в монографії Валентини Піскун². Проблеми, пов'язані з формуванням радянського міфу про причетність С. Петлюри до єврейських погромів та, водночас, сприйняття його українським селянством, досліджує у своїх працях Володимир Сергійчук³. Судовий процес над вбивцею С. Петлюри та творення міфу про нього як організатора єврейських погромів аналізує у своїй фундаментальній праці й Сергій Литвин⁴. Окремі нюанси роботи радянської ідейно-пропагандистської машини у сфері міфотворення розглянуті у працях Володимира Сідака і Тамари Вронської, присвячених акціям радянських спецслужб проти української еміграції⁵.

Завдання нашого дослідження — простежити процеси міфологізації суб'єктів українського міжвоєнного визвольного руху як з боку учасників цього руху, так і з боку радянських спецслужб, а також витоки цих процесів та заходи, що їх супроводжували.

¹ Див.: Яневський Д. Директорія УНР як міф // Український історичний журнал. — 2000. — № 1. — С. 115—123.

² Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): [Монографія]. — К.: «МП Леся», 2006. — 672 с.

³ Сергійчук В. І. Симон Петлюра. — К.: Україна, 2004. — 448 с.; Його ж. Симон Петлюра і єврейство / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. — 2 вид., доп. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. — 152 с.

⁴ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К. Вид-во імені Олени Теліги, 2001. — 640 с.

⁵ Див., напр.: Сідак В., Вронська Т. Операції органів державної безпеки проти зарубіжного українства в міжвоєнний період // Український історик. — 2007—2008. — № 3-4/1-2. — С. 113—134.

Основними джерелами для дослідження є публікації радянської та української еміграційної преси, спогади соратників керівників українського визвольного руху, рішення радянських колегіальних органів щодо окремих постатей.

Українська національна революція 1917—1923 рр. стала новою точкою відліку в українському державотворенні. Саме в цей період, у вирі громадсько-політичної боротьби, відбулася еволюція свідомості українців від ідеї національно-культурної автономії до ідеї державності. Попри те, що втілення цієї ідеї через ряд внутрішніх і зовнішніх чинників було відкладене на 70 років, усвідомлення необхідності творення власної держави набуло незворотного характеру.

Українська національна революція покликала до життя й нову українську політичну еліту: українські громадські й культурні діячі, науковці, журналісти активно включилися в боротьбу, засади якої часто розробляли в залежності від політичної кон'юнктури.

Для характеристики загального архетипу політичної еліти періоду Української революції велике значення мають не лише національна приналежність її представників, а й їх соціальне походження та професійна діяльність.

Серед членів Української Центральної Ради, урядовців Української Держави та Директорії УНР переважали представники інтелігенції, багато з яких до 1917 р. брали активну участь у громадсько-політичному житті. Були серед них викладачі, вчителі, науковці (як-от М. Грушевський, Іван Огієнко, Сергій Єфремов, Іван Феценко-Чопівський, Дмитро Дорошенко, Дмитро Антонович, В'ячеслав Липинський, Олександр Шульгин та ін.); публіцисти та редактори (так, С. Петлюра та Олександр Саліковський редагували в Москві журнал «Украинская жизнь», Андрій Ніковський з 1913 р. редагував у Києві видавану Є. Чикаленком єдину всеукраїнську щоденну газету «Рада», в якій публікувався також і Володимир Прокопович; Микита Шаповал видавав і редагував журнал «Українська хата», а Микола Порш — газету «Праця»), адвокати (Андрій Лівіцький, Олександр Андрієвський, Сергій Шелухін, Андрій Яковлів), інженери (Дмитро Андрієвський, Володимир Голубович, Степан Тимошенко). Разом з тим, серед керівників УНР та Української Держави практично не було «професійних революціонерів» (можна виокремити хіба що В. Ви-

ниченка), а державні чиновники якщо й траплялися, то рідко, й до того ж, невисокого рангу (наприклад, Олександр Лотоцький у 1900–1917 рр. був урядовцем державного контролю в Києві та Петербурзі, а Іван Мазепа брав участь у діяльності земств).

Соціальне походження провідників української революції, з одного боку, вирізняється строкатістю, а з іншого — цілком вкладається в декілька характерних типів. Крім вихідців з селянських і міщанських, часто бідних, родин (В. Винниченко, І. Огієнко, Андрій Ніковський, М. Шаповал), до українського державотворення 1917—1923 рр. долучився досить значний відсоток представників давніх дворянських родів (Павло Скоропадський, В. Липинський, М. Грушевський, Максим Ковалевський) або ж зрівняної з ними в правах козацької старшини (Д. Дорошенко, О. Шульгин, А. Ливицький). Ще одну групу складають вихідці зі священницьких родин, серед яких можна виокремити, зокрема, С. Петлюру та Сергія Єфремова.

В період української національної революції та після її поразки саме соціальне походження її провідників відіграло вагомую роль у їх політичному виборі, що не могло не відбитися на розвитку подій. Так, наприклад, не лише розчарування у соціалістичних ідеях, на яких переважно базувалося українське державотворення революційної доби, а й належність до давніх дворянських родів спонукали В. Липинського та Сергія Шемета створити Український Союз Хліборобів-державників та обґрунтовувати необхідність творення майбутньої української держави у формі монархічної гетьманської держави з персоніфікацією в особі вихідця з давнього козацько-гетьманського роду П. Скоропадського. В. Винниченка ж, навпаки, його походження з бідної селянської родини та усвідомлення ще в дитячі та юнацькі роки значення соціальної нерівності змушувало, хоч і безрезультатно, шукати порозуміння з більшовиками, бо саме їхні ідеї були йому найближчими.

В 1920-х рр. в країнах Західної Європи створюється значна кількість українських освітніх та наукових закладів (Український Вільний Університет, Український високий педагогічний інститут та Український соціологічний інститут (очолюваний М. Шаповалом) у Празі, Українська господарська академія в Подебрадах, Українські наукові інститути в Берліні та Варшаві). Їх формаль-

ною, а втім, і фактичною метою було надання української освіти інтернованим воякам Армії УНР та забезпечення їх роботою в країнах перебування, а також поширення знань про Україну у світі. Але, з огляду, на попередню професійну діяльність колишніх керівників Української революції — емігрантів, вибір ними саме такого шляху видається найприроднішим.

Отож, поразка української національної революції поставила перед її діячами питання подальшого політичного вибору. Частина їх емігрували за кордон в той час, коли політичне й збройне протистояння ще тривало. Серед таких, зокрема, були й керівники всіх державницьких формувань періоду революції: М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко. І лише С. Петлюра залишив територію України не як приватна особа, а як керівник держави, що перебуває у стані війни з окупантом, маючи намір повернутися на свою територію. С. Петлюра та об'єднані навколо нього представники української політичної еміграції на початковому етапі в основу своєї політичної платформи поклали необхідність збройної боротьби за відновлення незалежності Української Народної Республіки на території Наддніпрянської України. Саме з цією метою 12 листопада 1920 р. був прийнятий Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, відповідно до якого 21 листопада 1920 р. у Тарнові, де розташувалися урядові установи УНР, був створений Державний Центр Української Народної Республіки (далі — ДЦ УНР) в екзилі як законний представник українського народу в еміграції, а в січні 1921 р. створено Партизансько-повстанський штаб (далі — ППШ) Армії УНР, який координував продовження збройної боротьби, в тому числі підпільної, на території підрадянської України. Голова Директорії, а згодом ДЦ УНР в екзилі Симон Петлюра та, меншою мірою, керівник ППШ Юрій Тютюнник і стали символами боротьби за незалежність цього періоду.

У середовищі як однодумців, так і ідейних опонентів ставлення до С. Петлюри завжди було амбівалентним. Але навіть опоненти, свідомо чи мимоволі, належно оцінювали його місце в свідомості українського народу.

Творення «міфу про Петлюру» — як позитивного, героїчного, так і, з «легкої руки» радянської пропаганди, негативно-ворожо-

го — розпочалося, коли збройне протистояння з більшовиками тривало ще на території України. С. Петлюра цілком вписувався в український національно-ментальний архетип героя у звитязних змаганнях. Йому саме з ним українське селянство пов'язувало надії на звільнення від більшовиків, а радянське керівництво, відповідно, розглядало його як загрозу встановленому в Наддніпрянській Україні режиму.

У березні 1921 р. Є. Чикаленко так характеризував ставлення селянства до С. Петлюри: «Селяни вже зробили з його імені — ім'я національного героя, і коли наша інтелігенція не буде його підтримувати, а виступатиме проти, то вона виступатиме проти свого народу. Я ніколи не був поклонником Петлюри, але чи він зумів, чи доля йому пощастила, а він став центром, коло якого тулиться надіями народ...»⁶

Подібними є й окремі характеристики С. Петлюри у тогочасній європейській пресі. Зокрема, у статті, вміщеній 7 лютого 1921 р. у часописі «Дачія» Головний Отаман характеризувався як такий, що «персоніфікує весь визвольний рух українського народу державного цілими століттями в російському ярмі». В іншій статті, опублікованій 3 березня 1921 р. у чеській газеті «Tribuna», зазначалося, що «для українців Петлюра є таким же, яким може бути в сучаснім стані кожен політик на Русі, яким є Ленін і Врангель...»⁷.

Та якщо своєрідна сакралізація С. Петлюри у свідомості українського селянства була процесом спонтанним, то, з іншого боку, ідейно-пропагандистська боротьба, спрямована на його дискредитацію, провадилася більшовиками цілеспрямовано. Ще у розпалі радянсько-польської війни, 10 травня 1920 р., на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про необхідність ретельної перевірки іноземних повідомлень, аби «не розміщувати замітки, що мають на меті рекламування Петлюри»⁸. Водночас був розроблений і план пропагандивної «протибандитеської» роботи,

⁶ Роздуми монархіста. Злистування Є. Чикаленка // Цит. за: Піскун В. Політичний вибір української еміграції. — С. 371–372.

⁷ Там само. — С. 373.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 16 зв.

згідно з яким тільки в 1921 р. планувалося 20 видань загальним накладом 1600000 примірників⁹.

Прийомам дискредитування провідників спеціально присвячено другий розділ «Інструкції» для закордонної агентури, розробленої, вирогідно, ОДПУ. В ній, зокрема, зазначається: «Дуже важливим є поширення інсинуацій, що поодинокі провідники є схильні переступати межі своєї влади, що вони мають за собою неморальні вчинки...»¹⁰. Описані в «Інструкції» методи активно використовувалися в радянській та прорадянській європейській пресі, а їхнім апофеозом став процес проти вбивці С. Петлюри Самуїла Шварцбарда.

Важливою складовою процесу дискредитації провідників стало й так зване «поворотовство». Зокрема, у червні 1923 р. була здійснена одна з найбільш успішних операцій радянської розвідки: на сторону радянської влади перейшов генерал Армії УНР Юрко Тютюнник. Мотиви цього вчинку Ю. Тютюнника достеменно не відомі. За офіційною версією, провадячи підпільну роботу в Радянській Україні зі створення нової петлюрівської організації — Вищої військової ради, Ю. Тютюнник переконався у марності боротьби з радянською владою й вирішив здатися. За іншою версією, його змусили перейти радянський кордон обманним шляхом. Окремі факти свідчать про те, що Ю. Тютюнник вів «подвійну гру», співпрацюючи з більшовиками задовго до офіційного переходу на їхній бік. Трапляються згадки й про зносини Ю. Тютюнника з більшовиками, зокрема, про листування з Володимиром Затонським, у серпні 1921 р.¹¹.

Так чи інакше, а постать Ю. Тютюнника відіграла не останню роль у боротьбі за прихильність українського народу. Як керівник підпільно-партизанського руху, він користувався чималим авторитетом і серед вояків Армії УНР, що перебували у таборах

⁹ Див.: Пісун В. *Симон Петлюра очима соратників і більшовицької розвідки // Творча спадщина Симона Петлюри в контексті сучасного державотворення. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки Симона Петлюри. 20 травня 2004 року.* — К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. — С. 128.

¹⁰ Докладніше див.: Сідак В., Вронська Т. *Операції органів державної безпеки проти зарубіжного українства в міжвоєнний період // Український історик.* — 2007—2008. — № 3-4/1-2. — С. 117.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 406. — Арк. 41 зв.

для інтернованих в Польщі, й серед учасників підпільної боротьби в Радянській Україні. Ще навесні 1921 р. член «Закордоту» (підпільної організації, створеної для агентурно-розвідувальної діяльності на радянсько-польському кордоні та впровадження в середовище української еміграції), якому вдалося проникнути в найближче оточення А. Лівіцького, характеризував дивізію Ю. Тютюнника як найбільш боєздатну й дисципліновану, а самого Ю. Тютюнника називав фактичним керівником всього повстанського руху¹².

Не можна не припустити й імовірність того, що радянські спецслужби прагнули спочатку переорієнтувати поляків на підтримку Ю. Тютюнника замість С. Петлюри, а після його переходу на бік большевиків, звести таким чином підтримку польським урядом ДЦ УНР в екзилі нанівець. Агенти ДПУ, введені до польського посольства В. Зайцевою¹³, намагалися переконати поляків, що серед українського народу найбільшою популярністю користується не С. Петлюра, а саме Ю. Тютюнник¹⁴.

Після переправлення Ю. Тютюнника до Харкова його ім'я неодноразово й у різні способи використовувалося як для розкладової діяльності, так і з пропагандистською метою. Це були й відозви до українських генералів з закликом повернутися в Україну, які відправлялися за його підписом, і створення низки підпільних організацій, які мали на меті виявлення й ліквідацію осередків повстанського руху. Чи не найповніше постать Ю. Тютюнника була використана радянською пропагандою. У 1924 р. Державним видавництвом України був надрукований політичний памфлет «З поляками проти Вкраїни» за його авторством. Ю. Тютюнник був залучений до викладання курсу «Стратегія і тактика громадянської війни» у Харківській школі червоних старшин, до зйомок у художньо-документальному фільмі «П.К.П.» («Піلسудський купив Петлюру»), де грав себе самого. Можливості кіно як найбільш масового й ефективного способу формування шаблонів суспільної

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 30.

¹³ Про справу В. Зайцевої писав у своїх спогадах керівник контррозвідки ДЦ УНР в екзилі М. Чоботарів. Див.: *Визвольні змагання очима контррозвідника: (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Авт. вступної статті С. Сідак.* — К.: Темпора, 2003. — С. 187–188.

¹⁴ *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України).* — Ф. 6. — Спр. 73862-ФП. — Арк. 70.

свідомості большевики оцінили вже тоді. В 1930 р. Ю. Тютюнник був розстріляний, бо державна політика щодо українців починала набувати репресивного характеру, й місця Ю. Тютюннику в ній не було.

Ще одна знакова постать періоду Української революції, яку большевикам вдалося використати у пропагандистській боротьбі, — голова Української Центральної Ради М. Грушевський. Михайло Сергійович, науковий доробок якого мав неабияке значення для усвідомлення українцями себе як нації, на початку Української революції користувався серед українського політикуму, що на той час тільки-но зароджувався, таким авторитетом, що був заочно обраний Головою Центральної Ради, а згодом — Президентом Української народної республіки. Однак, оскільки політичні погляди частини учасників революційних подій під тиском зовнішніх та внутрішніх обставин швидко еволюціонували від ідеї української автономії у складі федерації до ідеї незалежності, а М. Грушевський так і залишився на федералістських позиціях, він поступово втратив політичну вагу, а в лютому 1919 р. разом з родиною емігрував за кордон.

Перебуваючи в еміграції, де він продовжував бути ідеологом УПСР та працював у створеному ним Українському Соціологічному Інституті у Відні, М. Грушевський повертається до ідеї федералізму, від якої свідомісно ніколи й не відходив (прийняття Четвертого Універсалу було спричинене швидше політичною кон'юктурою, аніж осмисленим політичним вибором). У 1920 р., коли на території України ще тривала збройна боротьба між Армією УНР та большевиками, колишній Голова Центральної Ради у нарисі «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», надрукованому у періодичному виданні закордонної делегації УПСР «Борітеся — поборете», засудив тактику збройних повстань та декларував необхідність примирення з большевицькими керівниками¹⁵.

Крім ідейної близькості до большевиків, становище емігранта (втрата його авторитету як політика загальнонаціонального масштабу, неможливість повноцінної наукової роботи через недоступ-

¹⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-федералістів та її завдання // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во «Знання» України, 1991. — С. 234.

ність українських архівів) для М. Грушевського було особливо некомфортним. Тож його рішення про повернення до Радянської України зовсім недивне. Потрібен він був і керівництву УСРР — перш за все, як символ легітимності та правонаступництва радянської влади в Україні від УНР. Питання повернення «групи Грушевського» до Радянської України розроблялося керівництвом РСФРР та УСРР від початку 1922 р.¹⁶

Аналізуючи роль, яку відводило радянське партійне керівництво М. Грушевському, сучасні дослідники виділяють кілька чинників. Так, В. Піскун зазначає: «Повернення М. Грушевського в Україну було потрібне більшовикам не тільки для визнання їхньої влади, а й з метою створення у загалу ілюзії незалежної радянської України й її українськості»¹⁷.

На думку ж Ігоря Лосева, УСРР була своєрідним компромісом між більшовиками та прихильниками української державності, а українізація — такою собі компенсацією за втрачену самостійність. Й саме федераліст М. Грушевський якнайкраще підходив на роль символу цього компромісу, виразника інтересів значної частини українців, які, вже не будучи етнографічною масою зрусифікованих малоросів, все ще не усвідомили себе й повноцінною нацією¹⁸.

У грудні 1923 р. М. Грушевський був обраний академіком ВУАН, а в березні 1924 р. повернувся в Україну, цілком виправдавши сподівання, що їх на нього покладало радянське керівництво.

Попри вдалу реалізацію операцій стосовно Ю. Тютюнника та М. Грушевського, загроза існуванню більшовицького режиму в Україні продовжувала існувати в особі С. Петлюри та очолюваного ним ДЦ УНР в екзилі. Особливо ж вона посилилася з приходом до влади в Польщі режиму «санації» на чолі з Юзефом Пілсудським, що створювало можливість для відновлення «союзу Пілсудського-Петлюри».

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 406. — Арк. 352.

¹⁷ Піскун В. Повернення М. Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 49.

¹⁸ Див.: Лосев І. Політична діяльність М. С. Грушевського як модель українсько-російських та російсько-українських відносин // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 156.

Сучасники Головного Отамана напряду пов'язували його вбивство з приходом до влади санаційного режиму. Зокрема, М. Ковалевський писав: «Травневий переворот у Варшаві стався 13 травня, а 12 днів пізніше, себто 25 травня, замордований був у Парижі Симон Петлюра. Це була перша й найтяжча жертва нового «проукраїнського» курсу польської політики. Рука Москви діяла швидко, щоб знейтралізувати можливість актуалізації польської політики на Сході»¹⁹. Ймовірно, М. Ковалевський та його однодумці все ж помилялися, й вбивство С. Петлюри готувалося задовго до травневого перевороту в Польщі. Однак, з іншого боку, існує також і ймовірність того, що радянським спецслужбам було відомо про підготовку перевороту Ю. Пілсудського, й убивство С. Петлюри менш ніж за два тижні після нього — не простий збіг²⁰.

Та якщо саме вбивство С. Петлюри мало на меті звести нанівець діяльність його та його прибічників в країнах Європи, то судовий процес над його вбивцею Самуїлом Шварцбардом радянське керівництво використало для дискредитації Петлюри як антисеміта та організатора єврейських погромів, залучивши до цього єврейські організації Європи та комуністичну європейську пресу.

Михайло Ковалевський згадував: «...В цілому світі трагічна смерть отамана викликала величезний відгомін. Жидівські газети почали в нахабний і тенденційний спосіб очорнювати ім'я Отамана і всього українського народу... В цій акції була певна пляновість, і хто знає ролу жидівського елемента в творенні й розбудові советської держави, той розуміє, що ця плянова акція проти української справи в жидівській пресі і за кулісами різних впливових міжнародних осередків, провадилась не без інспірації з Москви»²¹.

Микита Шаповал у статті «Трагедія Петлюри» писав: «Ті, хто направив Шварцбарда, тонко розрахував дві річі: безкарність

¹⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Іннсбрук, 1960. — С. 617.

²⁰ У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігається досить цікавий документ: справа з орієнтуваннями на зарубіжні антирадянські центри, де не лише аналізуються легальні політичні організації української еміграції, а й докладно описана структура польської розвідки, що дає можливість припустити факт впровадження радянських шпигунів як до неї, так і до інших польських державних установ, а відтак — обізнаність з тими політичними процесами, що лише планувалися. Див.: ГДА СБ України. — Ф. КДВ. — Спр. 445. — Т. 1. — Арк. 2 зв.—3.

²¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — С. 617.

злочинцеві і дискредитація українського руху. Тому і вбивство Петлюри мотивоване «жидівством». Вся ця «мотивація» несе за собою незвичайні небезпеки для українського визвольного руху, проти якого Москва мобілізує все жидівство не тільки на Україні, а головню — світове жидівство...»²².

Та якщо в результаті процесу за С. Петлюрою не тільки у свідомості єврейського населення, а й усїєї світової громадськості міцно закріпилося кліше організатора єврейських погромів, то сподівання радянського керівництва на те, що наддніпрянські емігранти будуть деморалізовані смертю Головного Отамана, не виправдалися. Навпаки, смерть С. Петлюри об'єднала різні групи українських політичних емігрантів. Процес міфологізації постаті С. Петлюри серед українців зарубіжжя після його загибелі набув характеру героїзації. Юрій Шаповал слушно зауважив, що «факт загибелі миттєво зробив з нього постать символічну, примусив серйозно замислитись над феноменом петлюрівщини»²³.

О. Шульгин так характеризував роль С. Петлюри: «Там (в Україні — Н.Р.) уряд і його справжній провідник Симон Петлюра були популярні над усе. Про Симона Петлюру вже співали пісні і складалися цілі легенди. Про його нечувану на Україні популярність доходили до нас постійні вістки. Селяни чекали і хтіли Петлюри. Чому? — «Бо він і проти большевиків і проти Денікіна». Петлюра, уряд УНР — це цілий політичний програм в уяві українського населення. Щовесни пошепки, говорили скрізь, що уряд повернеться на Україну і скине ненависне московське ярмо»²⁴.

В. Андрієвський підкреслював роль С. Петлюри у збереженні традицій українського державотворення: «Як усім відомо, одиникий уряд УНР, на чолі з бл. п. Головним отаманом С. Петлюрою[,] спромігся нести в міру сил своїх прапор української державности і зберегти українські державно-національні традиції до сього дня»²⁵.

²² Шаповал М. Трагедія Петлюри. 22.IV.1926. // ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 136–137.

²³ Шаповал Ю. Цей (не)потрібний Петлюра // Шаповал Ю. Доля як історія. — К.: Генеза, 2006. — С. 36.

²⁴ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — Автентич. відтворення видання 1934 р. — К., 1998. — С. 27.

²⁵ Андрієвський В. Проти провокації. Замість відповіді проф. С. Шелухінові. Голос із української еміграції. — Каліш, 1928. — С. 13.

Децю пізніше, вже після Другої світової війни, Євген Онацький, оцінюючи постать С. Петлюри, прямо відніс його до когорти героїв — тих із них, що ніколи не шукають винагород зі свого геройства, а залишаються людьми самопожертви та відданості:

«Ставши на службу одній ідеї, він усе своє життя, не зважаючи на всі катастрофи, на всі невдачі, витривало, дійсно героїчно й спокійно ніс свою службу аж до самої своєї смерти, ніколи її не зраджуючи, ніколи не зраджуючись.

Це була ідея, як ми вже зазначали, української незалежної суверенної державності»²⁶.

Головний Отаман та Голова Директорії УНР і сьогодні залишається однією з найбільш міфологізованих постатей української історії періоду Української національної революції та міжвоєнної доби, однією з тих постатей, ставлення до яких у суспільстві після повернення їхніх імен Україні, через величезну кількість суперечливих міфів, що їх оточують, часто контроверсійне.

Ще одним символом визвольної боротьби українців міжвоєнного періоду був засновник Української військової організації та перший керівник Організації українських націоналістів Євген Коновалець.

Хоча Петлюра й Коновалець протягом 1921—1926 рр. обрали різні шляхи подальшої боротьби й провадили свою діяльність паралельно, лише інколи перетинаючись — у протиборстві чи спробах об'єднати зусилля, між ними існує певна наступність, спадковість — саме в аспекті персоніфікації визвольного руху в їхніх постатях.

В період Української національної революції Є. Коновалець керував корпусом Українських Січових Стрільців, а після поразки революції, з метою продовження боротьби, створив Українську Військову Організацію.

Силою, на яку покладали надії на визволення від окупантів певна частина населення України, український націоналізм став на початку 1930-х років, коли завершився процес об'єднання розрізнених організацій націоналістичного спрямування в єдину Організацію українських націоналістів, яку й очолив Є. Коновалець.

²⁶ Онацький Є. Симон Петлюра — чесність з ідеєю // *Портрети в профіль*. — Чикаго: Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1965. — С. 255.

Символічність цієї постаті можемо розглядати в кількох площинах. По-перше, у Східній Галичині, де суспільно-політичне життя набувало дедалі більшої радикалізації, а націоналізм ставав найбільш підтримуваною ідеологією, цю ідеологію уособлювали її основоположник Дмитро Донцов та керівник ОУН. Саме так у своїх спогадах про це писав один з підсудних на Варшавському процесі 1930 р. Микола Климишин, характеризує діяльність Є. Коновальця та Д. Донцова. Він назвав їх особами, що мали найбільший вплив на виховання молоді, яка виростала в двадцятих і, головню, тридцятих роках буремного ХХ століття²⁷.

Однак, якщо діяльність Д. Донцова зосередилася більше в теоретичній, літературно-ідеологічній площині, що сприяло формуванню духовних підвалин міжвоєнного українського громадянства як Галичини, так і еміграції та ідейному об'єднанню молодого покоління борців за самостійну Україну²⁸, то Є. Коновалець зосередився на практичній реалізації.

Підтримка діяльності українських націоналістів іноземними державами та різного роду громадськими й політичними організаціями здійснювалася саме через Є. Коновальця, бо він особисто підтримував більшість зв'язків. Саме через це він становив найбільшу небезпеку для радянського режиму в Україні, особливо з огляду на зростання загрози ще й з боку нацистської Німеччини. Здійснення радянськими спецслужбами вбивства Є. Коновальця дозволило певною мірою нейтралізувати цю загрозу, розколоти ОУН, а згодом і ліквідувати український визвольний рух на Західноукраїнських землях.

Поза тим, як слушно зауважив Володимир В'ятрович, застави, які Коновалець заклав ще на початку 1920-х рр., були основою українського визвольного руху понад тридцять років. І навіть коли наприкінці 1950-х рр. етап збройної боротьби ви-

²⁷ Див.: Климишин М. В поході до волі. — Детройт, 1998. — Т. 2. — С. 338.

²⁸ Докладно про роль Д. Донцова та «Літературно-Наукового Вістника» див: Рева Н. Вплив Дмитра Донцова на формування суспільної думки Східної Галичини 20-х—30-х рр. ХХ століття // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. Число восьме. У 3 т. Т. 1. — Чернівці: ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка, 2009. — С. 175—180.

черпався, це не поставило крапку, визвольна боротьба набула інших форм²⁹.

Подальша «доля» постаті Є. Коновальця є досить цікавою — в тому сенсі, що дещо вибивається із загальної схеми радянського міфотворення стосовно керівників українського визвольного руху. Як і С. Петлюру, а пізніше С. Бандеру, Є. Коновальця було віднесено до пантеону борців за незалежність, замордованих більшовиками, але, на відміну від двох інших згаданих постатей, які уособлювали визвольну боротьбу, в Радянській Україні його ім'я просто замовчувалося — навколо нього практично не формувався негативний образ. Визвольна боротьба українців у 1920—1930-х рр. стала логічним продовженням державотворчих та націєтворчих процесів Української національної революції 1917—1923 рр. та, водночас, заклала підвалини подальшої боротьби під час Другої світової війни та після її завершення. Ця боротьба не була знеособлена. Навпаки, вона персоніфікувалася в окремих постатях керівників визвольного руху, які, своєю чергою, оточувалися різного роду міфами. Дослідження процесів, що супроводжували це міфотворення, та його мотивації є важливим завданням сучасної історичної науки, зокрема з огляду на необхідність її деполітизації та формування національної пам'яті українців.

²⁹ Див.: В'ятрович В. *Прецедент Коновальця // Український визвольний рух.* — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. — Зб. 16: До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. — С. 16.

Устина Стефанчук

Докторантка факультету державних та економічних наук Українського Вільного Університету (Мюнхен)



Стаття присвячена маловідомим фактам біографії українського філософа та ідеолога українського націоналізму д-ра Юліяна Вассіяна на тлі епохи.

Ключові слова: Ю. Вассіян, ОУН, націоналізм, нація, ПУН.

Ustyna Stefanchuk

Dr. Julian Vassyan – several sketches for the portrait

The article is dedicated to unknown facts of Ukrainian philosopher and ideologist of Ukrainian nationalism dr. Julian Vassyan's biography on the historical background.

Key words: J. Vassyan, OUN, Nationalism, Nation, PUN.

Д-Р ЮЛІЯН ВАССИЯН: КІЛЬКА ЕСКІЗІВ ДО ПОРТРЕТУ

Багате українське минуле є духом не-українське, бо українська людина не зуміла сама статися джерелом власного історичного розвитку, вона скорилася наказам чужої волі... і ще й сьогодні не має достатньо міцних внутрішніх основ, щоб здобути собі позицію історичного підмету¹.

Ю. Вассиян

XX століття в історії України ознаменоване появою цілої низки непересічних особистостей, які творили обличчя цілої епохи, — знаних та невідомих для сучасних українців, консерваторів та революціонерів, постатей помітних, амбітних, що їхні імена й дотепер викликають емоційні збурення та дискусії. І на їхньому тлі залишається непоміченим науковець світового рівня — д-р Юліян Вассиян. Останніми роками інтерес до постаті мислителя значно зріс, проте більшість фактів з його життя, як і його ідеї, залишаються незаними не лише для пересічних українців, а й для спеціалістів. Проте праці Ю. Вассияна є переконливим аргументом для усіх, хто порівнює український націоналізм із політичними рухами радикального спрямування, сприймаючи його в негативному сенсі. Його статті — відповідь усім тим, хто намагається очорнити український націоналістичний рух. Визнання та декларування беззаперечної цінності особи, її життя та гідності є засадничими у філософській концепції Ю. Вассияна та в ідеології ОУН загалом. Націоналізм Ю. Вассияна позбавлений агресії, для нього це — форма та спосіб людського зростання, в першу чергу духовного. Необізнаний читач може закинути: позбавлений агресії — значить, безвольний і надмірно ліберальний. Але ні: націоналізм у Ю. Вассияна — вольовий, базований на ідеї переможного чину, проте має характер цілісної, логічно обґрунтованої ідеологічної системи, а відтак позбавлений непотрібного фанатизму та демагогії.

¹ Вассиян Ю. Степовий сфінкс. Твори. Т. 1: Степовий сфінкс (суспільно-філософські нариси). — Торонто: Євшан зілля, 1972. — С. 51.

СВІТЛИНА СЛУХАЧА:
RODOVENKA POSLUCHAČE:

Міжнародний Вищий Педагогічний Інститут
ІМЕНІ
М. ДРАГОМАНОВА
у Празі.



Власноручний підпис слухача:
Vlastnoruční podpis posluchače:

Юліан Васильянович

7

ВИКАЗ ВИКЛАДІВ
SEZNAM PŘEDNÁŠEK

на які записаний як *звісаний*
слухач /
do kterých byl zapsán jako *každý*
posluchač /

Васильян Юліан
Vassijian Julian

Народився в *с. Колоденці, с.с. Італія*
Rodíšte *с. Kolodence, с. Itálie*

Батько *Іван*
Otec *Іван*

Вписаний
Zapsán

На Відділі *Історично-Лінгвістичний*
Na oddělení *Историко-Лингвистический*

УКРАЇНСЬКОГО ВИЩОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ ІМЕНІ М. ДРАГОМАНОВА
У ПРАЗІ.
UKRAJINSKÉHO VYŠŠÍHO PEDAGOGICKÉHO ÚSTAVU
JMÉNA MYCHAJLA DRAGOMANOVA V PRAZE.

Дня *чэрвень 1924*
Dne

Юліан
Директор — Reditel

Виказ викладів (заликова книга) студента УВПІ ім. Драгоманова в Празі
Ю. Вассяяна (1924 р.)

Твори Ю. Вассяяна демонструють не лише логіку та блискучий науковий аналіз теоретика, а й глибокі переживання активного діяча підпільного руху, який пережив усі перемоги та поразки визвольних змагань, а його життєвий шлях є відображенням долі цілого покоління українців.

Історіографія зазначеної проблеми на сьогодні є незначною, хоча впродовж останніх років, як вже було сказано, зросло зацікавлення постаттю Вассияна. Серед усього обсягу існуючих праць лише кілька заторкують питання біографії мислителя (статті Олега Багана², Богдана Червака³ та Лідії Сніцарчук⁴). Переважна більшість дослідників, натомість, зосереджує свою увагу на його творчості як ідеолога націоналізму, мислителя, філософа, розкриваючи окремі аспекти його інтелектуальної спадщини (йдеться про праці Марка Антоновича⁵, Юрія Пундика⁶, Петра Стерча⁷, сучасних дослідників — Михайла Голяннича⁸, В'ячеслава Артюха⁹, Анатолія Свідзинського¹⁰, Дарії Стоян¹¹. Остання дослідниця, зокрема, в кандидатській дисертації розглядала Ю. Вассияна крізь призму його філософських рефлексій. Найбільшим джерелом інформації щодо життєписних даних Ю. Вассияна залишаються спогади його сучасників: Богдана Гошовського¹², Зеновія Книша¹³,

² Баган О. Філософ-воїн (До 55-річчя з дня смерті першого ідеолога ОУН Ю. Вассияна [Електронний ресурс] // День. — 2008. — 3 жовтня. — № 177. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/254496/>; Баган О. Філософ-воїн (продовження) [Електронний ресурс] // День. — 2008. — 10 жовтня. — № 182. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=254904&mainlang=ukr>

³ Червак Б. Теоретик українського націоналізму Юліан Вассиян // Українська думка. — 1996. — 25 квітня. — С. 4.

⁴ Сніцарчук Л. Вассиян Юліан Іванович // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. — Львів, 1995. — Вип. II. — С. 52—54.

⁵ Антонович М. Історіософія Юліана Вассияна (спроба характеристики) // ОУН: Минуле і майбуття / Відп. ред. С. Таран. — К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. — С. 144—150.

⁶ Пундик Ю. Юліан Вассиян: Людина // Самостійна Україна. — 1954. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 16—19.

⁷ Стерчо П. Дещо із думок Юліана Вассияна // Самостійна Україна. — 1979. — Ч. 1—2. — Січень-лютий. — С. 2—6.

⁸ Голяннич М. Проблема людини і нації в історіософській концепції Ю. Вассияна // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. у-ту «Плай», 2002. — Вип. 3. — С. 78—81.

⁹ Артюх В. Юліан Вассиян: історія, історіософія, історична пам'ять [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://politosophia.org/page/yulian-vassyan.html>; Артюх В. Про філософсько-історичні ідеї Юліана Вассияна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11657.html>

¹⁰ Свідзинський А. Юліан Вассиян і проблеми сучасного державотворення в Україні // Універсум. — 2000. — № 7—10. — С. 81—89.

¹¹ Стоян Д. В. Ю. І. Вассиян як представник української філософської думки: дисертація кандидата філософ. наук / 09.00.05 / — К., 2010. — С. 186.

¹² Гошовський Б. Мислитель, ідеолог, публіцист (вступна стаття) // Вассиян Ю. Твори. Т. 1: Степовий сфінкс (суспільно-філософські нариси). — Торонто: Євшан зілля, 1972. — С. 18—25.

Ім'я слухача: <i>Васильян Юліан</i>		Родіще: <i>с. Колоденське, во. Ізюмська</i>	
Послухаючого імені: _____		Відділ: <i>Філософія, історико-педагогічний</i>	
семестр: <i>другий</i> курсу: <i>І</i>		Oddeleni: <i>філософія; історико-педагогічний</i>	
Тема викладів та імена професорів (лекторів) Název přednášek a jména přednášejících	Число годин викладу	Посвідка професорів про складання іспитів	Важкіші зауваження
<i>Вступні педагогічні</i> <i>проф. Рубова</i>	<i>3</i>	<i>Р. Рубова</i>	
<i>Роздуми до філософії</i> <i>лектор Кисельовський</i>	<i>2</i>	<i>Д. Кисельовський</i>	<i>випуск 10.7.1926</i>
<i>Школа</i> <i>проф. Гармашів</i>	<i>2</i>	<i>Гармашів</i>	<i>28. IX. 1926</i>
<i>Українська мова</i> <i>проф. Єлисей</i>	<i>2</i>	<i>Єлисей</i>	<i>28. IX. 1926</i>
<i>Вступні курс. мови</i> <i>проф. Єлисей</i>	<i>1</i>	<i>Єлисей</i>	
<i>Руська мова</i> <i>проф. Забраудський</i>	<i>1</i>	<i>Забраудський</i>	<i>Випуск</i>
<i>Шкільна мова</i> <i>лектор Кисельовський</i>	<i>2</i>	<i>Кисельовський</i>	
<i>Політична економія</i> <i>лектор Кабанов</i>	<i>2</i>	<i>Кабанов</i>	<i>Випуск 13.12.26</i>

Прослухані дисципліни та оцінки студента Ю. Вассяяна за II семестр 1924 н.р. (УВІІ ім. Драгоманова)

Володимира Мартинця¹⁴, Томи Лапичака¹⁵ — та архівні матеріали, розпорочені по різних країнах. Відтак, на сьогодні немає вичерпного наукового опрацювання всього обсягу ідей та поглядів Ю. Вассяяна, його ролі на тлі доби, а також його біографії, а ті праці, що існують, здебільшого або повторюють в загальних рисах одна одну, або є фрагментарними. Ця стаття подає маловідомі

факти з життя мислителя і є спробою надати існуючим біографічним даним більш цілісного та структурованого вигляду.

Ю. Вассиян народився 12 січня 1894 р. в с. Колоденце Жовківського повіту (зараз с. Колоденці Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.) в сім'ї вчителів народної школи Івана Вассияна та Вільгельміни (з мадярсько-польського роду Урбан). В родинних архівах були збережені документи, що засвідчували давнє походження роду Вассиянів, ймовірно, вірменське, згадку про що знаходимо в статті Б. Гошовського. Прізвища предків — єпископів Володимирського та Туровського — зустрічалися в «Історії України-Руси» М. Грушевського в описах волинського літопису 1495 р.: «Під тим же р. 1495 сучасна волинська літопись запише: “зібрали ся єпископи — володимирський Васиян, полоцький Лука, туровський Васиян ... і поставили митрополитом Макарія”»¹⁶. Отже, є підстави стверджувати, що Ю. Вассиян походить з давнього українського (або українізованого) священничого роду.

Закінчивши народну школу (навчався в ній у 1901—1905 рр.) в с. Дзіболки того ж Жовківського повіту, Ю. Вассиян переїздить до Львова. Тут 1906 р. стає учнем Української академічної гімназії. У червні 1914 р. Юліян успішно її закінчив (одногосно визнаний зрілим «до студій на Університеті», документ підписано директором гімназії І. Кокорудзом та членами іспитової комісії). Цього ж року вписався на філософський факультет Львівського університету Яна Казимира, де одразу активно включився в громадське та студентське життя. Проте бути студентом Ю. Вассиянові довелося недовго. Вже у вересні 1914 р. двадцятирічний юнак разом із своїм старшим братом Володимиром (художником, студентом Академії мистецтва у Кракові) вступив до Легіону Січових стрільців (УСС).

¹³ Книш З. Спогади про д-ра Юліяна Вассияна // *Самостійна Україна*. — 1954. — Ч. 3—4. — Березень-квітень. — С. 10—12.

¹⁴ Мартинець В. Юліян Вассиян // *Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму*. — Б. м. в., 1949. — С. 211—213.

¹⁵ Лапчик Т. Юліян Вассиян // *Самостійна Україна*. — 1954. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 5—15.

¹⁶ Гошовський Б. Мислитель, ідеолог, публіцист (вступна стаття) // *Вассиян Ю. Твори. Т. 1: Степовий сфінкс (суспільно-філософські нариси)*. — Торонто: Євшан зілля, 1972. — С. 23; Див. також: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. 5. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 413.

21 14

Список студентів-стипендіатів I курсу 1924/25

1. Осип Габій іт	18. Михайло Наклебука іт	35. Олександр Мекуча іт
2. Іванко Григорій ^{Федор} іт	19. Микола Миколенко іт	36. Іван Меркуш іт
3. Михайло Пашняк іт	20. Стефан Мокот іт	37. Фірон Досеєв іт
4. Микола Титанак іт	21. Стефан Каспра іт	38. Іван Кракочак іт
5. Іван Голосенко ^{Ф-х} іт	22. Микола Каспра іт	39. Іван Дарман іт
6. Юрій Васильєв іт	23. Микола Овчаренко іт	40. Іван Мезяк іт
7. Василь Залуч іт	24. Микола Орса іт	41. Іван Миколенко іт
8. Іван Миколенко ^{Іван} іт	25. Іван Голосенко іт	42. І. Миколенко іт
9. Микола Колінець іт	26. Дмитро Радик іт	43. Іванко іт
10. Олег Кандиба іт	27. Іван Руденко іт	44. Олександр іт
11. Володимир Кіт іт	28. Іван Руденко іт	45. Микола іт
12. Іван Криворучий іт	29. Микола Варваренко іт	46. Іванко іт
13. Іванко Мейка іт	30. Іван Руденко іт	47. Іванко іт
14. Сергій Миколенко іт	31. Іванко Руденко іт	48. Іванко іт
15. Іванко Миколенко іт	32. Іван Руденко іт	49. Іванко іт
16. Іванко Миколенко іт	33. Іван Руденко іт	50. Іванко іт
17. Іванко Миколенко іт	34. Микола Руденко іт	51. Іванко іт
18. Іванко Миколенко іт	35. Микола Руденко іт	52. Іванко іт
19. Іванко Миколенко іт	36. Микола Руденко іт	53. Іванко іт
20. Іванко Миколенко іт	37. Микола Руденко іт	54. Іванко іт
21. Іванко Миколенко іт	38. Микола Руденко іт	55. Іванко іт

Перелік студентів-стипендіатів I курсу УВШ ім. Драгоманова 1924/1925 н.р.

Він пройшов весь шлях УСС і Української Галицької Армії: був в угорському полоні, брав участь у військових діях на теренах Наддніпрянської України, врешті, хворів на тиф у «чотирикутнику

смерті». У 1916 р. помирає брат (внаслідок важкої хвороби, набутої в мадярському полоні), а невдовзі і мати Ю. Вассияна¹⁷.

Від червня 1920 до березня 1921 р. Ю. Вассиян перебував у польському таборі для полонених у Домб'ю. Після звільнення він не зміг продовжити розпочатого перед війною навчання у полонізованому університеті Яна Казимира через на низку заборон для студентів-українців, що їх впровадила польська влада. Натомість 1922 р. Ю. Вассиян обійняв посаду в товаристві «Просвіта» і розпочав студії на філософському відділі (кафедра філософії пропедевтики (експериментальної психології) Українського Таємного Університету у Львові. В тому ж році подав документи до Альбертус Університет в Кенігсбергу, проте з невідомих причин не поїхав туди на навчання, хоч був зарахований до числа студентів¹⁸.

У 1921 р. постає Українська крайова студентська рада (УКСР) (виконавча структура Професійної організації українського студентства — «ПРОФОРУС»), що мала захищати їхні права економічно та інформаційно (через посередництво друкованого органу — газети «Наш шлях»). Українське студентство було носієм націоналістичної ідеології і чи не найактивнішим її втілювачем, що великою мірою зумовлювалось тими політичними обставинами, які створила польська влада. Особливо гостро постала ситуація з Українським університетом та освітою в цілому після 1918 р. Відтак, УКСР тісно співпрацювала з підпільною Українською Військовою Організацією (УВО) на чолі з Євгеном Коновальцем, що вела боротьбу проти польської окупації. Майже одразу після утворення Організації в її ряди вливається студент Ю. Вассиян-‘Лисовський’ і обіймає посаду університетського референта. Внаслідок цього восени 1922 р. польська поліція проводить ревізію в помешканні Ю. Вассияна та інших активних учасників студентського руху¹⁹. Щоб протистояти радянофільським настроям, що почали поширюватися внаслідок запровадження нової економічної політики, студенти Таємного університету створили першу

¹⁷ Лапичак Т. Юліян Вассиян // Самостійна Україна. — 1954. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 6.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3979. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 3.

¹⁹ Арештування між студентством // Наш шлях (Львів). — 1922. — Ч. 4. — Вересень. — С. 15.

на Західній Україні таємну нелегальну організацію під назвою «Група української державницької молоді» (ГУДМ). Існує думка, що Ю. Вассиян одразу став одним із її представників. Серед її членів також були Степан Охримович, Іван Габрусевич, Богдан Кравців, Осип Боднарівч, Володимир Диденко та інші²⁰. Щоправда, участь Ю. Вассияна в групі ставить під сумнів Зиновій Книш — очевидець подій та безпосередній член ГУДМ — у своїй праці «Становлення ОУН», аргументуючи це тим, що в час заснування групи в Краю (1925 р.) Ю. Вассиян вже був на студіях у Празі. Це підтверджується студентською документацією Вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова²¹. Слід згадати, що вказана праця З. Книша може спричинити певну плутанину в назвах. При згадці львівської Групи української державницької молоді (пізніше, у 1926 р., вона трансформована в Союз української націоналістичної молоді) З. Книш вживає назву «Група української націоналістичної молоді», яка була, за його словами, загально-вживаною, на відміну від офіційної²². Проте цю організацію не слід плутати із Групою української національної молоді (ГУНМ), що постала стараннями інтернованих вояків УГА в чеському містечку Ліберець в 1922 р., хоч вона, ймовірно, попередила появу ГУДМ в Галичині²³.

Водночас Ю. Вассиян активно виявляє свою позицію щодо становища українських вищих шкіл, зокрема, беручи участь як представник студентства в Кураторії українських високих шкіл у Львові. Ця організація, створена 1923 р., ставила собі за мету легалізацію українських підпільних вищих шкіл, зокрема Таємного університету. До Кураторії входили представники наукових,

²⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920–1939 рр. / За ред. С. Ленкавського. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське вид-во 1968. — Т. 1. — С. 55.

²¹ Реєстр студентів I курсу ВПІ ім. Драгоманова 1924/25 н.р. // *Slovanská knihovna (Praha) / Ukrajin's'kuj Vysokuj Pedahohičn'ij Instytut im. M. Drahojanova (T-DRAH)*. — *Základní dokumenty 1–118*. — *Personalie studenti № 100, 1925; Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / З передм. д-ра Д. Квітковського*. — Торонто: Срібна Сурма, 1970. — С. 67.

²² Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / З передм. д-ра Д. Квітковського. — Торонто: Срібна Сурма, 1970. — С. 67.

²³ Там само. — С. 44–45; Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріяли до передісторії та історії Українського організованого націоналізму. — 1949. — С. 148–152.

культурно-освітніх та економічних установ, а також майже всіх партій і течій, що діяли в Галичині²⁴.

У липні 1924 р., після закриття Таємного університету, Ю. Вассиян, як і багато інших студентів, нелегально переїхав за кордон, до Праги²⁵. Слід мати на увазі, що празьке середовище значно відрізнялося від галицького, українська громада здобула тут певною мірою привілейоване становище через матеріальну та моральну підтримку чехословацького уряду, що було зумовлене його наростаючим конфліктом з офіційною Варшавою. З початком навчального семестру 1924/25 рр. Ю. Вассиян стає студентом історично-літературного відділу (літературний підвідділ) Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (УВПІ)²⁶. Серед його однокласників були поети Олесь Бабій (літературний відділ) та Олег Кандиба (історичний), обидва також активні діячі ОУН²⁷. З-поміж професорів, виклади яких слухав студент Ю. Вассиян, були, зокрема, такі провідні українські науковці як проф. д-р Софія Русова (педагогіка та дидактика), проф. д-р Василь Сімович (українська та старослов'янська мови), проф. д-р Дмитро Чижевський (філософські дисципліни), проф. д-р Отто Ейхельман (основи права), доц. Володимир Січинський (історія мистецтва, малювання), проф. д-р Леонід Білецький (літературознавець, ректор Інституту в 1923—1926 рр.), проф. д-р Дмитро Дорошенко (історія України), проф. д-р Степан Сірополко (педагогіка), а також Степан Ріпецький, Агенор Артимович, Максим Славинський та інші. Ці люди, поза всяким сумнівом, вклали свій внесок у формування Ю. Вассияна як науковця та мислителя. У Празі Ю. Вассиян відразу став одним з лідерів згаданої ГУНМ (а у 1926—1928 рр. — її головою), почав друкуватися у її новоствореному органі — журналі «Національна

²⁴ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму. — 1949. — С. 113.

²⁵ Гошовський Б. Мислитель, ідеолог, публіцист (вступна стаття) // Вассиян Ю. Твори. Т. 1: Степовий сфінкс (суспільно-філософські нариси). — Торонто: Євшан зілля, 1972. — С. 20.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3972. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 7.

²⁷ Список студентів-стипендіатів Українського Вищого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова // Slovanská knihovna (Praha). — Ukrajins'kyj Vysokyj Pedagogičnyj Instytut im. M. Drahoňanova (T-DRAH). — Základní dokumenty 1—118. — Personalie studenti № 112, 1927/1928.

думка»²⁸. У згаданому місячнику виходили праці філософського спрямування: «Рефлексії» (Ч. 5) та «Пізнання життя» (Ч. 10, 1927 р.). У своїй фундаментальній праці, присвяченій націоналістичному рухові, довголітній товариш та однодумець Ю. Вассияна, що з ним він разом мешкав в празькому Сміхові, редактор «Національної думки» Володимир Мартинець відзначає його розвідки з-посеред усіх інших²⁹.

Українське громадське життя в Чехословаччині (ЧСР), позбавлене фактичного зовнішнього ворога, підривалося внутрішніми суперечностями — міжпартійними, міжгруповими. Зокрема, конфліктували між собою члени урядів УНР та ЗУНР, представники Директорії та гетьманці. Всі вони намагалися здобути прихильність української молоді. Проте жодна з цих груп не користувалася особливим авторитетом серед студентства, яке належало ще до «воєнного покоління», що сформувалося на поразках визвольних змагань і тепер особливо виразно відчувало потребу нового підходу до вирішення політичних питань та нової стратегії у формуванні ідеології, яка мала б мати об'єднуючий характер та загальнонаціональний масштаб. Такою новою силою мала бути ОУН, що ставила собі за мету згуртувати всі групи та формації націоналістичного спрямування.

Паралельно з навчанням в УВПІ Ю. Вассиян як докторант студіював філософію та слов'янську філологію в Карловім університеті, куди вступив на зимовий семестр 1924/1925 рр. У 1929 р. Ю. Вассиян закінчив університет у Празі, його докторська дисертація, що мала назву «Поєднання розуміння філософії в її відношенні до наук про основи поетики і метафізики», була захищена в 1928 р. Робота отримала дуже схвальні рецензії, зокрема від таких знаних науковців — професорів Карлового Університету, як професор соціології Бретіслав Фоустка (1862—1947) та знаний чеський філософ проф. Францішек Крейчі (1858—1934)³⁰. Останній

²⁸ *З життя Групи УНМ: Звіт // Національна Думка (Прага) — 1925. — Ч. 5. — Грудень. — С. 41—44.*

²⁹ *Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму. — 1949. — С. 158.*

³⁰ *Рецензія на дисертаційну працю Ю. Вассияна (Posudky disertacní práce prof. Brětislav Foustka) // Архів Карлового Університету в Празі. — Фонд Філософського факультету. — Інвент. число 1274. — Картон ч. 109 (чес. мовою); Рецензія на дисертаційну працю (Posudky disertacní práce prof. František Krejčí) // Архів Карлового Університету в Празі. — Фонд Філософського факультету. — Інвент. число 1275. — Картон ч. 109 (чес. мовою).*

вважається одним із найвідоміших чеських позитивістів, засновником модерної чеської психології. Позитивний відгук від професорів світового рівня є свідченням високої цінності дисертації. Цікаво, що згаданий професор Ф. Крейчі у своїх наукових працях центральне місце відводив сцієнтизму, а відтак критиці ірраціональної філософії та ідеалізму, який, натомість, був вихідним пунктом філософської конструкції докторанта Ю. Вассияна. Проте Ф. Крейчі вважав себе науково зорієнтованим гуманістом і дуже велику вагу приділяв психології та антропології. Цими науками ще з львівських часів також цікавився Ю. Вассиян. Обидва професори рекомендували дисертаційну працю Ю. Вассияна до схвалення та відзначили його непересічне знання класичної філософії загалом та предмету дослідження зокрема³¹.

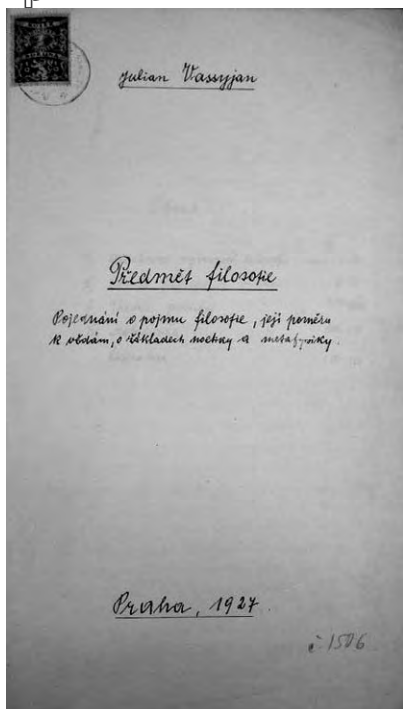
Серед інших професорів, у яких мав нагоду навчатися Ю. Вассиян в Карловому університеті, були такі знані постаті, як Отакар Фішер, Ян Благослав Козак, Вінценц Лесни, Бретіслав Фоустка. Згаданий вище професор д-р Ф. Крейчі провадив основні дисципліни з філософії протягом всіх років докторських студій³².

Тим часом у суспільній свідомості від початку 1927 р. формувалася думка про необхідність об'єднання всіх громадсько-політичних сил націоналістичного спрямування в одну дієву форму (основою такого об'єднання мали стати ГУНМ (Прага) та Легія українських націоналістів (Подєбради), які вже були першорядними націоналістичними потугами, а також УВО). Так, в червні того ж року формується проект статуту Союзу Організацій українських націоналістів, проте остаточне злиття покладено на майбутній Конгрес, який не лише мав покликати до життя нову організацію, а й ідеологічно оформити та поширити український націоналізм і випрацювати шляхи розбудови майбутньої національної держави у всіх ділянках.

У 1927 р. д-р Ю. Вассиян, вже будучи помітною постаттю у націоналістичному середовищі, делегований (як член ГУНМ ра-

³¹ *Czech philosophy in the XXth century. Czech philosophical studies II. Edited by Lubomir Novy, Jiri Gabriel, Jaroslav Hroch. — Washington D. C.: The Council for Research in Values and Philosophy. — 1994. — P. 35—38.*

³² *Особисті справи студентів // Архів Карлового Університету в Празі. — Фонд Філософського факультету. — Katalogy posluchačů 1924—1928 r. — Инвент. число 711. — Картон ч. 89—100 (чес. мовою).*



Титульна сторінка докторської дисертації Ю. Вассіяна в Карловім університеті (Прага). Тема дисертації: «Предмет філософії. Поєднання розуміння філософії у її відношенні до наук про основи поетики та метафізики» (1927 р.)

зом із д-ром Степаном Нижанківським) на першу Конференцію українських націоналістів у Берліні (3—7 листопада), що мала підготувати фундамент для об'єднання різних, в тому числі вже згаданих, націоналістичних підпільних організацій в одну структуру. Одна із підставових статей Ю. Вассіяна «До головних засад націоналізму» вперше вийшла друком у другому номері офіційного видання Проводу ОУН — журналі «Розбудова Нації» (лютий 1928 р.) і відіграла значну роль у формуванні цілісної ідеології. Зокрема, щодо зазначеної статті один із авторів біографії Ю. Вассіяна, д-р Тома Лапичак, писав: «В ній розроблені і вичерпно схоплені основні проблеми націоналізму[,] і уважне їх перестудіювання покаже, що не багато вже можна і на ділі вже не багато додано до тих перших його формулювань. Все, що потім написано, являється, можна сказати, тільки коментарями і поясненнями до вилонених там

основних думок. Стаття послужила в значній мірі основою для розробки ідеологічної проблематики в підготовці Першого Конгресу Українських Націоналістів»³³.

На посаду редактора «Розбудови Нації» (після ув'язнення В. Мартинця, який редагував перше число видання) розглядалась кандидатура Ю. Вассіяна (ще раніше Дмитра Донцова); Вассіян,

³³ Лапичак Т. Юліан Вассіян // Самостійна Україна. — 1954. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 6.

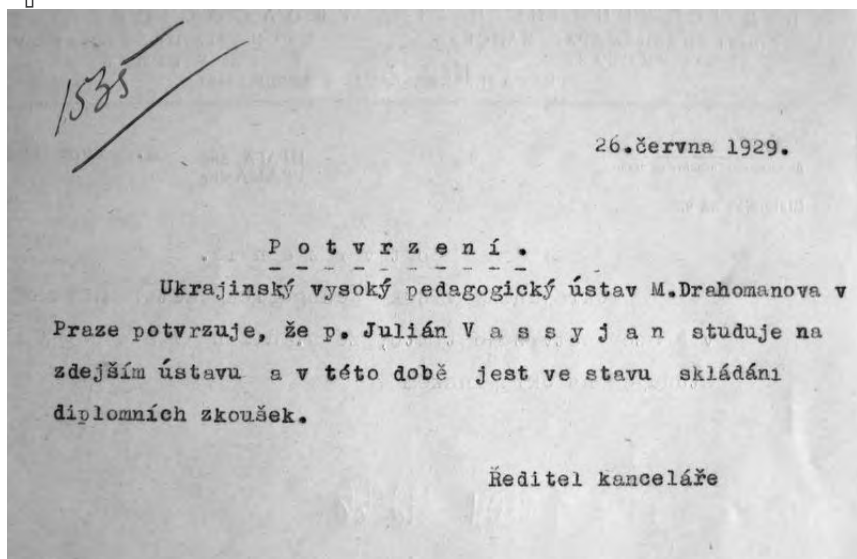
вочевидь, відмовився, аргументуючи це бажанням сконцентрувати увагу на філософії та завершенні праці над докторатом, тож справу було доручено Петрові Кожевнику (член ЛУН)³⁴. Однак майже всі статті перед поданням до друку перечитували полковник Є. Коновалець та Ю. Вассиян³⁵.

Внаслідок розходження поглядів щодо структури майбутньої організації та певних міжпартійних суперечностей, а також з міркувань конспірації Конгрес не відбувся в запланований час, натомість у квітні 1928 р. було скликано другу Конференцію українських націоналістів у Празі, в якій Ю. Вассиян брав активну участь як представник ГУНМ (разом з д-ром С. Нижинківським та Осипом Бойдуником). Друга Конференція виконала свою мету вповні і стала дуже вдалим підґрунтям не лише для Конгресу, а й для остаточної кристалізації бачення організаційної праці. У листах інж. Дмитра Андрієвського (ідеологічного референта ПУН) до Ю. Вассияна в справі підготовки Конгресу знаходимо перелік запланованих рефератів, серед яких доповідь Вассияна називається першою. «Згідно нашої умови, — пише Андрієвський, — маєм стати до спільної роботи над приготуванням до Конгресу. Чекаю Ваших зауваг щодо моїх тез, або Вашу схему ідеологічної платформи... Нині у мене так укладається справа тем рефератів: 1. Націоналізм а існуючі ідеології — Вассиян, 2. Політика а культура та релігія — Боднарівч, 3. Україна в світовій політиці — Андрієвський, 4. Націоналізм а сучасна політика — Коновалець, 5. Військова потуга України — Сушко, 6. Політика а господарчі інтереси України — Костарів, 7. Націоналізм а земельна справа — Сціборський, 8. Націоналізм а соціальне питання — Мартинець, 9. Статут і чинність націоналістів — Кожевників»³⁶. Це є ще одним свідченням авторитету Ю. Вассияна як глибокого та послідовного мислителя серед націоналістичних кіл, що, як видно, визнавав і Д. Андрієвський, який в багатьох питаннях був рішучим опонентом Вассияна.

³⁴ Бойків О. *Моя співпраця з полковником // Євген Коновалець та його доба.* — Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. — С. 625.

³⁵ Мандрик М. *Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / Передм. В. Вериги.* — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. — С. 264.

³⁶ Лист Д. Андрієвського до Ю. Вассияна від 2 травня 1928 р. // *Архів ОУН у Києві.* — Фонд Дмитра Андрієвського.



Потвердження, що студент Ю. Вассіян справді навчається в УВПІ ім. Драгоманова і якраз приступив до складання дипломних іспитів (1929 р.) Посвідка, правдоподібно, надана для стипендієвої комісії Управи чесько-українського комітету або ж для Міністерства національної освіти Чехословацької республіки

Конгрес відбувся 28 січня — 3 лютого 1929 р. у Відні. До складу Президії обрано: голову — Миколу Сціборського, заступників — Миколу Капустянського та Ю. Вассіяна. Народи відбувалися в окремих комісіях, Ю. Вассіян став головою Ідеологічної комісії (до неї належали також Д. Андрієвський, Степан Ленкавський, Дмитро Демчук та С. Охримович); праця цієї комісії тривала на Конгресі найдовше. Ю. Вассіян та С. Ленкавський відстоювали ідеалістичну концепцію українського націоналізму (в руслі творів Д. Донцова), на відміну від Д. Андрієвського та Д. Демчука. Саме тут мислитель виступив із доповіддю «Ідеологічні основи українського націоналізму»³⁷. Зазначена доповідь згодом лягла в основу ідеологічних резолюцій — «Загальних означень» Конгресу³⁸. Серед інших тез, зокрема, тут подано обґрунтування ідеї української

³⁷ Вассіян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму // Розбудова Нації (Прага). — 1929. — Ч. 3—4. — Березень—квітень. — С. 65—77.

³⁸ Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. — 1929. — Ч. 3—4. — Березень—квітень. — С. 131—134.

нації — найвищого рівня організації людської спільноти як західного і першочергового прямування українського народу, що його може бути досягнуто лише шляхом національної революції і зусиль кожного над собою.

На Конгресі Ю. Вассияна призначили членом ПУН та керівником його ідеологічної референтури. Тоді з'явилася його брошура «Програма виховання в ОУН» (подана в «Розбудові нації» як офіційне звітження Ідеологічної референтури ПУН)³⁹ та План праці Проводу українських націоналістів (частковий передрук якого знаходимо в «Розбудові нації» за 1930 р.)⁴⁰. Членом ПУН він залишався аж до своєї смерті.

Від самого початку творення ОУН значну увагу приділено інформуванню та впливу на громадські настрої. З цією метою було вирішено видавати часопис національної думки на західноукраїнських землях (ЗУЗ), там, де це було вкрай необхідне, під польською окупацією. Так, в Перемишлі стараннями Євгена Зиблікевича та Зенона Пеленського було відновлено та реорганізовано газету «Український голос» (1929—1932 рр.), яка стала дуже впливовим та значимим виданням, про що свідчили, зокрема, постійні утиски та цензура з боку польської влади. Після львівської конференції ОУН у травні 1930 р. Ю. Вассиян, отримавши завдання Проводу, переїхав до Перемишля і взявся за редагування згаданого місячника. На жаль, вже 2 листопада 1931 р. у Бродах польська поліція арештувала Ю. Вассияна як підозрюваного у справі «конгресівців» — виявлених нею учасників I Конгресу ОУН. На львівському судовому процесі у вересні 1932 р. Ю. Вассиян разом з групою провідних діячів ОУН (О. Бойдуником, О. Бабієм, С. Ленкавським, З. Пеленським) був засуджений до чотирьох років ув'язнення. Ю. Вассиян відбував покарання спершу у львівських «Бригідках», згодом у дрогобицькій тюрмі, де відзначався, за спогадами З. Книш, великою сумлінністю в дотримуванні приписів в'язничної поведінки, відповідальністю в конспірації, щирістю до товаришів. Описуючи у своїх споминах тюремний побут, З. Книш наголошує на демократизмі постаті Ю. Вассияна, який «відмовлявся від най-

³⁹ Програма виховання в Організації Українських Націоналістів. Офіційна частина // Розбудова Нації. — Ч. 10—11. — Жовтень—листопад. — С. 349—352; Ч. 12. — Грудень. — С. 402—407.

⁴⁰ Архів ОУН у Києві. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 311—329.

дрібніших привілеїв і дуже дбав про те, щоб у нічому не порушити наших внутрішніх порядків, не дати найменшої підстави вважати себе ліпшим од найпростішого сільського хлопця, що разом з ним за ту саму національну ідею попався до тюрми»⁴¹. Вийшовши на волю у 1935 р., Юліян замешкав у свого батька в Бродях, таємно підтримуючи контакти з підпіллям ОУН. Невдовзі після звільнення Вассіяна знову арештували і відправили до концентраційного табору в Березі Картузькій, де він перебував до середини вересня 1939 р., коли німецькі війська окупували Польщу⁴².

Радянська окупація Західної України восени 1939 р. застала Ю. Вассіяна знову в Бродях. Провід ОУН, усвідомлюючи особливу важливість мислителя для націоналістичного руху, організував перевезення Ю. Вассіяна за кордон, щоб він мав можливість вільно працювати. Впродовж тривалого перебування в Кракові він працює як перекладач з німецької мови в Українському центральному комітеті (до 1941 р.)⁴³. Особливо важко, проте дуже виважено і тверезо сприйняв Ю. Вассіян розлам у ще недавно цілісному українському націоналістичному середовищі, що стався внаслідок внутрішньоорганізаційних розходжень та різного бачення політичних реалій, що склалися. Він добре розумів шкідливість такого роз'єднання та плачевні наслідки, будучи очевидцем міжусобиць та недалекоглядності, які вже одного разу спричинилися до провалу українських визвольних змагань. Відтак за кожної можливої нагоди він намагався примирити опонентів, спонукати їх до усвідомлення спільної ідеї та кінцевої цілі. Згадки про це знаходимо в спогадах сучасників, зокрема, Т. Лапичака. Бачачи усю безнадійність своїх починань, Ю. Вассіян все більше заглиблювався в ділянку чистої філософії та психології, шукаючи в першій заспокоєння, а в другій — пояснень колишніх поразок, а також тих подій, свідком яких був він сам.

⁴¹ Книш З. *Так перо пише (Вибрані статті)*. — Торонто: Срібна Сурма, 1965. — С. 69.

⁴² Лапичак Т. Юліян Вассіян // *Самостійна Україна*. — 1954. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 7.; Гошовський Б. *Мислитель, ідеолог, публіцист (вступна стаття)* // Вассіян Ю. *Твори Т. 1: Степовий сфінкс (суспільно-філософічні нариси)*. — Торонто: Євшан зілья, 1972. — С. 22.

⁴³ Лапичак Т. Юліян Вассіян // *Самостійна Україна*. — 1954. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 7.

Вибух німецько-радянської війни знову повернув Ю. Вассияна на рідні землі. Всі ці роки він активно готував теоретичні й пропагандивні матеріали для ПУН під проводом Андрія Мельника, одночасно продовжував працюю перекладача при Українському допомоговому комітеті в м. Броди. У січні 1944 р. його арештувало гестапо, і він опинився в концентраційному таборі в м. Брець біля Берліна (разом із давніми товаришами О. Бойдуником, М. Бажанським, М. Бігуном, К. Мельником, В. Левицьким та В. Мартинцем). Опис в'язничного побуту міститься у спогадах В. Мартинця⁴⁴. Восени 1944 р., після виходу на волю, Вассиян короткий час перебував на лікуванні на Шлезьку, згодом переїхав до Сан Георген в Австрії (де, ймовірно, залишався до кінця війни), пізніше — до Баварії, відтак опинився в таборах в Авгсбурзі та Ділінгені, де викладав у таборівій гімназії. Впродовж війни та повоенних років Ю. Вассиян не перестав плідно працювати в ПУН. 1945 р. брав участь в жовтневій Конференції ОУН в Мюнхені, в Ідеологічній конференції ОУН 1946 р., а також у III Великому зборі українських націоналістів в кінці серпня 1947 р. Саме тут він виголосив свою знау доповідь «Українська ідея життя» (вийшла друком в журналі «Орлик» в Бергтесгадені під псевдонімом Д. Бродиш)⁴⁵.

На початку 1950 р. Ю. Вассиян переїхав до Сполучених Штатів, в місто Сен Пол в Міннесоті; навесні того ж року осів у Чикаго. Тут він залишався Крайовим провідником ОУН аж до своєї смерті. З приводу свого переїзду до США Ю. Вассиян в листі до свого давнього товариша О. Бойдуника писав, що це було чи не найбільшою його помилкою, і тепер через неможливість бути корисним (по переїзді Ю. Вассиян працював, здебільшого, як некваліфікований робітник на тимчасових роботах) він постійно перебуває в «стані пригноблення та безнадії»⁴⁶. Поза тим, у США Ю. Вассиян продовжує писати; основні його статті цього часу виходять в часописі «Самостійна Україна». З видавництвом «Самостійної України» пов'язує мислителя тривала співпраця, фактично, він великою мі-

⁴⁴ Мартинець В. Brätz — німецький концентраційний табір (спогади в'язня). — Штутгарт: Накладом «КЕП», 1946. — С. 119.

⁴⁵ Д. Бродиш. Українська ідея життя // Орлик. Місячник культури і суспільного життя. — 1947. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 1—4.

⁴⁶ Лист Ю. Вассияна до О. Бойдуника від 1 березня 1950 р. // Архів ОУН у Києві. — Фонд Й. Бойдуника.

рою спричинився до його розбудови, а в 1958 р. саме тут побачила світ перша збірка праць Ю. Вассіяна «Суспільно-філософічні нариси»⁴⁷.

3 жовтня 1953 р., через три роки після переїзду до США, д-р Ю. Вассіян помер внаслідок серцевого нападу. Він знайшов вічний притулок на парафіяльному цвинтарі св. Миколая в Чикаго.

Скоро мине шістдесят років від дня смерті д-ра Ю. Вассіяна, а його постать, як і його праці, досі не знайшла належного осмислення та вивчення. До цього часу немає повного видання творів мислителя, а окремі друковані праці майже невідомі. Видається доцільним та актуальним не просто вивчати ідеї д-ра Юліяна Вассіяна, відкривати незнані сторінки його біографії, а й розглядати його постать в ширшому контексті, в руслі європейської інтелектуальної традиції, представником якої він був.

⁴⁷ Вассіян Ю. Суспільно-філософічні нариси. — Чикаго: Вид-во «Самостійної України», 1958. — С. 92.

Юрій Щур

*Кандидат історичних наук, заступник
директора Запорізького обласного
центру охорони культурної спадщини*



У статті на основі раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки здійснено спробу схарактеризувати діяльність українських націоналістичних організацій у м. Запоріжжя у 1939—1941 роках в умовах поширення мережі ОУН на територію Наддніпрянської України. Значна увага присвячена тому впливу, який мала боротьба радянських спецслужб із українським націоналістичним рухом, на долю уродженців західноукраїнських земель, що проживали на території Запорізької області.

Ключові слова: Запоріжжя, ОУН, український націоналістичний рух, НКВД, НКГБ.

Yuriy Shchur

«The first swallows» of the organized resistance: Ukrainian nationalist organizations in Zaporizhzhya (1940—1941)

On the basis of previously classified documents of Soviet state security bodies this article has made an attempt to reveal the problem of activity of the Ukrainian nationalist organizations in Zaporizhzhya in 1939—1941 in context of the spread of OUN chain to the territory of Naddniproyns'ka Ukraine. Considerable attention is devoted to the analysis of the influence of the struggle of Soviet intelligence against Ukrainian nationalist movement to the fate of the natives of West Ukrainian Land, which lived on the territory of Zaporizhzhian region.

Key words: Zaporizhzhya, OUN, Ukrainian nationalist movement, NKVD, NKGB.

«ПЕРШІ ЛАСТІВКИ» ОРГАНІЗОВАНОГО СПРОТИВУ: УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ЗАПОРІЖЖІ (1940–1941 рр.)

Історія українського націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні — феномен, який вже отримав своїх дослідників. Основна проблематика таких досліджень на сьогоднішній день пов'язана з діяльністю похідних груп ОУН та націоналістичного підпілля під час німецько-радянської війни¹. Поступово розкриваються різні аспекти націоналістичного руху на Наддніпрянщині у повоєнні роки². Разом із тим події у східних регіонах України у період між початком Другої світової та німецько-радянської війни все ще залишаються «білою плямою» в історії ОУН. В історіографії, за незначними винятками, відображена діяльність ОУН та інших організацій й партій на західноукраїнських землях і в еміграції, а також боротьба з ними радянських органів державної безпеки.

Основну інформацію щодо поширення націоналістичного руху на Наддніпрянщину від осені 1939 до літа 1941 рр. подають документи радянських спецслужб, зокрема архівні кримінальні справи. Останні формувалися в процесі накопичення документів, інко-

¹ Див., зокрема: Ходанович О. *Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22.* / Національна академія оборони України. — К., 2006. — 19 с.; Горбуров Є. *Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941—1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01.* / Інститут історії України НАНУ. — К., 2003. — 18 с.; Чорномаз Б. *Національно-патріотичне підпілля Уманщини у Другій світової війні (військово-політичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22.* / Національний університет «Львівська політехніка». — Львів, 2005. — 22 с. Загалом історіографія цієї проблеми складає на сьогоднішній день сотні наукових статей та монографій.

² Див., зокрема: Жилок В. *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01.* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства НАНУ. — Львів, 2008. — 20 с.; Іщук О., Ніколаєва Н. *Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945—1954 рр. // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху.* — Львів, 2006. — 36. 8. — С. 225—252.

ли — протягом кількох десятиліть. Спочатку формувалася слідча справа (попереднє слідство), потім вона ставала судово-слідчою (після передачі до судових органів), а після винесення вироку й передачі на зберігання в архів відповідного органу держбезпеки набувала статусу архівної³.

У дослідженні, присвяченому аналізу документів радянських спецслужб, дніпропетровський історик Дмитро Куделя запропонував поділ архівної кримінальної справи на ряд умовних розділів:

1. Матеріали оформлення арешту і обшуку.
2. Матеріали слідства.
3. Матеріали оформлення слідства.
4. Судові документи.
5. Листування офіційних органів.
6. Матеріали додаткових розслідувань та реабілітації⁴.

Найважливіша для дослідника інформація міститься у другому розділі, оскільки тут представлені протоколи допитів заарештованих, свідків та витяги з протоколів допитів членів або симпатиків ОУН, які проходили по інших справах, протоколи очних ставок тощо. У відповідності до інструкцій органів держбезпеки заарештованого мали допитувати протягом доби з моменту арешту. Перший аркуш протоколу допиту оформлювався, як правило, на типографському бланку. Документ містив особисті дані допитуваного; останнього попереджали про відповідальність за дачу неправдивих свідчень. Протокол допиту, як правило, вели у формі питань та відповідей за суттю справи.

У відповідності з роз'ясненнями ОДПУ СРСР, протокол був «дзеркалом допиту, відображав невміння слідства та його винахідливість, гостроту викриття ворога». Протоколи допитів не повинні були мати характер «безплідних політичних співбесід та дискусій» із звинуваченими. Свідчення заносилися до протоколу від першої особи й, по можливості, дослівно⁵.

³ Куделя Д. Нові джерела до історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірка статей / Упоряд. П. В. Хобот — Дніпропетровськ, 2010. — С. 9.

⁴ Там само. — С. 10–23.

⁵ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — С. 274.

За протоколами допитів дослідник має можливість дізнатися різноманітні подробиці життя й діяльності заарештованого. Разом з тим, тут він зустріне неточні або навмисно спотворені членом ОУН дані. До спеціальних засобів тиску на заарештованого могли вдаватися й слідчі, маючи на меті отримати необхідні саме для них результати. Через це до матеріалів архівно-кримінальних справ необхідно ставитись доволі критично, із певною мірою скептицизму.

Основу джерельної бази нашого дослідження склали документи з архівно-кримінальних справ на мешканців Запоріжжя, за підозрених у належності до антирадянського націоналістичного підпілля.

Запоріжці зустрічали новий 1939 рік ще як мешканці одного з міст Дніпропетровської області. 10 січня було підписано Указ Президії Верховної Ради СРСР, і на наступний день понад 300 тисяч осіб прокинулося вже у обласному центрі⁶. На той час радянська модернізація Запоріжжя в основному була завершена. За рахунок праці тисяч місцевих та мобілізованих з інших областей робітників, коштом нещадної експлуатації селянства на світ народився Запорізький індустріальний комплекс. Новозбудовані заводи вимагали робочої сили, тому в місті стрімко зростала кількість робітників та технічної інтелігенції.

Усе це відбувалося на тлі масових репресій проти справжніх та потенційних ворогів режиму. Ситуацію влучно описав М. Хрущов: «Україною начебто Мамай пройшов». Повною мірою це стосувалося і Запоріжжя. На хвилі чисток в партійному й адміністративному апараті на керівні посади в Запоріжжі й області висунулися представники молодшої генерації. Середній вік партійно-радянських діячів становив 30–36 років. Деяко старшим було керівництво силових структур — 34–40 років⁷.

Подібні процеси «омолодження» відбувалися у середовищі українських націоналістів. Внаслідок поділу Польщі між Німеччи-

⁶ Фролов М. Запоріжжя // *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. [НАН України. Інститут історії України]. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 264.*

⁷ Штейнле О. Керівна верхівка Запорізької області у 1939–1941 рр.: колективний портрет // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2011. — Вип. XXX. — С. 73–74.*

ною та ССРСР з колишніх польських тюрем та концтаборів звільнилися активісти партій та політичних об'єднань, серед яких були і оунівці, зокрема і колишній керівник крайової екзекутиви Степана Бандера. Навколо останнього згуртувалися члени ОУН, які мали претензії до особового складу Проводу українських націоналістів і були незадоволені обранням на II Великому зборі у Римі Андрія Мельника провідником організації. Між ПУН і опозицією не було досягнуто компромісу у питаннях подальшого розвитку ОУН, через що колись єдина організація розкололася на дві окремі, відомі під назвами «мельниківці»(ОУН) та «бандерівці»(ОУН-р). С. Бандері на той час було 30 років, його однодумці здебільшого були його однолітками⁸.

ОУН-р надавала значної уваги поширенню мережі на землі Наддніпрянської України. Після «Золотого вересня» 1939 р. цьому мала сприяти інкорпорація Західної України до УРСР і ліквідація кордону між українськими землями по р. Збруч. В одній з постанов відносно діяльності націоналістів зазначалося: «посилити організаційну політичну й боеву діяльність на рідних землях, зокрема на осередніх і східних українських землях так, щоб на всіх землях України досягнути такого посилення революційного потенціалу й зорганізованого підпілля, як на ЗУЗ»⁹.

План роботи у цьому напрямку поступово реалізовувався. Питанням організації мережі ОУН на Наддніпрянщині особисто займався керівник крайової екзекутиви ОУН Дмитро Мирон-‘Орлик’, підключивши до цього наукового співробітника відділу Академії Наук СРСР у Львові Прицака, викладача Львівського ветеринарного інституту Юрія Стефаніка (сина відомого письменника) та студентку Львівського університету Лідію Молащук. Серед основних завдань крайової екзекутиви був пошук осіб, які могли б очолити нові осередки, зокрема, в Києві, Вінниці, Одесі, Дніпропетровську, Харкові, Ростові, Краснодарі, в Криму та на Донбасі¹⁰.

⁸ Ленкавський С. *Короткий нарис історії українського націоналізму* // Ленкавський С. *Український націоналізм. Твори / За ред. О. Сича.* — Івано-Франківськ, 2002. — Т. 1. — С. 81–82.

⁹ Мірчук П. *Акт відновлення української державности 30 червня 1941 року: його генеза та політичне й історичне значення.* — Нью Йорк: ГУ ООЧСУ, 1952. — С. 9.

¹⁰ *Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін.* — К., 2009. — С. 317, 330.

Спеціально відібрані члени ОУН із Західної України під різними приводами (екскурсія, працевлаштування тощо) їздили по всій території України й поширювали серед народу відомості про ідею й завдання ОУН¹¹. Заарештований органами НКВД член Львівського крайового проводу ОУН Іван Максимів 23.10.1940 р. у власноручному зізнанні свідчив, що «для піднесення революційних настроїв серед робітництва і селянства на східних областях мала Краєва Екзекутива вислати спеціально деяких членів ОУН — головно робітників і селян до праці в Донбас і інші промислові осередки, щоб там підготовляти повстанчу акцію»¹².

Подекуди органам НКВД вдавалося виявити емісарів ОУН, як це відбулося у 1940 р. на шосткінських торфорозробках Сумщини. Тоді було заарештовано галичанина Іллю Голотяка ('Дніпра') й залучених ним у Шостці Семена Дністряна і Олександра Дяковича¹³. У тому ж році на території Харцизького району Донецької області було заарештовано працівника шахти «Великан» Й. Коця, який був відправлений ОУН із Львівщини для організації підпільної мережі¹⁴.

На початку грудня 1940 р. Запорізьким обласним управлінням НКВД було викрито молодіжну антирадянську організацію націоналістичного спрямування, що діяла в м. Запоріжжя і мала на меті сприяти відокремленню України від СРСР шляхом організації збройного повстання¹⁵. Архівна справа на членів цієї організації дає змогу відтворити тогочасні події.

У квітні 1940 р. до Запоріжжя в якості завербованого для роботи у тресті «Запоріжбуд» прибув мешканець Станіславської обл. О. Бойчук. Проживаючи на 6-му селищі¹⁶, він познайомився з робітником заводу «Дніпроспецсталь» Г. Лебеденком. У матеріалах слідчої справи вони обидва фігурують як організатори гуртка «Са-

¹¹ Глід С. *Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України*. — Лондон, 1955. — С. 17.

¹² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — К., 2007. — Т. 1. — С. 89.

¹³ Сергійчук В. *Український здви́г: Наддніпряни́чина. 1941—1955*. — К., 2005 — С. 7.

¹⁴ Добровольський О. *Оунівське підпілля Донеччини*. — Слов'янськ, 2008. — С. 3.

¹⁵ *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області* (далі — *Архів УСБ України в Запорізькій обл.*). — Фонд припинених справ (далі — *ФПС*). — Спр. П—19824. — Т. 1. — Конверт. — Арк. 1.

¹⁶ *Тепер в межах м. Запоріжжя*.



Григорій Лебеденко, 1941 р.



Микола Фуглев, 1941 р.

мостійна Україна». Антирадянська налаштованість Г. Лебеденка пояснюється, зокрема, репресіями радянської влади проти його батька «за злісну несплату державних податків»¹⁷.

У червні 1940 р. відбулося оформлення антирадянського гуртка, кістяк якого складався з п'яти осіб: Омеляна Бойчука, Григорія Лебеденка, Миколи Фуглева, Миколи Понятовського та Петра Шестопалки. Загальна кількість «самостійників» не встановлена, у матеріалах справи фігурує загалом 12 осіб. Мета діяльності гуртка була сформульована О. Бойчуком: організація повстання проти радянської влади, вигнання євреїв та створення соборної Української держави. Слушний момент для цього мав настати з початком колективізації Західної України, оскільки в тамтешніх лісах переховується багато українців — старшин польської армії, що чекають такої нагоди. На момент розгортання подій на західноукраїнських землях учасникам «Самостійної України» в Запоріжжі необхідно, шляхом агітації, залучати невдоволених радянською владою громадян й готувати повстання¹⁸. Слідчі НКВД усерйоз вважали, що «самостійники» збирали зброю та готувалися до підриву «Дніпрогесу»¹⁹.

До кінця жовтня 1940 р. співробітники обласного НКВД мали достатньо інформації для ліквідації «Самостійної України». 7 грудня був заарештований Г. Лебеденко, 10 — М. Фуглев, 18 — М. Понятовський, наступного дня — П. Шестопалка. Пізніше за всіх був заарештований О. Бойчук — 23 грудня, оскільки у другій половині червня він разом із односельцем і ще одним фігурантом справи Семеном Вовчуком виїхав до Станіславської області, де і був заарештований. У постанові на арешт О. Бойчук єдиний з-поміж заарештованих фігурує як член ОУН²⁰.

12 березня 1941 р. було підготовлено звинувачувальний висновок у слідчій справі №7072 за підписом заступника начальника економічного відділу УНКВД молодшого лейтенанта держбезпеки Лавринова. Висновок погоджений з начальником економічного відділу лейтенантом держбезпеки Горловим та затверджений

¹⁷ Архів УСБ України в Запорізькій обл. — ФПС. — Спр. П-19824. — Т. 3. — Конверт. — Арк. 1.

¹⁸ Там само. — Т. 2. — Арк. 3—3зв, 16.

¹⁹ Там само. — Т. 1. — Конверт. — Арк. 2.

²⁰ Там само. — Арк. 1, 28; Конверт. — Арк. 2.



Микола Понятовський, 1941 р.



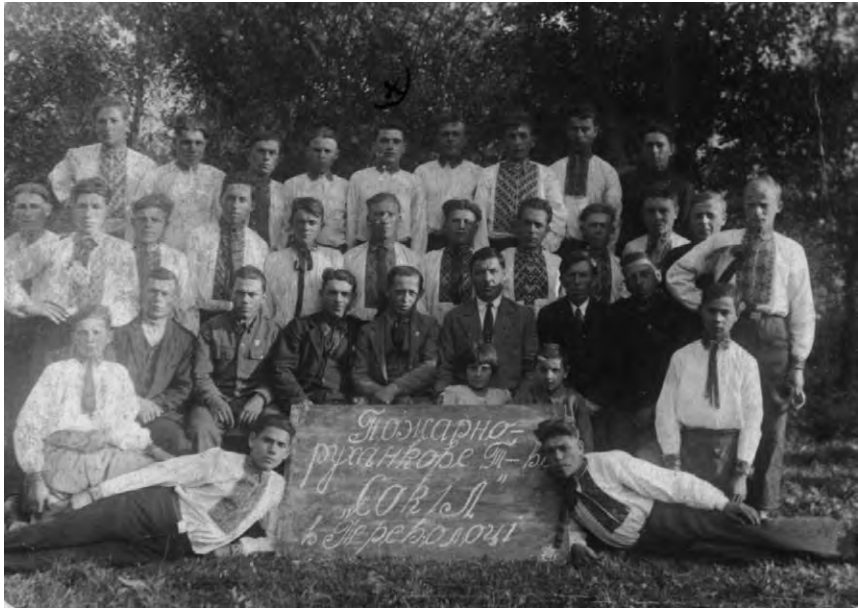
Петро Шестопалка, 1941 р.



Володимир Батюк, 1941 р.



Омелян Бойчук, 1941 р.



Члени товариства «Сокіл», 1934 р.

начальником УНКГБ по Запорізькій області старшим лейтенантом держбезпеки Леоновим. На 5 аркушах машинопису коротко викладено умови, за яких виник гурток «Самостійна Україна», опис співбесід і вербування нових учасників, проведення антирадянської агітації тощо. Всі п'ятеро заарештованих на слідстві себе визнали винними²¹.

Менше ніж за два тижні по тому, 26 березня, відбулося засідання Запорізького облсуду, кримінальний вирок якого у справі «Самостійної України» нагадує захоплюючу детективну історію. Поряд із наведеними у звинувачувальному висновку фактами антирадянської діяльності тут актуалізується антисемітизм. Зокрема, твердилося, що Г. Лебеденко, проводячи самостійницьку діяльність, «поряд з цим займається антисимітизмом, незадоволений єврейською нацією і в своєму плані мають мету утворення

²¹ Архів УСБ України в Запорізькій обл. — ФПС. — Спр. П-19824. — Т. 1.— Конверт. — Арк. 1–5.

єврейського погрому та виселення за межі України». Крім того, «мета к[онтр]-р[еволюційної] націоналістичної організації молоді «Самостійна Україна» це реставрація капіталізму на Україні» тощо.

Коріння антирадянської діяльності П. Шестопапки було «від-найдено» в активній участі у діяльності товариств «Сокіл» та «Прогресс» у с. Переволока Бучацького р-ну Тернопільської обл. за міжвоєнної Польщі. Саме з тією діяльністю пов'язувалася «крамольна» пісня, спів якої також було поставлено Шестопапці в провину: «Чи ви, хлопці, спали, / чи ви в карти грали, / що ви Україну / мадярам віддали»²².

Зрештою, визнавши учасників «Самостійної України» соціально небезпечними елементами, суд засудив Г. Лебеденка й О. Бойчука до розстрілу з конфіскацією майна, М. Фуглева — до 10 р. таборів та 5 років утримання в правах з висилкою після відбуття терміну на 10 років; М. Понятовського й П. Шестопапку — до 10 років таборів, 5 років утримання в правах й 5 років висилки. Під час перегляду справи було вирішено скасувати висилку, а розстріл замінити на 10 років таборів та 5 років утримання в правах. Але Верховний суд своїм рішенням залишив перший вирок у силі, скасувавши лише висилку. 25 червня 1941 р. о 2 годині 45 хвилин ночі О. Бойчук та Г. Лебеденко були розстріляні. 18 травня 1992 р., внаслідок перегляду справи всі учасники гуртка «Самостійна Україна» були реабілітовані²³.

Крім робітничої молоді, ОУН звернула свою увагу на студентство, інтелігенцію та військовослужбовців. В рамках крайової референтури пропаганди ОУН-р було створено спеціальні гуртки студентів, які налагоджували контакти з наддніпрянськими студентами з метою залучити їх до націоналістичного руху²⁴. О. Горбач, який на той час був студентом одного із львівських вищих навчальних закладів, згадував, що недільними вечорами у заміських парках проводилися запальні дискусії із студентами з Наддніпрянщини. Їм роздавали багато різноманітних книжок —

²² *Архів УСБ України в Запорізькій обл. — ФПС. — Спр. П-19824. — Т. 2. — Арк. 193; Там само. — Т. 3. — Конверт. — Арк. 1—5.*

²³ *Там само. — Т. 3. — Арк. 278—280, 286.*

²⁴ *Грикул Т. Підготовка Організації Українських Націоналістів до створення національних збройних сил (1939—1941) // Народознавчі зошити. — 2002. — №5—6. — С. 491.*

«від найневинніших по «грубу контрреволюцію»»²⁵. Куратором залучення відряджених із Наддніпрянщини спеціалістів, зокрема інтелігенції, безпартійних спеціалістів та службовців, був крайовий провідник ОУН-р Іван Климів-«Легенда»²⁶.

Основною тезою пропагандистської роботи оунівців серед червоноармійців була антинародна й брехлива сутність радянського керівництва. За спогадами бійця 44 дивізії С. Старка, серед червоноармійців постійно поширювалися летючки із закликами приєднуватися до націоналістичного руху²⁷.

На сьогоднішній день інформації про агітаційну роботу серед запорізького студентства, службовців та інтелігенції автором не виявлено. Більше інформації маємо про роботу серед військовослужбовців.

29 червня 1941 р. співробітниками Управління НКГБ у Запорізькій області була розпочата справа на 11 червоноармійців 31-ого інженерно-протихімічного батальйону, що дислокувався у обласному центрі. Попередніми слідчими діями було встановлено, що наприкінці 1940 р., коли до Запоріжжя прибуло поповнення червоноармійців із Західної України, зокрема із Львівської області, вказані особи створили осередок ОУН у своїй військовій частині, Організатором осередку виступив І. Немировський, який перед виїздом до Запоріжжя отримав від керівника оунівського осередку с. Дунаїв Поморянського р-ну Львівської обл. Івана Попадюка такі завдання:

1) Перебуваючи у Червоній армії, виявити членів ОУН, які прибули із Західної України. Повідомляти про останніх своїм організаційним зверхникам та організовуватися для боротьби проти радянської влади.

2) У випадку війни ССРСР із будь-якою державою під час бойових дій перейти на сторону останньої й зі зброєю у руках боротися проти Червоної армії.

3) Знаходячись у тилу Червоної армії, у випадку початку антирадянського повстання перейти на сторону повсталих й боротися проти радянської влади за створення Самостійної України.

²⁵ Горбач О. Шлях зі Сходу на Захід. Спогади. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 182.

²⁶ Дужий П. Іван Климів — «Легенда» // Дужий П. Українська справа вчора і сьогодні: збірник статей, спогадів: в 2 т. — Львів: Афіша, 2002. — Т. 1. — С. 238–239.

²⁷ Старко С. Слідами смерті // Самостійна Україна. — 1949. — № 7–8. — С. 22.

4) Популяризувати серед військовослужбовців мету й задачі ОУН²⁸.

До активу осередку належали також: уродженці Перемишлянського р-ну Львівської обл. Михайло Худий, залучений до ОУН 1938 р. Іваном Біликом, та Михайло Данилів, залучений Михайлом Василичим; уродженці Поморянського р-ну тієї ж області Михайло Цап, залучений до ОУН у 1938 р. Михайлом Кащечком, та Володимир Жулін, залучений до ОУН 1939 р. Павлом Пановеком.

І. Немировський підтримував письмовий зв'язок із І. Попадюком, від якого отримував інформацію про підготовку оунівців на Західній Україні до антирадянського повстання. Останньому із Запоріжжя надсилалася інформація про стан колгоспів у Запорізькій області та роботу серед бійців 31-ого батальйону. М. Худий листувався із зв'язковою Любою Гловач, від якої отримував інформацію про підготовку антирадянського повстання²⁹.

Ймовірно, однією з причин викриття червоноармійського осередку ОУН стало саме це листування. В архівній справі зберігся в якості речового доказу лист Л. Гловач до М. Худого. Тут міститься згадка про 10 заповідей ОУН та повний текст пісні про Біласа й Данилишина³⁰. Така інформація просто не могла пройти повз увагу радянських цензорів.

Зрештою, 2 серпня 1941 р. молодший слідчий слідчої частини УНКГБ по Запорізькій області сержант держбезпеки Борисов склав обвинувачувальний висновок, погоджений начальником слідчої частини лейтенантом держбезпеки Золотоверхим. На засіданні Військового Трибуналу Запорізького гарнізону Одеської військового округу 12 серпня 1941 р. Іларій Немировський, Михайло Худий, Михайло Цап, Володимир Жулін та Михайло Данилів винними себе визнали частково. Не погодилися із обвинуваченням та не визнали себе винними Олексій Сметана, Григорій Іванчишин, Мартин Панчишин, Антон Креховець, Василь Вербицький та Григорій Нарольський.

Підсудним дали можливість сказати останнє слово на свій захист. Немировський, Панчишин, Креховець та Нарольський заперечили свою належність до ОУН. Худий та Жулін визнали, що були членами ОУН, але діяльності не проводили. Цап визнав себе

²⁸ Архів УСБ України в Запорізькій обл. — ФПС. — Спр. П-21902. — Арк. 199.

²⁹ Там само. — Арк. 198—203.

³⁰ Там само. — Арк. 224 (Конверт).

членом ОУН, який збився з правильного шляху, Вербицький не визнавав себе винним, Сметана заявив про те, що його обмовили. Іванчишин просив про помилування.

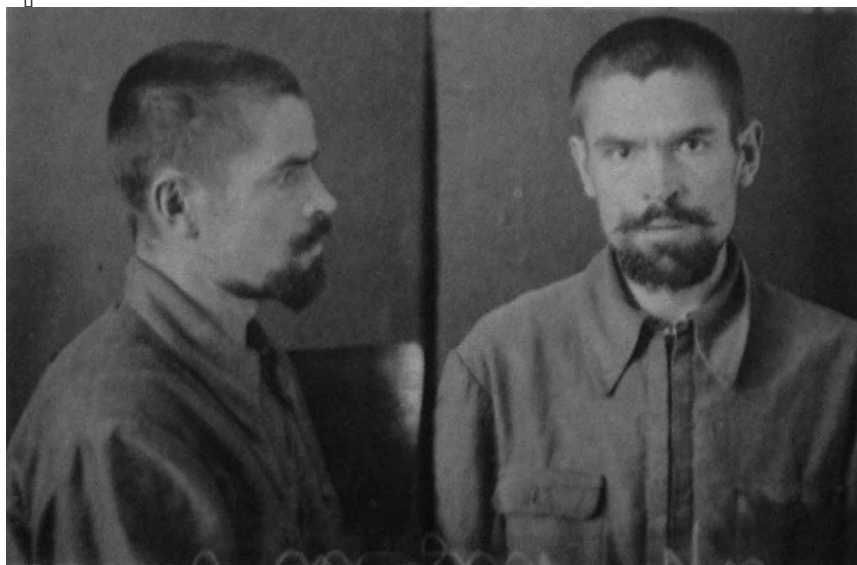
Вирок Трибуналу був таким: Креховця й Вербицького визнати виправданими, але вислати у віддалені області СРСР строком на 5 років, інших підсудних розстріляти. 1998 р. усі фігуранти цієї справи були реабілітовані³¹.

Створення оунівського осередку та мета його діяльності у 31-ому батальйоні цілком вкладається у логіку розвитку подій напередодні війни, зокрема планування ОУН. У Інструкції Проводу ОУН-р «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» за можливе визнавалося, що під впливом самостійницької пропаганди українці-бійці Червоної армії будуть створювати окремі повстанські відділи для боротьби за незалежність України. Відповідно до військових інструкцій, такі відділи мали бути включені до складу визвольної армії, створеної ОУН-р. На Наддніпрянщині оунівці не планували виступити всеохоплюючою силою. Вони налаштовувалися бути до-радниками в організації місцевої армії. В «Інструкції щодо Осередніх і Східних українських земель» членам ОУН рекомендувалося проникати до Червоної армії з метою проведення серед військовослужбовців антирадянської та самостійницької пропаганди³².

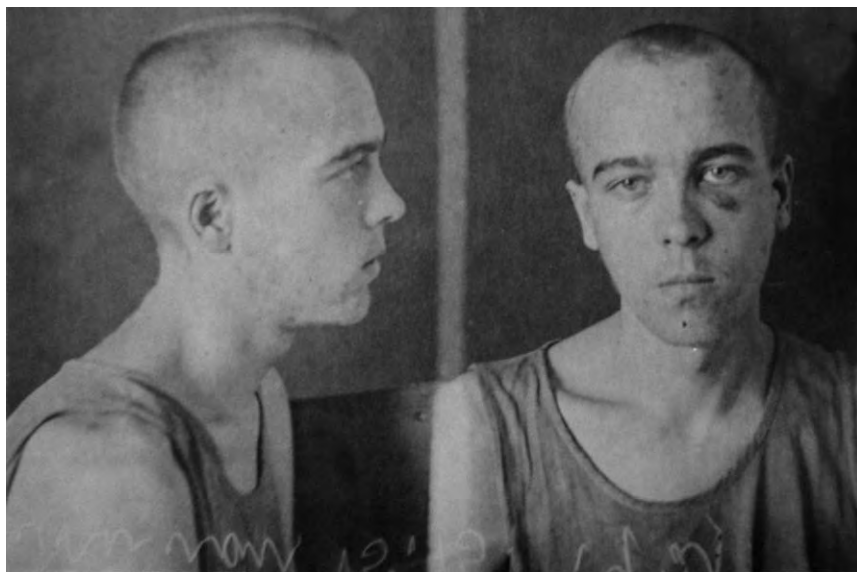
Радянські органи державної безпеки протягом 1939—1941 рр. повною мірою усвідомили силу оунівського підпілля та його конспіративні й організаційні можливості. Через це, зокрема, під підозру органів НКВД потрапили ледь не всі вихідці із Західної України, особливо ті, що перебували в Червоній армії. Зростання підозрілості, яке вилилося у репресії, мало місце після початку німецько-радянської війни, коли крім десятків тисяч осіб, призваних на початку війни, у радянських військах перебувало більше ніж 112 тис. мешканців західноукраїнських земель із призову 1940 р. Саме серед цієї категорії військовослужбовців органи держбезпеки частіше за все викривали націоналістичні гуртки та організації. Наприклад, 10.10.1941 р. у Куйбишевському військово-

³¹ Архів УСБ України в Запорізькій обл. — ФПС. — Спр. П-21902. — Арк. 207, 212зв—213, 222зв—223, 228—228зв.

³² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан. — Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. — С. 21—23, 36—38.



Гриць Моциж, 1941 р.



Василь Мілан, 1941 р.

вому гарнізоні Особливим відділом було викрито націоналістичну організацію «Вільне козацтво», що складалася з 11 уродженців Рівненської обл. Її учасники виступали за створення незалежної Української держави³³. Члени ОУН у 31-ому запорізькому батальйоні також були призвані до Червоної армії 1940 р.

Про посилення боротьби з українськими націоналістами зазначив заступник наркома внутрішніх справ СРСР Всеволод Меркулов у Директиві від 14.08.1941 р. за номером 364. Він наголосив, зокрема, що органами НКВД у східних областях України вже ліквідовано ряд націоналістичних осередків, які готувалися до організації «п'ятої колони». З метою припинення роботи українських націоналістів й посилення боротьби з «українською націоналістичною контрреволюцією» Меркулов пропонував організувати виявлення українських націоналістів, посилити контроль за ними та активізувати їх агентурну розробку. Особливу увагу «чекістам» необхідно було звернути на українців із Західної України, які перебували поза її межами, для того щоб не допустити їхніх активних антирадянських дій³⁴.

У Запоріжжі 24 червня 1941 р. був заарештований рядовий 16-го артполку військ протиповітряної оборони уродженець Тернопільської обл. Володимир. Батюк. Йому інкримінувалося членство в ОУН, проведення антирадянської агітації, скерованої на підготовку контрреволюційного повстання проти радянської влади, плани знищення командного складу та використання зенітної артилерії для обстрілу Запоріжжя й промислових об'єктів. З'ясувати правдивість чи міфічність висунутих проти В. Батюка обвинувачень неможливо, оскільки у архівній справі відсутні протоколи допиту, речові докази та рішення про його подальшу долю³⁵.

Того ж місяця за підозрою у належності до ОУН був заарештований ще один уродженець Тернопільщини Василь Мілан, який проживав у II селищі (робітничому) Лівого берега м. Запоріжжя.

³³ *Політична історія України. XX ст. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова). — Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939—1945 / Керівник тому В. І. Кучер. — К., 2003. — С. 136.*

³⁴ *Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. — М., 2000. — Т. 2. — Кн. 1: Начало (22 июня — 31 августа 1941 года). — С. 480—481.*

³⁵ *Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф. Р. 5747. — Оп. 3. — Спр. 2527. — Арк. 2—4зв.*

Попри те, що доказів проти заарештованого у слідчих УНКВД не було, а він сам заперечував членство в ОУН, Особлива нарада за-судила В. Мілана до 5 років виправно-трудових таборів³⁶. Подібною є історія ще одного тернопільянина Гриця Моцика, який за вербовкою у 1940 р. приїхав до Запоріжжя і працював у тресті «Запоріжбуд». Його було заарештовано 6 серпня 1941 р. як підозрюваного у належності до ОУН. На допитах свою участь в оунівському підпіллі заперечував, однак розділив долю В. Мілана: Особливою нарадою 8 липня 1942 р. був засуджений до 3 років виправно-трудових таборів й відправлений в Усольтаб Башкирської РСР³⁷.

Подібна доля спіткала тих уродженців західноукраїнських земель, які вже перебували в діючій армії на фронті. Харківському досліднику Анатолію Скоробогатову у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації вдалося віднайти секретні документи, згідно з якими командування Південно-Західного фронту Червоної армії мало виявити всіх військовослужбовців німецької національності, а також уродженців західних областей України та Білорусі, й передати їх у розпорядження Сибірського військового округу (осінь 1941 р.)³⁸.

Тим часом, по-своєму готуючись до війни між Німеччиною та Радянським Союзом, ОУН-р розпочала створення похідних груп — своєрідної політичної армії для охоплення Наддніпрянської України. З цією метою було створено Штаб похідних груп під керівництвом Василя Кука, якому допомагали референтури Револьюційного проводу. У Штабі похідних груп працювали також Зеновій Матла, Роман Малащук та Микола Лемик. Останній займався питаннями матеріально-технічного забезпечення. Адміністративні й топографічні мапи виготовлялися під наглядом Ярослава Рака. З. Матла та Р. Малащук займалися організаційним вишколом. Проводився набір добровольців для участі у похідних групах. Їх готували до ведення організаційної, культурно-освітньої, громадської та адміністративно-державницької роботи³⁹.

³⁶ ДАЗО. — Ф. Р. 5747. — Оп. 3. — Спр. 6947.

³⁷ Там само. — Спр. 6865.

³⁸ Скоробогатов А. Нові документи про ставлення Радянської влади до західних українців на початку Другої світової війни // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків; К.: Критика, 2004. — Вип. 6. — С. 146—150.

³⁹ Кук В. Степан Бандера. 1909-1959 рр. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. — С. 27.

Було створено три основні похідні групи: північну (провідник Микола Климишин), середню (М. Лемик) та південну (Тиміш Симчишин). Кожній групі призначено конкретну територію, яку вона була зобов'язана добре й усебічно вивчити, дано завдання ознайомитися з найновішою історією радянського періоду. Члени груп забезпечувалися топографічними картами, довідниками, путівниками тощо⁴⁰.

Готувалася до «походу на Схід» і ОУН. Організація, керована А. Мельником, також створила три похідні групи: південну (на чолі із Ярославом Гайвасом), середню (поручник «М») та північну, яка складалася з двох підгруп (на чолі з І. Шуйським та Л. Польовим). Основне їх завдання полягало у створенні на залишених радянською владою територіях органів місцевого самоврядування та народної міліції⁴¹.

Зазначимо, що до м. Запоріжжя восени 1941 р. прибули члени похідних груп обох ОУН, але закріпитися та створити мережу осередків вдалося лише представникам молодшої генерації з ОУН-р.

Таким чином, станом на червень 1941 р. **оунівцям не вдалося** створити мережу осередків у Запоріжжі та області. Причина цього полягала не лише в активізації проти них радянських органів держбезпеки. Емісари ОУН не мали достатнього досвіду для проведення такої роботи, тому не могли протистояти «чекістам», що були загартовані боротьбою з «внутрішньою контрреволюцією» протягом 1920—1930-х рр.

Друга світова війна невинно наближалася до кордонів ССРСР. Кожна з держав-учасниць глобального конфлікту готувалася до нової війни по-своєму. Власні плани щодо війни мало керівництво ОУН та ОУН-р. Перш за все йшлося про створення держави та її адміністративно-управлінського апарату. З метою реалізації цих планів було сформовано похідні групи. Разом з тим, ситуація на Наддніпрянщині, і в Запорізькій області зокрема, станом на червень 1941 р. була несприятливою. Не в останню чергу це стосується місцевих людських резервів, які могли б стати базою

⁴⁰ Кук В. *Державотворча діяльність ОУН у 1941 році. Акт відновлення Української Держави від 30 червня 1941 року // Народознавчі зошити. — 2002. — № 5—6. — С. 393.*

⁴¹ Книш З. *Б'є дванадцята. Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. — Торонто: Срібна сурма, б. р. — С. 175—178.*

для створення оунівських осередків: основна маса антирадянськи налаштованих осіб була ліквідована органами держбезпеки (розстріли, заслання, ув'язнення в таборах тощо), зокрема, під час голодомору й великого терору. Така ж доля спіткала уродженців західноукраїнських земель, які проживали на території області. Власну мережу в Запоріжжі й області оунівці мали створювати з нуля, не орієнтуючись в середовищі й не маючи підтримки.

Олеся Ісаюк

Науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка, аспірант Maria Curie-Skłodowska University (Люблін, Польща)



У статті на матеріалі публічних розпоряджень німецької окупаційної влади розкриваються методи її впливу на цивільне населення Львова. Проаналізовано політику окупаційної влади у сферах продовольчого забезпечення, фінансів, санітарії, а також дискримінації євреїв. Показано, як шляхом обліку та регуляції повсякденного життя німецька влада ускладнювала діяльність антинацистського підпілля. Ключові слова: нацистська окупація, розпорядження, Львівське староство, гетто.

Olesia Isaiuk

Politics of German occupation administration towards civil population of Lviv in the mirror of public order (1941—1944)

Based on public orders the article analyses administrative methods of German occupation administration towards civil population of Lviv. It is analyzed occupational policy in the spheres of meal supply, financial regulation, medical care and ways of Jew discrimination. Bureaucratic control on daily life is demonstrated as way to fight with anti-Nazi underground.

Key words: Nazi occupation, order, Lviv city administration, ghetto.

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА У ДЗЕРКАЛІ УРЯДОВИХ ОГОЛОШЕНЬ (1941–1944 рр.)

Тема нацистської окупації України в 1941—1944 роках постійно перебуває в центрі уваги дослідників Другої світової війни, але, попри велику кількість праць, окремі її аспекти залишаються малодослідженими. До таких належить питання регуляції німецькою адміністрацією щоденного життя мешканців окупованих територій.

Дослідження функціонування окупаційного режиму у різних частинах України відкриває можливості виявлення його регіональних особливостей. Наразі практично немає розвідок такого спрямування на матеріалі конкретних населених пунктів, попри те, що можна досліджувати реалії трьох різних моделей окупації: Генерального Губернаторства (Галичина), винятково жорсткого режиму в Райхскомісаріаті Україна та зони військової адміністрації на Сході України (Харківщина, Луганщина).

Проблеми окупаційної політики Третього Райху щодо населення Львова, висвітлювали у своїх працях переважно польські історики, зокрема Влодзімеж Бонусяк¹ та Гжегож Грицюк². Перший досліджував окупаційну політику Третього Райху на матеріалі Західної України загалом, тому Львів у його дослідженні посідає порівняно незначне місце. Проте у розділах, присвячених становищу населення, більшість представленого матеріалу стосується саме Львова. Натомість Г. Грицюк присвятив своє дослідження виключно Львову, зосередившись на становищі поляків. Дослідження Г. Грицюка охоплює всі сторони і аспекти окупаційної політики: від загальних теоретичних підстав до цілком конкретних акцій влади (видачі особистих документів чи організація постачання харчів). Г. Грицюк досліджує як політику окупантів, так і реальне життя міста внаслідок впровадження окупаційних заходів.

Серед українських дослідників окупаційну політику та її вплив на життя населення досліджував Костянтин Курилишин,

¹ Bonusiak W. *Małopolska Wschodnia pod rządami III Rzeszy*. — Rzeszów: Wydaw. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1990. — 201 s.

² Hryciuk G. *Polacy we Lwowie. 1939 — 1944. Życie codzienne*. — Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. — 433 s.

див. його працю «Українське життя в умовах німецької окупації 1941—1944»³. На матеріалі газетних заміток автор розглядає основні тенденції нацистської політики щодо українців на всій території України. Оскільки К. Курилишин не ставив собі за мету вивчити окупаційну політику у регіональних межах, його дослідження являє собою дещо узагальнений аналіз загальноукраїнської ситуації з акцентом на специфіці окремих регіонів.

Для вивчення окупаційного режиму важливо аналізувати не лише офіційні документи адміністрації; значно інформативнішими можуть бути масові документи на зразок публікованих розпоряджень, які поширювалися через газети та оголошення.

Аналіз тематики оголошень показує, наскільки докладно і строго окупанти регламентували повсякденне життя міста, які сфери міського життя цікавили їх передусім, а які — меншою мірою, дозволяє приблизно оцінити міру репресивності режиму та його специфіку в окремо взятому місті. Оскільки публічні розпорядження були в першу чергу засобом інформування населення про наміри адміністрації, розгляд оголошень дає найкращі результати при дослідженні регламентації побуту у воєнному Львові. Разом з тим, аналіз розпоряджень не може дати вичерпної картини життя міста, оскільки їх виконання часто виглядало інакше, ніж це передбачалося. Тому дослідження політики нацистів на матеріалі оголошень дає уявлення про німецьку візію «ідеального» Львова того часу, а також ілюструє шляхи вирішення актуальних проблем міста.

Метою цієї статті є дослідити політику німецької окупаційної адміністрації у Львові щодо цивільного населення міста на прикладі оголошень. Під поняттям «політика окупаційної адміністрації» розуміється послідовність заходів, спрямованих на регламентацію, контроль, уніфікацію повсякденного життя міста.

Основним репрезентантом цивільної адміністрації у Львові періоду 1941—1944 рр. було Міське староство Львова. Об'єктом його уваги були сфери, від функціонування яких залежало життя міста: розподіл житла, харчове постачання, медичне забезпечен-

³ Курилишин К. *Українське життя в умовах німецької окупації (1939—1944 рр.): за матеріалами україномовної преси / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського — Львів: б.в., 2010. — 325 с.*

ня, захист міста від повітряних нальотів. Враховуючи прагнення окупантів контролювати усі сфери життя на підвладній території, вивчення таких розпоряджень дає можливість скласти цілісне уявлення про окупаційну політику нацистської Німеччини відносно населення окремо взятого міста.

Хронологічні рамки збігаються з періодом окупації Львова, тобто охоплюють середину 1941—1944 рр.

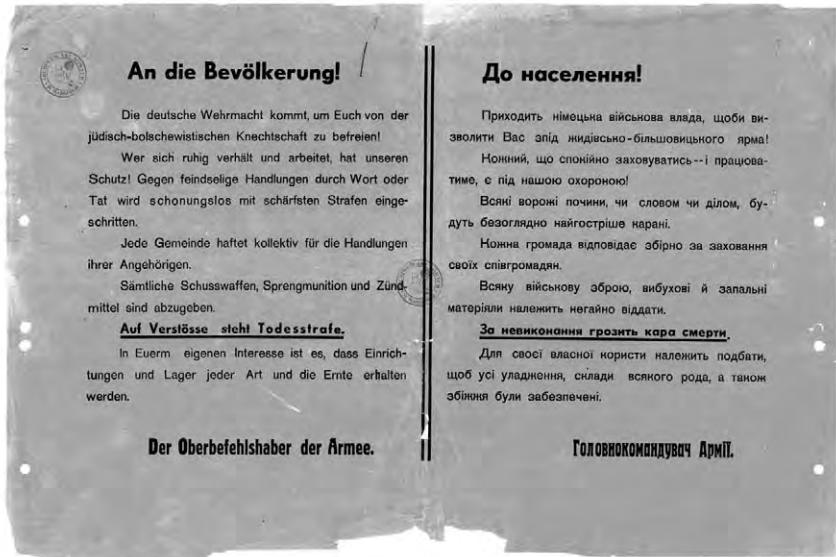
Основним джерелом для дослідження послужили плакати, які зберігаються у фондах Архіву нових актів у Варшаві. Вони є частиною фонду 540/1 під назвою «Міське староство Львова. 1941—1945 рр.» та складають 217, 218, 219, 220, 221 та 222 справи фонду. Разом вони утворюють відносно повну збірку оприлюднених окупаційних розпоряджень за 1941—1943 рр. Всього у складі фонду збережено 42 плакати, які за тематикою стосуються різноманітних сфер життя.

Крім видання плакатів, окупаційна влада постійно публікувала свої розпорядження майже в кожному номері польськокомовного часопису «*Gazeta Lwowska*». Але слід зазначити, що розпорядження, поширювані в формі оголошень, та розпорядження, публіковані в газетах, майже не дублюються і являють собою два самостійні, хоча пов'язані тематично комплекси документів.

Публічні оголошення виконували одночасно кілька функцій. Насамперед інформаційну, адже служили засобом поширення інформації про нововведення чи заборони. Другою функцією оголошення була пропагандивна. Докладні розпорядження створювали враження упорядкованості життя та фаховості окупаційного управління. Стиль оформлення та масовість плакатів мали сприяти формуванню уявлення про авторитетність і впевненість влади, яка в стані контролювати всі сфери людського життя і спротив якій є практично неможливий. Відповідно, плакат мав також чинити психологічний вплив на населення.

Пропагандивний характер мало, зокрема, перше розпорядження військового командування Вермахту від 30 червня 1941 р., адресоване населенню щойно захопленого Львова, що, як написано в документі, звільнялось від «жидо-більшевицьких поневолювачів»⁴. Командування Закликало зберігати спокій та займатися

⁴ *Archivum Akt Nowych (dalej — AAN). — Zesp. 540/1. — Spr. 217. — S. 1.*



*Звернення німецького військового командування до населення.
Червень 1941 р.*

повсякденними справами, а також наказувало здати зброю⁵. Подібне розпорядження вийшло через три місяці, 30 серпня 1941 р. У ньому голова уряду дистрикту Галичина доктор Л. Льозакер інформував населення про те, що Галичина оголошується мирним регіоном і, у зв'язку з цим, наказував здати зброю та оптичні прилади. Тим, хто не виконає розпорядження, загрожує смертна кара⁶. Обидва розпорядження демонстрували бажання військової влади не допустити масових заворушень у місті.

Реєстрація населення і видача особистих документів

Протягом усього часу окупації влада велику увагу приділяла питанню документів. Уже 20 вересня 1941 р. усі мешканці Львова німецького походження мали зареєструватися в управлінні старости протягом тижня від моменту появи оголошення. Німці, які змінили місце проживання, мали повідомити про це владу. Ті, хто

⁵ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 217. — S. 1.

⁶ Ibidem. — S. 2.

<h2>EINWOHNER GALIZIENS!</h2>	<h2>МЕШКАНЦІ ГАЛИЧИНІ!</h2>	<h2>MIESZKĄCY GALICJI!</h2>
<p>Die Befriedung Galiziens ist restlos durchgeföhrt. Wer nicht zum Waffenträger bestimmt ist, hat keinen Grund zum Besitz von Waffen. Alle Waffen und Munition, die gefunden wurden oder werden oder sonstwie in den Besitz von Einwohnern des Distrikts Galizien gelangten oder gelangen, sind sofort bei der nächsten Ortskommandatur oder deutschen Wehrmacht oder der nächsten deutschen Polizeidienststelle abzuliefern.</p>	<p>В Галичині введено стан цілковитого миру. Ніхто, крім уповноважених до того людей, не має підстав бути в posiadанні зброї. Кожний мешканець Галичини має вську зброю і амуніцію, яку знайшов чи знайде — зглядно в який небудь інший спосіб дістав чи дістане у свої руки — негайно віддати найближчій місцевій команді Німецької Армії, або найближчій станції Німецької Поліції.</p>	<p>W Galicji zaprowadzone stan całkowitego pokoju. Kto nie jest upoważniony do posiadania broni. Wszystkie bronie i amunicje, które mieszkańcy Galicji znaleźli czy znaleźli, lub która w jakikolwiek inny sposób dostatek się czy dostanie się w ich posiadanie — należy niezwłocznie oddać najbliższej miejscowej komendzie Armii Niemieckiej albo najbliższej placówce Policji Niemieckiej.</p>
<p>Dasselbe gilt für Haaren — oder Bauteugel sowie optische Geräte.</p>	<p>Це саме відноситься до військоводобичної власності (таким оптичні апарати).</p>	<p>To samo dotyczy wojskowego i zdobytego majątku (tak optyczne aparaty).</p>
<p>Wer diese Anordnung nicht gewissenhaft befolgt, hat allerstrangste Bestrafung, unter Umständen Todesstrafe zu gewärtigen.</p>	<p>Хто не виконає совісно цього зарядження, нарадиться на найвищі карі, залежно від обставин, включно до карі смерті.</p>	<p>Kto nie wypełni sumiennie tego zarządzenia poniesie najsurowsze kary, włącznie w zależności od warunków do kary śmierci.</p>
<p>Langenz, den 30. August 1941.</p>	<p>Івац, den 30. August 1941.</p>	<p>Львів, dnia 30 sierpnia 1941.</p>
<p>Der Gouverneur des Distrikts Galizien in Vertretung: Der Chef des Amtes gen.</p>	<p>Губернатор Дистрикту Галичина в заступстві: Шеф Уряду</p>	<p>Gouverneur Distrikts Galicji w zastępstwie Chef Urzędu:</p>
<p>Dr. LOSACKER</p>	<p>Др. ЛОСАККЕР</p>	<p>Dr. LOSACKER</p>

Оголошення про впровадження у Галичині окупаційних порядків.
30 серпня 1941 р.

не встиг зареєструватися з об'єктивних причин, мали зробити це до 10 жовтня 1941 р.⁷ Реєстрації не підлягали військовослужбовці Вермахту, службовці поліції, СД, представники центральних органів влади та прикордонних частин⁸. Німці за походженням могли використовувати у якості посвідчення паспорт, де вказувалася етнічна приналежність⁹. Також їм надавалося право пересування містом без додаткових документів¹⁰.

Від 20 вересня 1941 р. втрачали чинність усі документи, які дозволяли мешканцям пересуватися містом під час комендантської години. Нове посвідчення можна було отримати в старостві від 1 жовтня¹¹.

⁷ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 219. — S. 22.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem. — S. 18.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

У 1942 р. для місцевого населення влада запровадила окремі посвідчення — так звані кенкарти, де фіксувалися основні дані особи. Про це повідомляло оголошення від 25 серпня 1942 р. Кенкарти запроваджувалися як єдине посвідчення особи для ненімців на території Дистрикту «Галичина», їх зобов'язані були отримати всі мешканці ненімецького походження. Кенкарта була дійсною тільки за наявності фотографії. Неотримання її загрожувало штрафом у 1000 злотих або тримісячним ув'язненням. Кенкарти для населення Львова розпочали видавати через рік після цього оголошення. Документ мав отримати кожен українець та поляк, старший 15 років. Процедура отримання кенкарти виглядала так: кожен бажаючий отримати карту мав заповнити анкету в житловому управлінні за місцем проживання і через три дні забрати карту. До анкети слід було додати метрику (свідоцтво про народження), посвідчення особи, посвідчення з польського або українського допомогового комітету, 3 фотокартки; сплатити збір — 4 злоті. Прийом документів і видача кенкарт відбувалися за графіком згідно з алфавітним переліком прізвищ, порушення цього порядку каралося штрафом у розмірі 10 тисяч злотих¹².

У липні 1942 р. з'явилося розпорядження, згідно з яким всі колишні офіцери польської армії мали зареєструватися у львівському старостві або старостві за місцем проживання. Реєструватися зобов'язували також тих офіцерів, які раніше перебували в німецькому ув'язненні або полоні. У разі зміни місця проживання належало перереєструватися протягом тижня, причому у будь-якому випадку офіцер мав з'явитися для реєстрації особисто¹³.

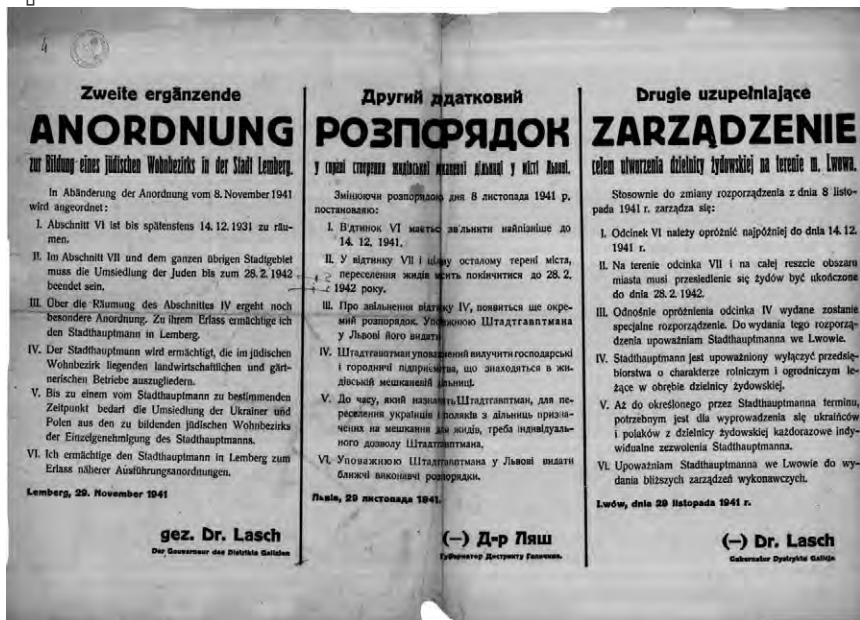
Облік населення та наявних ресурсів

У середині жовтня 1941 р. староство розпорядилося зареєструватися в управлінні страхування всім, хто до 1 вересня 1939 р. отримував пенсії уряду — інтелектуальним працівникам, інвалідам, вдовам та сиротам. Для реєстрації слід було пред'явити посвідчення особи, рішення про надання пенсії, посвідчення вдови чи сироти, квитанцію з останньої виплати пенсії, довідки про зайнятість та засоби утримання, що не враховували розмір пенсії¹⁴.

¹² AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 221. — S. 17.

¹³ Ibidem. — S. 7.

¹⁴ Gazeta Lwowska. — 1941. — 10 października. — S. 4.



Повторне оголошення про створення гетто у Львові.
29 листопада 1941 р.

У листопаді 1941 р. зобов'язали реєструватися усіх медсестер, санітарів, масажистів та інший медичний персонал¹⁵.

У лютому 1942 р. реєструватись зобов'язали усіх лікарів під загрозою заборони практики¹⁶. У січні 1943 р. цю вимогу було повторено, але цього разу обов'язок реєстрації діяльності не стосувався лікарів-євреїв. Для реєстрації лікар повинен був подати метрики батьків, лікарський диплом, дозвіл на практику, посвідчення про спеціалізацію та посвідчення про зайнятість¹⁷.

Від 16 до 25 березня 1942 р. у старостві мали зареєструватися усі ремісники Львова. Реєстрація автоматично робила їх членами міської спілки робітників та зобов'язувала сплачувати членські внески, розмір яких відрізнявся в залежності від національності платника. Поляки мали вносити 80 злотих з особи, українці —

¹⁵ *Gazeta Lwowska.* — 1941. — 28 października. — S. 4.

¹⁶ *Ibidem.* — 1942. — 28 lutego. — S. 4.

¹⁷ *Ibidem.* — 1943. — 12 stycznia. — S. 4.

70 злотих з особи; найменшу суму платили німці — 50 злотих з особи¹⁸. Окремій реєстрації підлягали всі кравці, шевці, ткачі, подушники та представники інших професій, що мали відношення до обробки матеріалів та пошиття одягу і взуття. Одночасно власники текстильних підприємств мали подати дані про своє підприємство — розташування, розміри, кількість працівників, величина фінансових оборотів за 1941 рік¹⁹. Аналогічно були змушені реєструватися власники підприємств, де виготовляли металеві вироби або займалися обробкою металу²⁰.

З лютого 1943 р. всі львівські німці (чоловіки у віці від 16 до 65 років та жінки у віці 17—54 років) були зобов'язані зареєструватися в управлінні праці²¹.

Для окупаційної адміністрації було характерним ведення ретельного обліку всіх доступних ресурсів. За влучним зауваженням Г. Грицюка, у Львові під час німецької окупації бракувало роботи за фахом для всіх, крім бухгалтерів²².

На початку жовтня 1941 р. було оголошено про огляд всіх коней з упряжжю в місті, який мав відбутися на незабудованій території між вулицями Болгарською і Кадетською (район сучасного парку імені Богдана Хмельницького)²³.

27 квітня 1942 р. було оголошено про обов'язкову реєстрацію всіх наявних у жителів міста велосипедів. Місцем реєстрації були поліцейні управління за місцем проживання. Працівники управлінь видавали власникові велосипеда посвідчення на право володіння ним. Реєстрація проводилася щоденно між 15 і 16 годинами, згідно зі списком за прізвищами²⁴. Найвірогідніше, велосипеди брали на облік з метою можливого забезпечення резерву для піхотних військ Вермахту, в яких використовувалися велосипеди.

На початку 1942 р. міська влада розпорядилася провести облік усіх покинутих помешкань²⁵. Обов'язок повідомляти управління

¹⁸ *Gazeta Lwowska*. — 1942. — 14 marca. — S. 4.

¹⁹ *Ibidem*. — 23 kwietnia. — S. 4.

²⁰ *Ibidem*. — 24 kwietnia. — S. 4.

²¹ *Ibidem*. — 1943. — 26 lutego. — S. 4.

²² *Hryciuk G. Polacy we Lwowie. 1939 — 1944. Życie codzienne*. — Warszawa: «Książka i Wiedza», 2000. — S. 175.

²³ *Gazeta Lwowska*. — 1941. — 2 października. — S. 4.

²⁴ *AAN*. — *Zesp.* 540/1. — *Spr.* 220. — S. 5.

²⁵ *Ibidem*. — 1942. — 7 lutego. — S. 4.

міста про наявні вільні приміщення зафіксовано і в оголошенні від січня 1943 р., яке, окрім цього, зобов'язувало мешканців міста подати до житлового управління перелік їхньої нерухомої власності. Особливо суворому облікові підлягала власність етнічних німців²⁶.

В умовах гострої нестачі ресурсів для потреб фронту з початку 1942 р. обліку підлягали і предмети хатнього побуту, які дозволялося вивозити чи викидати тільки з дозволу староства²⁷. У листопаді 1943 р. для усіх мешканців міста, старших 10 років, встановлювались норми старих речей і сміття, які потрібно було здати з метою подальшої їх переробки²⁸.

У травні того ж року було оголошено про загальний облік великої рогатої худоби, овець і свиней. Його мали провести представники влади²⁹.

Забезпечення міста харчами і промисловими товарами

Найактуальнішою проблемою протягом усього часу окупації залишалось забезпечення міста продовольством. Перше розпорядження щодо цього з'явилося 6 серпня 1941 р. Воно встановлювало норми продажу харчів у роздрібній торгівлі. Згідно з ним, «в одні руки» можна було продавати не більше 2 кілограмів хліба на тиждень, 200 грамів м'яса, 200 грамів жирів, 400 грамів цукру, 100 грамів солодоців на місяць³⁰. Купувати мав право голова сім'ї або особа, яка вважалася старшою в домі, при чому – лише у певні дні тижня, на які припадало обслуговування людей з тими чи іншими прізвищами. Підставою для отримання норми харчів були харчові картки. Мешканці отримували їх за місцем проживання, а працівники лікарень і допомогових організацій були зобов'язані щотижня з'являтися у харчове управління староства для отримання карток на всіх хворих або підопічних їхньої установи³¹.

Запроваджена цим розпорядженням карткова система працювала неефективно, передусім через постійну нестачу харчів для цивільного населення, оскільки пріоритетним було забезпечення фронту та армії. З ситуації виходили штучним продовженням стро-

²⁶ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 220. — S. 7.

²⁷ Gazeta Lwowska. — 1942. — 7 lutego. — S. 4.

²⁸ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 220. — S. 7.

²⁹ Ibidem. — Spr. 221. — S. 3.

³⁰ Ibidem. — Spr. 219. — S. 1.

³¹ Ibidem. — Spr. 219. — S. 1.

ку дії карток на ті чи інші товари або заміною одних харчів іншими³². Одне з оголошень від лютого 1942 р. демонструє також третій варіант розв'язання проблеми: концентрація наявних запасів певного товару та продаж їх у заздалегідь визначені дні. В інші дні картки на відповідні товари не можна було реалізувати. Прикладом такого підходу є ситуація із забезпеченням м'ясом узимку 1941—1942 рр. Нестача м'ясних запасів змусила владу оголосити, що м'ясо за картками можна буде придбати від 15 до 28 лютого за картками, виданими протягом 15—21 лютого 1942 р. Усі м'ясні картки, видані раніше, які не вдалося «отоварити», ставали недійсними³³.

Поступово продовольча криза посилювалася. Хронічне недоїдання мешканців міст ставало повсякденністю, тому у жовтні 1943 р. було запроваджено нижчі норми споживання, про що повідомила «Gazeta Lwowska» у випуску від 22 вересня 1943 р.³⁴

Загальні харчові норми не поширювалися на етнічних німців, через що розподіл харчів перетворився на ще один спосіб нагадати місцевому населенню про його підневільний статус. Прикладом такого підходу є розпорядження від 1 жовтня 1943 р., згідно з яким усіх споживачів у Львові поділили на дві категорії — «звичайних» та упривілейованих. До останніх належали працівники державних закладів, ті, хто виконував роботу в інтересах Райху, службовці окупаційної адміністрації та члени родин усіх цих категорій³⁵. Після нововведень місячний раціон для «звичайного» громадянина дорослого віку мав виглядати так: 9000 грамів хліба, 125 грамів кави, 300 грамів цукру, 500 грамів мармеладу, до 400 грамів молока. Хліб міг бути замінений мукою — її норма складала 750 грамів на дорослого в місяць та 3375 грамів на дитину³⁶. Привілейовані споживачі отримували ще додатково 500 грамів м'яса на дорослого або 400 грамів на дитину, жирів — 500 і 250 грамів, картоплі — 200 і 50 кілограмів відповідно³⁷.

Як реакція на незграбність офіційної системи забезпечення у Львові з'явилася стихійна торгівля. Ринки стали для більшості

³² Hryciuk G. *Polacy we Lwowie. 1939 — 1944. Życie codzienne.* — Warszawa: «Książka i Wiedza», 2000. — S. 121.

³³ *Gazeta Lwowska.* — 1942. — 12 lutego — S. 4

³⁴ *Ibidem.* — 22 września — S. 4.

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Ibidem.* — 1943. — 22 września — S. 4.

³⁷ *Ibidem.*

Anordnung Nr. 28

Bis auf Widerruf setzt ich innerhalb des Stadtgebietes Lemberg nachstehende Höchstpreise für Obst- und Gemüse fest!

Bezeichnung der Ware	Erzeugerpreis:	Verbraucherpreis:
1. Weisskohl-Ferbat	100 kg bis 16,-21	1 kg bis 0,25 Zl.
2. Rotkohl	" " 18,-	" " 0,30
3. Wirsingkohl	" " 18,-	" " 0,30
4. Rote Rüben aus dem	" " 20,-	" " 0,25
5. Mohren ohne Laub	" " 23,-	" " 0,30
6. Meerrettich aus dem	" " 54,-	" " 0,70
7. Rettich grosse	" " 50,-	" " 0,65
8. Kohlrabi aus dem	" " 35,-	" " 0,70
9. Gurken/Feldsalat	" " 15,-	" " 0,20
10. Einbeleggurken	" " 25,-	" " 0,35
11. Tomaten Fremdländ rot	" " 44,-	" " 0,60
12. " grün	" " 30,-	" " 0,40
13. Pflüßbohnen	" " 45,-	" " 0,60
14. Erbsenschoten	" " 50,-	" " 0,65
15. Buschbohnergrün	" " 44,-	" " 0,60
16. " wachst	" " 44,-	" " 0,60
17. Stangenbohnen	" " 50,-	" " 0,65
18. Knoblauch	" " 65,-	" " 1,00
19. Zwiebel-ausgerent	" " 30,-	" " 0,40
20. Porree	" " 54,-	" " 0,70
21. Petersilie	100 kg bis 16,-	1 Bund 0,10
22. Radieschen	100 kg bis 16,-	1 Bund 0,15
23. Schnittlauch	100 Bund 7,-	1 Bund 0,10
24. Kürbis	100 kg bis 16,-	1 kg bis 0,20
25. Frühkartoffeln	" " 29,-	" " 0,30
26. Aepfel im ganzen St.	" " 80,-	" " 1,-
27. Aepfel II. Qualit.	" " 74,-	" " 0,85
28. Kochapfel	" " 38,-	" " 0,50
29. Birnen (mit weissen Kern)	" " 80,-	" " 1,-
30. Birnen II. Qualit.	" " 65,-	" " 0,80
31. Brombeeren rotweiss	" " 80,-	" " 1,-
32. Brombeeren weiss	" " 50,-	" " 0,65
33. Pfauen-äpfel	" " 90,-	" " 1,20
34. Preiselbeeren	" " 80,-	" " 1,-
35. Stachelbeere	" " 150,-	" " 1,90
36. Pflaechen	" " 85,-	" " 1,10
37. Pflaechen anderer Art	" " 65,-	" " 0,85

Verkaufende Preise treten mit sofortiger Wirkung in Kraft. Sie dürfen nicht unterschritten, noch aber überschritten werden. Diese Preise gelten mit einer Ausnahme mit vollständiger Preisrückzahlung wieder aus. Handelsreisende dürfen ohne Genehmigung werden bis 5.000 Zl. in Höchstbeträgen bis zu 5 Minuten lang besorgen.

Der Stadthauptmann KUJATH

Розпорядок ч. 28

Установлюю аж до відкликання такі максимальні ціни для продажів овочів і фруктів в обсязі міста Львова.

Описание товара	Нормальная цена в продуктах	Максимальная цена продажи
1. Капуста белая осенняя	100 кг до 16,-	1 кг до 0,25 Зл.
2. Капуста черная	" " 18,-	" " 0,30
3. Капуста красная	" " 18,-	" " 0,30
4. Буряк белый	" " 20,-	" " 0,25
5. Морковь без листьев	" " 23,-	" " 0,30
6. Хрен без листьев	" " 54,-	" " 0,70
7. Редиска белая	" " 50,-	" " 0,65
8. Капуста без листьев	" " 55,-	" " 0,70
9. Огурцы свежие	" " 15,-	" " 0,20
10. " консервированные	" " 25,-	" " 0,35
11. Помидоры свежие	" " 44,-	" " 0,60
12. " консервированные	" " 30,-	" " 0,40
13. Фасоль "зеленая"	" " 45,-	" " 0,60
14. Горох стручковый	" " 50,-	" " 0,65
15. Фасоль стручковая	" " 44,-	" " 0,60
16. " консервированная	" " 44,-	" " 0,60
17. Фасоль чечевичная	" " 50,-	" " 0,65
18. Чечевица	" " 65,-	" " 1,00
19. Шпатель картофельный	" " 30,-	" " 0,40
20. Порей	" " 54,-	" " 0,70
21. Петрушка	100 кг до 16,-	1 пучок 0,10
22. Редис белый	100 кг до 16,-	1 пучок 0,15
23. Трехлопастный	100 кг до 16,-	1 пучок 0,10
24. Тыква	100 кг до 16,-	1 кг до 0,20
25. Картофель молодой	" " 29,-	" " 0,30
26. Яблоки I сорта	" " 80,-	" " 1,-
27. Яблоки II сорта	" " 74,-	" " 0,85
28. Яблоки для варенья	" " 38,-	" " 0,50
29. Груши I сорта	" " 80,-	" " 1,-
30. Груши II сорта	" " 65,-	" " 0,80
31. Смородина красная	" " 80,-	" " 1,-
32. Смородина белая	" " 50,-	" " 0,65
33. Смородина черная	" " 90,-	" " 1,20
34. Крыжовник	" " 80,-	" " 1,-
35. Смородина красная	" " 150,-	" " 1,90
36. Шпатель	" " 85,-	" " 1,10
37. Смородина другой сорт	" " 65,-	" " 0,85

Копийные цены являются нормальными в городе. Цены не должны превышать установленных. Цены могут быть снижены, но не должны превышать установленных. Цены могут быть повышены, но не должны превышать установленных. Цены могут быть снижены, но не должны превышать установленных.

Der Stadthauptmann KUJATH

Zarządzenie Nr. 28

Ustalam do odwołania następujące ceny maksymalne dla sprzedaży owoców i jarzyn w obrębie miasta Lwowa.

Oznaczenie towaru	Normalna cena w produktach	Maksymalna cena sprzedaży
1. Kapusta biała jesień	100 kg do 16,-21	1 kg do 0,25 Zl.
2. Kapusta czarna	" " 18,-	" " 0,30
3. Kapusta czerwona	" " 18,-	" " 0,30
4. Burak czerwony bez liści	" " 20,-	" " 0,25
5. Marchew bez liści	" " 23,-	" " 0,30
6. Chren bez liści	" " 54,-	" " 0,70
7. Rzediszowa dąca	" " 50,-	" " 0,65
8. Kalafior bez liści	" " 55,-	" " 0,70
9. Ogórki gruntowe	" " 15,-	" " 0,20
10. Ogórki konserwowe	" " 25,-	" " 0,35
11. Pomidory świeże	" " 44,-	" " 0,60
12. " konserwowe	" " 30,-	" " 0,40
13. Fasola "zielona"	" " 45,-	" " 0,60
14. Groch strączkowy	" " 50,-	" " 0,65
15. Fasola zielona strączkowa	" " 44,-	" " 0,60
16. Fasola zielona strączkowa	" " 44,-	" " 0,60
17. Fasola cieciszowa	" " 50,-	" " 0,65
18. Cieciszka	" " 65,-	" " 1,00
19. Cebula dojrzala zasma	" " 30,-	" " 0,40
20. Porcy	" " 54,-	" " 0,70
21. Pietruszka	100 kg do 16,-	1 wiązka 0,10
22. Rzediszowa	100 kg do 16,-	1 wiązka 0,15
23. Szalotka	100 wiązka 7,-	1 wiązka 0,10
24. Dynia	100 kg do 16,-	1 kg do 0,20
25. Kartole młode	" " 29,-	" " 0,30
26. Jabłka I sortu, bez liści	" " 80,-	" " 1,-
27. Jabłka II sortu	" " 74,-	" " 0,85
28. Jabłka do kompotów	" " 38,-	" " 0,50
29. Grusze I sortu, bez liści	" " 80,-	" " 1,-
30. Grusze II sortu	" " 65,-	" " 0,80
31. Ożynki ogrodowe	" " 80,-	" " 1,-
32. Ożynki lesne	" " 50,-	" " 0,65
33. Śliweki węgierskie	" " 80,-	" " 1,-
34. Brzoźdki	" " 80,-	" " 1,-
35. Grzyby prawdziwe	" " 150,-	" " 1,90
36. Grzyby kurki	" " 85,-	" " 1,10
37. Grzyby innego rodzaju	" " 65,-	" " 0,85

Wskazywane ceny są cenami normalnymi w mieście. Ceny nie mogą być podwyższone, ani też obniżone. Ceny mogą być obniżone, ale nie mogą być podwyższone. Ceny mogą być podwyższone, ale nie mogą być obniżone.

Der Stadthauptmann KUJATH

Rozporządzenia pro ustanowlenня максимальних ціл на харчі. Недатоване.

Львів'ян основним місцем, де можна було купити харчі. Втім, окупаційна влада намагалася контролювати їхню роботу, зокрема, обмежувати допустиму верхню межу ціни на товари. Наприкінці вересня окремим розпорядженням було встановлено ціни, які оголошувалися можливим максимумом для всіх торговельних місць у Львові. Встановлення вищих ціл каралося штрафом до 5000 злотих та закриттям пункту торгівлі на тримісячний термін³⁸.

Та навіть за наявності довозу харчів з-поза Львова та «чорного ринку» продовольча ситуація залишалася настільки незадовільною, що в лютому 1942 р. влада розпорядилася обробити під вирощування продовольчих культур усі вільні земельні площі у місті, а ті ділянки, які перебували у власності міста, передати у відання Міського управління харчування³⁹.

³⁸ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 219. — S. 23.

³⁹ Gazeta Lwowska. — 1942. — 10 lutego — S. 4.

<p>Betr.: Einführung der Zloty-Währung</p> <p>Im Stadtgebiet Lemberg sind ab 15. Sept. 1941 folgende Rubel-Umtauschstellen eingerichtet:</p> <p>Emissionsbank Kołomyjskagasse 11 Zentralbank Jagiellońskagasse 2 Pulocki-Strasse 58</p> <p>Lwowńska Bogusławska — Cerkowagasse 2 Kłeparski — Warszawskagasse 54 Zimierini — Wulynskagasse 2 Nowy Lwow — „Włosa Szlachy“ 34</p> <p>Kommunalebank der Stadt Lemberg: Lyczakowska-Strasse 67 Lyczakowska-Strasse 165 Kochanowski-Strasse 30 Jacka-Strasse 7 Sophie-Strasse 11 Kadziśka-Strasse 3 Winiowietzkob-Strasse 3 Dmitri-Borkowski-Str. 5 Hrodetska-Strasse 65 Zolotiwka-Strasse 165 Tikarowski-Strasse 61 Walowa-Strasse 9</p> <p>Umtauschstellen für Juden: Kommunalebank der Stadt Lemberg: Beretinska-Strasse 2 Słoneczna-Strasse 28 Zamaratynowska-Str. 45 Zolotiwka-Strasse 75</p> <p>Lemberg, den 8. September 1941.</p> <p>EMISSIENBANK</p>	<p>Відн. впровадження золотової валюти</p> <p>В області м. Львова від 15 вересня 1941 запроваджено наступні станції для виміни рублів:</p> <p>Банк Емісійний Костюшка 11 Центро-Банк Ягеллонська 2 Потоцького 58</p> <p>Львівська Богуславська — Церковна 2 Клепарів — Варшавська 54 Землеміні — Вулиця 2 Новий Львів — „Вілоша Шлях“ 34</p> <p>Комунальний Банк міста Львова: Личаківська 67 Личаківська 165 Кохановського 30 Яка 7 Софі 11 Кадзишка 3 Вінювєтєвїч 3 Дмитр Бороковїч 5 Городська 65 Жовтєвська 165 Токєрєвського 61 Валова 9</p> <p>Контори виміни для жидів: Комунальний Банк міста Львова: Беретинська 2 Сонєчна 28 Замєратїнєвська 45 Жовтєвська 75</p> <p>Львів, ден 8 вересня 1941.</p> <p>EMISIJNY BANK</p>	<p>Dot.: wprowadzenia waluty zlotowej</p> <p>W m. Lwowie zostały uruchomione z dniem 15 września 1941 nast. placówki wymiany rubli:</p> <p>Bank Emisyjny Kołomyżki 11 Centralbank Jagiellońska 2 Potockiego 58</p> <p>Lwowńska — Łotiska 17 Bogusławska — Cerkwiana 2 Kłeparski — Warszawska 54 Zimierini — Wulynska 2 Nowy Lwow — „Włosa Szlachy“ 34</p> <p>Bank Komunalny miasta Lwowa: Lyczakowska 67 Lyczakowska 165 Kochanowskiego 30 Jacka 7 Zofi 11 Kadziśka 3 Winiowietlich 3 Dmitri Borkowski 5 Grodzka 65 Zolotiwka 165 Tokarzewskiego 61 Walowa 9</p> <p>Wymiary dla żydów: Bank Komunalny miasta Lwowa: Beretynska 2 Słoneczna 28 Zamaratynowska 45 Zolotiwka 75</p> <p>Lwów, dnia 8 września 1941.</p> <p>BANK EMISYJNY</p>
--	---	---

*Розпорядження про запровадження злого як єдиної валюти.
8 вересня 1941 р.*

Місто відчувало також гостру потребу у непродовольчих товарах, передусім в одязі. Осередками торгівлі непродовольчими товарами стали комісійні магазини. Окремим розпорядженням власників комісійних магазинів зобов'язали вести докладну бухгалтерію, куди вносити номер товару, дату прийняття, прізвище власника, ціну власника та реальну ціну розрахунку⁴⁰.

Грошовий обіг

Від 8 вересня 1941 р. як грошову одиницю для розрахунків запроваджено злотий. Оскільки населення за інерцією використовувало радянські рублі, влада організувала кілька пунктів обміну, де можна було обміняти рублі на злоті, причому для євреїв встановлювалися окремі пункти обміну⁴¹. Обмінний курс було встановлено як «один до одного». Відповідне оголошення перебуває у тісному зв'язку з розпорядженням від 25 серпня 1941 р., яким повідомлялося про поширення злого як грошової одиниці на територію Дистрикту Галичина. Злотий вводився в номіналах 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 500, завдання емісії покладалося на польський емісійний банк. Для дрібних розрахунків дозволялося користува-

⁴⁰ *Gazeta Lwowska. — 1941. — 7 października. — S. 4.*

⁴² *AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 219. — S. 12.*

тися монетами номіналом 1 і 2 копійки, які розцінювалися як заміна монет номіналом 1 і 2 гроші⁴².

Організація побуту в місті

Значну увагу німецькі окупанти приділили упорядкуванню життя Львова після відступу радянських військ. Розпорядженням від 17 вересня 1941 р. дозволялося наклеювати оголошення тільки на стовпах і спеціальних таблицях, натомість заборонялося наліплювати на стінах будинків та огорожах. Порухення розпорядження тягнуло за собою штраф до 1000 злотих або арешт строком до 3 місяців⁴³. Окремим розпорядженням власників будинків та підприємств зобов'язували утримувати в чистоті споруди, які перебували у їхній власності, та прилеглу територію, не допускати туди бродячих тварин, дбати про вчасне збивання бурульок узимку. Порухення цього розпорядження каралося штрафом у розмірі до 5000 злотих; у разі неспроможності оплатити штраф винний підлягав арешту до трьох тижнів⁴⁴.

У вересні 1941 р. відкрилися міські лікарні та школи. 1 вересня 1941 р. розпочала працювати 1-ша міська лікарня внутрішніх хвороб⁴⁵, а 5 вересня 1941 р. розпочалися записи до середніх шкіл Львова. Записи проводилися в школах за місцем проживання майбутніх учнів за умови пред'явлення метрики, свідоцтва про щеплення від віспи, останнього річного свідоцтва зі школи (якщо йшлося не про першокласника) та посвідчення особи батьків або опікунів⁴⁶.

Спеціальним розпорядженням було упорядковано час роботи крамниць та інших закладів. Оголошенням від 25 вересня 1941 р. встановлювалося, що крамниці повинні працювати від 8 години ранку до 19 години вечора, ресторани, кав'ярні і подібні заклади повинні закриватися перед поліційною годиною, перукарні та косметичні салони — о 20 годині. Кіоски мали працювати від 7 до 20 години, молочні крамниці — від 7 до 11 години ранку, фотографічні майстерні — від 11 до 16 у святкові дні, квіткові крамни-

⁴² AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 222. — S. 1.

⁴³ Ibidem. — Spr. 219. — S. 23.

⁴⁴ Gazeta Lwowska. — 1941. — 3 września — S. 4.

⁴⁵ Ibidem. — 4 września — S. 4.

⁴⁶ Ibidem. — 5 września — S. 4.

ці — аналогічно щодня. Також у дообідній час працювали ринки — влітку від 6 до 14 години, взимку — від 7 до 14⁴⁷.

У червні 1943 р. оголошено про правила підключення до міської газової мережі. Згідно з розпорядженням, підключення до газової мережі міг здійснювати тільки зареєстрований в органах влади фахівець за погодженням з центральною газосхемою міста. Самовільне встановлення обладнання каралося штрафом розміром 1000 злотих⁴⁸. Ще від вересня 1941 р. усі, хто володів будь-яким транспортним засобом, були зобов'язані отримати у відповідному управлінні так звану «їздову карту», за ведення якої відповідали одночасно власник транспортного засобу та держслужбовець управління. Будь-які записи в книзі мав право робити тільки службовець, а відсутність книги каралося штрафом розміром у 1000 злотих⁴⁹.

Зовнішнє «онімечення» міста мало демонструвати впевненість окупантів у власних силах та засвідчити успіхи у боротьбі з радянською владою. 14 серпня 1941 р. староста розпорядився зняти і знищити всю радянську символіку на вулицях міста, у тому числі розташовану на приватних будинках. Розпорядження мало бути виконане протягом трьох днів з моменту його появи⁵⁰. 20 серпня наказано усі написи на крамницях та установах виконати німецькою мовою шрифтом «антиква», паралельно подати переклад українською та польською мовами⁵¹. Повна заміна символіки та запровадження німецькомовних вивісок мала постійно нагадувати мешканцям про контроль окупантів над містом.

Ще одним характерним явищем того часу стали навчальні стрільби. Обов'язковим елементом проведення таких стрільб було оголошення про них у газеті. В оголошення зазначалась територія, на якій проводяться стрільби, час їх проведення; по означеній території заборонялося пересуватися. Такі оголошення з'являлися у лютому 1943 р.⁵² та в листопаді того ж року⁵³.

⁴⁷ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 219. — S. 24.

⁴⁸ Ibidem. — S. 18.

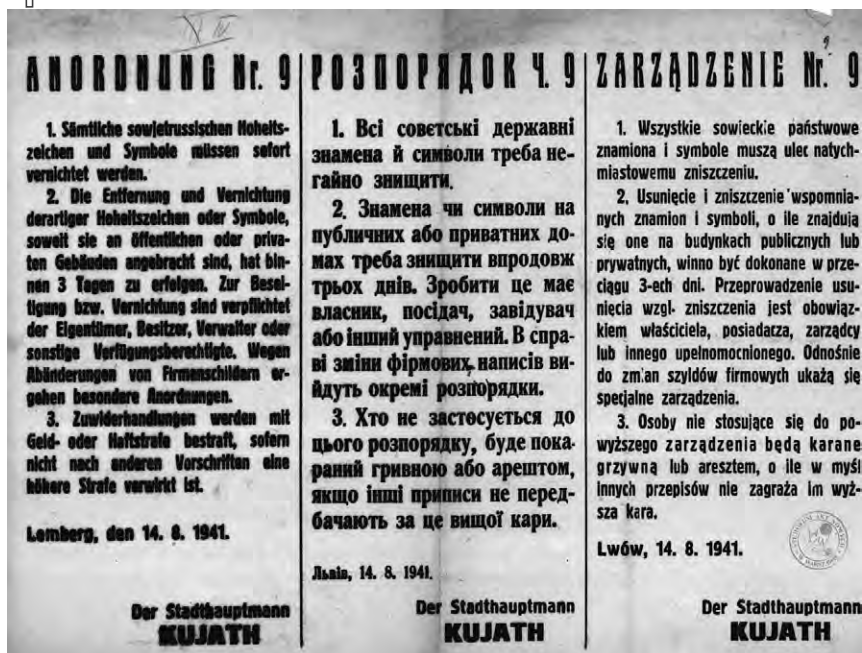
⁴⁹ Ibidem. — Spr. 222. — S. 3.

⁵⁰ Ibidem. — Spr. 219. — S. 9.

⁵¹ Ibidem. — S. 11.

⁵² Gazeta Lwowska. — 1943 — 3 lutego. — S. 4.

⁵³ Ibidem — 5 listopada. — S. 4.



Розпорядження про негайне знищення всіх радянських вивісок та написів і заміну їх німецькими. 14 серпня 1941 р.

Попередження епідемії

Окремою проблемою залишалася медичне забезпечення, зокрема через те, що в умовах війни зростала небезпека поширення інфекційних захворювань. Джерелом поширення інфекцій могло стати гетто, де на обмеженій території була сконцентрована велика кількість людей, що не мали змоги утримувати достатній рівень гігієни або отримувати медичну допомогу. До найнебезпечніших хвороб в тодішніх умовах належали віспа, тиф, туберкульоз, дизентерія. Щоб уникнути епідемії, які, без сумніву, зачепили б і особовий склад окупаційної адміністрації, і війська, які проходили через Львів, окупаційна влада подбала про протидію деяким з цих захворювань. Зокрема, у червні—липні 1942 р. у Львові було проведено загальне щеплення проти віспи, якому підлягали діти 1935 та 1941 років народження, а також усі ті, хто не був щеплений

Der Stadtluftwart in Lemberg
als Leiter der Luftschutzwarte

MERKBLATT

für Luftschutzwärter und Hausbesitzer oder deren Vertreter.

Die Luftschutzwärter und die Hausbesitzer oder deren Vertreter sind dafür verantwortlich, dass der Schutz der Hausbewohner gegen Luftangriffe soweit wie möglich gewährleistet wird. Dazu wird nachfolgendes angeordnet:

- In allen Selbstschutzgruppen ist die beschriebene Herangehensweise von selbständigen Luftschutzwarten sofort durchzuführen. Es sind möglichst Kollernetze zu verwenden. Diese Kollernetze sind — ohne Rücksicht darauf, welches Zweckes sie 2. Zi. dienen — sofort zu räumen, gegen Spätkriegsabweichungen und in unzulässigen Überreitungen mit Stützgeleitern und Nichtgeleitern auszugestalten.
- Soll geeignete Kollernetze nicht vorhanden, hat der Luftschutzwart, gemeinsam mit dem Hausbesitzer oder dessen Vertreter, dafür Sorge zu tragen, dass die Hausbewohner in einem benutzbaren Luftschutzhause Schutz finden.
- Ist es in einzelnen Fällen unmöglich, geeignete Kollernetze zu eigenen oder zu beschaffen, Grundstücke für Luftschutzzwecke anzudecken, so machen, dass in beidseitig ein oberer gelegener Raum als Luftschutzraum vorzuziehen und gegen Spätkrieg zu sichern.
- In allen Fällen muss aber ein Raum abgegrenzt werden, in welchem die Einwohner im Falle eines Luftangriffes Zuflucht suchen können.
- Die Luftschutzgruppenarbeit mit Selbstschutzhilfen, Schulen, Krankenhäusern, Häusern, Stempeln und Trinkwasserwerken muss sofort abgebrochen werden.
- Für alle amtschützlichen Bestellungen ist Sorge zu tragen, dass in besonderer Beschleunigung von Einwohnern in ihren Häusern anzufragen notwendig.

Es wird an jedem Luftschutzwart zur Pflicht gemacht, sich während eines Luftangriffes des Öffnen persönlich davon zu überzeugen, ob im Hause ein Brand ausgebrochen ist.

Vorstände Anmerkungen sind gewissenhaft durchzuführen und werden von Zeit zu Zeit stichprobeweise überprüft. Bei Nichterhaltung werden die Verantwortlichen bestraft.

Lemberg, den 1. Juli 1942.

DER STADTLUFTWART
Dr. HÖLLER

Штабтвахтман у Львові
як керівника авіаційної оборони

ВНАЗІВНИ

для керівників протилежної оборони і власників домів або їхніх заступників.

Керівники протилежної оборони і власники домів або їхні заступники відповідальні за те, щоб мешканцям дому забезпечити по змові найкращу охорону перед летющими навалинами. В тім цілі заборядується:

- В усіх приміщеннях, котихорими налівають кутів і пралекте доповільні створення. За ними вивантаж в певну чергу планувати поновлення. Ці приміщення повинні налівають, особливо опорожнювати — без перерв, і при цьому знову вимир окупувати, — засилити їх перед навалинами та в тих приміщеннях зрештять вживати до безпеки і інтенсивності охорони.
- Лінійні виміри, інші типи навалини, та виміри, проти-акумулятивні обстріли має облікувати з виваженою домою або його заступником відповідати про забезпечення охорони мешканців цього дому в суворому виконанні заборони.
- Вони в приміщенні повинні виконувати індуктивні виміри і виміри вимірювати у відповідній або в суворому домі, такі трохи правити між, рівно з можливістю поновлення на рівненість екстремних організаційних об'єктів та забезпечити його знову відновлення.
- В кожному випадку мусить бути знаменні мери, в яких повинні матеріяльно опорожнити в разі навалу.
- Настільки треба зважувати для скорочення всіх необхідних матеріял, посуду, цукру, солі, мастила, жиру, злати постоли на шарику воді.
- На місцях, білях про виміру залучує перод навалини в тім цілі треба, в які, домі безпечною приготування постоли в кімнату приміщення біля до виміру.

Обов'язок кожного керівника протилежної оборони дому в стані навалу змалює особисто проінформувати, чи в домі не відбула полова.

Повні заборони налівають своєю виконати а від часу до часу буде передавати провібра.

За невиконання цих заборонень, діючих осіб покарать.

Львів, ден 1. Іюль 1942.

Штабтвахтман у Львові
Dr. HÖLLER

Stadtluftwartin im Lwow
als Leiterin der Luftschutzwarte

WSKAZÓWKI

dla kierowniczek ochrony przeciwlotniczej domów, właścicielek mieszkań lub ich zastępczyń.

Kierowniczki ochrony przeciwlotniczej biernej domów i właścicielki mieszkań są odpowiedzialne za doprowadzenie do zabezpieczenia mieszkańców domu możliwie skutecznej ochrony przed "niekannymi" nawałkami. W tym celu wydaje się następujące zalecenia:

- We wszystkich realiach stajowczych dla siebie samej i pomieszczeniach ochrony przeciwlotniczej biernej należy być przygotowanymi na przygotowanie w przyszłości zabieg pomieszczenia przeciwk. Te pomieszczenia planujemy, bez względu na to, jakich celów one obecnie służą, winny być natychmiast opuszczone, zabezpieczone przeciw odłamkom, naprawione w stosownym zakresie do czasu, w razie potrzeby i w trybie natychmiastowego siedzenia.
- Gdy opuszczenia pomieszczeń planujemy w pewnej porze, trzeba kierowniczkę ochrony przeciwlotniczej wyczerpać i właściwym reżimem wyłączać jego zastępczy wami starsze niż w zabezpieczeniu schowiska dla mieszkańców tej realności w zależności planujemy schowanie.
- Jedeli w pomieszczeniu wybuchła eksplozja się mieszkaniem odpowiednio przygotowanie tak we własnym lub najbliżej położonym domu, pomieszczeniu planujemy, wtedy należy przewieźć zastępczy jakiej najbliżej położone pomieszczenie i zabezpieczyć je przed odłamkami.
- W każdym jednak razie musi być bezwzględnie przygotowanie pomieszczenie, w którym w razie natychmiastowej eksplozji się schowuje.
- Szczególnie winny być natychmiast wypróżniony w materijalną i materijalną (pościółki), szlafki, bryony, idylki, żony i inne rzeczy w kierunku przygotowania do wody do życia.
- Należy powstrzymać się od zbierania i przechowywania przedmiotów. W tym celu prosi się kierowniczkę o odpowiednie przygotowanie we wszystkich domach odpowiedniości biernej planów do życia.

Obowiązek każdego kierownika kierowniczki ochrony przeciwlotniczej domu jest poddania natychmiast osobista kontrola, czy / dom nie wyczuł pożaru.

Powinny zarządzenia należy sumiennie przeprowadzić i od czasu do czasu przekazywać kontrolowanie.

W razie niezaakceptowania się do powyższych zarządzeń będą odpowiedzialnie osoby karane.

Lwów, dnia 1. Iulja 1942.

Stadtluftwartin im Lwow
Dr. HÖLLER

Інформація для керівників авіаційної оборони. 1 липня 1942 р.

до того часу⁵⁴. Повторна кампанія щеплення проти віспи була проведена у жовтні — листопаді того ж року⁵⁵.

Навесні 1943 р. старство розпорядилося про проведення вакцинації всього населення міста від черевного тифу⁵⁶, а в березні 1944 р. медичне управління старства зобов'язало мешканців міста повідомляти про всі випадки захворювань на туберкульоз та смерті від цієї хвороби, а також регулярно проходити обстеження⁵⁷.

На той час інфекційні хвороби, особливо тиф, став основною причиною високої смертності у таборах військовополонених. Оскільки один з цих таборів розташовувався у центрі Львова на Цитаделі, існувала велика загроза поширення тифу у місті — через охоронців табору та працівників допоміжних організацій, які намагалися підготувати в'язнів табору. Тому не виключено, що,

⁵⁴ *Gazeta Lwowska.* — 1942. — 22 maja. — S. 4.

⁵⁵ *Ibidem.* — 1 października. — S. 4.

⁵⁶ *Ibidem.* — 1943. — 20 kwietnia. — S. 4.

⁵⁷ *Ibidem.* — 1944. — 17 marca. — S. 4.

хоча в текстах оголошень про це не згадується, кампанія вакцинації була заходом для попередження епідемії.

Додатковим запобіжним заходом проти можливого спалаху епідемій була кампанія з винищення щурів, проведена на початку травня 1942 р. До 6 травня 1942 р. усі власники будь-яких приміщень мали їх упорядкувати, прибрати, почистити смітники та місця збору нечистот. 7 травня усі мали розкласти у місцях, де раніше були помічені щурі, заздалегідь приготовану отруту⁵⁸.

Попередження авіаційних нальотів

Постійною проблемою у місті була загроза авіанальотів. Перше розпорядження з приводу можливих авіаційних нальотів з'явилося вже 1 липня 1941 р. Ним наказувалося негайно облаштувати бомбосховища або інші укриття для кожного будинку. Бомбосховища мали бути забезпечені освітленням та вентиляційними щілинами⁵⁹.

11 грудня 1941 р. міська влада розпорядилася затемнювати місто протягом цілої ночі, причому відповідальність за належне затемнення окремо взятої споруди несли її власники, які у разі недостатньо щільного затемнення були повинні сплатити штраф у розмірі до 1000 злотих⁶⁰. Тотальне знесвітлення міста спровокувало дорожньо-транспортні пригоди, тому розпорядженням від 7 лютого 1942 р. було скасовано затемнення для міського транспорту. Але між 22 годиною вечора і 6 годиною ранку затемнення залишалося обов'язковим⁶¹.

Від 1 жовтня 1942 р. мешканці були зобов'язані затемнювати місто щоденно від заходу до сходу сонця, відповідальними за що оголошувалися власники приміщень. Непідпорядкування наказові тягнуло за собою штраф у розмірі до 1000 злотих або ув'язнення⁶².

6 жовтня 1941 р. львів'ян проінформували про порядок оголошення повітряної тривоги. У разі тривоги населення було зобов'язане негайно сховатися в укриттях⁶³. 10 серпня 1941 р.

⁵⁸ *Gazeta Lwowska*. — 1945. — 22 kwietnia. — S. 4.

⁵⁹ *AAN*. — *Zesp.* 540/1. — *Spr.* 220. — S. 7.

⁶⁰ *Gazeta Lwowska*. — 1941. — 11 grudnia. S. 4.

⁶¹ *Ibidem*. — 1942. — 7 lutego. — S. 4.

⁶² *AAN*. — *Zesp.* 540/1. — *Spr.* 219. — S. 26.

⁶³ *Ibidem*. — S. 27.

<p>15. <i>Nov. 18. 42</i> <i>if diese Beschilderung nicht zu sehen war, bitte sofortige Meldung an die M. P.</i></p> <p>ACHTUNG! ACHTUNG!</p> <p>Obdachlose durch Fliegerangriff</p> <p>Sofortige Notunterkunft — Verpflegung Befreiung und Beratung</p> <p>In allen Fürsorge- und Schadenfragen voranzusetzen!</p> <p>FÜR DEUTSCHE UND VERBUNDENE die Auffangstelle der Quartierabteilung beim Wohnungsamt, Wehrmachtstrasse 26 oder die Auffangstelle in der Deutschen Volksschule Nr. 3, Breitgasse 18</p> <p>FÜR UKRAINER UND POLEN die Auffangstelle vom nächsten Polizeikommissariat.</p> <p>Personal-Ausweis und Dokumente mitbringen!</p> <p>DER STADTHAUPTMANN in Lemberg gez. Dr. HÖLLER</p>	<p>УВАГА!</p> <p>Всі, що в наслідок НАЛЕТІВ стратили дах над головою</p> <p>негайно одержують приміщення — харчі — вказівки та поради в справах опіки і шкід:</p> <p>Для Німців та союзників збірний місцевий мешканцевий відділ в митлоді Уряді при Wehrmachtstrasse 26 або Німецька народна школа ч. 3, при Breitgasse 18</p> <p>Для Українців та Поляків збірний місцевий — найближчі поліцейські комісаріати.</p> <p>Особисті вказівки та документи слід принести з собою.</p> <p>Міський Староста у Львові підп. Dr. Höller</p>	<p>UWAGA! UWAGA!</p> <p>Pozbawieni dachu nad głową z powodu nalotów</p> <p>szkolenia — wyżywienia — rad i porady we wszystkich sprawach dotyczących opieki i szkód</p> <p>udziela natychmiast:</p> <p>Niemcom i sprzymierzonym miejsce zborne oddziału kwaterynkowego przy Urzędzie mieszkaniowym Wehrmachtstrasse 26 lub w niemieckiej szkole ludowej Nr. 3, Breitgasse 18.</p> <p>Ukraińcom i Polakom miejsce zborne najbliższego komisariatu policyjnego.</p> <p>Karty tożsamości i dokumenty osobiste należy przynieść ze sobą.</p> <p>Starosta miejski we Lwowie podp. Dr. Höller</p>
--	--	--

*Вказівки для тих, хто втратив житло внаслідок бомбардувань.
Кінець 1943 р.*

з'явилася інструкція щодо запобігання інфекційним хворобам у бомбосховищах — наказувалося утримувати хворих в окремо відгороджених частинах⁶⁴.

У вересні 1941 р.⁶⁵, 28 лютого 1942 р.⁶⁶ та 20 травня 1942 р.⁶⁷, проводилися тренувальні авіаційні тривоги, які мали навчити населення реагувати у разі справжнього авіанальоту. У липні 1942 р. ще раз повторено заклик серйозно ставитися до повітряної тривоги⁶⁸.

Влітку 1942 р. було оголошено місце збору для тих, хто втратив житло внаслідок авіанальоту. Німці повинні були збиратися біля будинку житлового управління або німецької народної

⁶⁴ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 220. — S. 9.

⁶⁵ Gazeta Lwowska. — 1941. — 5 września — S. 4.

⁶⁶ Ibidem. — 1942. — 28 lutego. — S. 4.

⁶⁷ Ibidem. — 3 maja. — S. 4.

⁶⁸ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 220. — S. 6.

школи, а українці та поляки — біля найближчого комісаріату поліції⁶⁹. Це ж розпорядження було підтверджене в оголошенні від 8 травня 1943 р., де також наказувалося мати при собі особисті документи та скласти акт про ушкодження житла — якщо у ньому можна ще жити. Якщо помешкання цілковито зруйноване, нове можна було отримати через житлове управління⁷⁰.

Попри те, що заходи, спрямовані на протиповітряну оборону, мали б бути прямим наслідком ситуації на фронті, кореляції між появою розпоряджень і справжньою ситуацією на фронті не спостерігається. Як видно з послідовності дат розпоряджень, усі вони з'явилися у 1942—1943 рр., тобто коли лінія фронту перебувала далеко від Львова. Останнє розпорядження такого роду датується травнем 1942 р., а реальна загроза бомбардування Львова з'явилася тільки в листопаді 1943 р., після здобуття Червоною армією Києва. Авіанальоти почалися навесні 1944 р., перед самим захопленням Львова радянськими військами.

Розквартирування окупаційних військ та адміністрації у Львові

На початку війни виникла потреба розташування військових та забезпечення армії. Військовослужбовців Вермахту інтендантура частково розміщувала у спеціально винайнятих для цього квартирах. У лютому 1942 р. було оголошено про оплату власникам таких квартир на підставі посвідчень про оренду житла. Виплата проводилася від 23 до 26 лютого 1942 р. у приміщенні квартирувальної служби Вермахту за вул. Баторія, 1⁷¹.

У 1944 р., під час відступу німецької армії, у Львові знову з'явилася велика кількість німецьких військових, яких слід було розквартирувати. Очевидно, процес був стихійним, оскільки 10 лютого 1944 р. староство видало розпорядження про те, що військовослужбовці Вермахту могли займати приміщення під помешкання тільки у разі наявності ордеру квартирного управління Головного польового командування. У разі відсутності ордеру власників жител закликали звертатися до військової жандармерії⁷².

⁶⁹ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 220. — S. 15.

⁷⁰ Ibidem. — S. 17.

⁷¹ Gazeta Lwowska. — 1942. — 18 lutego. — S. 4.

⁷² Ibidem. — 1944. — 10 lutego. — S. 4.

Іншою групою, яка гостро потребувала помешкань, були приїжджі з Райху. Щоб їх розташувати, житлове управління Львівського староства у листопаді 1942 р. оголосило про пошук вільних окремих кімнат для німців з Райху за ціною оренди 80 злотих за місяць і вище. Ті, хто мав можливість і бажання здати кімнату, мали повідомити про це житлове управління⁷³.

Переслідування євреїв

Невідомим елементом окупаційної німецької політики на всіх захоплених Третім Райхом територіях було переслідування єврейського населення.

Перше розпорядження щодо євреїв з'явилося 5 вересня 1941 р. Згідно з ним, євреям забороняли покидати місце проживання і переселятися в інший населений пункт, окрім випадків, продиктованих потребами виробництва. Порушникам загрожував штраф у розмірі до 1000 злотих або ув'язнення терміном до трьох місяців, в окремих випадках — вислання в трудовий табір⁷⁴.

Розпорядженням від 12 вересня 1941 р. євреям заборонялося бувати на ринках між 6 і 12 годинами, а робити покупки дозволялося тільки між 12 і 14 годинами, тобто в останні дві години роботи ринку. Порушення цієї норми тягнула за собою штраф у розмірі до 1000 злотих⁷⁵.

Про створення гетто* у Львові було оголошено у листопаді 1941 р. Згідно з цим розпорядженням, єврейській раді належало скласти списки усіх євреїв, які проживали у Львові, та подати їх у житлове управління Львова. Ті євреї, які мешкали поза межами гетто, мали туди переселитися, залишивши свої житла в порядку, а ті українці та поляки, які мешкали в межах гетто, мали виселитися до 14 грудня 1941 р.⁷⁶ Переселяючись, вони могли забрати з собою майно; євреям це було заборонено⁷⁷. Наприкінці листопада розпорядження було уточнене: дільниці міста, відведені

⁷³ *Gazeta Lwowska*. — 1942. — 1 listopada. — S. 4.

⁷⁴ *Ibidem*. — 1941. — 22 września — S. 4.

⁷⁵ *AAN*. — *Zesp.* 540/1. — *Spr.* 219. — S. 15.

* Під гетто відводились територія, що займала ділянки Замарстинова і Клепарова, відокремлена з півдня залізничним насипом, зі сходу — вулицею Замарстинівською, із заходу — вул. Варшавською, а з півночі — берегом р. Полтва.

⁷⁶ *AAN*. — *Zesp.* 540/1. — *Spr.* 219. — S. 29.

⁷⁷ *Ibidem*. — S. 9.

під гетто, мали бути звільнені від місцевого несврейського населення не пізніше 14 грудня 1941 р., усі підприємства і виробництва переносилися в інші райони міста⁷⁸.

Особи, які через особливості організації транспортного сполучення в місті мусили, добираючись на роботу, регулярно перетинати межу гетто, були зобов'язані отримати відповідне посвідчення. Ці документи видавалися у житловому управлінні старостинського уряду⁷⁹.

Після переселення євреїв з усіх районів міста у гетто постало питання їхнього забезпечення. Згідно з розпорядженням від січня 1942 р. для них запровадили спеціальні харчові картки, які видавали у відповідному управлінні на вулиці Фруктовій 9—19 січня між 9 і 13 годиною, причому тільки особисто⁸⁰. На майбутнє усі євреї мали зареєструватися у домоуправлінні своїх житлових будинків у межах гетто⁸¹.

У березні порядок видачі харчових карток для євреїв було ускладнено: з'явилася вимога заповнити два формуляри, куди вписувалися всі дані про мешканців будинку. Картки могли отримати тільки ті, хто був внесений у формуляр, заплативши за це 10 грошів⁸².

Тематика подальших антиєврейських розпоряджень стосувалася контактів між мешканцями гетто та рештою міста. Оголошення від 13 травня 1943 р. регулювало право євреїв на працю. Приватним підприємствам заборонялося приймати їх на роботу, а для державних запроваджувалися певні квоти на працівників-євреїв. Крім того, усі працюючі євреї були зобов'язані мати єврейську робочу картку. У разі невиконання цього наказу застосовувалося стягнення штрафу у розмірі 1000 злотих або ув'язнення на тримісячний термін⁸³.

3 червня 1943 р. спеціальним оголошенням усім мешканцям Львова строго заборонено надавати євреям будь-яку допомогу, зокрема притулок. Всі, хто зауважив євреїв поза межами гетто, мали негайно повідомити поліцію. Власники будинків та садиб несли від-

⁷⁸ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 221. — S. 4.

⁷⁹ Ibidem. — Spr. 219. — S. 29.

⁸⁰ Gazeta Lwowska. — 1942. — 8 stycznia. — S. 4.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem. — 17 marca. — S. 4.

⁸³ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 222. — S. 5.

повідальність за перебування євреїв на підлеглий їм території. Ті, хто допоміг спіймати єврея, отримували грошову винагороду⁸⁴.

З наведеного тексту видно, що оголошення дають можливість простежити особливості політики нацистів щодо населення міста Львова. Вони частково зумовлювалися тим фактом, що Львів свого часу знаходився в складі Австро-Угорської імперії, отже, на думку німців, належав до німецького культурного простору. До того ж, на відміну від Сходу України, Захід порівняно недовго перебував під контролем радянської влади, отже, його мешканців не сприймали як «большевиків», з якими належало боротися.

Управління Львовом здійснювала цивільна адміністрація, що означало встановлення порівняно м'якшого окупаційного режиму в порівнянні з, наприклад, територіями Райхскомісаріату Україна, життя в якому повністю підпорядковувалося потребам фронту. Це видно, зокрема, на прикладі покарань за порушення розпоряджень — найпоширенішими були штрафи та ув'язнення строком до трьох місяців. Тільки у двох випадках порушникам загрожувала смерть — через зберігання зброї або військового спорядження⁸⁵ та за переховування євреїв чи надання їм будь-якої допомоги⁸⁶.

Але мета окупантів, незалежно від строгості режиму, була незмінною — максимально використати наявні ресурси на користь Райху та утримувати в покорі місцеве населення, що було закономірною вимогою воєнного часу, оскільки Вермахтові, як і кожній армії в ситуації ведення бойових дій, був необхідний спокійний тил. Тому основні сили нацисти спрямували на облік усіх ресурсів, при розподілі яких пріоритет отримували представники окупаційної адміністрації та фронту.

Кампанія видачі «нерадянських» документів меншанцям міста теж переслідувала мету облікувати наявний «людський» ресурс з метою його використання в разі потреби. Крім того, запровадження різноманітних документів суттєво ускладнювало діяльність учасникам антинімецького спротиву.

⁸⁴ AAN. — Zesp. 540/1. — Spr. 222. — S. 11.

⁸⁵ Ibidem. — Spr. 217. — S. 1.

⁸⁶ Ibidem. — Spr. 222. — S. 11.

Данило Саламін

*Науковий співробітник Центру
досліджень визвольного руху*



У статті розглянуто ключову роль Української Головної Визвольної Ради у відстоюванні інтересів українського народу на міжнародній арені наприкінці Другої світової війни та початку холодної війни.

Ключові слова: Микола Лебедь, Іван Гриньох, УГВР, Німеччина, СРСР, США, Угорщина, Румунія, Польща.

Danylo Salamin

Foreign policy of UHVR (1943—1954)

The article shows the key role of Ukrainian Supreme Liberation Council in the standing on the Ukrainian people rights in the international arena at the end of World War II and early Cold War.

Key words: Mykola Lebed, Ivan Hrynyokh, UHVR, Germany, USSR, USA, Hungary, Romania, Poland.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ УГВР (1943–1954 рр.)

Зовнішня політика посідає чільне місце в загальній стратегії будь-якої держави, насамперед молодої. Необхідною передумовою здобуття позитивного становища на міжнародній арені чи зміцнення вже існуючого є активна зовнішньополітична діяльність та діюча програма державного розвитку. Передумовою здобуття незалежності є зміна міжнародно-правової ситуації, яка, своєю чергою, передбачає пошук союзників — сил, які також зацікавлені в такій зміні. Під час Другої світової війни український народ боровся за державне визнання на міжнародній арені, виступаючи геополітичною віссю у вирі боротьби багатьох конфлікуючих сторін. У зв'язку з цим заслуговують на увагу зовнішньополітичні стратегії державотворців у минулому, оскільки їх аналіз може допомогти знайти рецепт розбудови української зовнішньої політики сьогодні.

Дослідження з питань міжнародної діяльності українських національно-державних сил перебуває на початковому етапі і потребує ґрунтовнішого аналізу та вивчення документальної бази визвольного руху середини ХХ ст. Практично одразу після війни зусиллями українських емігрантів було створено багатотомний проект під назвою «Літопис УПА», що від 1973 р. видається у Торонто, а від 1995 р. ще й у Львові. Чотири томи «Літопису» присвячені діяльності УГВР¹. Вказану тему частково актуалізували Дарія Ребет², Микола Лебець³, Анатоль Камінський⁴. Велику увагу цьому питанню приділив доктор права Олександр Панченко, який зробив перші узагальнення діяльності УГВР, показав її міжна-

¹ *Літопис УПА. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1980. — Т. 8. — 319 с.; Літопис УПА. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1982. — Т. 9. — 535 с.; Літопис УПА. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. — Т. 10. — 435 с.; Літопис УПА. — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. — Т. 26. — 658 с.*

² *Ребет Д. До початків УГВР (Спогади, коментарі, рефлексії) // Сучасність. — 1986. — Ч. 7—8. — С. 173—185.*

³ *Лебець М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 117—125; Лебець М. Українська Повстанська Армія. УПА. — Мюнхен, 1986. — 236 С.*

⁴ *Камінський А. «Пролог» у холодній війні проти Москви. Продовження визвольної боротьби з-за кордону. — Гадяч, 2009. — 192 с.; Камінський А. Від насильної до мирної революції. — Нью-Йорк; Сідней; Лондон, 1996. — 143 с.*

родне значення у висвітленні української проблеми у роках Другої світової війни⁵. Нові погляди науковців відбивають книги, видані в Центрі досліджень визвольного руху. Зокрема, питання зовнішньої політики в своїх працях розкривав Володимир В'ятрович⁶. Зв'язки з угорськими та румунськими чинниками досліджували Олександр Пагіря⁷ та Іван Патриляк⁸.

Метою цієї статті є простежити зміну тактики боротьби та пошуку союзників на міжнародній арені, виходячи із важливості української проблеми в європейській геостратегії наприкінці Другої світової війни.

Концепції розвитку держави розробляло чимало представників європейської школи геополітики, яка була заснована шведським політологом Рудольфом Челленом⁹ і почала активно розвиватися в першій половині ХХ ст. У політології прийнято вживати низку термінів, зокрема, міжнародна арена розглядається науковцями як сукупність геостратегічних гравців — держав, що мають спроможність і національну волю застосовувати силу чи вплив поза своїми кордонами, мають потенціал бути геополітично неопстійними; геополітичні осі — це держави, важливість яких полягає в уразливому розташуванні, територія і ресурси яких входять в геостратегічні плани наддержав та держав-сусідів.

⁵ Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР — ГС ЗС УГВР — Середовище УГВР (документи, інформації, словник імен)*. — Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001. — 415 с.; Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада*. — Лохвиця: б. в., 2000. — 255 с.

⁶ В'ятрович В. *Рейди УПА. Теренами Чехословаччини*. — Торонто; Львів, 2001. — 204 с.; В'ятрович В. М. *Друга польсько-українська війна. 1942—1947*. — К.: Вид-дім «Кієво-Могилянська академія». — 2011. — 288 с.; *Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович*. — Т. 1. *Війна під час війни. 1942—1945*. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 792 с.

⁷ Пагіря О. *Переговори між УПА та угорською армією в контексті міжнародно-політичної ситуації в Європі у 1943 — на початку 1944 рр.* // *Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. — 2010. — Т. 20. — С. 411—426; Пагіря О. *Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та Південному Поліссі в 1943 р.* // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. — №1. — 2011. — С. 333—396.

⁸ Патриляк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — 590 с.

⁹ Челлен Р. *Государство как форма жизни*. — М.: *Российская политическая энциклопедия*, 2008. — 320 с.

Українська Радянська Соціалістична Республіка була бутафорною державою-сателітом радянської Росії. Відсутність діючого державного органу, який мав би вплив на міжнародній арені і виражав би волю українського народу, змусила Україну виступати на той час в ролі геополітичної осі. Ця роль підтверджується високим інтересом і обговорюваністю так званого «українського питання» в рамках міжнародних конференцій та договорів. Відомий американський політолог, дипломат та історик середини ХХ ст. Джордж Кеннан визнавав важливість українського питання, але наголошував на тому, що можна мати симпатії до української визвольної боротьби, але не варто брати на себе зобов'язань, оскільки це вдарить в саме серце російського імперіалізму¹⁰.

Під час Другої світової війни найважливішими гравцями на міжнародній арені виступали США, Великобританія, Німеччина, СРСР, Японія. У цій роботі розглянуто діяльність УГВР по відношенню до Польщі, Угорщини, Румунії, СРСР — країн, геополітична вісь яких пролягала через Україну, адже в той чи інший час її територія була розподілена між країнами-сусідами, які мали свої інтереси у відповідних регіонах.

Змінити ситуацію могла поява як на міжнародній арені, так і на території України сил, спроможних вести визвольну боротьбу з окупантами. Такими силами були Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія, а також представники активних довоєнних партій: Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), Української революційно-демократичної партії (УРДА), Українського національно-державного союзу (УНДС), що активізували свою діяльність наприкінці Другої світової війни, та інші¹¹.

Після ліквідації німцями 1941 р. Українського Державного Правління та арешту його керівників, зокрема прем'єр-міністра Ярослава Стецька, постала гостра необхідність створення нового верховного державного військово-політичного органу. Це мав бути

¹⁰ «X» (George F. Kennan) *The sources of Soviet conduct [Електронний ресурс] // Foreign affairs. — 1947. — Rel. 3. — Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/23331/x/the-sources-of-soviet-conduct?page=show>.*

¹¹ Мірчук П. *Революційний змаг за УССД. Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі».* — Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1987. — Т. 2. — С. 151.

підпільний революційний уряд, який взяв би на себе відповідальність за координацію спільних дій, консолідацію політичних сил, керування військом та пошук союзників.

Ідею створення такого інституту приписують відомому українському письменнику Іванові Багряному, який на той час тісно співпрацював з Йосипом Позичанюком, керівником Головного осередку пропаганди й інформаційної служби ОУН. Уже в першій половині 1943 р. тодішній крайовий провідник Західних Українських Земель і член Проводу ОУН Михайло Степаняк провів консультації на цю тему з представниками провідних передвоєнних галицьких партій — УНДО (Василем Мудрим, Зеноном Пеленським) та Українською Соціалістично-Радикальною Партією (Матвієм Стаховим), а Володимир Охримович, член революційної ОУН, — із Президентом УНР в екзилі Андрієм Лівичським. Вирішено створити новий всеукраїнський провід під назвою «Українська Головна Визвольна Рада». Все було узгоджено 21 вересня 1943 р. на зустрічі Романа Шухевича зі старшиною УГА Левом Шанковським. Згодом, на початку березня 1944 р., у Жовкві відбулося засідання Проводу ОУН(б), де утворили Підготовчу Комісію та Ініціативний Комітет, які мали підготувати перший збір УГВР. До комісії ввійшли Д. Ребет (керівник), В. Охримович, Мирослав Прокоп, а до комітету — Л. Шанковський (голова), Д. Ребет, В. Охримович, Михайло Степаняк, Ілля Сем'янчук¹².

Ініціативний Комітет вирішив створити представництво українського народу на демократичній основі, щоб якнайповніше відобразити в ньому всі існуючі на той час національні політичні сили. Як зазначив Роман Шухевич, «особливо багато уваги приділили представникам східноукраїнського громадянства, які стояли в опозиції до большевицького режиму»¹³.

13—15 липня 1944 р. неподалік сіл Сприня та Недільна Самбірського району відбувся Великий Збір УГВР. Обраний керівний склад УГВР засвідчив відмову від однопартійності. Президентом УГВР став безпартійний наддніпрянець, діяч національного руху

¹² Ребет Д. До початків УГВР (Спогади, коментарі, рефлексії) // Сучасність. — 1986. — Ч. 7—8. — С. 173.

¹³ Шухевич Р. До генези Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 10. — С. 21—33.

Кирило Осьмак, першим, другим і третім віце-президентами відповідно — В. Мудрий, Іван Гриньох, Іван Вовчук, генеральним суддею — Ярослав Біленький. Р. Шухевич обійняв посаду голови Генерального секретаріату та генерального секретаря військових справ, М. Леbedь — генерального секретаря закордонних справ, Ростислав Волошин — генерального секретаря внутрішніх справ, інші члени уряду мали бути затверджені пізніше¹⁴.

Учасники Збору заслухали три доповіді: політичну — М. Прокопа¹⁵, про міжнародне становище — М. Леbedь та доповідь Р. Шухевича про військове становище, зовнішньополітичну ситуацію та теперішні відносини Головного Командування УПА з представниками інших держав. Після дискусії прийняли підсумкові документи: тимчасовий устрій УГВР¹⁶, політичну платформу¹⁷ (автор проекту — Василь Потішко), декларацію принципів — Універсал¹⁸ (автор проекту — І. Гриньох). Взввши до уваги те, що з плином часу серед українського народу можуть виникнути нові політичні сили чи наявні політичні партії можуть змінити своє ставлення до УПА, Великий Збір УГВР прийняв постанову про можливість залучати до УГВР нових членів¹⁹. Також було прийнято рішення про місце розташування УГВР на території України, з дозволом виїжджати за кордон лише окремим представникам. Це було здійснено з метою уникнення перетворення ради на емігрантське представництво, як це сталося з урядом УНР, а також щоб зробити її незалежною від будь-яких сторонніх сил.

УГВР оголосила, що головними ворогами ідеї української незалежності є російський та німецький імперіалізми. Рада урочисто обіцяла боротися за створення незалежної Української держави в українських етнографічних межах. У самостійній державі Головна

¹⁴ В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — 3-є вид. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 84.*

¹⁵ Орлович Володимир. *Політична доповідь // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2005. — Зб. 5. — С. 7–82.*

¹⁶ *Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (далі — АЦДВР). — Ф. 30. — К. 8. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 5. — Од. збр. 4. — 4 Арк.*

¹⁷ *АЦДВР. — Ф. 7. — Т. 8. — Од. збр. 5. — 10 Арк.*

¹⁸ *Там само. — Ф. 30. — К. 8. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 5. — Од. збр. 2. — Арк. 2.*

¹⁹ *Там само. — Од. збр. 10. — Арк. 4.*

²⁰ *Там само. — Од. збр. 2. — Арк. 4.*

Рада планувала реалізувати програму, що передбачала свободу освіти, думки і релігії, розвиток національної культури, справедливий соціальний режим, рівність усіх перед законом, гарантовані права національних меншин, вільне підприємництво, вільну форму обробітку землі в передбачених межах, націоналізацію головних природних ресурсів, промисловості й вантажного транспорту, передачу легкої промисловості кооперативам, свободу торгівлі та ремісництва, право на вибір професії²⁰.

Українська Головна Визвольна Рада та Генеральний секретаріат УГВР — підпільний революційний парламент та уряд відповідно — почали діяти. Новоутворений орган став центром визвольних змагань, керував через Українську Повстанську Армію збройною боротьбою на українських землях та вів через ОУН політичну, пропагандистську та ідеологічну діяльність проти тоталітарної радянської влади. УГВР залишилася провадити в краї визвольну боротьбу, закликаючи українців не коритися органам радянської влади так, як не скорилися німецькій. Особливою яскравою і могутньою маніфестацією єдності українського народу з УГВР є організований бойкот виборів у Верховну раду СРСР 1946 р. та бойкот таких же виборів у Верховну раду УРСР та місцеві ради 1947 р.²¹

Для ведення зовнішньополітичної діяльності створено Секретаріат Закордонних Справ при Генеральному секретаріаті. Головною метою цієї структури був пошук союзників, координація дій з країнами-сусідами та їхніми визвольними рухами, поширення фронту боротьби у співдії з поневоленими народами та вихід з тогочасної ізоляції до західних союзників з тим, щоб «поінформувати їх про нашу визвольну боротьбу та її мету», керівництво визвольним рухом за кордоном²². Основні положення діяльності УГВР викладені в Тимчасовому Устрої УГВР: «УГВР — верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД. УГВР репрезентує український народ та його державницькі змагання перед зовнішнім світом»²³. Ці функції виконувала спо-

²¹ АЦДВР. — Ф. 30. — К. 8. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 3. — Од.збр. 31. — Арк. 5.

²² Там само. — Т. 5. — Од. збр. 7. — Арк. 3.

²³ Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР—ГС ЗС УГВР—Середовище УГВР (документи, інформації, словник імен). — Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001. — С. 159.

чатку Референтура Зовнішніх Зв'язків при ОУН(б) під кодовою назвою «Р—33». Згодом її члени залучені до ГС ЗС УГВР на чолі з М. Лебедем²⁴.

Незадовго після створення УГВР до західноукраїнських земель наблизився фронт Червоної армії, і в цілях безпеки багатьох членів, в основному Генерального Секретаріату Закордонних Справ, відправили на виконання своїх обов'язків за кордон. За межі України виїхали М. Лебедь, І. Гриньох, В. Охримович, М. Прокоп, Д. Ребет. Їхнім завданням було налагодити зв'язки зі західними союзниками. Вирішено також створити Закордонне Представництво УГВР, яке очолив о. І. Гриньох. Зовнішні зв'язки та інформацію провадив генеральний секретар закордонних справ М. Лебедь²⁵. Там вони створювали Українські Допомогові Комітети, виконували представницьку функцію при консульствах, кур'єрські завдання²⁶.

Вже у 1942 р. відбулися перші розмови з представниками польської сторони — підпільної формації «Союз Збройної Боротьби» («Звйонзек Валькі Збройней» (ЗВЗ), «Вольносьць і незавіслюсьць» (ВіН), із Польським урядом в екзилі та представниками Армії Крайової. Про хід цих переговорів написав у своїх спогадах безпосередній учасник подій Мар'ян Голембйовський²⁷. Ініціаторами діалогу виступили представники українського визвольного руху, зокрема, у зверненні до поляків вони вказували: «Однакове положення, спільні вороги і спільні цілі, якими є власні держави, повинні диктувати... спільну боротьбу в одних рядах проти імперіалістичних загарбників... Москви й Берліна»²⁸. Як результат, 10 лютого 1944 р. сторони підписали «Протокол» між ОУН і ЗВЗ. Протоколи велися двома мовами, прізвища на документах шифрували. Підписали «Протокол» представник ЗВЗ в порозумінні з

²⁴ Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада*. — Лохвиця: б. в., 2000. — С. 176.

²⁵ Гриньох І. *Сорок років тому в Будапешті (II) // Сучасність*. — 1985. — Ч. 7—8. — С. 195.

²⁶ Пришляк Я. *За Україну! Записки члена ЗП УГВР*. — Миколаїв; Монреаль; Львів, 1999. — С. 29.

²⁷ В'ятрович В. М. *Друга польсько-українська війна. 1942—1947*. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». Рік! — С. 85.

²⁸ *Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович*. — Т. 1. *Війна під час війни. 1942—1945*. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 270.

Делегатурою Польського уряду в екзилі, командир Львівської округи Армії Крайової і ще один делегат; з української сторони І. Гриньох, Є. Врецьона та В. Андріївський²⁹.

Наведений нижче уривок з параграфу X «Протоколу» показує, що польська сторона визнала право українського народу на самовизначення і на західні етнічні землі. Рішення відкласти розгляд проведення кордону на післявоєнний час демонструє розуміння важливості та складності цього питання і бажання обох сторін співпрацювати в тих напрямках, які підсилять боротьбу за спільну мету — повалення радянського та німецького режимів. У документі підкреслено: «Обі сторони визнають, що мирна полагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосяганні по землі одної чи другої сторони... питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами обох суверенних держав, української і польської»³⁰.

Конфлікти і непорозуміння, особливо на Закарзонні, змусили сторони домовитися про розподіл сфер впливу, припинення ворожої пропаганди та іншої діяльності, яка підриває визвольний рух сторін, взаємний ненапад військових формувань. А з підпільною організацією «Вольность і незалежність» 21 травня 1945 р. у с. Руда Ружанецька на Холмщині домовлено про спільні акції проти НКВД на території Грубешівщини³¹.

У 1946—1947 рр. продовжувалися переговори між українською та польською сторонами. Зокрема, у Римі 1946 р. представники ЗП УГВР та польського екзильного уряду намагалися владнати територіальні суперечки. Однак жодних результатів такі зустрічі не дали. Значно ефективнішою могла б бути співпраця на місцях, де велася боротьба із загонами НКВД. Однак накидання Польщі комуністичного режиму, остаточне устійнення польсько-українського кордону та організована радянським режимом акція «Вісла» звели нанівець всі спроби збройного протистояння.

²⁹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних Справ УГВР // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 119.

³⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. збр. 8. — Арк. 98.

³¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 121.

Контакти українських націоналістів із німецькими військовими чинниками розпочалися наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. із ситуативних домовленостей командирів німецьких та повстанських загонів. Перелом ходу війни на східному фронті, втрата Африки та капітуляція Італії ставили Німеччину у вкрай незручне для ведення переговорів становище, тому для повстанців було нелогічним йти на поступки німецькому військовому командуванню. Тому такі самовільні домовленості заборонили, а командирів, що виходили на переговори, засудили до кари смерті. Проте ситуація, яка склалася, дозволяла вищому керівництву українського визвольного руху, скориставшись слабкістю Німеччини, виторгувати зброю, медикаменти, одяг та вимагати звільнення політичних в'язнів в обмін на ненапад. Такі претензії були висунуті уповноваженим Проводу ОУН І. Гриньохом в ході переговорів із представниками німецької служби безпеки у Львові в березні 1944 р.³²

Відходячи на захід влітку 1944 р., німецька армія залишала повстанцям велику кількість зброї. Восени було випущено на волю політичних в'язнів. Однак такі дії були радше актами відчаю деморалізованих німецьких чинників, а подальші спроби вести переговори були запізнілими та неактуальними для української сторони, а тому завершилися нічим³³.

Якщо говорити про співпрацю з угорськими чинниками, то тут варто зазначити кардинальну зміну зовнішньополітичної стратегії Угорщини після призначення на посаду прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Міклоша Каллаї. Застосовуючи політику «обережного лавірування», він вів курс на виведення Угорщини із Другої світової війни³⁴. А після перелому ходу війни і відступу німецьких військ з'явилася загроза агресії з боку Червоної армії. В таких умовах українське націоналістичне підпілля виступало союзником угорців в боротьбі проти радянських військ.

³² Патрляк І. *Повстансько-німецькі переговори грудня 1943— вересня 1944 років: причини, хід, наслідки* [Електронний ресурс] // *Воєнна історія*. — 2008. — №5. — Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/5_08_4.html.

³³ Там само.

³⁴ Пагіря О. *Переговори між УПА та угорською армією в контексті міжнародно-політичної ситуації в Європі у 1943 — на початку 1944 рр.* // *Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. — 2010. — Т. 20. — С. 412.

Офіційні контакти на вищому рівні розпочалися у грудні 1943 р. в Будапешті, де о. І. Гриньох, М. Луцький та Є. Врецьона сіли за стіл переговорів із шефом Штабу Головнокомандування Угорського війська генерал-лейтенантом Ференцом Сомбатхеї, полковником Єно Падані та радником Міністерства закордонних справ Угорщини Дежу Шаї³⁵. У ході переговорів запроваджено режим таємного перемир'я, а також домовлено про припинення бойових дій, карних операцій, обмін харчів на зброю та медикаменти, обмін зв'язковими старшинами між сторонами, встановлено умовні гасла для розпізнавання. Українськими зв'язковими були Андрій Дольницький в Угорщині та Ярослав Струтинський на теренах Карпат. Зв'язковим при УПА на Волині став підполковник Угорської армії Ференц Мартон. Після закінчення війни угорські війська залишили відділам УПА велику кількість зброї та отримали право вільного переходу Карпатами³⁶. Також існувала домовленість про заснування українського представництва в Будапешті на неофіційному рівні та надання притулку пораненим бійцям УПА та українським біженцям. Зв'язок тримали з Братиславою у Словаччині, де перебував тоді Генеральний секретар ЗС УГВР М. Лебедь, який координував всі зовнішньополітичні справи України³⁷.

Менш результативними виявилися переговори з представниками Румунії. Перші контакти з румунськими чинниками налагодили ще наприкінці 1943 р. через провідника ОУН в Трансністрії Тимофія Симчишина, а вже 5 січня 1944 р. українське представництво передало румунському уряду меморандум, в якому в стислій формі надано інформацію про визвольні змагання українського народу за Українську державу та про стан сучасної боротьби проти окупантів³⁸. У меморандумі згадано про Акт 30 червня 1941 р.

³⁵ Пагіря О. Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та Південному Поліссі в 1943 р. // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. — №1. — С. 368—369.

³⁶ Лебедь М. *Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР* // *Літопис УПА*. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 123.

³⁷ Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада*. — Лохвиця: б. в., 2000. — С. 180—181.

³⁸ Пагіря О. *Переговори між ОУН та військово-політичними колами Румунії // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. — Львів, 2010. — Зб. 14. — С. 156.

та заявлено про бажання жити з румунами в добросусідських відносинах, за умови «визнання Румунією права на самовизначення народів на їх етнографічних землях, припинення нею поборювання українського визвольного руху, спрямованого проти імперіалістів Москви та Берліну, та згоди на те, що кордони між Україною та Румунією на теренах Буковини та Бесарабії вирішать демаркаційні комісії обох держав за етнографічним принципом»³⁹.

Переговори двох сторін на вищому рівні продовжилися в березні 1944 р. Українська делегація у складі І. Гриньоха, Л. Шанковського, сотника УПА Петра Дужого та Т. Симчишина прибула в Кишинів з інструкціями від М. Лебеда. 17—18 березня 1944 р. відбулася зустріч із консультантом Міністерства закордонних справ Румунії Дмитру Баранчу, начальником 6-ї румунської армії полковником Іонеску та підполковником розвідувального центру №3 Перджу⁴⁰. До підписання спільного Протоколу справа не дійшла, бо румунська сторона запропонувала неприйнятний для української сторони пункт, в якому «Румунія визнає в засаді право на самовизначення народів і у висліді право самовизначення українського народу під умовою респектування непорушності статускво границь з 1939 р. Румунської держави». Проте голова делегації Д. Баранчу пообіцяв військову співпрацю та звільнення українських політичних в'язнів⁴¹.

Радянська сторона також намагалася вести переговори з представниками УГВР. За дорученням і інструкціями Миколи Хрущова полковник МДБ Сергій Карін і майор МДБ Олександр Хорошун мали зустріч з членом Бюро Проводу ОУН Д. Маївським та начальником політвиховного відділу Головного Військового Штабу УПА Яковом Буселом. Зустріч відбулася в ніч з 25 на 26 лютого 1945 р. на 93-му кілометрі дороги Львів—Тернопіль під охороною великої кількості повстанців. Жодного порозуміння під час

³⁹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 124.

⁴⁰ Пагіря О. Переговори між ОУН та військово-політичними колами Румунії // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2010. — Зб. 14. — С. 162.

⁴¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 117—125.

п'ятигодинної розмови не знайшлося, і стало очевидно, що такі контакти ніякої користі чи перспектив в майбутньому принести не можуть⁴².

Слід згадати важливі зустрічі, які відбулися в Цвікау і Ерфурті влітку 1945 р. між представниками американських військових властей і ЗП УГВР, а саме о. І. Гриньоном і М. Прокопом. Контакт у Цвікау встановив А. Камінський, що був представником місцевої української громади, відразу після приходу американських військ до цього міста. Американська команда спрямувала А. Камінського до контррозвідувального відділу, де він натрапив на спеціального агента Стефана Скубіка, українця за походженням. С. Скубик домовився про подальші розмови і зустрічі⁴³.

Після налагодження роботи прикордонної служби ССРСР та його союзниками стало майже неможливо перетинати кордони. Це спонукало до пошуків нових видів зв'язку. Логіка подій підштовхувала членів УГВР до подальшої співпраці зі спецслужбами Заходу. В 1946—1947 рр. відділи УПА розформували, розвинувши мережу глибокого підпілля, і збройну боротьбу замінили на ідеологічне протистояння. Саме в цей період між двома світовими наддержавами, США та ССРСР, повільно, але впевнено розгортався конфлікт. Це зіткнення українські діячі за кордоном хотіли використати у своїх цілях. Тому після закінчення війни М. Леbedь запропонував представникам спецслужб США в Римі співпрацю. М. Прокоп та І. Гриньоном налагоджували контакти на території американської окупаційної зони в Німеччині. Ними запропоновано пакет інформації зі значним обсягом відомостей з підконтрольної їм антирадянської підпільної мережі⁴⁴.

Після березневого виступу Уїнстона Черчіля у Вестмінському університеті 1946 р., де він проголосив початок «холодної війни», антирадянські підпільні організації стали об'єктом надзвичайної зацікавленості з боку англійської та американської спецслужб. Скориставшись нагодою, М. Леbedь переїхав в Мюнхен, де разом із І. Гриньоном налагодив співпрацю з американською військовою

⁴² Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада*. — Лохвиця: б. в., 2000. — С. 183.

⁴³ Камінський А. *Від насильної до мирної революції*. — Нью-Йорк; Сідней; Лондон, 1996. — С. 25.

⁴⁴ Breitman R., J. W. Goda. *Hitler's shadow. Nazi war criminals, U. S. Intelligence, and the Cold war*. — National archives, 2009. — P. 79.

контррозвідкою СІС (Counter Intelligence Corps), виявивши бажання подавати інформацію. Окрім того, особовий склад ОУН(Б) використовувався для виявлення в таборах біженців на американській окупаційній території агентів радянських спецслужб⁴⁵.

Навесні 1948 р. відносини між ССРСР та США охололи до такої міри, що стала можливою нова війна, на яку чекали українські націоналісти. У зв'язку з цим американське Центральне Розвідувальне Управління (ЦРУ) розпочало операцію під кодовою назвою «Aerodynamic» («Аеродинамік»), до якої залучили актив групи Лебеда. ЦРУ забезпечувало фінансову, матеріальну підтримку, здійснювало авіаційні десантування агентів на територію ССРСР з метою отримання згодом необхідною інформації, а саме про хід демобілізації радянської армії, морально-бойовий дух солдат, матеріальну забезпеченість особового складу, роботу воєнних заводів⁴⁶. До 1952 р. внаслідок оперативної діяльності агентів МГБ ССРСР активна фаза операції «Аеродинамік» була завершена.

Зміна політики США стосовно ССРСР під час розгортання «холодної» війни вплинула і на характер співпраці американських спецслужб із антирадянським підпіллям. Відносини між контрагентами змінилися із оперативних на партнерські. Із виникненням зовнішньополітичного виміру співпраці члени ЗП УГВР зуміли поставити українське питання в Державному Департаменті і в інших владних структурах Сполучених Штатів, аж до Білого Дому, так, як вони цього бажали. Це дало можливість провідникам з України звертатися через американські чинники до міжнародної спільноти із меморандумами, чинити тиск на формування політики стосовно ССРСР, вести активну інформаційну політику⁴⁷.

ЗП УГВР нав'язує контакти з Виконним органом УНРади. Проведено переговори про організацію української пропаганди за кордоном. Українські партії та рухи намагалися вести на Заході перманентну антирадянську і антикомуністичну боротьбу в кількох напрямках і ракурсах. По-перше, українські політичні чинники

⁴⁵ Камінський А. «Пролог» у холодній війні проти Москви. Продовження визвольної боротьби з-за кордону. — Гадяч, 2009. — С. 42.

⁴⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. — Т. 2. — К.: Либідь-Військо України, 1994. — С. 668–669.

⁴⁷ Камінський А. «Пролог» у холодній війні проти Москви. Продовження визвольної боротьби з-за кордону. — Гадяч, 2009. — С. 48.

прагнули всіляко популяризувати українську справу серед світової громадськості та західного бомонду. Водночас в українській пресі була широко оголошена пропозиція А. Лівичького М. Лебедю їхати в Аргентину послом УНР, бо Аргентина залишилась єдиною країною, яка ще не відкликала визнання України⁴⁸.

У 1945 р. ГС ЗС УГВР надіслав Меморандум до трьох головнокомандувачів західних окупаційних армій в Австрії щодо захисту українців від насильної репатріації з проханням залишити громадянам ССРСР свободи вибору (повернення або отримання політичного притулку). До секретаря ООН направлено ноту із спростуванням закидів заступника голови Ради міністрів УРСР Миколи Бажана на Нюрнберзькому процесі про колабораціонізм українців з нацистами. Також передано Меморандум до Ватикану про переслідування Української Католицької Церкви в Україні⁴⁹.

В листопаді 1946 р. ГС ЗС УГВР надіслано Меморандум Голові Економічної та Соціальної Ради при ООН у справі виселення українського населення з території Закерзоння й терору над ним з боку комуністичних урядів ССРСР та Польщі. Надіслано також Меморандум Державному Секретарю США Дональду Бірнзу про реальний стан справ в Україні⁵⁰.

29 липня 1946 р. у Парижі відкрилася світова конференція, де проходили мирні переговори між коаліцією держав, які виграли війну проти Німеччини, з воєнними союзниками німців, себто Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. На конференції була присутня делегація УРСР на чолі з Д. Мануїльським. До столиці Франції прибуло також українське представництво у складі М. Лебеда, Є. Стахіва, М. Прокопа. На початку вересня М. Лебедь передав делегаціям 15 некомуністичних держав спільний меморандум екзильного уряду УНР і УГВР. Основними його положеннями були: невизнання влади ССРСР на території України; невизнання позиції Д. Мануїльського як такої, що не відповідає інтересам народу України; ствердження того, що попри закінчення Другої

⁴⁸ Киричук Ю. *Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика* — Львів: Добра справа, 2003. — С. 363.

⁴⁹ Лебедь М. *Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2001. — Т. 26. — С. 128.*

⁵⁰ Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада. — Лохвиця: б, в., 2000. — С. 186.*

світової війни боротьба на території України з большевицькими окупантами продовжується⁵¹.

Провідники ОУН за кордоном і середовище ЗП УГВР шукали інших шляхів мирної боротьби, яка мала б призвести до революційних змін або створити передумови для насильницької революції. Українські лідери намагалися надати рухові українства масових масштабів, тому політичні акції часто відбувалися на міських вулицях і майданах. Використовувалися мітинги, демонстрації, марші протесту тощо. Здебільшого їх приурочували до подій недавнього минулого України. Зокрема, 14 квітня 1946 р. проведено масові протести проти ліквідації Української Греко-католицької Церкви⁵². У відповідь в Канаді у січні 1946 р. створено прорадянське Товариство культурних зв'язків з Україною як радянський пропагандивний орган для налагодження зв'язків з еміграцією — на противагу УГВР та уряду УНР в екзилі.

У вересні 1947 р. на території Баварії з'явилися повстанські відділи УПА, які прорвалися із Закерзоння. Американські військові були проти видачі повстанців, але політики побоювалися, що ССРСР затримає сплату боргів. Тому американський губернатор Баварії генерал Люсіус Клей заявив на прес-конференції 18 вересня 1947 р., що членів так званої Армії Бандери «не будуть уважати політичними втікачами, а озброєними людьми, які перейшли кордон»⁵³. У відповідь ЗП УГВР вислало ноти до ООН і урядів США, Великої Британії та Франції у справі договору між ССРСР, Польщею і Чехословаччиною, а також ноту до державного секретаря США Джорджа Маршалла в справі надання політичного притулку воякам УПА, які перейшли на Захід, і визнання УПА повстанською армією. Українська реакція спонукала представників західних засобів масової інформації до ретельнішого дослідження проблематики визвольного руху. Як наслідок, у європейській пресі з'явилася низка аналітичних статей, присвячених цій тематиці. Так, лондонські видання і голландські

⁵¹ Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР—ГС ЗС УГВР—Середовище УГВР (документи, інформації, словник імен)*. — Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001. — С. 105.

⁵² Іжик С. *Сміх крізь сльози*. — Вінніпег: б. в., 1961. — С. 166.

⁵³ Мудрик-Мечник С. *Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії)*. — Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1995. — С. 12.

пресові агентства подали докладну інформацію про територіальну структуру УПА, тактику її боротьби з нацистами і більшовиками⁵⁴. Голландська газета «Trocèdeblad» у статті про УПА опублікувала дві цікаві карти: «Ситуація в Україні: травень—серпень 1947 р.», на якій зображено потрійний польсько-чесько-радянський наступ на відділи УПА на Закерзонні, та «УПА-Захід: липень—серпень 1947 р.», де показано шлях повстанських відділів у Західну Європу. Англійська газета «Liverpool Daily News» 22 вересня 1947 р. у статті «Ще ведуться війни» описала повстанські армії, які ще діяли на сході Європи і разом налічували близько 100 тис. вояків. Серед них перше місце за чисельністю посідає УПА, що діяла на теренах Закарпаття, південної Польщі, Словаччини, Моравії (близько 40 тис.)⁵⁵.

Брак достовірної інформації у західних журналістів часто породжував суттєві неточності та перекручення в їхніх статтях. Доволі часто вказувалася завищена кількість рейдуючих повстанців — близько 6 тис. Значні перекручення інформації про український національно-визвольний рух у західній пресі змусили Закордонне представництво УГВР видати спеціальний документ під назвою «Офіційний звіт пресового бюро ЗП УГВР», який допоміг представникам західних мас-медіа по-новому зрозуміти чимало суперечливих моментів і об'єктивніше висвітлити українську боротьбу⁵⁶.

З другої половини 1940-х рр. члени ЗП УГВР розпочали активну ідеологічну та пропагандивну діяльність. Створено науково-дослідницьку організацію «Пролог» для збору інформації з української історії, історії українського підпілля, української літератури, підготовки і випуску українських газет, радіопрограм та книг для поширення в УРСР.

Офіційними виданнями стали «Вісник УГВР» (1944—1945 рр.), «Бюро інформації УГВР» (1948—1951 рр.); видано також перший випуск часопису «Самостійність» (1946 р.). ЗП УГВР своїми силами видавав військовий журнал «До зброї» (1947—1955 рр.), двотижне-

⁵⁴ Киричук Ю. *Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*. — Львів: *Добра справа*, 2003. — С. 363.

⁵⁵ В'ятрович В. *Рейди УПА. Теренами Чехословаччини*. — Торонто; Львів, 2001. — С. 137.

⁵⁶ *Там само*. — С. 139.

ву газету «Сучасна Україна» та «Українську літературну газету» в Мюнхені, журнали «Пролог» та «Digest of Soviet Ukrainian press» у Нью-Йорку⁵⁷. Бюро інформації очолював кооптований член УГВР публіцист Петро Федун-‘Полтава’. Також активно друкувалися агітаційні та пропагандивні листи, звернення, зокрема, «До всіх українських вояків, що перебувають поза межами Батьківщини», «До всіх насильно вивезених з України і тих, що мусили покинути рідні землі, братів і сестер наших, до всіх українців на чужині»⁵⁸. Всі ці дії спрямовувалися на піднесення бойового духу, активізацію населення, закликали до боротьби проти окупантів як на теренах України, так і за кордоном.

Певну пропагандивну роль відігравала книговидавнича справа. З’являються книги М. Лебеда «УПА», М. Прокопа «Україна і українська політика Москви»; Л. Шанковського «УПА та її підпільна література», «Похідні групи ОУН», «Українська армія в боротьбі за державність». Для ефективнішої інформаційної діяльності створено Українську Пресову Службу⁵⁹.

23 травня 1954 р. Василя Кука, на той час голову ГС УГВР, заарештували співробітники КГБ. Для цього використано завербованого колишнього підпільника ‘Чумака’ (Микола Примас), що був ключовою фігурою в українському підпіллі, оскільки після смерті Р. Шухевича займав керівні посади в ОУН, УПА та УГВР. Цей день став визначальним в історії українського визвольного руху, зокрема і в діяльності УГВР. Поки існували органи революційного парламенту та уряду на території України та велася активна боротьба під їх егідою, Закордонне Представництво та Генеральний Секретаріат Закордонних Справ УГВР мали в міжнародному плані формально легалізоване дипломатичне представництво. Пізніше вони перейшли на статус загальної, ідейно-політичної репрезентативності.

На міжнародній арені ГС ЗС та ЗП УГВР вміло спиралися на загальноприйняті норми політичної організації та міжнародних

⁵⁷ Панченко О. *Українська Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР—ГС ЗС УГВР—Середовище УГВР (документи, інформації, словник імен)*. — Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001. — С. 386.

⁵⁸ *Літопис УПА*. — Ч. 8. — С. 49–60.

⁵⁹ Киричук Ю. *Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*. — Львів: Добра справа, 2003. — С. 364.

відносин, такі як право народів на самовизначення та право поневоленого народу на самооборону перед окупантом, що робить визвольну боротьбу легальною. Демократичний принцип та орієнтація на весь активний український громадський сектор дозволили революційному органу очолити визвольний рух українського народу, об'єднавши в ньому провідні організації та політичні партії, УПА, та координувати спільну боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу.

Засади демократизму, визнання прав та свобод людини і громадянина, боротьба проти імперіалізму за визволення поневоєних народів відкрили двері членам ЗС ГС УГВР до переговорів із військовими та політичними чинниками країн-сусідів. Переговори в більшості завершувалися взаємовигідними домовленостями. Таким чином, представникам українського підпільного уряду вдалося дійти згоди та перемир'я із польською та угорською стороною. Це передусім пов'язано з тісною взаємодією військових загонів трьох сторін на території етнічного проживання українців, а також наближення німецько-радянського фронту, а відповідно і спільного для усіх агресора в особі СРСР. Як наслідок, українські, польські та угорські військово-політичні чинники відклали розгляд територіальних суперечок, натомість здійснили ряд взаємовигідних операцій проти спільного ворога, що можна розглядати як успішну можливу співпрацю. Домовленостей із румунськими чинниками досягти не вдалося через принциповість постановки територіальних питань, що звело нанівець важливі домовленості у сфері військово-політичної співпраці. Складність ведення діалогу із румунською та угорською сторонами полягала у перебуванні цих держав під контролем німецької розвідки. Успішною була співпраця із розвідувальними органами західних держав, зокрема США, яка хоч і не виправдала до кінця сподівань української сторони, проте дала можливість матеріально та морально підтримувати підпілля на території краю до кінця 1950-х рр.

Протягом другої половини 1940-х рр. УГВР змінювала напрямки співпраці та методи визвольної боротьби українських державників. Ярослав Старух, доповідаючи Проводу ОУН в 1947 р., зазначав, що «наша боротьба в найближчому майбутньому мусить прибрати дещо інші форми, а оставші сили мусять бути розміщені відповідно до доцільності дальшої визвольної боротьби у витворе-

ній тепер новій дійсності на цих теренах»⁶⁰. Саме тому українські збройні формування на теренах України перейшли в стан глибокого підпілля, а члени ГС ЗС УГВР вели активну пропагандивну роботу на міжнародній арені, висвітлюючи українську проблему на мирних конференціях, у структурних підрозділах ООН та видаючи низку періодичних і публіцистичних видань.

⁶⁰ Цит. за: В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія». — 2011. — С. 245.

Ярослав Антонюк

Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Острозька академія»



У статті простежено протистояння Служби безпеки ОУН(б) та радянської влади на території Волинської, Рівненської, а також частин Житомирської і Брестської областей у 1946—1951 рр. в ідеологічній сфері. Проаналізовано форми та методи боротьби, які застосовували протилежні сторони, подана оцінка їх доцільності та ефективності. Ключові слова: Служба безпеки, радянська влада, агітація, пропаганда, вибори, вчителі, священники, молодь.

Yaroslav Antonyuk

The combating of Security Service OUN (b) against the political-propaganda, cultural and educational measures of the Soviet power in PZUZ (1946—1951)

The article analyses the propaganda confrontation of the Security Service OUN(b) and Soviets in the Volyn, Rivne, partly Zhytomyr and Brest part regions in 1946—1951, kinds and methods of warfare that were used by the opposing sides. The evaluation of their feasibility and effectiveness is made.

Key words: Security Service, the Soviet authority, agitation, propaganda, election, teachers, priests, youth.

ПРОТИДІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б) ПОЛІТИЧНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИМ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІМ ЗАХОДАМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПЗУЗ (1946–1951 рр.)

Незважаючи на значні здобутки української історичної науки у вивченні діяльності Служби безпеки ОУН(Б), специфіка її діяльності на рівні окремих регіонів й надалі залишається малодослідженою. Однією з таких проблем є протистояння оунівської контррозвідки та потужного радянського пропагандистського апарату.

Серед дослідників окресленої проблематики можна виділити Олександру Стасюк та Олега Дмитерка, які вивчали пропагандистську діяльність ОУН та УПА. Безпосередньо цьому питанню присвячена низка праць видатного історика Дмитра Веденєєва. На матеріалі Волинської області пропагандистську роботу оунівського підпілля досліджував Володимир Данилюк.

Метою нашої статті є з'ясування особливостей боротьби СБ ОУН(Б) з радянською пропагандою в межах окремого регіону — північно-західних українських земель (ПЗУЗ), а також спростування усталених міфів.

Усвідомивши з початком 1946 р. неможливість ефективного військового протистояння радянській владі, керівництво ОУН(Б) сконцентрувало свої зусилля на пропаганді. «Сьогодні перед нашою політичною організацією в першу чергу стоять великі завдання в пропагандивній роботі, оскільки інші форми боротьби не мають можливостей свого всебічного вияву» — наголошувала одна з інструкцій Головного осередку пропаганди¹. Це завдання ставало особливо важливим, оскільки на зайнятих територіях радянська влада розгорнула потужну пропагандистську та культурно-освітню діяльність, спрямовану на ідеологічну боротьбу з українським націоналізмом, деморалізацію і розкол підпілля, привернення на власну сторону місцевого населення.

Важливу роль у цьому протистоянні відіграла СБ ОУН(Б), яка протягом усього післявоєнного періоду діяла у тісній взаємодії

¹ Цит за: Стасюк О. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.)*. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. — С. 55.

з референтурою пропаганди². Зокрема, до її компетенції належала допомога у налагодженні випуску підпільної літератури, ремонту і закупівлі друкарських машинок. Так, взимку 1947 р. житель с. Мизів Старовижівського р-ну за наказом коменданта боївки СБ Михайла Лазарука-‘Лиса’ виготовив запчастини до друкарського верстату³. Майстер з ремонту друкарських машинок з Луцька (передмістя Красне) за дорученням СБ заміняв у них латинські шрифти на українські⁴.

Через мережу інформаторів есбісти сприяли проведенню оунівської агітації. Наприклад, таке завдання від коменданта боївки СБ Василя Корнейчука-‘Калини’ у травні 1945 р. отримав станичний с. Кураш Дубровицького р-ну Дем’ян Свящевський-‘Сашик’⁵, а також станичний с. Новий Зборишів Горохівського р-ну Деонісій Шуст-‘Клен’⁶.

СБ допомагала у поширенні пропагандистських «закритих листів»⁷. Декілька десятків таких листів надіслала червоноармійцям, уродженцям Луцького р-ну, за завданням референта СБ Федора Затовканюка-‘Мирона’ його друкарка Надія Кудрик-‘Зірка’⁸. Есбісти здійснювали перевірку фактів, які надходили від окружних осередків пропаганди до редакцій крайових видань⁹.

Одним з напрямків протидії СБ ворожій пропаганді було виявлення і ліквідація осіб, які відкрито засуджували націоналістич-

² Дмитерко О. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944–1950-х рр. Автореферат дис. к.і.н./ Львівський національний університет ім. І. Франка. — Львів, 2004. — С. 9.

³ Данилюк В. Слово — зброя: З досвіду ідеологічної підпільної боротьби ОУН-УПА на теренах Волині у 1929–1953 роках. — Луцьк: Надстир’я, 2010. — С. 49.

⁴ Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі — Архів УСБ України у Волинській обл.). — Ф. П. — Спр. 7383. — Т. 1. — Арк. 43.

⁵ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф.Р-2771. — Спр. 1835. — Арк. 8.

⁶ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 8996. — Арк. 8.

⁷ Ковальчук В. Агітаційні («закриті») листи Волинського підпілля ОУН(б) до цивільного населення Центральної та Східної України // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширицини. Наук. збірник. Матеріали XXXVII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Камінь-Каширський. — Луцьк, 2010. — Вип. 37. — С. 280–282.

⁸ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 7383. — Т. 1. — Арк. 14.

⁹ Стасюк О. Контроль за виготовленням та поширенням підпільних друкув у системі видавничо-пропагандистських структур ОУН (1944–1953) // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 11. — С. 103.

ний рух або поширювали серед населення шкідливі для підпілля чутки. В інструкції зазначалося: «В районах шастає цілий ряд людей, які ведуть усну пропаганду шепотом проти УПА і Організації, про те, що УПА проти Радянського Союзу нічого не зробить і що це лише веде до безцільних жертв і страждань мирного населення»¹⁰. Інформацію про «большевицьких агітаторів» надавали місцеві інформатори. Житель с. **Залібівці Здолбунівського р-ну** Никон Мартинюк згадував, що колись у розмові з жінками на вулиці сказав: «Яка сильна була Німеччина, та й тій зламали хребет, а що хочуть зробити бандерівці зі своїми гвинтівками?» Наступного дня про це знали оунівці¹¹.

Особи, які відверто агітували за радянську владу, прирівнювалися СБ до ворожих агентів, тому й покарання їх було суворим. 9 серпня 1948 р. боївка СБ 'Якова' ліквідувала жителя с. Дорогобуж Гоцанського р-ну Матвія Цалковнюка, який вихваляв Радянський Союз: «Такий сильній державі як СРСР ніхто нічого не зробить»¹². Були плани ліквідувати жителя цього ж села Василя Машалая, який говорив: «Ця влада не подобається лише бандитам, а для селян кращої влади нема»¹³. У «чорні списки» СБ потрапив житель с. Мишів Іваничівського р-ну Віктор Кошлатий, який прилюдно скаржився: «...Скільки то ці бандерівці лиха накоїли, кидаючи в криниці невинних людей»¹⁴. Значна частина таких осіб, особливо німецьових, діяла несвідомо, недооцінюючи впливу ОУН(Б). 2 вересня 1946 р. учасники боївки СБ Федора Романюка-«Сагайдачного» відвідали вечорниці в с. **Синявка Турійського р-ну**, де зачитати молоді свої листівки. Почувши це, демобілізований Микола Осипенко обурився: «Єх, ви українські синки, я вас навчу!» До нього підійшов один з пропагандистів і вбив двома пострілами з пістолета¹⁵.

Нерідко оунівці вивішували жовто-блакитні прапори на громадських будівлях села. В ніч з 22 на 23 травня 1947 р. в с. **Велем-**

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 23. — Арк. 46.

¹¹ Баланчик М. Ще одна криниця смерті // Шлях Ілліча (Здолбунів). — 1990. — 19 квітня.

¹² ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 118. — Арк. 5.

¹³ Там само. — Спр. 115. — Арк. 19.

¹⁴ Фонди Волинського краєзнавчого музею. — Ф. С. — Спр. 952—964. — Арк. 7.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2957. — Арк. 90.

Слова Українці!

Героєм Слова!

СМЕРТЬ СТАЛІНСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИМ ОКУПАНТАМ!

Істребни!

Большевицькі люди серй забрали Вас в так звані "Істребительні батальйони", щоби Ви до-
помогли їм губувати й винищувати український народ. Сьогодні вони — двадцять Вас і бо-
ючі товари українське населення і кажуть Вам пильні свої рідні села, вилучають одноволі,
дівчат і дітей Іх в Сибір, везуть Вас стріляти певних жінок, дітей і старців,
серед них і рідних братів українських то ісецьків, то ісецькі валили дорбок селян та робітни-
ків. Большевики кажуть Вам вилучити на цю цюль селян і українського народу, його револю-
ційно-визвольну боротьбу, а на крайніх селіх України, українських повстанців, називати бандитами.

Невже ж Ви можете виконувати таку юдню — злочинну роботу проти свого повнолено-
го народу? Невже ж Ви хотіли б бути сирими знярядям в закривавлених руках большевни-
цьких злодєєв в той час, коли шла Україна горить полум'ям революційно-визвольної боро-
тви проти большевицьких габителів! Невже ж Вам солодко дивитися на певину ірив
українських селян і робітників, на жорстокі муки, що їм несуть большевицькі убийи? Невже
Ви захоплюють і радують сплясні і пограбовані большевицькими загарбниками рідні села
і міста? Невже ж священний знак Володимира Великого — Золотий Тризуб — Ви проміняли на
большевицький знак рудни й смерті — серп і молот, а боротьбу за волю українського народу на
грабж, убиство й поневолення його?

Ви священні захатники загарили нашу рідну землю, а народ український поневолили!
Вам — вичного й мирного життя, за що постійно борова український народ. Большевицькі
оккупанти принесли нам розбій, поневолення й смерті. Замість добробуту і господар-
ського розвитку, большевицькі принесли нам каторжану працю в колгоспах і Догбасі, страху і уті-
мленні сїл і міст, голод та нужду! Терор, грабж і знущання над безборонним населенням
не має меж. Большевицькі грабїжники гонять вбивають жїнок, знасильють інших жінок, гра-
бують майно, руйнують хати, а тисячі невинних робітників і селян вивозять в далекий Сибір
на поманучу смерть.

Невже ж Ви хотіли б бути свідцями цього діюльського Дла, що його продумали
большевицькі мерзотники, щоби зовсім винищити український народ? Невже ж Ви зможете так
безжалібно пристатися до стріли і руни, що введуть внищому народоті большевицькі окупан-
ти? Невже ж Ви позалиге на те, щоби Ваших рідних сестер, матерей, дївчат чи знайомих зна-
сильвати в далекий Сибір? Невже ж Ви позалиге на те щоби Ваших братів, сестер, сусїдів,
сиротин в далекий Сибір, або на примусово-каторжан роботи в Донбасі Невже ж Ви не знає-
те правдивих замірїв большевицьких злодєїв, що вони хочуть Вас використати в боротьбі про-
ти Ваших братів — українських повстанців і в винищення цілого українського народу, а після
появляти на фронті, на гарматні мїсї, або на примусово — каторжан роботи в Донбасі чи іншіх
примислах — робітничі центри, де Ви загинете з голоду і жажди праї? Багато вже цього й
зробили. НЕВЖЕ Ж ВИ НЕ ДУМАЛИ ІЩО ЦИМ, ЩО БУДЕ З ВАМИ ТОДІ, КОЛИ ВЕСЬ
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД І РІДНІ ПОНЕВОЛЕНІ НАРОДИ РОЗПРАВЛЯТЬСЯ ЗІ СТАЛІНСЬКО-
БОЛЬШЕВИЦЬКИМИ КАТАМИ І ЗАКРИВЛЯТЬ ВУЛЬНИМ ЖИТТЯМ? Ви станете тоді перед народ-
ній суд як зрадники у українського народу й Вам пощади не буде! За кожний злий вчинок зроб-
лений Вами супроти українського народу — Ви будете відповідати!

ІСТРЕБНИ! Ми кличемо Вас: кладте злочинну каторжану роботу! Перестанте по-
магати большевицьким катям поневолювати і мордувати український народ! Ступайте на спра-
ведливий шлях! Вас кличуть рідні брати, наш народ! Станьте в обороні свого скривдженно-
го народу, що поневолення, збещенїї, грабованїї і пограбованїї большевицькими злодєями,
жде Вашої допомоги! Вас кличуть пожари рідних міст і сїл! Вас кличуть зойки помордованих
большевицькими катями невинних жінок, дітей і старців! Помітьте їхню кров! Це Ваш святий
обов'язок перед Батьківщиною і своїм народом!

Кидайте "Істребительні батальйони" і пареходьте зі зброєю в руках у ряди Української Пов-
станчої Армії, щоби спільно зі своїми братами — українськими повстанцями вилучити Україн-
ський народ сїд большевицького поневолення. Стрляйте большевицьких сатрапів з нїк в та
и к в Іх в служників, бо не палїть їм вороги українського народу! Цим Ви виправдаєте свою
присягу перед українським народом!

ПРИХОДЬТЕ, МИ ЖДЕМО ВАС!

СМЕРТЬ КРИВАВОМУ СТАЛІНОВІ І ЙОГО САТРАПАМ!
ХАЙ ЖИВЕ НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ!
СМЕРТЬ ЗРАДНИКАМ, АГЕНТАМ, ШЕКОТАМ І ВІСЛУЖНИКАМ НКВД!
ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА САМОСТІ НА СОЮЗНА ДЕРЖАВА!
УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ!

Листівка до істребків, вилучена органами МГБ
у вересні 1946 р. в с. Лохичі Любешівського р-ну

че Старовижівського р-ну бойовики СБ Іван Кридинер-‘Гармаш’ і ‘Коля’ вивісили український прапор¹⁶. Подібний випадок трапився 22 січня 1949 р. в с. Горбаків Гоцанського р-ну¹⁷. Здебільшого ініціатива проведення подібних акцій належала рядовим підпільникам.

Значну увагу ОУН(Б) приділяла облаштуванню та відновленню «стрілецьких могил», вбачаючи в цьому велике пропагандистське значення¹⁸. Наприклад, через два роки після того, як в Пілганівському лісі відбувся бій боївки СБ і роти військ НКВД, на одному дереві було виявлено металеву табличку з тризубом угорі з написом: «За народ! За волю України! Тут спочивають С. П. друзі ‘Коля’, ‘Кобзар’ і ‘Андрій’, бойовики СБ ОУН, що загинули героїською смертю в нерівному бою з НКВД московсько-більшовицького наїздника в с. Новім Зборишеві району Берестечківського дня 13 березня 1946 року»¹⁹. Нерідко догляд за могилами здійснювали інформатори СБ. Так, завуч школи с. Котів Ківерцівського р-ну Ганна Бондарук у жовтні 1946 р. за завданням бойовика СБ ‘Перебенді’ зробила написи на могилі загиблих повстанців²⁰.

Намагаючись захистити «стрілецькі могили» від руйнування з боку представників радянської влади, їх інколи замінювали. У жовтні 1947 р. в с. Скулин Ковельського р-ну боївкою СБ Івана Дмитрука-‘Бунтаря’ було поставлено пам’ятник загиблим повстанцям. Під час його демонтажу відбувся вибух, в результаті чого був важко поранений оперуповноважений Ковельського міськвідділу (МВ) МВС Куліш²¹. Подібний випадок трапився в с. Журавно Ковельського р-ну з дільничним МВД Семеном Самсіним²². Знаючи про неодноразові випадки замінування могил, чекісти змушували їх знищувати місцевих селян. У червні 1946 р. співробітники Козинського райвідділу (РВ) МВД дали завдання «бандпосібнику» Іванові Семенюку розкидати символічну могилу в с. Пляшева Демидівського р-ну, насипану на місці загибелі ре-

¹⁶ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5492. — Арк. 77.

¹⁷ Попенко Д. Стежкою зради // Радянське життя (Гоща). — 1979. — 13 вересня.

¹⁸ ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 102.

¹⁹ Данилюк В. Пам’ятай про смерть // Молода Волинь (Луцьк). — 1993. — 11 січня.

²⁰ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6400. — Арк. 58.

²¹ Там само. — Спр. 7813. — Арк. 153.

²² Лавренко Я. Життя його не зламало, або живе Україною (спогади В. Омелянюка). — Луцьк: Твердиня, 2009. — С. 78.

ферента СБ Дмитра Казвана-‘Черника’. Самі ж чекісти в той час знаходились на безпечній відстані²³.

Пропаганду проти ОУН(б) активно провадили священники Російської православної церкви (РПЦ), які активно співпрацювали з радянськими спецслужбами²⁴. Зокрема, для виховання необхідних владі «священиків» 26 жовтня 1945 р. була утворена Луцька духовна семінарія²⁵. В інструкції для СБ «Бережись агента НКВД» про таких служителів культу зазначалося: «...В проповідях проводять ворожу пропаганду про те, що всяка влада від Бога і тому їй потрібно підпорядковуватися, як волі божій, що всі ті, які піднімають руку на Богом встановлену владу, діють в угоду чорта сатанинською зброєю і тому нічого не досягнуть і лише даремно загинуть»²⁶. Духовенство РПЦ не цуралося навіть брати участь у світських заходах влади. Влітку 1947 р. у Зарічненському р-ні була організована нарада, що завершилася колективною пиятикою за участю, з одного боку, православних священників, з іншого — секретаря РК КП(б)У Строна та командира винищувальної групи²⁷.

В умовах, коли переважна більшість місцевого населення були віруючими людьми, слова священника до пастви мали винятково важливе значення. СБ не могла допустити наступу ворога у цьому напрямку, тому діяла досить жорстко. Духівників, які активно підтримували большевиків, переважно знищували. Так, в ніч на 12 серпня 1947 р. троє бойовиків під виглядом працівників МВД забрали в ліс і вбили священника с. Лаврів Луцького р-ну Олексія Главацького, який закликав прихожан виконувати хлібопоставки²⁸.

З іншого боку, СБ мала своїх прибічників серед православного духівництва. Більшість з них у минулому належала до Україн-

²³ Руцький М. Вони виборювали волю України: історична повість. 2-ге вид., доповнене та перероблене. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. — С. 445.

²⁴ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світосгляд, 2005. — С. 67—72.

²⁵ Суцук О. Радянські державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області // Наукові записки. Історичні науки. — Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. — Вип. 10. — С. 206—207.

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 23. — Арк. 45.

²⁷ Живюк А. «Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К., 2009. — № 2. — С. 19—20.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4968. — Арк. 19.

ської автокефальної православної церкви (УАПЦ) і була симпатиками ОУН. За підрахунками уповноваженого РПЦ у Волинській обл., навесні 1947 р. 37% діючого духівництва становили священники, рукоположені протягом 1941—1945 рр., «головним чином із елементів куркульських, співчуваючих українсько-німецьким націоналістам»²⁹.

Наприклад, священник с. Крухиничі Локачинського р-ну Григорій Малишкевич, який був прихильником УАПЦ, співпрацював з боївкою СБ Дмитра Середи-Галичанина³⁰. Особливо серйозних завдань священникам СБ не доручало, оскільки вони постійно знаходилися під пильною увагою влади. Крім проведення антирадянської агітації, вони переховували підпільників, забезпечували їх харчами, надавали розвіддані. Так, священник с. Смоличів Луцького р-ну Михайло Гороховський у квітні 1945 р. переховував у своєму будинку чотирьох бойовиків СБ³¹. У священника с. Смолява Горохівського р-ну Миколи Поліщука боївка СБ Івана Стародуба-‘Остапа’ зберігала частину свого майна³².

Радянська влада намагалася економічно підірвати опозиційне духовенство, не даючи їм добрих парафій. Багатьох священників було арештовано і заслано в Сибір³³. Загалом, у післявоєнний період на території лише Волинської обл. за зв’язок з ОУН(Б) органами держбезпеки було арештовано коло 60 священників УАПЦ³⁴. Все це призвело до того, що на Волині та Поліссі, на відміну від греко-католицької Галичини, переважно залишалися духівництво, яке вороже ставилося до оунівців.

Пропагандистське протистояння між СБ та радянською владою сягало кульмінації під час проведення різноманітних політичних заходів. Найяскравіше це проявилось під час перших повоєнних виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.), що мали для влади стратегічний характер. В разі позитивного проведення

²⁹ Борщевич В. *Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму // Наукові записки. Історичні науки. — Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. — Вип. 14. — С. 177.*

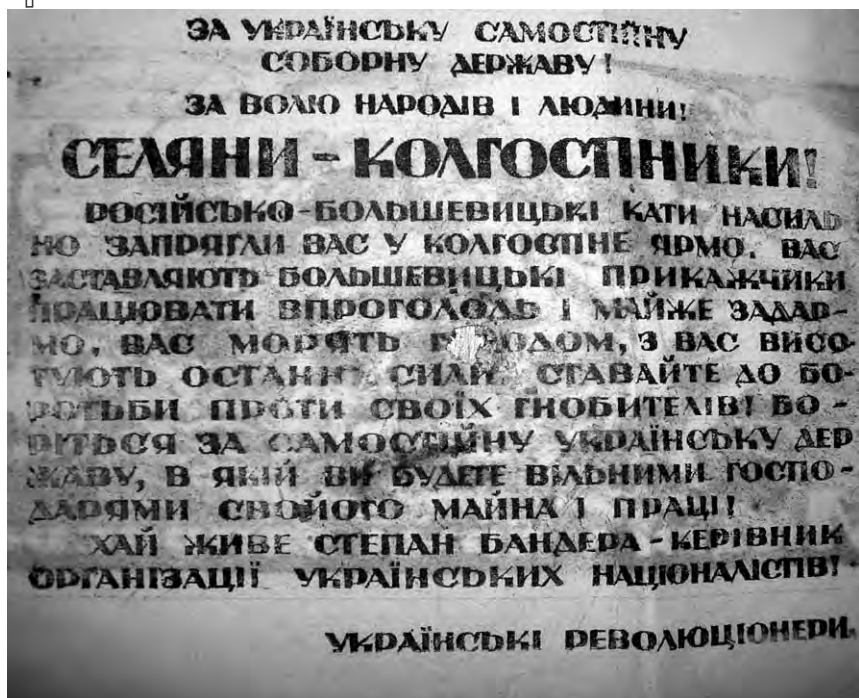
³⁰ Самчук Ф. *Пам'ять не прощає // Радянська Волинь (Луцьк). — 1984. — 1 грудня.*

³¹ *Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 7726. — Арк. 2.*

³² *Там само. — Спр. 4584. — Арк. 279.*

³³ *Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 393. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 95.*

³⁴ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 57. — Арк. 73.*



Пропагандистський дереворит ОУН. 1949 р.

вони мали б легітимізувати большевицьку владу в очах місцевого населення та пришвидшити радянізацію. Відповідальність за проведення виборів було покладено на партійні органи та НКВД. До передвиборчої кампанії, яка розпочалася ще у жовтні 1945 р., залучили службовців і вчителів. Військові частини отримали наказ виїхати в села та міста для охорони виборчих діляниць³⁵.

Зі свого боку, підпілля вважало за необхідне зірвати вибори. На думку оунівців, навіть у випадку невдачі така акція мобілізувала би націоналістичні сили і засвідчила, що боротьба триває. Діяльність, скеровану на зрив виборів, можна поділити на два етапи: підготовчий, коли поширювалися антирадянські листівки, збиралися розвіддані і велася підготовка до диверсій та терактів,

³⁵ Беземський Г. Перші повоєнні вибори в Західній Україні // *Горохівський вісник (Горохів)*. — 2006. — 28 березня.

та етап активних дій, коли здійснювалися напади на виборчі дільниці, на кандидатів і членів виборчих комісій³⁶.

Діяльність СБ на першому етапі тісно перепліталася з роботою референтури пропаганди. Зокрема, у підпільних друкарнях було віддруковано листівку «Що таке «найдемократичніші» сталінські вибори та кому вони потрібні»³⁷. 10 січня 1946 р. жителька с. Піски Горохівського р-ну Антоніна Шевчук за завданням референта СБ І. М. Стародуба-‘Остапа’ поширювала ці листівки в м. Берестечку³⁸.

Головним чином СБ проявила себе на другому етапі. В постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 6 лютого 1946 р. зазначалося, що оунівське підпілля намагається «не допустити місцеве населення до участі в голосуванні, ...шляхом погроз і насильств примусити виборців викреслювати в бюлетнях прізвища висунутих кандидатів...»³⁹. У ніч з 9 на 10 лютого 1946 р. на значній території Західної України оунівці зрізали стовпи ліній дротяного зв'язку, здійснили напади на військові гарнізони, підпалювали будинки, де вони розміщувалися, мінували виборчі дільниці та залізниці⁴⁰. Наприклад, на відріжку між селами Сокиричі — Озеро Ківерцівського р-ну було знищено 13 телефонних стовпів⁴¹. Григорій Войтович за завданням СБ знищив урну для голосування в с. Скриголов Горохівського р-ну⁴². Житель с. Соснівка Дубнівського р-ну Костянтин Шевчук за завданням референта СБ Василя Бакшина-‘Дуная’ мав перерізати телефонний зв'язок між місцевими військовими гарнізонами⁴³.

Незважаючи на посилену охорону кандидатів в місцеві ради, а також членів виборчих комісій⁴⁴, боївки СБ активно проводили

³⁶ Гончарук Г. *Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944–1953 гг.* — Одесса: Астропринт, 2004. — Ч. 1. — С. 190.

³⁷ Василенко П. *У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА.* — Аугсбург, 1949. — С. 190.

³⁸ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6383. — Арк. 41.

³⁹ Веденєєв Д. *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр.* — К.: Генеза, 2007. — С. 108.

⁴⁰ Деревінський В. *Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році // Визвольний шлях.* — 2001. — Кн. 12. — С. 68.

⁴¹ Хотимчук Є. *Вовки у пастці // Ленінським шляхом (Ківерці).* — 1990. — 18 травня.

⁴² Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 4584. — Арк. 109.

⁴³ Там само. — Спр. 5412. — Арк. 153.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4973. — Арк. 89.

індивідуальні теракти. Зокрема, у січні 1946 р. есбісти повісили голову виборчої дільниці с. Ворона Ковельського р-ну. До його тіла була прикріплена табличка «Покарав Народ!»⁴⁵. В ніч на 20 січня 1946 р. в с. Ници Старовижівського р-ну члени боївки Федора Клинового-‘Сивого’ вбили місцевого жителя Антона Кота, який розклеював передвиборчі гасла⁴⁶. Нерідко теракти за завданням СБ виконували учасники «легальної мережі» — симпатички ОУН.

Проте значні зусилля підпілля принесли досить невтішні результати: успіхи оунівців були знівельовані недемократичністю у проведенні виборів. За фактичної відсутності у «виборців» власне вибору мала місце масова фальсифікація голосування. Так, за радянськими документами виходило, що на виборчій дільниці № 134 с. Мар’янівка Горохівського р-ну на 9:30 ранку проголосувало 137 осіб — і це при тому, що в селі було лише 129 виборців⁴⁷. Значну роль також відіграло масове залучення армії, внутрішніх військ і правоохоронних органів⁴⁸. Вони не лише блокували зусилля підпілля, а й під погрозою сили забезпечували потрібну «явку виборців». Частина людей, щоб не голосувати, переховувалися у родичів, знайомих або в лісах⁴⁹.

Однак ОУН(Б) не визнавала своєї поразки. В листівці підпілля зазначалося: «Твоя боротьба в день виборів широким відгомонам прокотилась серед народів ССРСР, вона стала відома цілому світові... Тому в цей день ти переміг, Народ!»⁵⁰.

Продовжуючи протидію політичному утвердженню радянської влади у регіоні, ОУН(Б) та її спецслужба зосередили свої зусилля на зриві виборів до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.)⁵¹. Так, у січні 1947 р. Віталій Цибульський за завданням референта СБ

⁴⁵ ДАВО. — Ф. 511. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 15.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2955. — Арк. 20.

⁴⁷ *Війна проти народу: сталінізм на Волині 1944—1953 рр. // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. — Кн. 1. — Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. — С. 85.*

⁴⁸ *Іщук О. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943—1955 рр. // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 11. — С. 179.*

⁴⁹ *Бігун Г. Народ не забуде, народ не простить // Слава праці (Луцьк). — 1988. — 20 грудня.*

⁵⁰ *Документи збройної боротьби // На сторожі. Суспільно-політичний місячник. — Німеччина: ТПП-ОУН, січень—лютий 1948. — Ч. 1—2. — С. 48.*

⁵¹ *Motyka G. Ukrainiska partyzantika 1942—1950. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii. — Warszawa: RYTM, 2006. — S. 528.*

Костянтина Цимбала-‘Марка’ зірвав плакати з виборчої дільниці, яка розміщувалася в школі с. Чемерин Ківерцівського р-ну, а також спільно з бойовиком Іваном Зубенком-(Наливайком) побив двох школярів, які зривали оунівські листівки⁵².

Спираючись на набутий у попередніх виборах досвід протидії підпіллю, радянська влада посилила агітацію і військову присутність в регіоні⁵³. Так, на території Волинській обл. працювало 18187 агітаторів⁵⁴. На допомогу їм залучали демобілізованих червоноармійців⁵⁵. Велику увагу приділили технічному обладнанню виборчих дільниць, написанню гасел, виготовленню плакатів⁵⁶. І хоча влада оголосила про стовідсоткову явку виборців, за оцінками ОУН, їх прийшло не більше 30-40 %⁵⁷. Про запеклість протистояння свідчить той факт, що, попри обмежені можливості, підпілля у 1950 р. знову оголосило бойкот виборів до Верховної Ради СРСР⁵⁸.

Не менш активною була боротьба між радянською владою та СБ за вплив на молодь, на яку обидві сторони покладали великі надії і тому не шкодували сил. Провідник ПЗУЗ Василь Галаса-‘Орлан’ в одному зі своїх листів за 1949 р. писав: «Для нас справа виховання молодих керівних кадрів у найближчий час — питання життя та смерті»⁵⁹.

Своєю чергою, партійні органи намагалися різними методами стимулювати розвиток Всесоюзного ленінського комуністичного

⁵² Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф.П. — Спр.6952. — Арк.16—17.

⁵³ Літопис УПА. Нова серія / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко [та ін.]. — Київ; Торонто, 2002. — Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943—1959). Кн. друга: 1946—1947. — С. 14.

⁵⁴ ДАВО. — Ф. Р-1. — Оп. 2. — Спр. 77. — Арк. 190.

⁵⁵ Соляшко О. Демобілізовані воїни на керівних роботах // Червоне Полісся (Заболоття). — 1946. — 24 лютого.

⁵⁶ Медведенко Ф. Широко розгорнути підготовку до виборів у Верховну Раду УРСР // Ленінським шляхом (Камінь-Каширський). — 1946 — 5 грудня.

⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко [та ін.] — Київ; Торонто, 2002. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943—1959). Кн. перша (1943—1945). — С. 236.

⁵⁸ Листівка УГВР до українських селян, робітників та інтелігенції із закликом бойкотувати вибори до Верховної ради СРСР 1950 р. // Реабілітовані історією. Рівненська обл. Кн. перша. — Київ; Рівне, 2006. — С. 216.

⁵⁹ Ішук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН (Б) серед молоді (1944—1954 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К., 2003. — № 1 (20). — С. 234.

союзу молоді (ВЛКСМ), який повинен був «мобілізувати всю молодь на повний розгром решток українсько-німецьких націоналістів»⁶⁰, а також викоринити «куркулів-саботажників»⁶¹.

Виховані на большевицькій міфології про «Павлика Морозова», піонери та комсомольці ставали сексотами. Наприклад, у Володимир-Волинському р-ні в с. Новини комсомольці повідомили прикордонників НКВД про місце знаходження залишків розгромленої сотні Василя Левочка-‘Довбуша’, а комсомолки з с. Грибовиці видали чекістам повстанський склад зі зброєю і продуктами на місцевому цвинтарі⁶². Подібні випадки були і в інших районах.

Значної шкоди ОУН завдавали керівники комсомолу і піонервожаті, які відкрито підтримували большевиків й інколи працювали резидентами радянської агентури. Як впливає з «чорних листів» СБ, секретар ВЛКСМ с. Бискупичі Іваничівського р-ну Мирон Матвійчук «прилюдно виступає проти укр. рев. руху. На зборах комсомолу говорить, що ми мусим знищити українсько-німецьких недобитків — націоналістів»⁶³.

По можливості СБ намагалася залучити частину комсомольців і секретарів ВЛКСМ до свого руху. Від жителя с. Іванове Маневицького р-ну Юрія Коця вимагали, щоб три його сини-комсомольці вступили в місцеву боївку⁶⁴. В с. Дермань Здолбунівського р-ну референт СБ Сергій Турчин-‘Трибок’ безуспішно намагався завербувати комсомольця Миколу Максися, який вмів майстерно складати вірші⁶⁵. Про успіхи СБ у здобутті прихильників серед комсомольців свідчить той факт, що на території Рівненської обл. протягом 1949 р. «за зв’язок з ОУН-УПА» з лав ВЛКСМ було виключено 147 осіб⁶⁶.

⁶⁰ Іванченко О. Куркуль — найлютіший ворог трудового селянства // *Вільне життя (Мацеїв)*. — 1947. — 17 квітня.

⁶¹ Пошила В. Робота комсомольської організації в боротьбі за хліб // *Червоне село (Колки)*. — 1946. — 14 листопада.

⁶² Климович І. Бійці невидимого фронту // *Молодий ленінець (Луцьк)*. — 1968. — 9 квітня.

⁶³ Фонди Волинського краєзнавчого музею. — Ф. С. — Спр. 952—964. — Арк. 2.

⁶⁴ Трегубов В. Жити — значить боротися // *Зоря комунізму (Маневичі)*. — 1987. — 3 червня.

⁶⁵ Мельничук Ю. Під чужим порогом. Памфлети, фейлетони, статті. — К.: Дніпро, 1974. — С. 211—218.

⁶⁶ Мазурок В. Протистояння українського націоналістичного підпілля і радянської влади на Волині у 1949—1950 роках // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. — Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. — Вип. 16. — С. 246.

ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!
ЗА ВОЛЮ НАРОДІВ І ЛЮДИНИ!

РОБІТНИКИ!

Сталінські чиновники заставляють Вас виконувати непосильні норми. Ви часто голодні, обдери, виснажені, мусите працювати, щоб здобути кусень чорного хліба на прожиток для себе і сім'ї.



Сталінська влада діє не про Вас, а про свої імперіялістичні плани. Боріться проти сталінських більшовицьких імперіялістів і експлуататорів за Українську Самостійну Державу і за державну незалежність і соціальне визволення всіх поневолених Московією народів.

В Українській Державі Ви будете співвласниками фабрик, будете мати в'сімнадцятигодинний день праці, високу заробітну платню, все-стороннє забезпечення і певну національну й особисту свободу.
ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНЕ РОБІТНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ!

УКРАЇНСЬКІ РЕВОЛЮЦІОНЕРИ

Листівка ОУН до робітників, вилучена органами МГБ
Волинської обл. в 1949 р.

Коли пропаганда не діяла, СБ застосовувала погрози. Секретер ВЛКСМ с. Карасин Маневицького р-ну Іван Матвійчук отримав від оунівців записку: «Якщо будеш з енкаведистом Кугановим переслідувати нас і втягувати молодь до комсомолу — знищимо тебе і всю твою родину з коліном!»⁶⁷. Інколи подібні погрози спрацьовували. Комсомолец з с. Мнишин Гощанського р-ну Федір Клімчук отримав від СБ попередження, після чого вже «роботи для большевиків не виконував»⁶⁸. Проти комсомольців СБ застосовувала теракти. Так, влітку 1946 р. в с. Осьмиговичі Турійського р-ну члени боївки СБ Степана Ковальчука-‘Медведя’ виявили на танцях дівчину, яка була секретарем ВЛКСМ і щойно прибула з райцентру Затурці. Її було одразу ж розстріляно⁶⁹. При проведенні терактів СБ нерідко використовувала свою агентуру серед комсомольців. Так, у липні 1946 р. комсомолец Тихон Царук з с. Чебелі Сарненського р-ну за завданням коменданта боївки Олега Примича виманив в ліс секретарку Клевівського райкому (РК) ВЛКСМ Марію Давидову, де її було вбито⁷⁰. Інколи страти відбувалися з показовою жорстокістю. Зокрема, учасники боївки СБ С. Турчина-‘Грибка’ на території Здолбунівського р-ну відрубали голову секретарю ВЛКСМ Миколі Лужницькому⁷¹.

Незважаючи на усі заходи СБ, ВЛКСМ на Волині неухильно зміцнювала свої позиції. Якщо 1946 р. на території Волинської обл. нараховувалося 13 тисяч членів ВЛКСМ, то у 1950 р. їх кількість зросла до 37,4 тисячі осіб⁷².

Крім комсомолу, значну роботу з радянізації сільської молоді Волині проводили клуби і хати-читальні (бібліотеки). Вони поєднували пропаганду з культурно-освітньою та розважальною діяльністю⁷³. Цьому намагалася зашкодити СБ. Наприклад, у липні 1948 р. боївкою Олександра Кухарука-‘Чорного’ в с. Туричани Турійського р-ну було спалено щойно збудований клуб⁷⁴. В окре-

⁶⁷ Миткалик І. *Забуттю не підвладне // Зоря комунізму (Маневичі)*. — 1984. — 15 листопада.

⁶⁸ ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 115. — Арк. 11.

⁶⁹ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5641. — Арк. 92.

⁷⁰ Бричкова Р. *Як веліло серце // Будівник комунізму (Сарни)*. — 1972. — 20 травня.

⁷¹ Турчин І. *Обагрені кров’ю // Шлях Ілліча (Здолбунів)*. — 1989. — 20 липня.

⁷² *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / Ред. П. Тронько*. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. — С. 40.

⁷³ Маруніч І. *Клуби і хати-читальні — вогнища культури // Вільна Україна (Торчин)*. — 1946. — 28 листопада.

⁷⁴ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 8912. — Арк. 204.

мих випадках есбісти вдавалися до терактів. 28 серпня 1948 р. у с. Дубрівськ Зарічненського р-ну боївкою СБ 'Гонти' було вбито завідуючого хатою-читальнею, секретаря місцевого комсомолу В. Мельниковича, а приміщення клубу підпалено⁷⁵.

Для пропаганди серед місцевого населення радянська влада широко використовувала пересувні кіноустановки. Наприклад, лише протягом 1946 р. за допомогою Рожиченської районної кіноустановки фільми подивилося понад 1200 глядачів⁷⁶. Хоча кіноустановки мали примітивну апаратуру, а екранами нерідко слугували звичайні простирадла, кіно сприймалося місцевим селянством як технічне диво і викликало масовий інтерес⁷⁷. СБ небезпідставно сприймала радянське кіно як різновид большевицької пропаганди і намагалася перешкодити його поширенню. Так, 6 листопада 1947 р. в с. Омеляна Рівненського р-ну оунівці зайшли до клубу, де демонстрували кінофільм, розбили кіноапарат, а людям зачитали протиколгоспну листівку⁷⁸. Подібний випадок відбувся в ніч з 3 на 4 травня 1948 р. в с. Руда Красна Рівненського р-ну, коли під час демонстрації кінофільму «Тринадцять» до клубу увірвалися бойовики і вбили начальника Клеванського РВ кінофікації А. Шпица та кіномеханіка М. Анцифера⁷⁹. Протидія большевицькій пропаганді в цьому напрямку не обмежувалася диверсійно-терористичними акціями. СБ намагалася вербувати серед працівників радянської кінофікації власну агентуру. Зокрема, у червні 1947 р. за завданням реф. СБ Прокопа Штандера-‘Гудзика’ працівники Шацької районної кінофікації Іван Терета і Андрій Копитко розбудовували осередки ОУН в селах Ростинь, Піще і Острів’я⁸⁰. Наприкінці 1946 р. боївкою СБ Івана Василюка-‘Метелика’ був завербований кіномеханік Турійської пересувної кіноустановки, який поширював оунівську літературу⁸¹.

⁷⁵ Шевченко Є. В пам'яті нашої // Радянське Полісся (Зарічне). — 1981. — 2 липня.

⁷⁶ Загадченко М. Покращити кінообслуговування селян // Більшовицький шлях (Рожиче). — 1946. — 21 листопада.

⁷⁷ Вельма М. Ковельщина повоєнна. Люди, події, факти : історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2009. — С. 53.

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4964. — Арк. 213.

⁷⁹ Літопис УПА. Нова серія / Ред. рада: П. Сохань, П. Потічний [та ін.] — Київ; Торонто, 2003. — Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943—1959). Кн. третя: 1948. — С. 145.

⁸⁰ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 4598. — Арк. 294.

⁸¹ Данилюк В. Слово — зброя... — С. 48.

Щодо завклубів, то їх намагалися залучити до підпільної роботи або хоча б змусити не проводити радянської пропаганди. Ставлення до таких осіб характеризують слова бойовиків СБ, звернені до завклубом с. Оса Турійського р-ну Йосипа Берекети 6 червня 1948 р.: «Ти — комсомолец, а тому волею чи неволею, але виконуєш завдання комуністів і тим робиш злочин перед українським народом, але ти ще молодий і тобі треба жити. Ми добре знаємо, що рано чи пізно ти будеш з нами тому, що народ скоро помститься комуністам, а тебе зараз, як молодого хлопця, можна схилити, куди хочеш»⁸².

В окремих випадках тих завклубів, які вперто не зважали на попередження СБ та продовжували вести радянську пропаганду, а крім того, підозрювалися у співпраці з чекістами, показово жорстоко карали. Взимку 1948 р. молодь зібралась на вечорниці в землянці жителя с. Полонка Луцького р-ну Євгенії Мельник. Зайшла сюди і Валентина Амосова, яка приїхала з Казахстану за комсомольською путівкою і працювала завклубом. Там вона випадково зустріла референта СБ Дмитра Римарчука-‘Неситого’, він намагався її агітувати, але безуспішно, а після звелів нікому не казати про їхню розмову. Проте комсомолка негайно повідомила про цей випадок голові сільради Олексію Данилюку, який працював на СБ⁸³. Есбівці і раніше підозрювали, що Амосова працює з органами МГБ, і останній випадок це підтвердив⁸⁴. Сексотку було вирішено покарати привселюдно. Увечері 29 лютого 1948 р. в сільському клубі були танці⁸⁵. Безпосередній свідок подій Григорій Лаць розповідав, що ‘Неситий’, зайшовши в приміщення, витягнув на середину залу сексотку, вихопив з-за халяви ніж і наніс їй декілька ударів в груди і спину⁸⁶. Потім вистрілив в голову з автомата. Але, оскільки після цього вона подавала ознаки життя, він дострілив її з пістолета⁸⁷.

⁸² Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 6383. — Арк. 17.

⁸³ Удахін П. Тривожні роки. Записки чекіста // Радянська Волинь (Луцьк). — 1971. — 12 листопада.

⁸⁴ Вербич В. Будь, історіє, правдою // Народна трибуна (Луцьк). — 1993. — 18 серпня.

⁸⁵ Якименко М. Не забудемо, не простимо // Слава праці (Луцьк). — 1978. — 21 березня.

⁸⁶ Бовкун Г. Хто ж був ворогом нації? Свідчать архівні документи // Радянська Волинь (Луцьк). — 1989. — 15 вересня.

⁸⁷ Удахін П. Тривожні роки... — 1971. — 12 листопада.

Важливу роль у розвитку большевицької пропаганди на селі відігравали школи. У зв'язку з активною розбудовою в регіоні україномовного шкільництва, педагогічних працівників катастрофічно не вистачало. Тому їх масово почали направляти працювати на Волинь з інших регіонів (переважно східних та центральних областей УРСР). Протягом 1946—1947 рр. в Волинську обл. приїхало 765 учителів, а в 1948 р. — більше тисячі⁸⁸. Вони відразу включилися в пропагандистську роботу. Рекомендувалося навіть закріпити за кожним вчителем певні частини села⁸⁹. Головним завданням шкіл було забезпечення ідеологічного виховання місцевої молоді. Віктор Левкович, дитинство якого пройшло у повоєнні роки в с. Жадень Дубровицького р-ну, це описує так: «Із всього, що проходило в селі, у нас, дітей, склалося враження, що якщо в дядька Сендера забрали волів і коня, значить він зробив щось неправильно. Якщо енкаведисти забрали дядька Максима, — значить дядько Максим поганий чоловік, а той, хто вбив дядька Назара, — бандит, так як дядько Назар виконував всі накази влади»⁹⁰.

Саме тому ОУН намагалася контролювати навчання школярів⁹¹. Директорам, завучам і вчителям шкіл надсилалися індивідуальні попередження⁹², в яких вимагали утримуватися від «використання виховних моментів» і не ображати релігійні і національні почуття молоді. В листах до вчителів забороняли вести антирелігійну пропаганду, брати участь у «большевицьких святкуваннях», вивчати радянські вірші і пісні, закликали «відкинути всяку гниль большевицького виховання»⁹³. В листі Василя Кука-‘Леміша’ до Василя Галаси-‘Орлана’ за вересень 1950 р. зазначалося: «На шкільну молодь потрібно впливати, навчати боротися її з юних років, зму-

⁸⁸ Бортніков В. Культурно-пропагандистська діяльність органів влади на Волині у повоєнний період // Літопис Волині. Всеукраїнський часопис. — Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 2008. — Ч. 5. — С. 25.

⁸⁹ Домарецький А. Учителі підвищують ідейно-політичний рівень // Радянський прапор (Теремно). — 1948. — 28 листопада.

⁹⁰ Левкович В. На Жаденской земле. Автобиографические очерки. — Ровно: Листа-М, 2002. — С. 55.

⁹¹ Інформатор. Видання Проводу ОУН на ПЗУЗ. — 1948. — Ч. 2. — С. 194.

⁹² Грегова С. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 1940-х — перша половина 1950-х рр. XX ст.). Автореферат дис. к. і. н. / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2004. — С. 13.

⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1716. — Арк. 4.

шувати бойкотувати піонерські та комсомольські організації, різні свята на честь “Совітів”, співати революційні пісні і наперекір вчителям молитися. Вийняткову увагу приділяти середньо-шкільній молоді. Це майбутній актив нації... В роботі з молоддю необхідна максимальна обережність, продуманість і перевірка надійності (особливо, коли молодь переходить на нелегальне положення)»⁹⁴.

Щойно прибулих на роботу в село німецьких вчителів есбісти перевіряли в ході усної бесіди. Референт СБ С. І. Ковальчук-‘Медвідь’ на початку грудня 1946 р. ввечері зайшов до будинку вчительки с. **Осьмиговичі Турійського р-ну Світлани Волчук**. Запитав, звідки вона родом, чи давно працює в школі, і записав усе в блокнот⁹⁵. До вчительки Софії Дележал, яка прибула працювати з Хмельницької обл. в с. Смига Дубнівського р-ну, зайшли двоє бойовиків, запитали, звідки вона родом, чого буде вчити дітей, і попередили: «Тільки щоб ніякої політики, Ваше діло вчити писати і читати»⁹⁶.

Під час візитів до вчителів есбісти наказували зберігати все почуте в таємниці. Так, 11 грудня 1948 р. в с. **Матіївка Гоцанського р-ну** вони попереджували вчительку-східнячку М. Плуженко: «Очевидно, вам страшно, у вас немає певності, хто ми — повстанці чи большевицька опергрупа. На те ради немає. Всякі наші умовляння і переконування про те, що ми повстанці, не можуть бути для вас переконливим аргументом, бо так запевняти потраплять і большевики. Тому ми цього й не робимо. Ваше діло — слухати уважно все те, що ми будемо вам розповідати... Ви не повинні і не смієте зголосити на МГБ про наші відвідини. Цього ви не смієте зробити не тільки з уваги на нас, але й з уваги на себе. Якщо зголосите, вас почнуть допитувати, підозрівати, сподіваючись, що наша розмова могла зробити переворот у вашій душі. Вони заплутають вас у сіті агентурної роботи. А там... знаєте чим воно кінчається»⁹⁷.

Вчителів, які проводили радянську пропаганду в школах, попереджували, вимагали, щоб вони виїхали з села. За невиконання

⁹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 57. — Арк. 60.

⁹⁵ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5641. — Арк. 138.

⁹⁶ Логодзінський С. Берізка // Червоний прапор (Рівне). — 1974. — 16 квітня.

⁹⁷ Плуженко М. У Новому світі // За Волю нації (літературний журнал). Видання ОУН на ПЗУЗ. — 1951. — Ч. 8. — С. 12—13.



Дереворит ОУН, вилучений органами МГБ
в Камінь-Каширському р-ні у 1949 р.

наказу загрожувало суворе покарання. Референт СБ Іван Лобода-‘Хмара’ з кількома бойовиками ввечері зайшли до вчительки-єврейки, яка працювала в с. Скредотівка Ківерцівського р-ну. Аби підкреслити, що вони не «зграя бандитів», есбівці одягнули найкращий одяг, начистили чоботи, вбрали під шинелі модні на той час білі шарфи. Зрозумівши, що добровільно співпрацювати вчителька не погодиться, ‘Хмара’ дав їй 24 години, щоб виїхала з села⁹⁸. Учасники боївки СБ Миколи Мокача-‘Твердого’ прийшли до вчительки-східнячки в с. Велика Глуша Любешівського р-ну і змусили її написати крейдою на дошці великими буквами: «Сталін — собака. Собаці — собача смерть». Наступного дня вона виїхала з села⁹⁹. Найчастіше пропагандистам-вчителям підкидали погрозливі записки. Наприклад, 15 травня 1952 р. біля будинку директора школи с. Лишнівка Маневицького р-ну було залишено анонімного листа з наказом покинути роботу і негайно виїхати з села, інакше йому загрожуює смерть¹⁰⁰.

⁹⁸ Твердий Ю. Скредотівці на Волині // Волинь (Луцьк). — 1995. — 14 лютого.

⁹⁹ Буцик П. Сліди катів осатанілих // Нове життя (Любешів). — 1989. — 29 січня.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1718. — Арк. 129.

У випадках, коли попередження ігнорувалися, звинувачених знищували. Переважно в таких випадках вчителів звинувачували у співпраці з чекістами. В ніч на 25 грудня 1946 р. боївка СБ Бориса Янчика-‘Жука’ арештувала в с. Велика Медвежка Ківерцівського р-ну вчительку А. І. Скорупську, яка була інформаторкою Колківського РВ МГБ. Зранку її тіло знайшли в лісі¹⁰¹. Серед ліквідованих СБ вчителів були особи, які брали безпосередню участь у боротьбі з оунівським підпіллям. У списку ліквідованих СБ згадується фізрук школи с. Підріжжя Старовижівського р-ну Олег Гопанчук, який «активно допомагає большевикам в боротьбі проти українських повстанців»¹⁰². За це ж 19 листопада 1949 р. есбістами було закатовано фізрука школи с. Бокийма Млинівського р-ну Миколу Басенка¹⁰³. В окремих випадках ліквідовувалася ціла сім’я. За завданням бойовика СБ Миколи Корнилова-‘Миколи’ учасники «легальної мережі» з с. Коршів Луцького р-ну Аркадій Захарчук і Зіновій Жовтобрюх повинні були наприкінці 1947 р. здійснити теракт щодо директора школи Георгія Сердюка та його сім’ї¹⁰⁴.

У «боротьбі за молодь» СБ намагалася також протидіяти набору 15-16 річних юнаків і юначок на фабрично-заводське навчання (ФЗН) і промислові об’єкти Донбасу. Особливістю цих шкіл була майже військова організація, щоправда, без зброї. До лав цих шкіл не приймали, а «мобілізували». Зокрема, станом на І квартал 1948 р. в школи ФЗН з Волинської області було призвано 2 604 особи¹⁰⁵. За ухилення від призову або втечу з місць навчання передбачалася карна відповідальність. Випускники шкіл ФЗН, ремісничих і залізничних училищ знали, що після закінчення ймовірність повернутися додому невелика, тому вони робили все, щоб уникнути скерування на роботу, не доїхати до місця призначення тощо. В першу чергу їх відштовхували важкі матеріально-побутові

¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4968. — Арк. 1.

¹⁰² Вельма М. Жовтоблакитники без маски // Сільські новини (Стара Вишівка). — 1977. — 18 січня.

¹⁰³ Чернов О. Стогін мертвих криниць // Вісті Рівненщини (Рівне). — 1994. — 28 січня.

¹⁰⁴ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 4483. — Арк. 249.

¹⁰⁵ Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині // Реабілітовані історією: Збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. — Луцьк, 5–6 грудня 2002. — С. 49.

умови, які нагадували долю «остарбайтерів» у нацистській Німеччині¹⁰⁶.

Користуючись непопулярністю ФЗН, підпільники закликали юнаків залишати навчання або роботу і приєднуватися до підпілля. Ці заклики знаходили розуміння у волинцян. Так, житель с. Видричі Ратнівського р-ну Андрій Протасюк, що працював на підприємстві вугільної промисловості в м. Караганда, отримавши короткотермінову відпустку додому у березня 1947 р., вирішив у Караганду не повертатися, перейшов на нелегальне становище і влітку того ж року вступив до складу боївки Степана Капачука-‘Панаса’¹⁰⁷. Житель с. Ягідне Турійського р-ну А. Остапюк 14 липня 1948 р. при зустрічі сказав бойовику Миколі Данилюку-‘Діду’: «Знав би я, що будуть забирати на роботу в Донбас, то пішов би в боївку»¹⁰⁸. Чекіст Павло Судоплатов у мемуарах згадував, що попереджував Микиту Хрущова про негативні наслідки примусових мобілізацій молоді на навчання, які підштовхували багатьох до поповнення оунівського підпілля. Натомість він пропонував ввести спеціальні паспорти для мешканців Західної України, однак ця ідея партійним керівництвом була проігнорована¹⁰⁹.

Проте місцеві жителі, жертви репресій радянської влади та СБ, живучи поряд один з одним, згодом змушені були примиритися. Вчителька школи с. Великий Олексин Рівненського р-ну Ганна Кононенко згадувала про бойовиків, які вбили її сестру: «Всі свої, місцеві. Знаю я їх всіх. Могла б і імена назвати, та не буду. Не тому, що боюся. А заради дітей їхніх та онуків. Бо ж багато з них — учні мої колишні...»¹¹⁰.

Використовуючи масову підтримку місцевого населення та його незадоволення діяльністю большевиків, фанатичну відданість підпільників своїм переконанням, есбісти та ОУН(б) загалом доволі тривалий час ефективно протидіяли потужній радянській

¹⁰⁶ Смольницька М. Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943—1950 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 14. — С. 85—92.

¹⁰⁷ Архів УСБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 4852. — Т. 1. — Арк. 2.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 2483. — Арк. 97.

¹⁰⁹ Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930—1950 годы. — М.: Современник, 1997. — С. 116.

¹¹⁰ Колобов Г. «Вбивали свої, місцеві» // Червоний прапор (Рівне). — 1991. — 8 травня.

пропаганді. Однак сили виявилися нерівними. Підпілля поступово втрачало позиції і, вичерпавши ресурси, змушене було припинити активний спротив. Запекле протиборство ОУН і радянської влади в ідейно-пропагандистській площині ще довго тривало в комуністичній і діаспорній націоналістичній пресі.

Характеризуючи боротьбу СБ з большевицькою пропагандою, слід зазначити, що вона здійснювалася радикальними засобами, передовсім силовими. При цьому важливу роботу виконувала інформаційна мережа, яка взаємодіяла з боївками СБ. Пропагандистські зусилля підпілля сконцентрувало на ключових напрямках: протидії виборам, розвитку комсомолу, здійснення впливу на школи, заклади культури, православне духовенство.

Олександр Дем'янюк

*Кандидат історичних наук, професор
кафедри гуманітарних дисциплін
Луцького інституту розвитку людини
університету «Україна»*



У статті досліджуються головні аспекти функціонування Воєнної округи (групи) «Турів» восени 1943 р. в умовах німецької окупації. Відтворюються окремі події, пов'язані зі збройним опором окупаційній владі, протистоянням радянським партизанським загонам та поширенням українського визвольного руху в краї.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, Воєнна округа «Турів», Волинь, німецька окупація, український повстанський рух.

Oleksandr Demianiuk

Activity of Military group's «Turiv» parts at the Volyn's territory in autumn of 1943

The major aspects of military group's «Turiv» in the conditions of German occupation in autumn of 1943 are researched in the article, some events which are connected with armed resistance against occupation government, fights with Soviet partisan's detachment and widening of Ukrainian liberation movement in the country are reproduced.

Key words: Ukrainian Revolting Army, military group «Turiv», Volyn', German occupation, Ukrainian liberation movement.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ ВОЄННОЇ ОКРУГИ «ТУРІВ» НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНІ ВОСЕНИ 1943 РОКУ

Становлення та розвиток українського національного руху у ХХ ст. стали можливими завдяки зростанню рівня національної свідомості значної частини українського населення у ході національно-визвольних змагань 1917—1923 рр. Національна ідея, яка викристалізувалася у боротьбі за українську державність, у наступні роки набула чітко окреслених програмних засад.

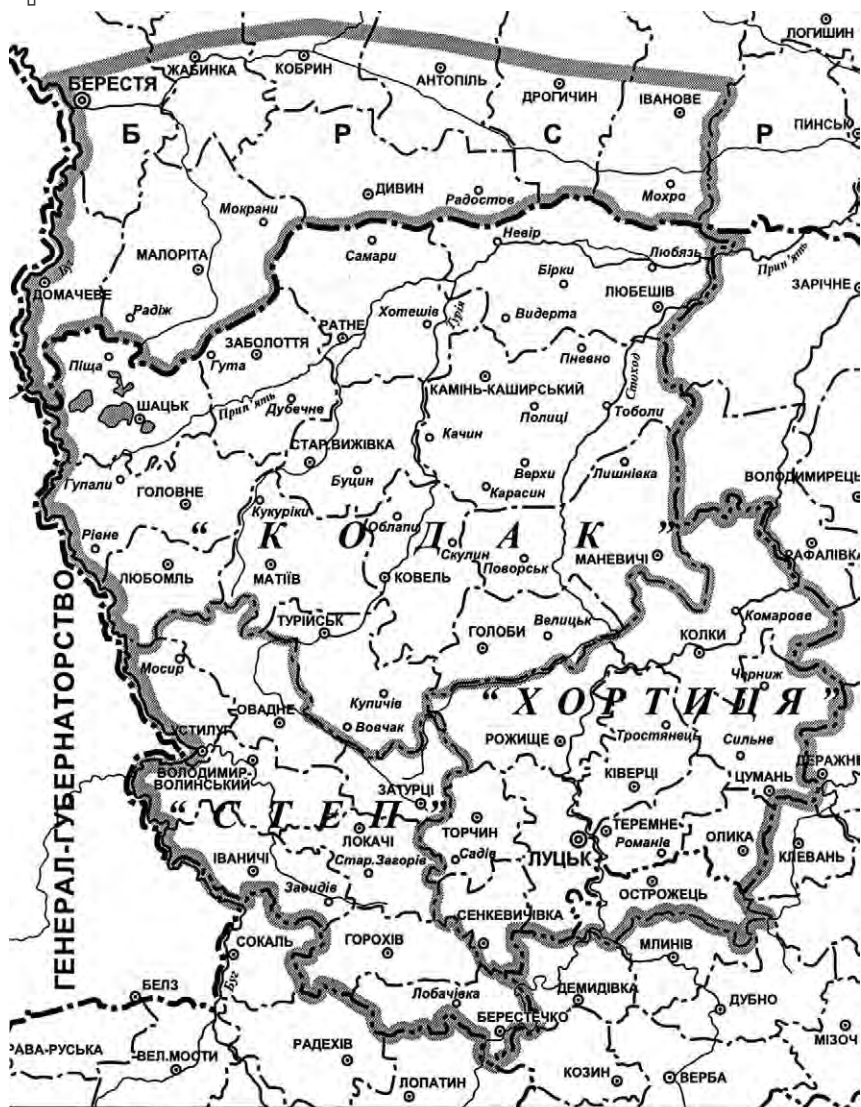
У роки Другої світової війни відродження української державності набуло нових рис, наповнилося практичними діями, охопило значну частину українського населення, у першу чергу на західно-українських територіях. Із зростанням військового протистояння ворогуючих держав змінилися акценти українського визвольного руху. На місце політичних заяв та декларацій провідників українського національного руху прийшов озброєний спротив окупаційній владі.

У фарватері цієї боротьби йшли військові формування отамана Тараса Боровця-‘Бульби’ та обох течій Організації Українських Націоналістів (ОУН(б) і ОУН(м)). Потужний повстанський рух під час Другої світової війни охопив і волинські терени. Недарма прийнято асоціювати Волинь із «краєм, де зародилася УПА».

Проте й сьогодні, через двадцять років після проголошення незалежності України, історія українського повстанського руху та історія Української Повстанської Армії (УПА) залишається недостатньо дослідженою, а окремі її сторінки ще чекають на вивчення.

Так, малодослідженою залишається проблема функціонування Воєнної округи «Турів», яка територіально охоплювала майже усі західноволинські землі. Побічно ця тема розглядалася у працях П. Содоля, П. Мірчука, В. Денисюка, І. Марчука, В. Ковальчука, Я. Антонюка¹, однак фундаментального дослідження поки що не створено.

¹ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник: в 2-х ч. — Нью-Йорк: Пролог — Ч. I. — 1994. — 199 с.; Ч. II. — 1995. — 295 с.; Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942—1952. — Мюнхен: Cicero, 1953. — 320 с.; Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини: Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 524 с.; Марчук І. Воєнна округа (група) «Турів» (виникнення і еволюція) // Воля і Батьківщина. — 1997. — № 3. — С. 39—43; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941—1944 рр.). — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2006. — 498 с.; Антонюк Я. М. Діяльність СБ ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання. — Луцьк: Волинська книга, 2007. — 176 с.



- | | | | |
|---|----------------------|---------------|---------------------------------------|
| ⊙ | Центри областей | ▬ | Припустимі межі ВО "Турів" |
| ○ | Центри районів | - - - | Припустимі межі військових надрайонів |
| ○ | Інші населені пункти | "СТЕН" | Назви військових надрайонів |
- Адміністративний поділ подано на кінець 1939 р.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб відобразити головні аспекти функціонування Воєнної округи (групи) «Турів» восени 1943 р. в умовах німецької окупації та відтворити окремі події, пов'язані зі збройним опором окупаційній владі, радянській партизанці та поширенням українського визвольного руху у волинському краї.

Об'єднання та структурування українського повстанського руху припало саме на 1943 р. Рішення про зміну пріоритетних напрямків повстанського руху на українських землях було прийняте ще в лютому 1943 р., під час роботи III конференції Проводу ОУН(б). Було вирішено перейти від політичних до збройних методів боротьби з окупаційною владою та залучити до неї інші українські повстанські сили. Так, 22 лютого відбулася офіційна нарада представників С. Бандери і Т. Боровця, на якій було визначено, що «ОУН змінює свій погляд на партизанку й визнає потребу її існування та потреби збільшення повстанських лав»².

Проте наступні кілька місяців виявили розбіжності у поглядах керівників національного підпілля на організацію збройної антиокупаційної боротьби, результатом чого стала неможливість створення єдиного революційного фронту та реформатування українського повстанського руху. Протягом літа 1943 р. підрозділи УПА в районі Володимира-Волинського роззброїли нечисленні військові відділи ОУН(м), а вже у серпні було розпочато аналогічні акції проти формувань Української Народної Революційної Армії (УНРА) Т. Боровця. Микола Леbedь констатував, що «влітку 1943 р. Волинь майже всеціло лишається під володінням УПА»³.

З огляду на масштабність та результати проведених акцій можемо стверджувати, що організаційний період створення УПА під егідою ОУН(б) завершився до осені 1943 р. У зверненні командування групи «Турів» до українського населення Холмщини і Підляшшя у серпні 1943 р. вказувалося, що «УПА бореться за Самостійну Соборну Українську Державу, а в спілці з іншими поневоленими народами — за самостійні національні держави всіх

² Бульба-Боровець Т. *Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади.* — Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1981. — С. 260.

³ Леbedь Микола. *УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. I частина. Німецька окупація України.* — Дрогобич: Відродження, 1993. — С. 73.

народів на їх власних землях... УПА б'є і буде бити всіх тих, хто хоче так чи інакше поневолити Україну»⁴.

До початку осені 1943 р. було здійснено адміністративно-військовий поділ контрольованої повстанцями західноукраїнської території та проведено військову реорганізацію УПА. У складі повстанської армії утворено сотні, курені, загони та групи, а північно-західні українські землі (ПЗУЗ) поділено на чотири оперативно-територіальні угруповання — Воєнні округи (ВО) з поділом на військові надрайони, військові райони, військові підрайони, кущі та станиці⁵. На території кожної Воєнної округи базувалися і діяли відповідні групи УПА, керівництво якими здійснювало оперативно-територіальне командування.

30 серпня 1943 р. Головний командир УПА Дмитро Клячківський-‘Клим Савур’ видав наказ, яким зобов’язував організаційно-мобілізаційних референтів у ВО «негаймо приступити до організації самооборони. Кожний надрайон, район, село повинно стати військовим табором, а увесь нарід, здібний до оборони і наступу, — вояками»⁶.

Щодо Волині, то більша частина її території структурно входила до складу Воєнної округи «Турів». Окрім Волинської області, до ВО «Турів» восени 1943 р. належали землі Берестейської області теперішньої Білорусії. В основному це були місця компактного проживання українського населення. Згідно з військово-адміністративним поділом, заплілля УПА ВО «Турів» включало такі військові надрайони: Луцький — «Хортиця», Володимир-Волинський — «Степ», Ковельський — «Кодак» та Берестейський. До осені 1943 р. Воєнну округу «Турів» очолював Микола Ковтунюк-‘Олег’, а від вересня — Юрій Стельмащук-‘Рудий»⁷.

Використовуючи довоєнний адміністративно-територіальний поділ УРСР, можемо приблизно визначити волинські території, які восени 1943 р. входили до надрайонів ВО «Турів». До військового надрайону «Кодак» з центром в м. Ковель належали землі

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 25—25 зв.

⁵ Вовк О. Невідомі сторінки історії УПА // *Військо України*. — 2001. — № 11—12. — С. 38.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 11.

⁷ Денисюк В. Т. *Літопис Камінь-Каширщини: Історико-краєзнавчий нарис*. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — С. 99.

Голобського, Головненського, Заболотського, Камінь-Каширського, Ковельського, Любешівського, Любомльського, Маневицького, Матіївського, Ратнівського, Старовижівського, Турійського та Шацького районів УРСР. До військового надрайону «Хортиця» входили території Ківерецького, Колківського, Луцького, Олицького, Острожецького, Рожищенського, Сенкевичівського, Теремнівського, Торчинського і Цуманського районів УРСР. До військового надрайону «Степ» належали Вербський, Берестецький, Володимирський, Горохівський, Іваничівський, Локачинський, Озютинський та Устилузький райони УРСР⁸.

Спираючись на архівні джерела, можемо відтворити кордони повстанських районів на Волині. На території військового надрайону «Кодак» існували: Камінь-Каширський повстанський район: Мильці — Підріччя (зх.) — Раків Ліс — Угриничі (пн.) — Рудка — Великий Обзир (сх.) — Стобихівка — Заруддя — Мильці (пд.); Ковельський повстанський район: по лінії сіл Грушівка — Довгоноси — Городище (зх.) — Несухойже — Лапні (пн.) — Вулька Любитівська — Стеблі (сх.) — Любитів — Грушівка (пд.); Седлищанський повстанський район: Пісочне (зх.) — Датин (пн.) — Божа Воля (сх.) — Мизове (пд.); повстанський район «Карлик»: Яревище (зх.) — Заболоття (пн.) — Дубечне (сх.) — Кримне (пд.); повстанський район «Корт»: Матіїв (зх.) — Красноволя (пн.) — Черкаси (сх.) — Старі Кошари — Матіїв (пд.); повстанський район «Ринок»: Адамчуки — Кошари (зх.) — Хрипськ (пн.) — Крививники — Смоляри (сх.) — Пехи — Голядин — Адамчуки (пд.)⁹.

У військовий надрайон «Хортиця» восени 1943 р. входили: Цуманський повстанський район, що включав селище Цумань та навколишні села, і повстанський район «Хортиця», межі якого охоплювали Миків (зх.) — Красноволя (пн.) — Липне — Скреготівка (сх.) — Романівна — Карпилівка — Миків (пд.)¹⁰.

⁸ Карта «Військово-адміністративний поділ військової округи УПА «Турів» (серпень—листопад 1943 р.)» // Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 476; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941—1944 рр.). — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2006. — С. 24—27.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 136—138, 182; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 357. — Арк. 43—62 зв.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 13—22.

До початку осені 1943 р. на території ПЗУЗ фактично сформувалася структура і командний склад УПА. Так, в межах ВО «Турів» діяла група УПА «Турів» на чолі із командиром Миколою Ковтанюком-‘Олегом’, шефом військового штабу (ШВШ) Борисом Бердником-‘Климом’ та політвиховником ‘Хмури́м’. Структурно командуванню групи «Турів» підпорядковувалися заго́ни: «Котловина» (командир Степан Коваль-‘Ю́рій Рубашенко’, шеф військового штабу ‘Яр’, політвиховник ‘Хома’); «Озеро» (командир Ю́рій Стельмащук-‘Рудий’, шеф військового штабу Олексій Шум-‘Вовчак’, політвиховник ‘Тур’); «Січ» (імені Івана Богуна) (командир ‘Лівар’, шеф військового штабу Порфи́рій Анто́нюк-‘Клі́щ’, політвиховник Ві́ктор Ши́биста-‘Брова’)¹¹.

Із створенням структури українського повстанського руху у запллі розпочалась професійна підготовка бійців загонів УПА. На початок осені 1943 р. у розпорядженні більшості повстанських бойових одиниць були програми з вивчення «повстанцями військового діла»¹². Значна увага почала приділятися зовнішньому вигляду новобранців, їх особистій гігієні, рівню національної свідомості. Командир групи «Турів» ‘Оле́г’ наказував усім командирам групи: «Давати відповідні вказівки та інструкції, перевести відчити серед повстанців на теми суспільної гігієни, систематично переводити лікарські оглядини повстанців»¹³. Іншим наказом він приписував своїм підлеглим «звертатися по посадам або рангам, додаючи слово “дру́же”. ... До козаків, коли відоме прізвище, то по прізвищу, додаючи слово “дру́же”, напр., “дру́же Оса”, або коли прізвище невідоме, просто “дру́же”»¹⁴.

Восени 1943 р. при всіх загонах групи вже діяли підстаршинські школи. Окрім них при групі «Турів» функціонували саперні, санітарні, шоферські, радіотехнічні, господарчі та інші вишколи і курси. Така мережа кваліфікаційних курсів та військових вишколів створювалася у відповідності до згаданого вище наказу Головного командира УПА, де зазначалося: «В надрайонах, районах, осередках негайно приступити до систематичного вій-

¹¹ *Літопис УПА. Нова серія.* — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2: *Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали.* — С. 20.

¹² *ЦДАВО України.* — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

¹³ *Там само.* — Спр. 5. — Арк. 1.

¹⁴ *Там само.* — Спр. 1. — Арк. 4; *Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО).* — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 182.

ського вишколу молоді: вчити військового впорядку, заправляти практично в маршах, в пробних алярмах тощо і в полевій службі. Всі мусять добре пізнати терен»¹⁵. Командування УПА розуміло, що ефективний та якісний спротив окупаційній владі можуть чинити лише вишколені та спеціально підготовлені вояки. У військовому надрайоні «Степ» протягом 24 вересня — 10 жовтня 1943 р. вишколено 4 кущових юнацтва, 5 зв'язкових та 5 господарчих¹⁶. Зазначимо, що отримані на вишколах і курсах навички та вміння згодом неодноразово рятували життя волинянам — бійцям УПА.

Після закінчення вишколу або курсів випускники направлялися до різних груп УПА. Перевага надавалася формуванню боївок Служби безпеки (СБ) ОУН. Головний командир УПА Дмитро Клячківський-«Клим Савур» наказував 30 жовтня 1943 р.: «Якщо органи СБ потребують людей озброєних до боївок — виділити»¹⁷. Відповідна робота посилилася напередодні приходу на Волинь большевицьких військ.

Значну роль у налагодженні повстанського підпілля на Волині відігравала служба безпеки ОУН. Головними її завданнями СБ восени 1943 р. стали: перевірка повстанських новобранців, виявлення ворожих агентів як у військах, так і в цивільних структурах запілля, агітаційна діяльність серед місцевого населення, вербуноківі акції в населених пунктах ПЗУЗ, виявлення та вилучення зброї.

Шефом служби безпеки ВО «Турів» та керівником розвідувального відділу Крайової референтури СБ був Анатолій Козяр-«Володимир». Комендантом СБ надрайону «Степ» та керівником контррозвідувального відділу Крайової референтури СБ при військовому штабі УПА-Північ був Олекса Присяжнюк-«Мітла»¹⁸. На районних керівників служби безпеки УПА покладалися обов'язки з перевірки нових вояків. УПА, організація розвідувальної роботи на терені їх діяльності, взаємодія боївок СБ з відділами самооборони та підрозділами УПА в обороні українського населення від ворога. Органи СБ перебирали на себе значну частину повноважень розвід-

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 11.

¹⁶ Там само. — Спр. 127. — Арк. 16.

¹⁷ ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 108.

¹⁸ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник: в 2-х ч. — Нью-Йорк: Пролог — Ч. II. — 1995. — С. 188.

ницьких підрозділів УПА, які на волинських теренах були створені згідно з наказом командира групи «Турів» ще наприкінці серпня 1943 р.: «Зформувати при кожній сотні чоту розвідників з вибраних з сотні людей, котрі б мали розвідничий хист»¹⁹.

У вересні 1943 р. службою безпеки військового надрайону «Степ» було заарештовано Михайла Гарнавського (Ковельсько-Володимирського єпископа Мануїла). Місцева СБ збирала матеріали, які доводили співпрацю М. Гарнавського з німецьким гестапо, а у довоєнний період — з большевицьким НКВД. Револуційний трибунал УПА 11 вересня 1943 р. визнав єпископа Мануїла «винним у зраді українського народу та ворожій діяльності і засудив його на смерть через повішення»²⁰.

Підрозділи служби безпеки брали активну участь в охороні західноволинських земель, обороні місцевого населення від визиску окупантів. Так, 21 вересня 1943 р. місцева боївка СБ не дозволила німецько-польському підрозділу захопити с. Ворончин, яке територіально входило у військовий надрайон «Степ»²¹.

Склад органів служби безпеки ОУН поповнювався не лише випускниками загальновійськових вишколів та курсів. На теренах ВО «Турів» діяли спеціальні вишколи для особового складу СБ. Відповідно до інструкції, керівники СБ зобов'язувалися постійно підвищувати свій професійний рівень, проводити вишколи для своїх заступників та керівників боївок СБ²². Крім того, розвідувальні курси стали обов'язковими на всіх без винятку старшинських вишколах УПА.

Один з розвідницьких вишколів проходив у с. **Кукуріки Ковельського району**. Курсанти вивчали основи розвідувальної справи, специфіку нелегальної роботи, основи конспірації. Особливу увагу звертали на ідеологічну підготовку. У с. Стара Гута проходили курси для жінок-розвідниць СБ. Курси, які тривали десять днів, проводили надрайонний референт СБ 'Гонта' і досвідчена розвідниця 'Саня'. На розвідницькому вишколі, який був в основному розрахований на мешканок Турійського, Мацеївського, Любомль-

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

²⁰ Там само. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 43.

²¹ Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 53.

²² Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. Р-1021. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 47.

ського, Головненського, Шацького, Заболотського, Ратнівського, Селищенського, Камінь-Каширського, Ковельського та інших районів військового надрайону «Кодак», здебільшого вивчали основи шифрування та конспірації²³.

Восени 1943 р. разом із зміною тактики ведення збройної боротьби командування УПА завершило підготовку до створення розгалуженої та дієвої мережі повстанських відділів. 16 серпня командир групи «Турів» «Олег» звернувся до всіх командирів відділів групи з наказом «підготувати Ваші відділи до акції проти ворожих сил на терені, в якому знаходяться Ваші відділи» та заборонив «безцілево зміняти постій»²⁴.

До цього ж часу належить створення перших на теренах Волині повстанських підрозділів з представників інших національностей. Чужонаціональні відділи в УПА були організовані за національним принципом. Частина з меншою кількістю особового складу об'єднані в сотні, з більшою — в курені. У ВО «Турів» першим утворився курінь узбеків. Підставою до цього став наказ «Олега»: «Організувати чужонаціональні відділи, а спеціально з узбеків»²⁵. Командиром цього куреня став Мір Олієв-«Ташкент»²⁶.

На кінець літа — початок осені припадають вдалі військові операції підрозділів УПА на Волині. Однією із таких операцій стало захоплення м. Камінь-Каширський підрозділами загону «Озеро»²⁷ під командуванням Юрія Стельмащука-«Рудого» і шефа військового штабу Олексія Шума-«Вовчака» в ніч з 19 на 20 серпня. На території міста та його околиць було поширено українську владу, яку очолював Устим Кузьменко-«Ярослав». Лише наприкінці вересня 1943 р. Камінь-Каширський було відбито у повстанців партизанським з'єднанням Олексія Федорова, проте ненадовго, бо місто захопили німецькі війська, що надійшли з Ковеля.

Боротьба УПА з радянськими партизанами, чисельність яких восени 1943 р. на Волині зросла, продовжувалася і в інших міс-

²³ Антонюк Я. М. Діяльність СБ ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання. — Луцьк: Волинська книга, 2007. — С. 36.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

²⁵ Там само. — Арк. 2.

²⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2010. — Т. 14: УПА і запліля на ПЗУЗ 1943—1945. — С. 87.

²⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запліля 1943—1944. Документи і матеріали... — С. 25.

цевостях краю. Так, сотня УПА 'Мазепи', яка дислокувалася поблизу с. Кримне, вела бої з радянськими партизанами в околицях сіл Вулька-Пнівненська та Верхи Камінь-Каширського району. Курінь Климук-‘Назара’, місце постійного базування якого знаходилося поблизу с. Хотешів, мав сутички з партизанами О. Федорова та польськими партизанськими загонами біля села Черче та містечка Любешів²⁸.

Повстанським підрозділам, які входили до складу групи «Турів», вдалося захопити й інші населені пункти Волині: Деражню, Олику, Цумань, Горохів. 7—9 вересня 1943 р. дев'ять сотень групи «Турів» під командуванням Олексія Шума-‘Вовчак’ билися з німцями та польською допоміжною поліцією під с. Радовичі Ковельського району²⁹. Особливо відзначилася у цих боях сотня Тихона Зінчука-‘Архипа’ із загону «Озеро»³⁰. Із залізничного вузла Ковель було підтягнуто близько 2000 гітлерівців, яких підтримував бронепоезд. З української сторони у тому бою брали участь понад 1000 повстанців³¹. Німці мали 208 убитих та багато поранених, а повстанці — лише 16 вбитих та трьох поранених³². Такий результат бойової операції збентежив німецьку адміністрацію Ковеля та змусив її ввести в місті особливий стан.

Від травня до листопада 1943 р. проіснувала так звана Колківська республіка. Її територія охоплювала сучасні межі Колківського, Маневецького, Рожищенського, Ківерцівського районів Волинської області та частину Степаньського і Радивилівського районів Рівненської області. За місцем знаходження вона перебувала у межах двох воєнних округ: «Турів» та «Заграва». Тому на її території діяли накази керівників обох ВО. Так, в межах Колківської республіки був поширений наказ шефа політичного штабу групи «Заграва» ‘Остапа’ від 20 вересня 1943 р. про початок від

²⁸ Денисюк В. Т. *Літопис Камінь-Каширицини: Історико-краєзнавчий нарис.* — Луцьк: Надстир'я, 2001. — С. 100.

²⁹ Мірчук П. *Українська повстанська армія. 1942—1952.* — Мюнхен: Cicero, 1953. — С. 48.

³⁰ *Літопис УПА. Нова серія.* — Київ; Торонто, 2010. — Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. *Нові документи.* — С. 67.

³¹ Крильницький С. *Помста Полісся [Електронний ресурс] // Кримська світлиця.* — 2004. — 30 квітня. — Режим доступу: <http://povstanets.kiev.ua/includes/articles/index.php?do=pomsta>.

³² Мірчук П. *Українська повстанська армія. 1942—1952.* — Мюнхен: Cicero. — 1953. — С. 49.

1 жовтня навчального року в усіх школах на теренах, звільнених УПА³³.

Охороняли територію Колківської республіки від зазіхань німецьких військ, радянських партизанів та відділів Армії Крайової три сотні курінного 'Олега', сотні 'Цигана', 'Ворона', 'Недолі', 'Шаули', жандармерія 'Острого', 'Мокрого'³⁴. Цивільну адміністрацію у ту пору очолював Юрій Шевченко-'Моряк'. Було відновлено роботу місцевих адміністрацій, шкіл, майстерень, пекарень, електростанції, друкарні, лікарень. На території Колківської республіки діяло 5 військових шпиталів, підстаршинські школи, різноспрямовані вишколи, курси для молодшого медичного персоналу.

Німецькі регулярні війська здійснювали неодноразові спроби знищити Колківську республіку. Наступи йшли з боку Тростянця, Голоб, Борович, Маневич, Чорторийська, Ківерець. Протягом вересня—жовтня 1943 р. на території республіки відбулося 47 боїв проти німецьких військ та 57 — проти радянських партизанів. Втрати німецьких військ сягнули 1500 осіб, у той час як у повстанців загинуло 414 вояків³⁵.

На початку листопада 1943 р. німецьке командування залучило до боротьби з українськими повстанцями бронетехніку, артилерію та авіацію. З листопада розпочався масований наступ зі сторони Луцька, Рожищ та Маневич із використанням танків, а 4 листопада Колки було піддано бомбардуванню німецькою авіацією³⁶. Повстанці змушені були відступити. Більша частина їх під командуванням сотенного Максимчука-'Стрілки' переbazувалася в район с. Комарове Маневицького району, де й перебувала до середини грудня 1943 р.

Вранці 11 вересня 1943 р. чота українських повстанців загону імені І. Богуна на чолі з Андрієм Мартинюком-'Березою' прийняла бій на околицях с. Новий Загорів Локачинського району, яке тоді входило до військового надрайону «Степ». 45 українських повстанців розпочали нерівну боротьбу із переважаючим у декіль-

³³ Літопис УПА. — Торонто, 1989. — Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. — С. 170.

³⁴ Маршрути поколінь. Путівник героїчними стежками УПА на Волині. — Луцьк: Терен. — 2011. — С. 31.

³⁵ Там само. — С. 32.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 14.

ка десятків разів ворогом. Удосвіта 12 вересня частина повстанців під прикриттям своїх поранених товаришів вирвалася із німецького оточення. У цьому бою повстанці втратили 29 бійців, натомість втрати німців становили 400 вояків³⁷. У «Наказі з приводу бою в Загорові» командир групи «Турів» 'Рудий' зазначив: «Атаковані багатократно переважаючим ворогом, що кинув проти них танки, літаки і сотні піхоти, вони гідно й твердо встояли на своєму посту»³⁸.

З наближенням фронту у лавах групи «Турів» розпочалася реорганізація та підготовка до переходу в зону дії радянської армії. У зв'язку з реорганізацією виконувач обов'язків командира групи «Турів» 'Вовчак' вимагав 8 грудня 1943 р. «прибути всім командирам сотень, курінним і сотенним виховникам та бунчужним групи на перевишкіл»³⁹ та звільнити з рядів УПА всіх козаків, які через стан здоров'я або з якихось інших причин не можуть бути в УПА⁴⁰.

На початку грудня 1943 р. відбуваються зміни й у структурі запліла УПА на ПЗУЗ, змінюються межі військових округ та військових надрайонів. Так, у ВО «Турів» з'явився раніше невідомий надрайон «Байрак»⁴¹, центр якого знаходився у Любомлі. Децю раніше, у листопаді, загін «Котловина» (командир Степан Коваль-'Рубашенко'), який базувався на теренах військового надрайону «Хортиця», було передано до групи «Заграва», що діяла на Рівненщині.

Таким чином, упродовж осені 1943 р. більшість території сучасної Волинської області входило до складу Воєнної округи «Турів». У цей період було завершено формування мережі повстанських загонів, здійснено заходи дисциплінарного та санітарно-гігієнічного характеру, спрямовані на підвищення боєготовності повстанських підрозділів, закладено фундамент для збройної боротьби в радянському тилу. Восени 1943 р. відділи УПА провели вдалі військові операції проти німецьких військ біля Каменя-Каширського, Деражні, Олики, Цумані, Горохова, Радович, Нового Загорова; проти радянських партизан поблизу сіл Вулька-Пнівненська, Верхи, Хотешів Камінь-Каширського району, м. Любешів.

³⁷ *Маршрути поколінь. Путівник героїчними стежками УПА на Волині.* — Луцьк: Терен, 2011. — С. 51.

³⁸ *ЦДАВО України.* — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 8.

³⁹ *Там само.* — Спр. 12. — Арк. 17.

⁴⁰ *Там само.* — Арк. 18.

⁴¹ *Там само.* — Спр. 59. — Арк. 148.

Володимир Мороз

*Історик, науковий співробітник
Центру досліджень визвольного руху*



Перемиська воєнна округа УПА «Сян» творилася в рамках взятого у 1943 р. загального курсу українського визвольного руху на збройну боротьбу. Базою для ВО 6 «Сян» була Перемиська область Організації Українських Націоналістів. Було створено штаб воєнної округи, а також більше десяти сотень УПА, які вели бойову діяльність, але восени 1944 р. з різних причин більшість з них були демобілізовані. В листопаді ВО 6 «Сян» як структурний підрозділ УПА-Захід була ліквідована, але у квітні 1945 р. знову відновлена в значно ширших межах. Такі зміни стали причиною суперечностей в історіографії щодо дати створення воєнної округи «Сян» та особливостей творення і діяльності відділів УПА в Перемищині та Лемківщині у 1944 р.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, Воєнна округа «Сян», Закерзоння, Перемищина, Лемківщина, Друга світова війна.

Volodymyr Moroz

Peremysyl' military okruha «Sian» (1944)

Peremysyl' military okruha (region) «Sian» (VO 6 «Sian») of Ukrainian Insurgent Army (UPA) was created within the taken in 1943 general course of the ukrainian liberation movement aimed in the armed struggle. The basis for VO 6 «Sian» Peremysyl' region was the Ukrainian Nationalists Organization. The headquarters of military okruha and more than ten companies, which carried out combat activities, were created. Most of the military units were demobilized in October–November 1944 for various reasons. In November VO 6 «Sian» was liquidated as a structural unit of the UPA-Zakhid (UPA-West), but in April 1945 restored again in much wider borders. These changes have caused controversies in the historiography of the date of creation of military okruha «Sian» and features of the creation and activity of UPA in Peremysyl' region and Lemkivshchyna in 1944.

Key words: Ukrainian Nationalists Organization, Ukrainian Insurgent Army, Military okruha (region, group) «Sian», Ukraine beyond the Curzon line, Peremysyl' region, Lemkivshchyna, World War II.

ПЕРЕМИСЬКА ВОЄННА ОКРУГА УПА «СЯН» (1944 р.)



Діяльність ОУН і УПА на Перемищині в період німецької окупації не привертала значної уваги дослідників. Це було зумовлено, значною мірою, слабкістю організаційної діяльності та збройної боротьби в цьому регіоні порівняно з іншими, на що були свої причини. На подібному маргінесі підпільної праці, а відтак і досліджень, були ще дві області краю Західні Українські Землі (ЗУЗ) — Холмщина і Буковина. Саме тому вже навіть перші дослідження про УПА, написані у повоєнні роки безпосередніми учасниками подій, майже не торкаються військової праці на Перемищині у 1943—1944 рр.

Йдеться про праці Миколи Лебеда (1946 р.)¹, Василя Чижевського (1948 р.)² та Василя Сидора (1948 р.)³. Подібна ситуація була і з дещо пізнішими монографіями Петра Мірчука (1953 р.)⁴ та Лева Шанковського (1953 р.)⁵. Більше уваги діяльності УПА на Перемишчині Лев Шанковський приділив у статті (1961 р.)⁶, проте системного розгляду автор з об'єктивних причин зробити не міг, як теж допустився ряду помилок та не навів згадки про воєнну округу (ВО) «Сян» у 1944 р. Припущення, що на Закерзонні до 1945 р. УПА не мала власної окремої структури, а входила до сусідніх ВО «Маківка» та ВО «Буг», висловлювали польські автори Антоні Щесняк та Веслав Шота⁷. Це при тому, що ще у 1954 р. І. Бутковський у нарисі про структуру УПА чітко вказав, що в УПА-Захід у 1944 р. діяло шість воєнних округ, зокрема і ВО 6 «Сян», до якої входила «Перемищина й Лемківщина, тобто південна частина тієї території, що пізніше в історії відіграла велику роль під назвою Закерзоння»⁸.

Основні факти з діяльності ВО 6 «Сян» вперше подав і узагальнив у вступі до 13 тому «Літопису Української Повстанської Армії» Євген Штендера⁹. Він же, разом із Петром Потічним, у наступному томі проаналізував денник Ярослава Коцьолка¹⁰.

¹ Лебедь М. УПА. — [Рим], 1946. — 127 с.

² Чижевський В. Організація військової праці ОУН // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР).

³ В[ишитий] В. Хронологія Української Повстанчої Армії. — Частина I: (X.1942—XII.1943) // АЦДВР.

⁴ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Мюнхен: Ціцєро, 1953. — 319 с.

⁵ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська. — Вінніпег, 1953. — С. 634—793.

⁶ Шанковський Л. Дії УПА і українського збройного підпілля на терені Перемищини 1944—1947 // Перемишль: західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 183—194.

⁷ Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 242.

⁸ Бутковський І. Організаційна структура УПА в час німецької окупації // До зброї. — 1954. — Вип. 24(37). — С. 2.

⁹ Штендера Є. Перша книга про Перемиський курінь УПА // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 13: Перемищина: Перемиський курінь УПА. Кн. перша: Денники відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського), «Ударники» 4, 94а. — Торонто, 1986. — С. 7—16.

¹⁰ Штендера Є., Потічний П. Друга книга про Перемиський курінь УПА // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14: Перемищина: Перемиський курінь УПА. Кн. друга: Денники сотні «Криляча» (Ярослава Коцьолка), «Ударники» 6, 96а. — Торонто, 1987. — С. 7—16.



Яків Чорний - 'Ударник'

Наступним кроком стала публікація у 23 томі «Літопису УПА» (1992 р.) Модестом Ріпецьким нарису про медичну службу Лемківського куреня, де значна увага присвячена його формуванню та діяльності у 1944 р.¹¹ Згодом він опублікував у 33 томі «Літопису УПА» (2001 р.) ширшу розвідку під назвою «Історія куреня 'Рена'»¹². Щоправда, пишучи досить багато про створення і діяльність частин воєнної округи «Сян», не згадував про неї і помилково вважав, що вона була створена тільки у 1945 р., а до того Лемківщина і курінь 'Рена' входили до ВО 5 «Маківка». В основу публікацій були покладені написані ним ще раніше спогади і нарис про початки куреня «Рена», якими користувався теж Степан Голяш при підготовці статті про діяльність УПА в Beskidy¹³. Відповідно, помилки в обох авторів однакові.

Першою працею, де системно розглянуто структуру, кадри та діяльність ОУН і УПА періоду збройної боротьби 1940—1950-х рр., були довідники Петра Содоля «Українська Повстанча Армія, 1943—49» (1994—1995 рр.)¹⁴. Належну увагу тут присвячено і ВО «Сян», зокрема, названо її керівний склад, підрозділи та їх командирів. З розвідок про життя та діяльність представників командного складу на увагу заслуговують нариси про Якова Чорнія¹⁵, Михайла Гуштака¹⁶, Василя-Мартина Мізерного¹⁷, Володи-

¹¹ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 23: Медична опіка в УПА. — Торонто, 1992. — С. 103—140.

¹² Ріпецький М. Історія куреня «Рена» // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). — Торонто; Львів, 2001. — С. 100—136.

¹³ Голяш С. Українська Повстанська Армія в Beskidy // Лемківщина. Земля — люди — історія — культура. — Т. 1. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. — С. 212—240.

¹⁴ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — 199 с.; Його ж. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник II. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — 295 с.

мира Щигельського¹⁸, Степана Стебельського¹⁹ та Василя Шишканинця²⁰.

Активізація досліджень історії ОУН і УПА в останні десятиліття привела до значного розширення їх тематики. Почали з'являтися публікації, автори яких приділяють значну увагу діяльності УПА на Перемищині у 1944 р. Так, Гжегож Мотика розглядає діяльність ОУН і УПА в Beskidach на території Польщі, звертаючи увагу на її протипольську складову, зокрема і в 1944 р.²¹ Найбільше уваги цій темі приділив польський дослідник Мечислав Самборський²². Щоправда, він, базуючись на деяких суперечливих джерелних джерелах, відстоює позицію А. Шесняка та В. Шоти та безпідставно заперечує існування у 1944 р. як Перемиської області ОУН, так і ВО 6 «Сян», ігноруючи основний масив джерел з цього питання. При цьому М. Самборський оперує щодо даного періоду назвою «Організація Українських Націоналістів самостійників-державників» (ОУН СД), яка насправді вживалася тільки півроку — від лютого до серпня 1943 р.²³.



Володимир Павлик - 'Грка'

¹⁵ Лопадчак Ф. Яків Чорний-«Ударник» // Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2003. — С. 371—380.

¹⁶ Дем'ян Г. Михайло Гуштак-«Євген» // Дем'ян Г. Бандерівці. — Кн. 1. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. — С. 31—35.

¹⁷ Дем'ян Г. Мартин Мізерний-«Рен» // Шлях перемоги. — 1994. — 8 жовтня. — Ч. 41. — С. 5.

¹⁸ В'ятрович В. Сотенний «Бурлака» // Сотенний «Бурлака». — Львів: Літопис, 2000. — С. 12—70.

¹⁹ Потічний П. Вступ // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 30: Кризі сміх заліза (Хроніки). — Торонто; Львів, 2000. — С. 9—29.

²⁰ Цитук В. Василь Шишканинець-«Бір» // Шлях перемоги. — 1998. — 18 березня. — С. 5.

²¹ Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». — Warszawa: Rytm, 1999. — S. 53—61.

²² Samborski M. Oddziały UPA w Przemyskiem i Bieszczadach w roku 1944. Obwód (okręg) OUN-SD w Przemysliu i 6 WO «Sian» // Rocznik Przemyski. — Przemysł, 2008. — Z. 4. — S. 195—225.

²³ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 17: Осип Дяків-«Горновий». Документи і матеріали. — Київ; Торонто, 2011. — С. 74.



Мартин-Василь Мізерний - 'Рен'

Подібні недоліки є і в працях сучасних українських істориків. Наприклад, у монографії Нестора Мизака, виданій у 2011 р. і присвяченій УПА-Захід, вказується, що ВО 6 «Сян» створена у березні 1945 р.²⁴. Щоправда, при цьому автор згадує про командний склад цієї воєнної округи періоду 1944 р.²⁵, а навіть про її приєднання до ВО 2 «Буг». Щоправда, робить це з дивним твердженням: «У період важких боїв одночасно відбувалася реорганізація 2-ї ВО «Буг». Робилася спроба приєднати до округи 6-ту ВО «Сян». Був навіть наказ Ч. 9/44 від 25.11.1944 р., однак він не був виконаний через те, що ВО «Сян» потрібне було окреме керівництво, щоб охопити велику територію»²⁶. При цьому Н. Мизак посилається на вступ до 12 тому нової серії «Літопису УПА», де насправді вказані інші причини, чому наказ УПА-Захід ч. 9/44 від 25.11.1944 р. не був втілений в життя²⁷. Такий плутанині годі дивуватися, бо з 13 наказів УПА-Захід, які збереглися (всього їх було 21), автор посилається лише на один.

Іншої помилки допускається Володимир В'ятрович, стверджуючи, що творення сотень ВО 6 «Сян» почалося щойно у липні 1944 р. і причиною цього був вплив людей через намагання уникнути призову в Червону армію чи репресій з боку радянської влади²⁸. Насправді ж цей фактор тільки стимулював розростання повстанських відділів, тоді як підготовка та початок їх формування

²⁴ Мизак Н. УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр. — Чернівці; Торонто: Прут, 2011. — С. 93, 106, 275.

²⁵ Там само. — С. 286, 290.

²⁶ Мизак Н. УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр. — Чернівці; Торонто: Прут, 2011. — С. 125.

²⁷ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943–1952. Кн. 1. — Київ; Торонто, 2009. — С. 27.

²⁸ В'ятрович В. Український визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2008. — Зб. 12. — С. 184.

почалися швидше і були зумовлені загальною стратегією Проводу ОУН і Головного командування УПА на розгортання збройної боротьби. Те ж саме стосується і хибного твердження Г. Мотики про те, що відділи УПА в Бескидах почали творитися влітку 1944 р. для боротьби з поляками²⁹.

Помилкові уявлення польських та українських дослідників щодо ВО 6 «Сян» періоду 1944 р. тільки збільшують актуальність докладного опрацювання теми, яка так і не знайшла досі свого належного висвітлення.

Джерельна база, яка стосується цього питання, доволі багата, хоча документів ВО 6 «Сян» збереглося лише кілька. Це накази ч. 1 і ч. 2 (обидва від 14.08.1944 р.) за підписом командира 'Мушки' і шефа штабу 'Піка'³⁰, звіт за 9.10—20.11.1944 р. за підписом командира 'Ударника'³¹. До документації ВО 6 «Сян» можна віднести ще такі документи: 1) денник чотового Ярослава Коцьолка- 'Криlachа' за 23 липня — 1 листопада 1944 р.³², який є базовим для хронології діяльності сотень 'Лиса', куренів 'Бурлаки', 'Рена' і 'Євгена'; 2) звіт сотні «Дружинники 2» за 26.07—15.10.1944 р.³³. Склад і маршрут карпатського рейду загону «Рена» відображений в огляді діяльності УПА-Захід за II пол. 1944 — I пол. 1945 рр.³⁴, передрукованому з деякими неточностями у 33 томі «Літопису УПА»³⁵. В цьому ж томі є ряд інших інформацій, які стосуються ВО 6 «Сян» періоду 1944 р. Цінні документи знаходяться у збірці Миколи Лебеда, яка зараз зберігається в Архіві Центру досліджень визвольного руху. Доповнюють джерельну базу радянські документи: доповідні записки Дрогобицького обласного комітету

²⁹ Motyka G. *Ukrainська partyzantka 1942—1960*. — Warszawa: Rytm, 2006. — S. 396.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1—2.

³¹ Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 4—8.

³² Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14: Переміщина: Перемиський курінь УПА. Кн. друга: Денники сотні «Криlachа» (Ярослава Коцьолка), «Ударники» 6, 96а. — Торонто, 1987. — С. 27—56.

³³ Шаповал Ю. *ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.)*. — Київ, 2000. — С. 27—32.

³⁴ *Instytut pamięci narodowej, Biuro Udostępniania (dalej — IPN BU) 1552/18*. — К. 225—228.

³⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Переміщина (Документи і матеріали). — Торонто; Львів, 2001. — С. 67—71.

КП(б)У та Дрогобицького обласного управління НКВД³⁶, а також прикордонних військ³⁷.

За браку документів зростає вага інших джерел, насамперед протоколів допитів та спогадів. До найцінніших належать зізнання Володимира Павлика³⁸, Збігнева Левицького³⁹, Володимира Щигельського⁴⁰, Михайла Ґуштака⁴¹, Василя Скворцова⁴², Олекси Луцького⁴³. Доповнююче значення мають матеріали зізнань Василя Галаси⁴⁴, Марії Савчин⁴⁵, Михайла Корецького⁴⁶, Іванни Кизими⁴⁷ та інших.

Доволі багатою є мемуарна спадщина, початок якій покладено ще в кінці 1940-х рр. командирами Степаном Стебельським⁴⁸, Олексою Конопаським⁴⁹ та Данилом Рудаком⁵⁰. Базовими є спогади керівника підпілля Перемиської області ОУН Василя Галаси⁵¹ та його дружини Марії Савчин⁵². Досить розлогу характеристи-

³⁶ *Архів Управління служби безпеки України у Львівській області (далі — Архів УСБ України у Львівській обл.)*. — Спр. 738. — Т. 1.

³⁷ *Поэрационные войска СССР в Великой Отечественной войне. 1942—1945.* — Москва: Наука, 1976. — С. 697—700.

³⁸ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 9: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1945.* — Київ; Торонто, 2007. — С. 532—569.

³⁹ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 9... — С. 570—591.

⁴⁰ *Instytut ratificacji narodowej w Rzeszowie (dalej — IPN Rz) 046/723.* — К. 74—101; *IPN Rz 122/226.* — К. 106—148.

⁴¹ *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України).* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 185—191.

⁴² *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-30046.

⁴³ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 9... — С. 267—391; *ГДА СБ України.* — Ф. 5. — Спр. 67418.

⁴⁴ *ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 74914фп.

⁴⁵ *Там само.* — Спр. 55204фп.

⁴⁶ *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-37827.

⁴⁷ *Там само.* — Спр. П-26783.

⁴⁸ *Хрін С. Кризь сміх заліза // Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 30: *Кризь сміх заліза (Хроніки).* — Торонто; Львів, 2000. — С. 59—201.

⁴⁹ *Спомини чотового Острове́рха // Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 30: *Кризь сміх заліза (Хроніки).* — Торонто; Львів, 2000. — С. 207—367.

⁵⁰ *Чорний. Бій у Ліщаві Горішній // Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 4: *Чорний Ліс: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА, 1947—1950 роки. Книга друга: 1947—1948.* — Торонто, 1987. — С. 41—43.

⁵¹ *Галаса В. Наше життя і боротьба.* — Львів: Мс, 2005. — 272 с.

⁵² *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 28: *Савчин М. Тисяча доріг.* — Торонто; Львів, 1995. — 598 с.

ку формування та діяльності відділів УПА у ВО 6 «Сян» подали Дмитро Грицько-Цяпка⁵³, Іван Дмитрик⁵⁴, Степан Дубницький (Андрій Кілко)⁵⁵ та Іван Гарасимів⁵⁶. Про створення у верхів'ях Сяну військового підрозділу ОУН(м), т. зв. «Партизанського загону ім. гетьмана Павла Полуботка» та його включення до куреня 'Рена' йдеться, зокрема, у спогадах його командирів Костя Гім-мельрайха⁵⁷ та Степана Касіяна⁵⁸.

При підготовці розвідки допомогу надали дослідники Олександр Вовк, Руслан Забілий, Василь Ільницький та Сергій Музичук, використано матеріали Центру досліджень визвольного руху та видавництва «Літопис УПА».

Українська Народна Самооборона

III конференція ОУН у лютому 1943 р. прийняла рішення про розгортання збройної боротьби. Відповідно, навесні 1943 р. в Галичині почала творитися військова формація під назвою Українська Народна Самооборона (УНС). Її командиром призначений пор. Олекса Луцький-‘Беркут’. На базі крайової військової референтури ОУН він сформував штаб УНС, призначив обласних командирів. Протягом травня—липня 1943 р. в кількох регіонах Галичини були створені перші повстанські відділи, а вже у липні—серпні вони отримали перший бойовий досвід⁵⁹.

В Перемишській області організаційна праця, зокрема і у військовій ділянці, станом на весну 1943 р. була слабка. На це вплинули арешти німцями ряду чільних членів, зокрема двох підряд обласних провідників ОУН: Юліана Щирби-‘Щасливого’ та Семена

⁵³ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько. — Львів, 1996. — 295 с.

⁵⁴ Дмитрик І. Записки українського повстанця в лісах Лемківщини. — Львів: Червона Калина, 1992. — 160 с.

⁵⁵ Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині. Спогади про Закарзоння. — Тернопіль: Джура, 2004.

⁵⁶ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29: Гарасимів І. З юнацьких мрій — у ряди УПА. — Торонто; Львів, 1999. — 330 с.

⁵⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 15: Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід». — Торонто, 1987. — 270 с.

⁵⁸ Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. — К.: Дніпро, 1993. — С. 492—514.

⁵⁹ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — Кн. 6. — С. 54—72.

Левицького-‘Сокола’⁶⁰. При цьому, за твердженням крайового військового референта ЗУЗ у 1942—1943 рр. сотн. Луки Павлишина-‘Наборовського’-‘Климчука’-‘Вовка’, обласної військової референтури в Перемищині взагалі не було⁶¹.

Для подолання наслідків арештів перемиська обласна організація була підсилена досвідченими підпільниками з інших регіонів Галичини. Зокрема, на пост обласного провідника у травні 1943 р. призначений Василь Галаса-‘Зенон’-‘Дніпровий’-‘Зенович’-‘Орлан’, який перебрав обов’язки на місці у липні. Того ж року прибули на пост окружного провідника Перемищини Петро Кавуза-‘Криlach’-‘Урзус’-‘Тарас’-‘Руслан’, Сяніччини — Микола Радейко-‘Хмель’-‘Зорич’-‘Хміль’-‘Чалий’; обласного референта Служби безпеки — Микола Дутка-‘Соловій’-‘Осип’; окружного референта жіноцтва Перемищини — Наталка Козакевич-‘Сіра’, в березні 1944 р. на пост обласного референта Українського Червоного Хреста (УЧХ) — Віра Лемеха-‘Рогніда’⁶².

Область (криптонім «Олімп») складалася із трьох округ: Перемиської (Бірчанський, Добромиський, Перемиський і Мостиський повіти), Сяноцької (Ліський, Сяноцький, Горлицький, Ясоський, Короснівський повіти) та Ярославської (Білгорайський, Синявський і Радимнівський повіти)⁶³. З метою конспірації назви територіальних організаційних одиниць теж були закодовані. Наприклад, Перемиська округа мала криптоніми «Вулкан», «Пороги» та «Холодний Яр», Ярославська — «Батурин», Сяноцька — «Запоріжжя»; Бірчанський повіт — «Барвінський», «Богуслав», Добромиський — «Долина», «Данило»; Мостиський — «Могила», «Михайло»; Перемиський — «Пороги», Радимнівський — «Севастопіль», Синявський — «Мальта», Білгорайський — «Балка»; місто Перемишль — «Петро».

⁶⁰ Левицький С. *Моя діяльність в ОУН // Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник.* — Т. 2. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Сідней; Бережани; Козова, 1998. — С. 231; ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 121; Залучник ч. 1. *Друг Шасливиий // АЦДВР.* — Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний).

⁶¹ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-25020. — Арк. 28.

⁶² Галаса В. *Наше життя і боротьба...* — С. 47—48; Лемеха В. *Пильнуй, Україно, пильнуй!* — Львів, 1998. — С. 33, 35; Кристенсен IPN Rz 051/301. — К. 107.

⁶³ Літопис УПА. *Нова серія.* — Т. 9... — С. 537; IPN Rz 051/301. — К. 27; ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Т. 1. — Арк. 42—43; Галаса В. *Наше життя і боротьба...* — С. 41.

Оскільки можливості для належної організації військової справи були обмежені, то на початковому етапі творення повстанських відділів Перемищина і Лемківщина в структурі УНС були приєднані до Дрогобиччини⁶⁴. Тут обласним командиром в кінці травня 1943 р. був призначений Лука Павлишин-‘Мавчин’ і працював на цьому посту до кінця року⁶⁵. Під його керівництвом формувалися три курені УНС із планованою чисельністю по 300 вояків кожен: один на Сколівщині, другий — на Турківщині—Старосамбірщині і третій — в околицях Сянока, тобто на території Перемиської області. Щоправда, у своїх досить докладних спогадах Л. Павлишин майже не подав інформації про цей останній підрозділ, оскільки його не відвідував, лише повідомив про його наявність, командира та сутички з поліцією⁶⁶.

Поза тим інших згадок про цей відділ УНС на Перемищині немає, що дає підстави стверджувати, що він не розвинувся в повноцінну військову одиницю і припинив своє існування. Перші два відділи УНС Дрогобицької області у дещо кращих умовах розвинулися станом на осінь 1943 р. до півкуренів (по дві сотні в кожному)⁶⁷. Можна припускати, що відділ на Перемищині щонайбільше досягнув стану неповної сотні.

Створення ВО 6 «Сян»

Провід ОУН 5 грудня 1943 р. прийняв рішення про розширення дії УПА на Галичину і, відповідно, формування на базі УНС УПА-Захід⁶⁸, першим командиром якої став ‘Беркут’, якого 26 січня 1944 р. змінив Василь Сидор-‘Шелест’-‘Вишитий’. Протягом грудня—січня тривали організаційні заходи, пов’язані зі створенням

⁶⁴ Павлишин Л. *«На грані двох світів...»*. Спогади військовика-бандерівця. — Львів: Сполом, 2010. — С. 216; Шеглюк В. *«Як роса на сонці»*. Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина. — Львів, 1992. — С. 95.

⁶⁵ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-25020. — Арк. 43, 46.

⁶⁶ Павлишин Л. *«На грані двох світів...»* — С. 217—224; Шеглюк В. *«Як роса на сонці»*... — С. 103.

⁶⁷ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-25020. — Арк. 43, 46; Чижевський В. *Організація військової праці ОУН...* — С. 13—14.

⁶⁸ Мороз В. *До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху.* — Львів, 2007. — Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — С. 213—222.

Головного Військового Штабу (ГВШ) та крайових військових штабів (КВШ), визначенням основних засад створення та діяльності УПА. За підписом 'Беркута' 20 січня 1944 р. видано наказ ч. 1, в якому зазначено: «Терен військового діяння УНС називається УПА-Захід. Крім нової назви УПА-Захід можна вживати і старої назви УНС»⁶⁹. В цьому та інших наказах та інструкціях з січня—лютого визначалися основні засади праці, зокрема, підпорядкування командирів воєнних округ не тільки крайовому військовому штабові (у військових справах), а й обласним провідникам ОУН (у політичних і теренових справах, а також взаєминах з іншими референтурами). На нижчому рівні командири УПА підпорядковувалися тільки своїм зверхникам⁷⁰. З цього видно, що основною одиницею УПА-Захід визначено воєнні округи (ВО), які територіально та організаційно співвідносилися із областями ОУН. Кожна ВО отримала свої порядковий номер і назву. Зокрема, Перемиська воєнна округа мала номер 6 та назву «Сян» (скорочено — ВО 6 «Сян»).

Коли безпосередньо було започатковано формування командного складу та творення збройних відділів на Перемищині — точно невідомо. Зокрема, немає інформації і про дату призначення її першого командира — хор. Якова Чорнія-'Ударника'-'Кулі'-'Мушка'. Він під час німецької окупації служив в українській поліції, керуючи нею в Пикуличах під Перемишлем, а відтак у Добромилі⁷¹. В. Галаса у спогадах писав, що призначив 'Ударника' військовим референтом Перемиської обл. ОУН після свого повернення з наради обласних провідників ЗУЗ, яка відбулася восени 1943 р. в с. Мелна Рогатинського р-ну⁷². А вже у березні 1944 р. призначено заступника обласного військового референта, який одночасно зайняв пост шефа штабу ВО 6 «Сян». Ним став сотенний ДУН пор. Володимир Павлик-'Ірка'-'Пік'-'222'⁷³. На цей час 'Ударник' вже виконував свої обов'язки.

Найближчими їхніми співробітниками мали стати окружні військові референти, проте в Ярославській окрузі ця посада була

⁶⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 94.

⁷⁰ Там само. — Арк. 94—103.

⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 537, 545.

⁷² Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 47.

⁷³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 536—537, 542, 558, 561, 565.

вакантна і працю виконував за сумісництвом один з керівників цивільної мережі ОУН (напевне, таки окружний провідник 'Арпад'). В Сяноцькій (Лемківській) окрузі Мартин-Василь Мізерний, який займав цей пост, в кінці березня був заарештований гестапо. Належна база для розгортання праці була тільки у Перемиській окрузі ОУН, військову референтуру якої очолював Василь Цебеняк-'Богдан'⁷⁴.

Новопризначені керівники ВО спільно зі співробітниками військової референтури протягом березня—червня 1944 р. провели ряд нарад з налагодження праці у військовій ділянці. Так, у березні в Боршевичах біля Нижанкович відбулася нарада восьми військових референтів з терену Перемиської округи ОУН, яку провели 'Орлан', 'Куля', 'Ірка' і 'Богдан'. 'Богдан' доповів про стан військової роботи в окрузі, 'Ірка' визначив напрямки праці референтури у справах вишколу, збереження чоловічого населення від вивозу німцями, несення варты по селах, організування криївок; 'Куля' проінструктував про військовий вишкіл членів ОУН, зокрема, про потребу підібрати вишкільників в окрузі та повітах⁷⁵. Наступна нарада з подібним складом учасників відбулася в кінці травня або на початку червня в Тисовій. Вона тривала 2-3 дні за участі 12 осіб. Вели нараду 'Куля', 'Ірка' та 'Богдан'⁷⁶.

У всіх повітах та районах Перемиської округи були відповідні референти, а в повітах — також вишкільники⁷⁷. В інших округах праця фактично стояла, тому першочерговим завданням для її успішного розгортання навесні 1944 р. було укомплектування військової референтури (у II пол. 1944 р. більш поширеною стала назва «організаційно-мобілізаційна референтура», скорочено — «орг-моб»). Непогані перспективи праці були у III повіті Ярославської округи, де енергійний повітовий провідник Іван Молодій-'Косар' виконував обов'язки і коменданта самооборони, й інструктора вишколів. Він оцінював мілітарні можливості ОУН з самообороною та українською поліцією, на яку був вплив, на щонайменше 800 гвин-

⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 538, 541; Кристенсен К. Волю України. Розповідь про Миколу Радейка. — К.: Смолоскип, 1999. — 68—69.

⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 539—540.

⁷⁶ Там само. — С. 538.

⁷⁷ Там само. — С. 540.

тівок⁷⁸. Проте труднощі зв'язку з Перемишлем, інертність керівництва та загибель окружного провідника 'Арпада' в облаві в кінці липня 1944 р. та загалом брак командирських кадрів перешкодили створенню відділів УПА в цьому терені ще влітку того року. До Сяноцької округи перекинуто в липні 1944 р. 'Богдана', якого, ймовірно, ще тоді, в Перемищині замінив Михайло Ковальський- 'Крісовий'⁷⁹.

Українська поліція на Перемищині значною мірою перебувала під впливом ОУН⁸⁰. Чисельний стан поліції у Перемиському крайсі Л. Шанковський оцінював на 308 осіб, розкиданих по 41 станиці⁸¹. За оцінками сучасного дослідника Сергія Музичука, чисельність української поліції в Перемиському та Сяноцькому крайсах складала на 1 травня 1944 р. 202 і 148 осіб відповідно. Ще 99 українських поліцистів було розкидано по станицях Західної Лемківщини в крайсах Кросно, Ясло і Новий Сонч.

Проте перехід поліцистів у ліс наражував на репресії з боку німців їхні родини та вже ув'язнених представників української громади, роблячи обидві ці категорії по суті закладниками. Яскравим прикладом є перехід в підпілля станиці української поліції з Лютовиськ 29 березня 1944 р. Тоді поліцисти на чолі з повітовим інспектором Осипом Урбаном інсценізували напад на себе нібито польського підпілля і перейшли в УПА⁸². За це німцями 24 квітня в Тарнові були розстріляні 10 членів і симпатиків ОУН, заарештованих незадовго до цього, зокрема окружний організаційний референт ОУН Сяніччини Михайло Фаль- 'Остап', член окружного проводу Іван Черешнівський, повітовий провідник Сяніччини Володимир Сивик, районний провідник Антін Москалик та ін. (всі затримані у березні 1944 р.)⁸³. Загалом в березні—квітні 1944 р. за

⁷⁸ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе // *Закерзоння. Спомини вояків УПА*. — Варшава: Тирса, 1997. — Т. III. — С. 136, 139.

⁷⁹ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 34: *Лемківщина і Перемищина. Політичні звіти (Документи)*. — Торонто; Львів, 2001. — С. 335.

⁸⁰ Голяш С. *Українська Повстанська Армія в Бескиді...* — С. 212; *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 29... — С. 55.

⁸¹ Шанковський Л. *Дії УПА...* — С. 186.

⁸² *Спомини чотового Островерха...* — С. 218—219.

⁸³ *Німецький терор на ЗУЗ (продовження вісток зі ЗУЗ за час від січня до липня 1944 р.)*. — С. 5 // *АЦДВР*. — Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний); *ДА СБ України*. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 176.

доносами поляків гестапо в Сяноку, Балигороді та Одреховій заарештувало 38 осіб, зокрема між 15 і 27 березня — окружного коменданта української поліції в Сяноку, окружного військового референта ОУН М.-В. Мізерного⁸⁴.

Березневі арешти дуже серйозно ослабили організаційну мережу на Лемківщині. За твердженням працівника Служби безпеки крайового проводу ОУН ЗУЗ М. Ріпецького, який прибув сюди в травні 1944 р. із завданнями по лінії СБ, на Сяніччині залишився діючим тільки один районний провідник та два підрайонних⁸⁵. Арешту уникнув також окружний провідник 'Хмель', який доздавав іспити у Львові і бував на Лемківщині тільки наїздами⁸⁶. Для відновлення праці в кінці травня 1944 р. в Сяніччину призначені окружний референт СБ 'Луговий', провідники Ліського повіту Володимир Кіт-'Постріл'-'Ігор' та Сяноцького повіту Микола Залізник-'Говерля'⁸⁷.

В таких умовах ОУН не могла серйозно розраховувати на свої впливи серед поліцистів, поки Перемищина залишалася в руках німців. Кадри для повстанських відділів слід було шукати деінде. При цьому поліцисти — члени і симпатички організації — надавали допомогу при створенні УПА. Наприклад, комендант української поліції в містечку Бірча Іван Гарабач був повітовим військовим референтом ОУН Бірчанщини (в підпіллі — 'Пастернак', 'Старий', 'Сцибишевський', 'Явір') і викладав зброєзнавство на військових вишколах ОУН⁸⁸. В тому ж повіті військовим інструктором був працівник волосної управи Бірчі Пришляк-'Мак', який викладав польову службу та картографію⁸⁹.

Поза українською поліцією серйозного кадрового резерву осіб з військовим вишколом організація в області не мала. Тому при

⁸⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 160; Німецький терор на ЗУЗ... — С. 2; ІPN Rz 046/723. — К. 91; Сергійчук В. Український здвиг. — Т. 1: Закарзоння. 1939—1947. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. — С. 304.

⁸⁵ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 103.

⁸⁶ Кристенсен К. Волю Україні... — С. 65—67.

⁸⁷ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 103; Дем'ян Г. Володимир Кіт-'Ігор', «Постріл», «Гомін» // Шлях перемоги. — 1995. — 4 березня. — Ч. 8. — С. 5.

⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 546, 575, 578; Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] // Закарзоння. Спомини вояків УПА — Т. 4. — Варшава: Турса. 1998. — С. 192.

⁸⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 546; Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 192.

творенні повстанських відділів розраховували на допомогу сусідніх теренів, а також на місцевих членів та симпатиків ОУН, вишколених власними силами. Зокрема, від 1943 р. в Сяніччині діяла боївка СБ ОУН, яку очолював 'Бойко', а після його загибелі у боротьбі з німцями — 'Лемко'⁹⁰. Боївка ОУН з кількома роями діяла від березня 1944 р. і у Мостиському повіті⁹¹.

Крім 'Ірки', в Перемищину був скерований у травні 1944 р. ще один колишній легіонер — Василь Фединський-'Павук', який до середини квітня командував сотнею «Булава» у Дрогобицькій ВО 5 «Маківка»⁹². Він був введений до штабу ВО 6 «Сян»⁹³. Щоправда, його конкретні обов'язки точно невідомі. Наприклад, керівник пункту зв'язку штабу З. Левицький називав його керівником жандармерії⁹⁴, М. Савчин — інтендантом⁹⁵. Натомість В. Павлик зізнавав спочатку, що 'Павук' працював у штабі при 'Кулі', відтак — що виконував обов'язки військовика Перемиської округи, організувавши військову школу на чолі з Михайлом Дудою-'Громенком'⁹⁶.

Сам 'Громенко' прибув в Перемищину на початку 1944 р., скерований 'Шелестом' на пост командира сотні УПА, яку мав організувати⁹⁷. У червні на керованому ним вишколі біля Тростянця в Бірчанщині навчалося близько 40 учасників⁹⁸.

На Перемищину також скеровано частину випускниць трижневого розвідного курсу, організованого під Львовом у травні 1944 р. керівником розвідувального відділу КВШ УПА-Захід хор. Володимиром Свидницьким-'Сергієм'-'Арсеном'. Серед них була Ольга Мороз-'Малуша', яка у липні через обласну УЧХ 'Рогніду' встановила контакт із 'Кулею' та перейшла у його підпорядкування⁹⁹.

⁹⁰ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 107; Протокол ч. 1. Павлишин Ілля-«Чорний» // АЦДВР. — Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний).

⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 172.

⁹² Спомини чотого Островерха... — С. 219; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 58. — Арк. 115.

⁹³ Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 46.

⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 572, 588.

⁹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 65.

⁹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 542, 544, 546.

⁹⁷ Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 50–52.

⁹⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 542, 544; Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 193.

⁹⁹ ІРН WR 038/102, т.1. — К. 15.

В розпорядження 'Ірки' у ВО 6 «Сян» в середині червня 1944 р. направлено групу випускників підстаршинської школи «Олені» чисельністю 20 осіб під керівництвом 'Гада'. До неї входили, зокрема, Юрій Стеф'юк-'Глинка', Михайло Білик-'Траб', Петро Гнатюк-'Дорош', Михайло Процько-'Крамаренко', Василь Мартиняк-'Морозенко', Іван Гарасимів-'Палій', Степан Зорій-'Туча', а також 'Бук', 'Вовк' (можливо, Михайло Вальчишин), 'Довбня' та ін.¹⁰⁰. Прибувши в околиці с. Ямна Долішня у липні того ж року, вони були розкинені по навколишніх селах для військового вишколу навобранців¹⁰¹. **Гад' у серпні—вересні 1944 р. працював у військовій референтурі та жандармерії в Бірчанщині**¹⁰².

Військова підготовка впроваджувалася в Службі безпеки ОУН. Зокрема, в обласній боївці СБ інструктором був Омелян Сенишин-'Прут', який загинув від кулі німецького жандарма в Добромилі 20 травня 1944 р.¹⁰³, Інструкторська конференція із 12-15 есбістами на тему військових вишколів у березні—квітні відбулася в Губичах біля Добромиля. Її вели 'Орлан', 'Осип' та 'Ірка'¹⁰⁴. Військовою підготовкою займалися навіть жінки. Так, у травні 1944 р. на вишколі провідних працівниць УЧХ від району і вище, крім організаційних і санітарних питань, учасниці вивчали також зброєзнавство під керівництвом інструктора Івана Сидія-'Зруба', якого невдовзі перед тим теж прислали в Перемищину¹⁰⁵.

Невдовзі УПА на Перемищині отримала допомогу від інших теренів. Під час інспекції відділів в Чорному Лісі на Станиславщині 27 червня 'Шелест' доручив сотням 'Змії' к-ра хор. Василя Андрусяка-'Рівуна', «Месники» к-ра ст. бул. Олек-

¹⁰⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 36617фп. — Т. 1. — Арк. 46—48; ІРН ВУ 1552/6. — К. 94—95; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 51—52, 56, 67, 289—298; Повстанські могили. — Т. 1. — Варшава; Торонто: Український Архів, Літопис УПА, 1995. — С. 78; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 547, 575.

¹⁰¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 55.

¹⁰² Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 198; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 575.

¹⁰³ Збройна боротьба українського народу проти окупантів (вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.). — С. 43 // АЦДВР. — Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний); ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 172, 175.

¹⁰⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 539.

¹⁰⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 53; Шандрович З. В боях за волю України. — Львів, 2002. — С. 71.

си Химинця-‘Благого’ і «Дружинники» к-ра ст. бул. Михайла Марущака-‘Черника’ відійти рейдом на Захід, причому перші дві мали призначення в Дрогобиччину, а третя — в Перемищину¹⁰⁶. Її завданням було «скріпити на заході оборону українського населення від польських банд, що напірали на схід»¹⁰⁷. Сотня ‘Черника’ нараховувала 160 повстанців¹⁰⁸, була добре озброєною (1 важкий кулемет, 1 батальйонний міномет, протитанковий кріс, фаустпатрони; кожен рій мав по два легких кулемети). З Чорного Лісу курінь під загальним командуванням ‘Різуна’ 30 червня вирушив у рейд, а 8 липня звів великий бій із німецькими та угорськими підрозділами на горі Лопаті біля м. Сколе¹⁰⁹. Відтак відділи пішли далі на захід, сотні «Змії» і «Месники» залишилися на Дрогобиччині, а «Дружинники» рушили далі в Перемищину¹¹⁰.

Наказ про відправлення трьох сотень в диспозицію ВО 6 «Сян» отримала також ВО 3 «Лисоня». Її терен навесні—влітку 1944 р. був розділений лінією фронту, і значна частина відділів зосередилася в лісистій частині Бережанської округи, що ускладнювало їх утримання та діяльність. Проте з невідомих причин жодна із сотень звідти так і не прибула в Перемищину, а тому ‘Шелест’ в наказі УПА-Захід ч. 7/44 від 4.09.1944 р. домагався в’яснень у цій справі від ВО 3 «Лисоня»¹¹¹.

За штатом у штабі ВО мали бути начальники розвідувального, господарського, організаційно-мобілізаційного, вишкільного, політвиховного відділів, але фактично їх не було¹¹². Щоправда, за твердженням З. Левицького, господарськими справами при ‘Ірці’ займався кущовий Ямної Павло Сеньків-‘Вістун’-‘Жар’¹¹³. Зв’язком

¹⁰⁶ *Бої УПА за Чорний Ліс під Станиславом (Із звіту командира Воєнної Округи IV, УПА-Захід) // Т. 19: Група УПА «Говерля». Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. — Торонто, 1992. — С. 52.*

¹⁰⁷ *Бутковський І. Рік боротьби УНС-УПА за опанування Карпат // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 19: Група УПА «Говерля». Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. — Торонто, 1992. — С. 37.*

¹⁰⁸ *Чорний. Бій у Ліщаві Горішній... — С. 41.*

¹⁰⁹ *Подольк Б. Бій на Лопаті // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 3: Чорний Ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА, 1947—1950 роки. Книга друга: 1948—1950. — Торонто, 1989. — С. 71—75.*

¹¹⁰ *Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник II... — С. 167.*

¹¹¹ *ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 66.*

¹¹² *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 542.*

¹¹³ *Там само. — С. 572, 578.*

штабу ВО від травня 1944 р. керував Збігнев Левицький-‘Антенa’-‘Тернистий’, у підпорядкуванні якого перебували кур’ери ‘Траб’, ‘Дорко’ і ‘Славко’¹¹⁴. Інспектором зв’язку від УПА-Захід до ВО 6 «Сян» був ‘Теменко’, а одного разу на зв’язок до к-ра ВО 6 «Сян» ‘Кулі’ їздив у комісаріат поліції в Добромилі й сам керівник зв’язку КВШ Володимир-Ігор Порендовський-‘Вовк’¹¹⁵.

Крім браку кадрів, були у ВО 6 «Сян» недоліки і персонального характеру. Її командир ‘Куля’, за твердженням В. Павлика, був слабким організатором, а тому значну частину його роботи брали на себе ‘Орлан’ та ‘Трка’¹¹⁶.

Зміна окупанта

Літній наступ радянських військ (почався 23 червня в Білорусі, а 13 липня — в Галичині) призвів до опанування Червоною армією майже всіх українських етнічних земель. Відступ німців поставив перед українською поліцією вибір: евакуація на Захід або перехід в ліс. Оскільки тут були присутні значні впливи ОУН, зокрема серед командного складу, то багато поліцистів залишили службу німцям та вступили в УПА. У липні 1944 р. провід дав наказ членам ОУН, які були в поліції, залишити німецьку службу та перейти в УПА¹¹⁷. Крім того, значний приплив кадрів дали воюючи розбитої під Бродами у липні 1944 р. дивізії СС «Галичина». Серед них теж були присутні впливи ОУН, а тому досить значна кількість дивізіонників опинилася в УПА. Оскільки напрям відступу німецьких адміністрації та військ (зокрема і дивізії) в Галичині був спрямований на південний захід, то багато поліцистів та дивізіонників опинилася в УПА власне у Перемиській області.

Дивізіонник С. Дубницький згадував, що після бою під Бродами він і ще шість бережанців втекли вночі з військового ешелону, який йшов в тил і зупинився в горах за Добромилем через пошкодження колії. Через місцевих людей вони знайшли контакт до сотні ‘Черника’. За твердженням С. Дубницького, із 200 вояків цієї сотні близько

¹¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 546, 561, 565, 572, 574.

¹¹⁵ Порендовський В.-І. Штафетні лінії. Спогади. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. — С. 41, 45—46; ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75172фп. — Т. 2. — Арк. 32—34; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 562, 573.

¹¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 538; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 77.

¹¹⁷ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 107.

120 були в одностроях дивізії «Галичина». З решти багато було у мундирах поліції¹¹⁸. Також місцеві підпільники вели небезуспішну агітацію серед українців у німецькій армії та поліції, щоб переходили до УПА¹¹⁹. За вказівкою 'Ірки', місцева мережа перехоплювала втікачів з поліції, дивізії та ЧА і скеровувала їх до УПА¹²⁰.

У розпорядженні УПА на Перемищині, за свідченнями З. Левицького, опинилася майже вся українська поліція зі станиць Бірча (до 60 осіб), Риботичі (до 20), Явірник Руський, Кузьмина і Войткова (по 20-30). Крім того, група дезертирів з дивізії «Галичина» — до 100 осіб, група дезертирів з ЧА — до 50 осіб і до 100 осіб «бульбівців»¹²¹. За звітом 'Шелеста' від 20.10.1944 р., «перехід фронту дав УПА-Захід фізично здорових, одітих, добре або достаточо вишколених розбитків СС-ів і української поліції (хоч морально слабих) в загальному числі около тисяча людей»¹²².

Приплив поліцистів і дивізійників значною мірою розв'язав брак вишколених кадрів для повстанських відділів і спричинився до їх масового розростання. Причому це стало несподіванкою навіть для вищого командування УПА. М. Ріпецький згадував про реакцію на це: «Представники куреня 'Рена' відчували, що оголошення про створення нового куреня командири не сприйняли з захопленням, якого сподівалися, але з виразом певного заклопотання... Головне Командування УПА, в зв'язку з переходом в большевицьке заплілля, не мало в плані творення нових відділів. Вони навпаки старалися обмежити відділи УПА до найбільш бойових одиниць»¹²³.

Крім того, в УПА і підплілля ОУН перейшли представники української інтелігенції (працівники легальних установ, вчителі) та всі ті, хто не пішов з німцями на Захід, але усвідомлював небезпеку радянської влади. Серед них теж були члени ОУН. Значну частину новобранців складала молодь і загалом національно свідома частина чоловічого населення. Збірними пунктами для всіх

¹¹⁸ Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 8—10.

¹¹⁹ Хрін С. Крізь сміх заліза... — С. 61.

¹²⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 575.

¹²¹ Там само. — С. 575.

¹²² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 76.

¹²³ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 112.

них на Перемищині були Ямна Горішня і Тисова¹²⁴. Атмосферу збірного пункту в Ямній Горішній описав І. Дмитрик: «У селі рух не вгавав ні вдень, ні вночі. Постійно прибували менші й більші, краще й гірше озброєні групи, що, покрутившись по селі, знову кудись відходили. Вони були одягнені в різні мундири — німецькі, мадярські, чеські, словацькі, італійські, червоноармійські. Було між ними також чимало у цивільному одязі»¹²⁵.

На збірний пункт до Ямної 22 липня прибуло 30 добровольців-поліцистів з Хирова і Коростенка¹²⁶, 23 липня — група поліцистів з Нижанкович¹²⁷. Туди ж прибули і новобранці з околиць Добромиля¹²⁸. Сотнею 'Громенка' в ніч з 23 на 24 липня проведено наскок на м. Бірчу, де забрано продукти із складів «Маслосоюзу» та ліки з аптеки. Акція відбувалася у порозумінні з українською поліцією, яка разом із комендантом Іваном Гарабачем-«Пастернаком» тоді ж перейшла в УПА¹²⁹.

Новобранці, які збиралися в Ямній та околиці, сформували нову сотню УПА під командою 'Лиса', а також доповнили існуючі відділи 'Громенка' та 'Черника' («Дружинники»)¹³⁰.

Сотня 'Лиса'

Особа командира 'Лиса' наразі не встановлена. За спогадами Д. Грицька, той походив з села Городовичі біля Добромиля і був не стільки сотенним, як зв'язковим, який мав мету відвести відділ у Карпати¹³¹. Тимчасовим командиром називав його й І. Дмитрик¹³². За мартирологом Добромильщини, укладеним краєзнавцем Зиновієм Шандровичем, можна припускати, що 'Лис' — це Лазар Чернецький, 1919 р. н., с. Товарна (кілька кілометрів на північ від Городовичів), який в період німецької окупації був комендантом

¹²⁴ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 27; Т. 29... — С. 54—55; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 7—8; Сокіл Д. Рух УПА в околицях Добромиля // Лазарик І. Добромиль та околиці. — Коломия, 1999. — С. 323; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 47.

¹²⁵ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 7.

¹²⁶ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 8—12.

¹²⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 27.

¹²⁸ Сокіл Д. Рух УПА в околицях Добромиля... — Коломия, 1999. — С. 323.

¹²⁹ Олійр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 195.

¹³⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 575.

¹³¹ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 13.

¹³² Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 8.

станіці української поліції в с. Нове Місто між Добромилем та Нижанковичами, а незадовго до переходу фронту перейшов в ОУН чи УПА на Закарпаття, де працював у керівній структурі й звідки повернувся у 1945 р. Ще одна особа, яка могла бути командиром 'Лисом', — Степан Моцяк з Княжполя під Добромилем¹³³.

У сотні 'Лиса' пости чотових і ройових зайняли члени ОУН з військовим досвідом, зокрема згадувані вище випускники підстаршинської школи «Олені». Вони мали досить багато клопоту із досвідченими поліцистами із кількарічним стажем, які з нехиттю слухалися команд майже юних підстаршин¹³⁴.

На Перемищині в той час з'явилися відділи червоних партизанів, загроза з боку яких змушувала активно маневрувати в терені. 26 липня відбулася відправа командного складу відділу із 'Кулею' та 'Іркою', і того ж дня сотня 'Лиса' вирушила в Карпати для вишколу та переходу фронту¹³⁵.

Щодо чисельності відділу 'Лиса' в джерелах існують доволі серйозні розбіжності. За свідченнями 'Бурлаки', в ньому було 80–100 вояків¹³⁶, натомість ройовий цього відділу Іван Гарасимів називав цифру понад 200¹³⁷, Іван Дмитрик — майже 180 (4 чоти з 4 роями по 11 вояків у кожному)¹³⁸.

Сотня 'Лиса' рухалася за маршрутом Грозьова — Тростянець — Ляхава — Креців — Семушова — Голучків — Тирява Волоська — Пашова — Ванькова — Середниця — Стефкова — Орелець — Мичківці. 29 липня у Стефковій проведено акцію (очевидно, ліквідація антиукраїнського елемента) і того ж дня вбхід перейдено річку Сян. Відтак через Бережницю Нижню, Березку, Жерники Вижні відділ вийшов у західні околиці Балигорода, під г. Хрещату, де до 5 серпня таборував, змінюючи місце постою, біля сіл Рябе, Суковате, Середне Велике, Кальниця, Турянське, Прелуки і Щавник¹³⁹.

¹³³ Шандрович З. В боях за волю України. — Кн. II. — Самбір, 2008. — С. 345, 406.

¹³⁴ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 55–56; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 13.

¹³⁵ Там само. — Т. 14... — С. 27; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 7–8; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 13.

¹³⁶ IPN Rz 122/226. — К. 107.

¹³⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 55.

¹³⁸ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 7–8.

¹³⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 27–30; Т. 29... — С. 55–57; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 13–14, 18; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 9–11.

Під час побуту в Березці підрозділ з сотні 'Лиса' чисельністю 50 осіб здійснив акцію на сусіднє село Середнє, де затримав 12 поляків та 1 українця за співпрацю із червоними партизанами. Після допиту українця відпустили, а 11 поляків розстріляли (ще один утік)¹⁴⁰. В Березці ліквідовано лігеншафт, звідки роздали 80 голів худоби місцевим селянам¹⁴¹. Під Турянським домовилися про нейтралітет зі словацькою частиною німецької армії, яка базувалася в тому селі. 5 серпня сотня 'Лиса' вирушила на схід, в околиці Балигорода¹⁴². На той час, за твердженням І. Дмитрика, вона доповнилася ще п'ятою чотою — важких кулеметів, а рої збільшилися на 4-5 стрільців. Щоправда, названу ним чисельність — 300 вояків — слід вважати сумнівною¹⁴³, хоча про чисельний стан на три сотні також згадував І. Гарасимів¹⁴⁴.

Сотня 'Бурлаки'

Одним із перших вивів своїх підлеглих у ліс комендант станиці поліції у містечку Медика Володимир Щигельський-'Бурлака'. За його свідченнями, 25 червня 1944 р., отримавши розпорядження про евакуацію станиці, він замість того відповідно до розпорядження 'Орлана', переданого заступником коменданта поліції — Іваном Козьоринським, разом з десятьма поліцистами залишив службу¹⁴⁵.

Є підстави припускати, що свої зізнання 'Бурлака' неспівідомо або зумисне плутав. Насправді описані ним події сталися не у червні, а в липні, не виключено, що від 25 числа починаючи. На це вказує і ситуація на фронті та в тилу німецької армії, і занадто великий час переходу в Карпати (40 днів), і той факт, що в повстанських реєстрах приналежність до його сотні вказується не раніше липня 1944 р. При цьому подано, що саме від цього місяця 'Бурлака' командував сотнею, а єдина точна дата — 28.07.1944 р. — зазначена як початок виконання обов'язків ройового колишнім поліцистом Петром Вівриком-'Степом'¹⁴⁶. Зрештою,

¹⁴⁰ Архів УСБУ у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 48—49.

¹⁴¹ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 11.

¹⁴² Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 30.

¹⁴³ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 12.

¹⁴⁴ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 57.

¹⁴⁵ ІРН Rz 122/226. — К. 106.

¹⁴⁶ ІРН ВУ 1552/6. — К. 104—107; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 219.

сам 'Бурлака' говорив, що залишив Медику тоді, коли фронт був під Львовом¹⁴⁷ (місто було взяте 27 липня).

Поліцисти зі станиці у Медиці вирушили в напрямку Нижніх Устрик. В дорозі до 'Бурлаки' приєдналися втікачі з Мостищини та околиць Львова, а також місцеві новобранці, внаслідок чого відділ чисельно зріс до 100 осіб. Далі подався в напрямку Ліська, а в Угерцях повернув на південь і через Березку дійшов до Жерниці Вижньої. Тут встановлено контакт із повітовим провідником 'Пострілом', який пов'язав 'Бурлаку' із переведеним з Перемищини окружним військовиком В. Цебеняком-'Богданом' і доручив виконувати його накази¹⁴⁸.

Відділ кілька днів стояв у Жерниці, відпочиваючи після виснажливої дороги. В цей час долучилися до сотні поліцисти з Балигорода, Ліська та ряду інших станиць. Відтак 'Богдан' наказав 'Бурлаці' відійти на південь, до словацького кордону. Під час рейду біля Яблінки відбулася сутичка з німцями, які намагалися перегородити відділові дорогу, але повстанцям вдалося прорватися в напрямку Тісної, звідки вони повернули на захід до Волі Мигової. Тут мали кілька перестрілок зі словацької армією, яка стояла на кордоні, а тому за кілька днів сотня перейшла на північ, до с. Рябе під горою Хрещатою. Тут сталася перестрілка з червоними партизанами, після якої обидві сторони відступили. Сотня 'Бурлаки' відійшла до сусіднього села Гучвиці на захід від Балигорода, де до неї долучився відділ 'Лиса'¹⁴⁹.

За характеристикою М. Ріпецького, сотня 'Бурлаки', яка складалася переважно з колишніх поліцистів, через це була більш однорідна і дисциплінована порівняно із відділом 'Лиса'¹⁵⁰.

З околиці Чистогорба під Балигород перейшов невеликий, але дисциплінований підрозділ, сформований також у липні 1944 р. на базі боївки ОУН 'Лемка' після приєднання до неї поліцистів станиці в Команчі із комендантом Василем Шишканинцем, який під псевдонімом 'Бір' очолив новостворену військову одиницю¹⁵¹.

¹⁴⁷ IPN Rz 122/226. — К. 106.

¹⁴⁸ Ibidem. — К. 106—107, 119—120.

¹⁴⁹ Ibidem. — К. 107, 120—121; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 18.

¹⁵⁰ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 106.

¹⁵¹ Там само. — С. 107—108.

Перший курінь УПА на Лемківщині

На базі відділів 'Бурлаки', 'Лиса' і 'Біра' сформовано курінь з трьох сотень. І. Дмитрик подає його назву як «Перший курінь УПА на Лемківщині»¹⁵². Командиром куреня і першої сотні 'Богдан' призначив 'Бурлаку', другої — 'Біра', третьої — колишнього коменданта поліції в Вапівцях (або Нижанковичах), ст. десятника Володимира Качора-'Пугача'¹⁵³. Обов'язки курінного політвиховника виконував 'Говерля'¹⁵⁴.

Чисельність куреня 'Бурлаки' наразі точно невідома. Сам В. Щигельський зізнавав, що курінь складався з трьох неповних сотень, кожна з яких мала дві чоти і нараховувала 70 вояків¹⁵⁵. Натомість М. Корецький нарахував 700-800 стрільців¹⁵⁶, що, безумовно, є перебільшенням. За твердженнями Д. Грицька та І. Дмитрика, кожна сотня мала чотири чоти, а чота — чотири рої по 10-12 стрільців кожен¹⁵⁷, що дає загальну чисельність куреня на 500-550 вояків. Ймовірно, така чисельність теж є дещо завищеною.

Озброєння сотень було недостатнє, бракувало набоїв і автоматичної зброї¹⁵⁸. І. Дмитрик згадував, що в той час у відділі виявлено сітку большевицьких провокаторів, яких поставлено перед курінний польовий суд, засуджено на кару смерті і страчено¹⁵⁹.

Курінь 'Бурлаки', хоч існував лише кілька днів, мав досить насичену подіями історію. Зокрема, за вказівкою повітового провідника ОУН «Ігоря» в ніч на 6 серпня в Балигороді проведено відплатну акцію, під час якої ліквідовано близько 40 поляків, які тероризували українське населення¹⁶⁰. За свідченнями М. Корецького, тоді знищено 56 поляків, про що він довідався у 1945 р. від місцевих підпільників¹⁶¹. Польські джерела свідчать про 42 вбитих¹⁶². Натомість Д. Грицько твердив тільки про 12 вбитих, що

¹⁵² Дмитрик І. *Записки українського повстанця...* — С. 13.

¹⁵³ ІРН Rz 122/226. — К. 107, 121; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 9. — Арк. 123; Грицько-Цяпка Д. *Ліс — наш батько...* — С. 19.

¹⁵⁴ Дмитрик І. *Записки українського повстанця...* — С. 16.

¹⁵⁵ ІРН Rz 122/226. — К. 107, 121.

¹⁵⁶ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 51.

¹⁵⁷ Грицько-Цяпка Д. *Ліс — наш батько...* — С. 19.

¹⁵⁸ Там само. — С. 19; Дмитрик І. *Записки українського повстанця...* — С. 12.

¹⁵⁹ Дмитрик І. *Записки українського повстанця...* — С. 13.

¹⁶⁰ ІРН Rz 122/226. — К. 107, 121-122.

¹⁶¹ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 52, 101.

¹⁶² Мотука Г. *W kręgu «Łun w Bieszczadach»...* — С. 56.

загалом суперечить відомостям з інших джерел¹⁶³. Не виключено, що він переплутав кількість ліквідованих в акції в Балигороді зі згаданою вище акцією сотні 'Лиса' в Середньому. За твердженням М. Ріпецького, вище командування згодом засудило ці дії, оскільки на серпень 1944 р. вони були неактуальні і шкідливі¹⁶⁴. Ось як цю акцію описував один з учасників: «Висилаючи нас на становища, командир Бурлака наказав нам покарати вбивців українських дітей, жінок і чоловіків. Розвідка місцевого підпілля довгий час складала точні списки поляків, які масакрували українське населення. Такі списки дістали наші відділи, призначені до різних частин Балигорода. Перші промені сонця привітали нас на стійках, по полях, дорогах, в ярах та попід хатами, що в них спали члени польських терористичних банд. Розбудивши цих терористів зі сну, наші спецгрупи відчитали їм вирок смерти повстанського польового суду, вичисляючи докладно їх злочини, кого, де й коли вони вбили. Після того вирок виконано на місці. Заки мешканці Балигорода пробудилися, наша каральна акція була закінчена. Стрілянина зчинила паніку в місті. Найбільше налякалися українці, які думали, що це поляки почали нову масакру українського населення. Під час акції знайдено по деяких хатах зброю й амуніцію, яку негайно сконфісковано. Відкрито теж великі склади харчів, що їх зібрали польські боївки. Все важливіше з тих складів забрано. Ліквідуючи польських терористів, усі дотримувалися наказу командування куреня не чіпати ні жінок, ні дітей, ні старих і не забирати нічого з хат, крім зброї, амуніції, військового одягу та взуття»¹⁶⁵.

З Балигорода курінь 'Бурлаки' через Стежницю вирушив на Радеву. В дорозі мав кілька перестрілок з червоними партизанами з'єднання ім. Й. Сталіна під командуванням Михайла Шукаєва, але продовжив рух у визначеному напрямку, зав'язавши відтак кількогодинний бій. Спочатку після відчайдушного наступу підрозділів 'Бурлаки' большевики втекли, залишивши табір зі значною кількістю зброї та набоїв. Забравши їх, повстанці розпочали відступ, але, не маючи досвіду, робили це неорганізовано, що дозволило партизанським підрозділам чисельністю близько 500 осіб здійснити

¹⁶³ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 19.

¹⁶⁴ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 106—107.

¹⁶⁵ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 13.

проти наступу, відбити частину обозу і частково розпорошити курінь «Бурлаки», який групами відступив на північ до Жерниці Вижньої. Повстанці оцінювали ворожі втрати на 70-73 вбитих, при своїх 6-22 вбитих і кільканадцяти поранених та тих, хто пропав безвісти¹⁶⁶.

Сотня 'Євгена'

В Сяноцькому повіті на захід від сіл Вислок Великий, Воля Вижня, Карликів та Чистогорб у липні 1944 р. формувався відділ УПА під керівництвом повітового провідника ОУН 'Залізняка'. До них мав приєднатися відділ Веркшущ з с. Івоніч, який планував залишити службу німцям в ніч з 15 на 16 липня. Але про ці наміри довідалися німці і перевели цей підрозділ у Словаччину. Кільком організаторам ледве вдалося втекти від арешту. Серед них був 'Лесь', який і очолив цей відділ УПА. В кінці липня приєднався ще один старшина з Івоніча, Михайло Гуштак-'**Євген**'. **Заарештований** німцями за спробу переходу в ліс, він втік з-під конвою. Йому 'Лесь' передав командування відділом, а сам залишився бунчужним. 27 липня до відділу у Вислоку приєдналися 'Рен' та Ярослав Билень-'Райтер', які того таки дня втекли від німців при повантаженні в'язнів в'язниці у Тарнові до вагонів для транспортування в концтабори. 'Райтер', який став ройовим, згадував, що на той час відділ нараховував 14 осіб, з ними обома — 16. При ньому також перебували окружний референт СБ 'Луговий' та співробітник крайової СБ Модест Ріпецький-'Горислав'. До відділу стікалися місцева молодь, біженці з Галичини та поліцисти з довколишніх станиць, а також добровольці і поліцисти із Західної Лемківщини (села Крампна, Гладишів та ін.), тож його чисельність швидко зросла. Сотня займалася вишколом, а 1 серпня мала сутичку з відділом червоних партизанів в с. Карликів, яка була невдалою: повстанці після короткої перестрілки розбіглися по лісі, а большевики, захопивши табір, пішли своєю дорогою. На одній із засідок біля кордону рій 'Райтера' затримав трьох словацьких старшин, з якими 'Євген' домовився про передачу зброї під виглядом роз-

¹⁶⁶ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14.. — С. 31—32; IPN Rz 122/226. — К. 107, 122; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 53—54, 102; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 20—22; Дмитрук І. Записки українського повстанця... — С. 14—16; Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach»... — S. 59—60.

зброяння їхніх вояків для замилення очей командування. Це дало відділові 3 кулемети, 12 крісів і 2500 набоїв. 4 серпня підрозділ за наказом 'Лугового' вирушив на схід, прибувши за кілька днів в околиці Балигорода через Чистогорб, Команьчу і Туринське¹⁶⁷.

Сотня тоді, за твердженням «Райтера», мала до 120 осіб, маючи три чоти на чолі із колишнім дивізійником Данилом Свістелем-«Веселим», Ярославом Бойцівим-«Хитролисом» і «Лисом»-«Нечаєм»¹⁶⁸. Ці дані достовірніші, аніж твердження І. Дмитрика про дві чоти, значну кількість жінок та великий обоз¹⁶⁹.

Курінь «Лемківщина-Захід»

В Жерниці Вижній сотня 'Євгена' долучилася до куреня на чолі з 'Бурлакою'. Тут 7 серпня відбулася нарада за участю 'Лугового', 'Рена', 'Бурлаки', 'Євгена', 'Лиса', 'Біра', 'Пугача', 'Бульби' та, ймовірно, 'Богдана'. Відповідно до розпоряджень 'Лугового' по обіді того ж дня відділи реорганізовано в курінь у складі трьох повних сотень¹⁷⁰. Командиром першої став 'Євген', другої — 'Бурлака', третьої — 'Бульба' (ймовірно, Григорій Брух), ад'ютантом курінного — 'Бір', командиром польової жандармерії — 'Пугач', лікарем — Модест Ріпецький-«Горислав»-«Гуцул», інтендантом — 'Лесь'; заступником інтенданта — Франц Григорович-«Дідик», зброярем — 'Лис»-«Нечай» (із сотні 'Євгена')¹⁷¹. У спогадах Д. Грицька є дещо плутана вказівка, що обов'язки курінного політвиховника виконував сотенний 'Бульба', який відтак повністю перейшов на цю посаду, передавши свою сотню керівникові артилей 'Крісовому'¹⁷². Насправді той сотню очолив піз-

¹⁶⁷ Ріпецький М. Історія куріня «Рена»... — С. 103—106. Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 18: Група УПА «Говерля». Книга перша: Звіти та офіційні публікації. — Торонто, 1990. — С. 211; IPN BU 1552/6. — К. 94; Райтер. [Спогади] // АЦДВР. — Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний); Голяш С. Українська Повстанська Армія в Beskidі... — С. 214—215; Дем'ян Г. Михайло Гуштак-«Євген»... — С. 32.

¹⁶⁸ Райтер. [Спогади]...

¹⁶⁹ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 17.

¹⁷⁰ IPN Rz 122/226. — К. 107, 123; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 32, 51; Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 104.

¹⁷¹ IPN Rz 122/226. — К. 123; IPN BU 1552/6. — К. 92, 94, 101; Ріпецький М. Історія куріня «Рена»... — С. 108; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-26783. — Арк. 16.

¹⁷² Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 29, 32.

ніше, при відході 'Бульби' з куреня, хоча можна припускати, що тимчасово підміняв 'Бульбу' ще на Лемківщині. Натомість І. Дмитрик стверджував, що при формуванні куреня політвиховником став молоденький студент¹⁷³. Твердження Д. Грицька, що 'Крісовий' керував артілями¹⁷⁴, може вказувати на те, що він виконував обов'язки інтенданта куреня. За твердженням І. Кизими, після 'Леся' обов'язки інтенданта виконував чоловік віком 37 років, середнього зросту, повний блондин, волосся зачісував набік, носив маленькі вуса¹⁷⁵. Під цей опис більше підпадає 'Крісовий' (1909 р. н.), ніж 'Дідик' (1900 р. н.). Зв'язковим штабу куреня призначений Богдан-Нестор Кашубинський-'Нестор'¹⁷⁶. В середині вересня курінним політвиховником став випускник старшинської школи 'Олені' Степан Приступа-'Сокіл'¹⁷⁷.

Сотні, за твердженням В. Щигельського, мали понад 100 вояків кожна і склалися з трьох чот¹⁷⁸. Ця цифра, напевне, є заниженою, що випливає з даних про пізнішу чисельність куреня 'Рена'. Зрештою, свідчення 'Бурлаки' відзначаються поданням дещо занижених даних щодо чисельності відділів. На підставі спогадів про кількість вояків окремих сотень куреня 'Рена', його чисельність на час створення слід оцінювати приблизно в 500 осіб. Твердження С. Касіяна про чисельність куреня в середині серпня на 350 осіб, а на кінець місяця — 500¹⁷⁹, слід сприймати як недостовірні, оскільки вони поєднані з іншими помилковими та упередженими твердженнями. Також перебільшеним слід вважати твердження М. Корецького на допитах МГБ у 1951 р., що при створенні куреня 'Рена' в Жерниці він нараховував не більше 1500 осіб¹⁸⁰.

Новоорганізований курінь 'Рена' через кілька днів вирушив у південно-східному напрямку за маршрутом Терка — Городок — Соколе — Панищів — Поляна — Середне — Росохате — Скородне — **Секавець** — **Хміль** — **Дверник** — **Прогісне** — **Сту-**

¹⁷³ Дмитрик І. *Записки українського повстанця...* — С. 18.

¹⁷⁴ Грицько-Цяпка Д. *Ліс — наш батько...* — С. 29.

¹⁷⁵ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-26783. — Арк. 16.

¹⁷⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 8. — Арк. 15–16; Ріпецький М. *Санітарна служба в Лемківському курені УПА...* — С. 105.

¹⁷⁷ Голяш С. *Українська Повстанська Армія в Beskidі...* — С. 217.

¹⁷⁸ IPN Rz 122/226. — К. 123.

¹⁷⁹ Касян С. *Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка...* — С. 506–507.

¹⁸⁰ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 55.

посяни — Дзвиняч. По дорозі до нього долучилися два відділи із ВО 5 «Маківка»: 11 серпня в Скородному — сотня «Сурма» на чолі з Михайлом Фридером-‘Нечаєм’, а відтак — сотня «Східняки» під командуванням Миколи Савченка-‘Байди’¹⁸¹. У селі Хміль курінь зустрічав окружний провідник ОУН Сянїччини ‘Хмель’¹⁸². 18 серпня пополудні курінь отаборився на полонині Букове Бердо між селами Бережки, Волосате, Мучне і Устрики Вижні (межа Лїського повіту Перемиської області ОУН та Турківського і Нижньоустріцького повітів Дрогобицької області ОУН), де базувався до 24 вересня, займаючись самоорганізацією та військовим вишколом¹⁸³. Неповдалі по селах базувалися і сотні ‘Нечая’ та ‘Байди’, прикриваючи курінь ‘Рена’¹⁸⁴. Червоні партизани оцінювали чисельність повстанських відділів на цьому терені в другій половині серпня у 800 осіб¹⁸⁵. За твердженням С. Голяша, політвиховника в сотні «Сурма», вона мала 4 чоти та рій артилерії з однією гарматою, з якою перейшли до відділу дивізійники¹⁸⁶.

Перший курінний наказ видано ввечері 22 серпня. Згідно з ним, відділ мав назву «Лемківщина-Захід»¹⁸⁷. Невдовзі ‘Рен’ за нетактовну поведінку зі стрільцями усунув ‘Євгена’ від командування сотнею, яку очолив ‘Веселий’¹⁸⁸. 28 серпня, у зв’язку із напливом новобранців, відбулася ще одна реорганізація, внаслідок якої створено четверту сотню. До неї, зокрема, влилася чота ‘Сагайдачного’, яка прийшла з околиць с. Сприня на Самбірщині. Другу сотню перебрав ‘Бульба’, третю очолив ‘Бурлака’, а четверту — Дмитро Дідовський-‘Іскра’-‘Мазепа’¹⁸⁹. Остання складалася переважно з новобранців, які не мали попереднього військового вишколу, а тому планувалося, що вона певний час бойово буде

¹⁸¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 32–34, 37–38; IPN Rz 122/226. — К. 123.

¹⁸² Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 27.

¹⁸³ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 34, 41; IPN Rz 122/226. — К. 107; Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 108.

¹⁸⁴ IPN Rz 122/226. — К. 123; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 61.

¹⁸⁵ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — С. 154.

¹⁸⁶ Голяш С. Українська Повстанська Армія в Beskidi... — С. 217.

¹⁸⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 35.

¹⁸⁸ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 109.

¹⁸⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 36, 147; IPN Rz 122/226. — К. 107; Шандрович З. В боях за волю України... — С. 123, 410–411.

менш активна¹⁹⁰. 'Євген' почав виконувати обов'язки заступника командира куреня¹⁹¹. Ще однією групою, яка прибула до Ступосян з Хирова через Бандрів і Лютовиська, керував 'Голуб'. Її чисельність складала 60 осіб, серед яких були також неозброєні та жінки. Їх приєднано до сотні «Сурма», яка відтак стала нараховувати 250 вояків у 4 чотах при доброму озброєнні¹⁹².

Підготовкою вояцтва під загальним керівництвом 'Рена' займалися ряд інструкторів, зокрема 'Жайворонок', Михайло Ковальський-'Крісовий', 'Лісовик' (можливо, Василь Наконечний або Олександр Вахняк), чотовий Григорій Янківський-'Ластівка', сотенний 'Бульба', а також колишній сотник Галицької армії 'Туча'-'44'. В програму вишколу входили дисципліни: зброєзнавство, теренознавство, впоряд, партизанська тактика, політвиховання (українознавство, мета і створення УПА)¹⁹³.

Поза вишколом повстанці, насамперед сотні 'Бурлаки' і 'Веселого', вели і бойову діяльність. Ще під час переходу з-під Балгорода на Букове Бердо курінь 'Рена' мав кілька перестрілок із червоними партизанами, а 18 серпня провів акцію у Дзвинячі¹⁹⁴ (ймовірно, чистка прорадянського та польського елемента). Подібну акцію провела чота 'Криляча' в Розлучі на Турківщині 24 вересня¹⁹⁵, а сотня 'Веселого' — у Волі Мигівій¹⁹⁶. Сотня 'Бурлаки' періодично влаштовувала засідки на шосе з метою здобуття зброї та військових речей і, зокрема, відбила від німців близько 50 затриманих українців¹⁹⁷. Чоти також виходили на охорону навколишніх сіл від наскоків червоних партизанів¹⁹⁸ (у липні—вересні в цьому регіоні базувався загін ім. Сталіна під командуванням Миколая Куніцького-'Мухи' чисельністю 225 осіб). 12 вересня сотні 'Веселого' і 'Байди' відбили наступ партизанів на с. Криве над Сяном¹⁹⁹.

¹⁹⁰ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 107.

¹⁹¹ Райтер. [Спогади]...; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 32—34, 37.

¹⁹² Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-26783. — Арк. 14.

¹⁹³ ІРН Rz 122/226. — К. 123—124; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 35; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 28—29.

¹⁹⁴ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 33—34; ІРН Rz 122/226. — К. 107, 123.

¹⁹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 41.

¹⁹⁶ Райтер. [Спогади]...

¹⁹⁷ ІРН Rz 122/226. — К. 124.

¹⁹⁸ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 31.

¹⁹⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 38.

Повстанці роззброювали відступаючих німців. Так здобуто важку зброю, між іншим, 82-мм міномети і важкі кулемети²⁰⁰. С. Касіян згадував, що через зв'язки із одним майором-німцем в Турці курінь отримав два вози гвинтівок²⁰¹. Про отримання зброї від німців у Ступосянах свідчив і В. Скворцов²⁰².

Одним із посередників у контактах німців із УПА намагався стати Шкоропар-‘Шевчук’, самозваний полковник УПА. За його твердженнями, вдалося передати зброю 13 серпня в Яблунівці окружному провіднику Самбірщини ‘Борису’, 25 серпня в Загочев’ю — окружному Сянїччини ‘Хмелю’, медикаменти — 16 серпня через ‘Орла’ з Вислока. Із цим ‘Шевчуком’, а також самозваним «обласним провідником Лемківщини» ‘Вороном’-‘Бистрим’ також була пов’язана справа створення німцями в околицях Мушини псевдовідділу УПА. ОУН невдовзі зорієнтувалася в ситуації і трактувала як ‘Шевчука’, так і «УПА» в Мушині як провокаторів, проте вжила заходів для перебрання під свій контроль здорового елемента із цієї сотні²⁰³. Питання створення, діяльності та ліквідації даного відділу не має стосунку до ВО 6 «Сян» і потребує окремого докладного дослідження.

Відповідно до угоди між Головним командуванням УПА і угорською армією, ‘Рен’ безперешкодно пропускав через контрольований терен малярські частини, які взамін зобов’язувалися не грабувати українське населення і доставляли зброю (кулемети, гвинтівки, боєприпаси, переважно радянського виробництва, навіть кілька легких гармат)²⁰⁴. Артилерія не відіграла майже жодної ролі в діях відділів ‘Рена’, проте звертала увагу вояцтва і знайшла відображення в джерелах, причому досить суперечливе. Так, С. Касіян згадував про дві протилетунські гарматки і тільки 5 стрілен до них²⁰⁵. Більш достовірним і відповідним іншим дже-

²⁰⁰ IPN Rz 046/723. — К. 92.

²⁰¹ Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 498.

²⁰² Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 14.

²⁰³ Гриньох І. Дивізія «Галичина» й українське підпілля // Броди. Збірник статей і нарисів / Під ред. О. Лисяка. — Дрогобич; Львів: Відродження, 2003. — С. 64; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959). — К., 2009. — Т. 1. — С. 489; Хто такий Шевчук? // АЦДВР.

²⁰⁴ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 23.

²⁰⁵ Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 498.

релам виглядає повідомлення М. Ріпецького, за яким чота легкої артилерії мала 3 легкі протитанкові гармати²⁰⁶.

Відділи могли залишати Букове Бердо і на тривалий час. Так, 9 вересня сотня 'Веселого' знову вирушила в рейд за маршрутом Ступосяни — Протісне — Дверник — Руське — Затварниця — Сухі Ріки — Гульське — Криве. 11 вересня вона провела наступ на гору Столи, де тривалий час базувалися червоні партизани. На горі повстанці виявили тільки залишений табір. Наступного дня біля Гільська сотні 'Нечая' й 'Веселого' звели бій з червоними партизанами²⁰⁷.

З Гільська сотня 'Веселого' **рейдувала 17—18 вересня за маршрутом** Ветлина — Смерек — Струбовиська — Присліп — Криве — Тісна — Зубряче — Бальниця. Там під виглядом червоних партизанів сконтактувалася з відступаючою частиною словацької армії, яка залишила на позиціях «для братнього народу» зброю: 2 міномети, 2 важкі чехословацькі кулемети, 2 легкі чехословацькі кулемети, гвинтівки, гранати, боєприпаси, дві польові кухні, однострої та інше. Частину здобутого заховали на місці, а частину навантажили на вози і 19 вересня вирушили назад за маршрутом Солинка — Розтоки Горішні — Струбовиська — Ветлина — Береги Горішні — Насічне — Дверник — Ступосяни. Вранці 21 вересня відділ був на Буковому Берді²⁰⁸.

За наказом 'Рена' 23 вересня сотня 'Веселого', отримавши завдання охорони українських сіл від грабунку відступаючими мадярськими частинами, вирушила через Дзвиняч Горішній і Шандровець до Вовчого. Далі чоти 'Крилача' і Теодора Лазаря-'Кудияра' пішли на Розлуч, де провели акцію, а відтак повернулися назад і приєдналися до куреня в Тарнаві Нижній²⁰⁹.

У зв'язку з подальшим напливом новобранців з Лемківщини та Бойківщини, напевне, створено ще одну сотню, яку очолив, ймовірно, 'Горбовий', оскільки саме він названий серед сотенних, які вирушили з 'Реном' в карпатський рейд²¹⁰. Напевне, це був 'Горбовий'-'Семен' — повітовий провідник Нижньоустрицького

²⁰⁶ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 116, 118.

²⁰⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 38—39; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 25—29.

²⁰⁸ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 39—40; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 23—25; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 30—31.

²⁰⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 40—41; Т. 29. — С. 68—69; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 29—30.

повіту ОУН²¹¹ (входив до Дрогобицької області і охоплював в районі постою 'Рена' села над Сяном і далі на північ).

Одним із сотенних, підпорядкованих 'Ренові' у вересні 1944 р., В. Скворцов називав Михайла Головку-'Бурлая', який займав пост повітового оргмоба Турчанщини. Ця сотня була сформована з боївков та СБ місцевих сіл²¹². Можна припускати, що 'Бурлай' тотожний з 'Вороном', який перебрав сотню 'Євгена' (виникла, ймовірно, в кінці вересня під час рейду на схід).

З старшинської школи «Олені» в середині вересня прибуло 6 випускників, зокрема ст. віст. 'Левко' став чотовим, 'Лісовик' — бунчужним сотні 'Бурлаки', бул. 'Сокіл' — курінним політвиховником²¹³.

'Рен' негативно ставився до перебування в таборі жінок, яких було майже 50, а тому невдовзі їх розміщено по навколишніх селах. Для них у Ступосянах організовано санітарний вишкіл; там же, а також у Двернику, облаштовано санітарний пункт і шпиталі²¹⁴.

Недостатнє і дефіцитне харчування негативно впливало на здоров'я вояцтва, серед них поширювалися короста і цинга, різні шлункові розлади, наприклад, діарея (бігунка), яку вояки часто вважали червінкою. На полонині бракувало води (єдине джерело було мале і забезпечувало кухню), важко було з харчами, оскільки гірські села були доволі бідні, а нормальне постачання налагодилося тільки з часом²¹⁵.

Для переходу фронту теслярі та ковалі переробляли вози на однокінні тачанки для пересування гірськими стежками, також готували в'юки для транспортування кіньми мінометів та важких кулеметів²¹⁶. Із збільшенням кількості коней в команді куреня при-

²¹⁰ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33... — С. 67.

²¹¹ *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-20963. — Арк. 28; Спр. П-30046. — Арк. 15.

²¹² *Там само.* — Спр. П-30046. — Арк. 11, 15.

²¹³ *Ріпецький М. Історія куреня «Рена»...* — С. 116—117; *Голяш С. Українська Повстанська Армія в Beskidі...* — С. 217.

²¹⁴ *Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА...* — С. 108—109; *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 29... — С. 64—65; *Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько...* — С. 29, 31; *Дмитрик І. Записки українського повстанця...* — С. 31—32; *Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині...* — С. 21.

²¹⁵ *Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА...* — С. 117—118, 128; *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 29... — С. 65; *Дмитрик І. Записки українського повстанця...* — С. 20, 32.

²¹⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 29... — С. 64—65; *Дмитрик І. Записки українського повстанця...* — С. 25.

значено ветеринаря Лева Футалу-‘Лагідного’²¹⁷. Шевці ремонтували взуття, жінки шили білизну і речові мішки, готували «залізні порції» (сухарі, шматок сала, цукор)²¹⁸.

Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка

Неподалік Букового Берда від початку серпня 1944 р. Організацією Українських Націоналістів (мельниківців) формувався т. зв. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка. Він базувався на північ від Волосатого і нараховував, за різними даними, від 55 до 73 вояків на чолі з командиром загону Степаном Касіяном-‘Карпом’, сотенним Костем Гіммельрайхом-‘Шелестом’ та заступником сотенного ‘Павленком’. При відділові перебували кілька вищих керівників ОУН(м), зокрема, Іван Кедюлич-‘Чубчик’ по військовій лінії та Кіндрат Швець-‘Зелений’ — по організаційній²¹⁹.

Із прибуттям на Букове Бердо куреня ‘Рена’ постало питання про об’єднання обох відділів, особливо після випадкової перестрілки між стежами обох відділів. Цьому противилися представники ОУН(м), які перебували при курені, а також ‘Карпо’, натомість підтримали таку ідею ‘Чубчик’ та ‘Шелест’. Після ряду зустрічей ‘Рен’ поставив ультиматум про негайне прилучення загону ім. Полуботка. Спроба перевести його в інше місце закінчилася розбродженням 31 серпня 1944 р., після чого частина вояків, зокрема ‘Павленко’, залишилася в курені ‘Рена’, інших відпустили. Заарештований ‘Карпо’, за його власним твердженням, втік з-під варти СБ. ‘Чубчик’, ‘Шелест’ та кілька інших відійшли в розпорядження Головного командування УПА²²⁰.

²¹⁷ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 105.

²¹⁸ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 67; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 21, 31; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-26783. — Арк. 17; Рудзінська І. Партизанськими дорогами. Спогад // Нескорені. — 1992. — Червень. — С. 7.

²¹⁹ Касян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 492—496; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 15... — С. 158—168; Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 109—110.

²²⁰ Касян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 492—514; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 15... — С. 164—178; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 21; Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 23; Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 109—110.

За зінаннями В. Щигельського, з мельниківського відділу до 'Рена' перейшло всього 20 вояків²²¹, за С. Касіяном — більша частина відділу²²² (тобто 30—40). «Полуботківців» розкидали рівномірно по всіх сотнях курена, 'Павленко' очолив чоту, а 'Тарас' — чоту легкої артилерії²²³.

Сотні 'Громенка' і 'Осипа'

На базі вишколу, який вів 'Громенко' від червня 1944 р. в околицях Тростянець, у липні виникла перша сотня УПА на Перемищині, яка вже тоді відзначилася рядом бойових акцій. Зокрема, біля с. Тростянець в липні 1944 р. чота на чолі з 'Громенком' оточила і роззброїла рій німців, здобувши кулемет МГ-42 та 12 рушниць²²⁴. Відтак сотня в ніч з 23 на 24 липня здійснила наскок на м. Бірчу, де забрала продукти із складів «Маслосоюзу» та ліки з аптеки²²⁵. З того часу залишився опис приходу відділу 'Громенка' у Тростянець: «Гарно озброєні, умундировані, опалені сонцем і вітром, ідуть довгим стрілецьким рядом молоді вояки УПА. З ними маршує кілька наших дівчат-повстанців: 'Дора', 'Роксоляна', 'Арета' й інші. Усе село вийшло назустріч рідному війську. Вітають його з сльозами радості. Дивний настрої опанував село. Кожний хотів просидіти день біля сотні, яка заквартирувала в горішньому кінці села, під лісом»²²⁶.

З Перемищини в кінці липня — на початку серпня в гори на Лемківщину для переходу фронту вирушило ще два відділи. Неповна сотня на чолі з 'Громенком', вояцтво якої складалося з учасників керованого ним вишколу та колишніх дивізійників, вирушила на південь 27 липня. Базуючись згодом у селах Бережниця Вижня і Жерниця Вижня під Балигородом, відділ доповнився і займався вишколом²²⁷.

²²¹ IPN Rz 122/226. — К. 107.

²²² Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 506.

²²³ Ріпецький М. Історія куріня «Рена»... — С. 110; Голяш С. Українська Повстанська Армія в Beskidi... — С. 212, 216; Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 23; Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 506; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 21.

²²⁴ Хрін С. Крізь сміх заліза... — С. 69; Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 194.

²²⁵ Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 195.

²²⁶ Хрін С. Крізь сміх заліза... — С. 68.

²²⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 150; IPN Rz 046/493. — К. 21; Хрін С. Крізь сміх заліза... — С. 68; Оліяр І.-«Кум». [Розповідь про минулі дні...] — С. 197.

Ще одна сотня в Перемищині створена і очолена обласним референтом Служби безпеки 'Осипом' на базі боївок СБ з метою їх військового вишколу та переходу фронту. Цей відділ прибув в околиці Букового Берда, ймовірно, в кінці серпня 1944 р., і зупинився у Мучному²²⁸. За твердженням С. Касіяна, відділ есбістів на початку вересня мав дві чоти²²⁹.

«Дружинники 1» і «Дружинники 2»

Сотня «Дружинники» під командуванням 'Черника', прибувши в Перемищину в середині липня 1944 р., базувалася в околицях Добромиля. Тут до неї приєдналася частина новобранців. Після відвідин 'Кулі' та 'Ірки' сотня перебазувалася до Ямної Горішньої. Тут на нараді 'Орлан', 'Куля' і 'Черник' вирішили розділити відділ «Дружинники» на кілька груп ('Черника', 'Чорного', 'Підкови', 'Байди'), на базі яких створити нові сотні УПА, доповнивши їх новобранцями з околиць Ямної²³⁰. Коли сотня «Дружинники» розрослася до 200 осіб, командування виділило з неї дві чоти на чолі з бунчужним бул. Данилом Рудаком- 'Чорним' чисельністю 80 осіб²³¹. 26 липня в Тростянці до відділу 'Чорного' приєдналася чота бул. 'Підкови', і так сформовано сотню «Дружинники 2». Через три дні до неї також приєдналася чота 'Байди'²³². Сотня 'Черника' з того часу мала назву «Дружинники 1». Також деякі підстаршини із «Дружинників» перейшли до інших відділів ВО 6 «Сян», наприклад, інструктор зброєзнавства Павло Белей- 'Жорп' очолив чоту в сотні 'Веселого'²³³.

«Дружинники 2» відійшли дещо на південь, в північну частину Лиського повіту. Для переходу фронту, який наближався, сотня була розчленована по селах Дзвиняч Долішній, Ліщовате, Лодина, Ропенка і Середниця. Вояки мали законспіруватися в терені під виглядом селян. Проте фронт фактично зупинився в цій місцевості, так що три чоти залишилися на німецькій стороні, а четверта — у міжфронтовій лінії. Причому по селах розташува-

²²⁸ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 37; IPN Rz 122/226. — К. 124; Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 110.

²²⁹ Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 507.

²³⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 543—544, 547.

²³¹ Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 10.

²³² Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 27.

²³³ IPN BU 1552/6. — К. 94.

лася велика німецька військова частина, що унеможливило будь-яку діяльність сотні. В такому стані відділ перебував від 7 до 22 серпня²³⁴.

Після кількох невдалих спроб встановити контакт з командуванням, 'Чорний' 21 серпня зв'язався з куренем 'Рена' та сотнею 'Осипа', а наступного дня отримав повідомлення від окружного провідника ОУН Сянїччини 'Хмелья' про досягнення домовленості з німцями, які дозволяли сотні зібратися і залишити прифронтову полосу. Фронтіві німецькі частини розраховували на сприяння УПА в боротьбі з радянськими диверсантами-парашутистами²³⁵.

Сотня зібралася разом 23 серпня, після чого вирушила на південь за Сян і через Янківці, Глинну, Бережницю Нижню і Березку дійшла до Жерниці Вижньої, де стаціонувала від 25 серпня до 13 вересня. Тоді вона налічувала 150 вояків і займалася військовим вишколом, влаштовувала пропагандистські виступи у навколишніх селах. Зокрема, в неділю 2 вересня в Жерниці Вижній влаштовано урочисте відзначення Свята зброї, в якому взяли участь також місцеві мешканці, вояки сотні 'Троменка' та окружний провідник 'Хмель'²³⁶.

Крім цього, сотня «Дружинники 2» 7 вересня в Жерниці Вижній ліквідувала 7 поляків із Ліська, які співпрацювали з червоними партизанами проти українців, а також трьох дезертирів з німецької армії, які планували приєднатися до червоних партизанів²³⁷. Ще в дорозі до Жерниці від мережі ОУН відділ отримав гармату 45-го калібру з боеприпасами²³⁸.

«Дружинники 1» залишилися в Перемищині, де перейшли лінію фронту над рікою Ступницею²³⁹ або в лісі Турниця²⁴⁰. Невдовзі 'Черника' через занедбання обов'язків та залицання до зв'язкової

²³⁴ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 27—28; Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 10—12.

²³⁵ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 28; Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 13—17.

²³⁶ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 28—29; Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 10, 18—21.

²³⁷ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 29.

²³⁸ Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 18.

²³⁹ Протокол ч. 1. Писарський Мирон-«Демо» // АЦДВР. — Ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда; не описаний).

²⁴⁰ Демо М. Чорний Ліс. Спогади бійця УПА // Свобода. — 1948. — 11 жовтня. — № 236. — С. 4.

‘Малуші’ було знято ‘Кулею’ із сотенного та призначено вишкільним інструктором, а відтак восени він відійшов у розпорядження КВШ УПА-Захід і не пізніше жовтня повернувся на Станиславівщину, в Чорний Ліс²⁴¹. Командування відділом ‘Черник’ у Ліщаві Горішній передав ‘Хомі’²⁴². «Дружинники 1» базувалися в лісовому масиві Турниця між селами Ямна, Ліщини, Сопітник, Папоротно, а також в лісах біля Тисової, нападаючи на дрібні групи радянських військовослужбовців, тероризуючи т. зв. совпартактив²⁴³. Облава 218 полку прикордонних військ НКВД на урочища Турниця та Відли 20 серпня змусила повстанців прийняти запеклий п’ятигодинний оборонний бій, окопавшись на висотах у лісі, а відтак вирушити в прорив у північному напрямку, де вони потрапили у засідку, але все ж змогли вирватися з оточення. За даними прикордонників, в операції було вбито і взято живими 49 повстанців²⁴⁴. Інші втрати наводить ‘Хрін’: 32 вбитих большевиків при власних 6 полеглих²⁴⁵.

Перемищина і Ярославщина після переходу фронту

Фронт протягом 28 липня — 7 серпня затримався на лінії Перемишль — Добромиль — Самбір, а відтак відкотився на південний захід і на 29 серпня стабілізувався орієнтовно на лінії Коросно — Сянок — Турка — Сколе. Таким чином, терен ВО «Сян» був розділений на дві частини. Більша частина Сяноцької округи залишилися під німцями, а Перемиська та Ярославська округи були зайняті Червоною армією. При цьому склалася така ситуація, що майже всі сотні ВО «Сян», крім відділу «Дружинники 1», перебували глибоко в горах, тоді як керівництво (‘Куля’, ‘Ірка’ і ‘Павук’, а також ‘Орлан’) залишилося в Перемиському повіті, в селах Ямна Горішня, Трійця і Тисова²⁴⁶.

²⁴¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 64—65; ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67448. — Т. 2. — Арк. 68; Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 127.

²⁴² Протокол ч. 1. Писарський Мирон-«Демо»...

²⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 549; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 60—62, 68; Пограничные войска СССР... — С. 697.

²⁴⁴ Пограничные войска СССР... — С. 697—698.

²⁴⁵ Хрін С. Кризь сміх заліза... — С. 99.

²⁴⁶ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 63—64; Свинко Й. Ямна: знищене село Перемишльського краю (історія, спогади). — Тернопіль, 2005. — С. 86, 97.

Перехід фронту, насичення терену частинами ЧА та НКВД, відхід відділів УПА і частини організаційних працівників в Карпати дезорганізував працю штабу ВО 6 «Сян» і загалом підпілля ОУН в Перемищині. Так, шеф штабу ВО «Сян» 'Ірка' на початку вересня втратив зв'язки із УПА, а відтак легалізувався на території УРСР і відійшов від праці²⁴⁷.

При командирові ВО сформовано зв'язкову ланку, яку очолила Марія Савчин-'Зірка'-'Марічка', маючи трьох підлеглих кур'єрок: Ольгу Мороз-'Малушу', Ганну Кузневич-'Святославу' та Стефанію Станько-'Софію'. Вони тримали зв'язок з військовими референтурами Ярославського, Перемиського, Добромильського і Бірчанського повітів²⁴⁸.

Не було зв'язків з керівництвом ОУН та командуванням УПА. Командир УПА-Захід 'Шелест' в наказі ч. 7/44 від 4.09.1944 р. вимагав від ВО 6 «Сян» ґрунтового звіту про ситуацію²⁴⁹. Тільки в першій половині жовтня 'Зірка' виїхала на Львівщину, де в околицях Бібрки склала звіт перед крайовим організаційним референтом ЗУЗ Петром Дужим-'Дорошем' та шефом ГВШ УПА Дмитром Грицаєм-'Перебийносом'. Повернулася пізньою осінню²⁵⁰.

Але труднощі в організаційній праці та зв'язках не означали повне припинення праці. Було створено нову сотню УПА на Мостищині заходами керівників повітового проводу Василя Фітеля-'Онишка', Василя Тропака-'Ореста', а також Михайла Вахаловича-'Зіра', який очолив у ній жандармерію. Відділ постав в кінці липня після приходу ЧА, нараховував 75 вояків у трьох чотах, мав на озброєнні гвинтівки, 12 кулеметів і 3 автомати. Командиром сотні, яка базувалася в лісі коло села Соколя, був 'Верн' ('Верна', 'Явір') — колишній офіцер російської царської армії та армії УНР. Під його керівництвом сотня мала кілька бойових акцій. Зокрема, 14 серпня під Петиками один рій першої чоти зробив засідку на радянське авто, в якій вбито двох

²⁴⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 198; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 532, 558, 565, 567.

²⁴⁸ Там само. — Ф. 6. — Спр. 55204фп. — Т. 1. — Арк. 61—62; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 65—66, 80.

²⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 66.

²⁵⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 69—72, 77.

большевиків, машину спалено і здобуто автомат і гвинтівку. Наступного дня ввечері перша чота з чотівим 'Максимом', який одночасно був заступником командира сотні, зробила наскок на польовий аеродром в Старяві. Тихо задушивши вартового, здобули 4 кулемети, ППШ, 10 тисяч набоїв і 40 кг тротилу. Близько 17 серпня ліквідовано п'ятьох енкаведистів, які по селах розвідували за повстанцями. Наступного дня на присілку Саракули при спробі відбити заарештованих юнаків у перестрілці поранено одного енкаведиста. Власні втрати — один важко поранений. Доволі активна діяльність сотні 'Верна' спричинила велику облаву НКВД 19 серпня на Сокільський ліс. Під час неї від відділу відбилося 5 стрільців, а решта щасливо перебули, заховавшись по корчах. Наступного дня, 20 серпня, сотню розпущено²⁵¹.

З ініціативи та під керівництвом Степана Стебельського 'Хріна' в Бірчанщині в другій половині серпня організовано кілька самооборонних кущових відділів (СКВ), на базі яких сформовано чоту чисельністю 30 вояків. 18 вересня зі своїм командиром вона долучилася в с. Тростянець до сотні «Дружинники 1» як четверта чота²⁵².

В Ярославській окрузі після переходу фронту один з кущів пішов таборувати в лісовий масив під Синявою, де до нього пристало багато втікачів від польського та радянського терору, а також кілька шуцманів, які очолили новостворений відділ, який на жовтень 1944 р. нібито нараховував близько 300 осіб. Про це звітував новопризначений окружний провідник 'Корнійчук' (Микола Винничук), проте інших подробиць про підрозділ не подав²⁵³.

Використовуючи наявність військово вишколених кадрів, 'Ударник' з 'Іркою' доформували штаб ВО 6 «Сян». Так, 'Добуш' із сотні «Дружинники» очолив відділ розвідки, в підпорядкуванні якого діяла жандармерія²⁵⁴. Як і в інших ВО в УПА-Захід, підрозділи розвідки та жандармерії творилися і при окружних та повітових проводах ОУН.

²⁵¹ Хроніка відділу «Переяслави» // АЦДВР; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 15; Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 27; Зілінський В. В борні за Україну (Мостищина). — Дрогобич: Відродження, 2006. — С. 380—386.

²⁵² Хрін С. Кризь сміх заліза... — С. 94—99.

²⁵³ ІРН Rz 00377/4, т. 19. — К. 13.

²⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 533, 547, 551.

За медичну ділянку і по лінії ОУН, і по лінії УПА з серпня 1944 р. відповідав обласний лікар УЧХ Богдан Яньо-‘Мелодія’, який перейшов із Городоччини²⁵⁵.

Зі старшинської школи «Олені» до штабу ВО «Сян» від серпня 1944 р. прибули бул. ‘Буль’ і бул. Микола Ривак-‘Артист’²⁵⁶. На зустрічі з ‘Іркою’ **‘Буль’ сказав, що мало прийти ще кілька випускників, але вони затрималися, бо не змогли перейти лінію фронту**²⁵⁷. Новоприбулі включилися в працю політвиховного відділу штабу ВО «Сян». Проте невдовзі ‘Буль’ перейшов на службу ворогові. Час і обставини його переходу невідомі, але вже в наказі УПА-Захід ч. 8/44 від 25.09.1944 р. було вказано: «Перестерігається терени перед бул. Булем (родом мабуть з Равщини), абсолювентом Оленів і бувшим виховником в Перемищині, що зараз на службі НКВД. Буля виключається з рядів УПА без права реабілітації і позаочно казується його на кару смерти. Ганьба зрадникам!»²⁵⁸.

Недовго працював у штабі і ‘Артист’, який очолив політвиховний відділ. На цій посаді він фігурував в інструкції 6 політвиховного відділу КВШ УПА-Захід ч. 8/44 від 8 листопада 1944 р.²⁵⁹, але вже станом на весну 1945 р. М. Ривак повернувся до навчання на машинобудівному факультеті Львівського політехнічного інституту²⁶⁰. Чи приступив він до практичного виконання обов’язків політвиховника ВО «Сян» і чи робив щось на цьому посту — невідомо.

За підписом ‘Мушки’ та ‘Піка’ 14 серпня 1944 р. видано накази ВО 6 «Сян» ч. 1 і ч. 2, в яких підпорядковувалося військовій референтурі господарчу і жіночу та вказувалося організаційним працівникам на збирання, складування та облік зброї, боєприпасів, військових речей, харчів та ін.²⁶¹.

²⁵⁵ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 9... — С. 533, 545; *ЦДАВО України.* — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 78.

²⁵⁶ *УПА. Нова серія.* — Т. 9... — С. 547, 553, 580; *ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 76079фп. — Арк. 26, 87, 94; *Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі. 1895—1995 / Упор. І. Гнаткевич.* — Дрогобич: Відродження, 1995. — С. 236.

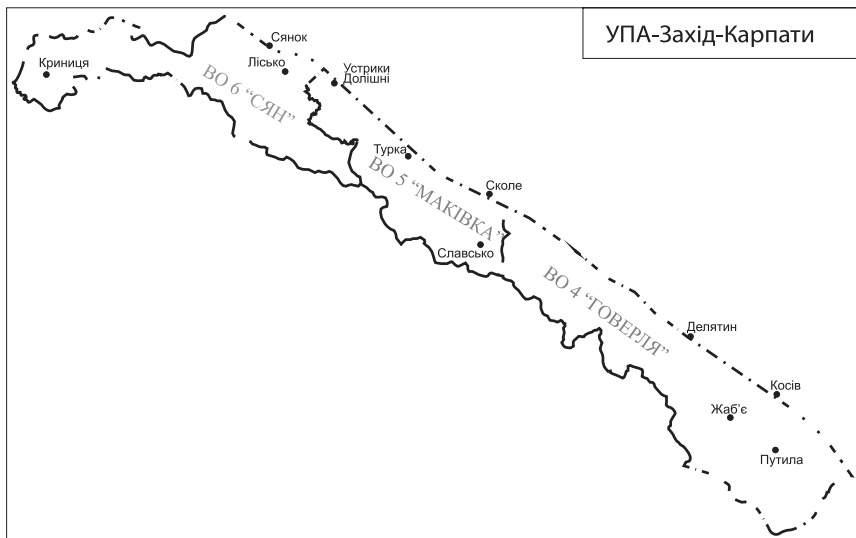
²⁵⁷ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 9... — С. 547, 553, 580.

²⁵⁸ *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 74.

²⁵⁹ *Там само.* — Арк. 117.

²⁶⁰ *Там само.* — Ф. 6. — Спр. 76079фп. — Арк. 89, 94; *Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі...* — С. 236.

²⁶¹ *ЦДАВО України.* — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1—2.



УПА-Захід-Карпати

Оскільки відділи ВО 6 «Сян» на Лемківщині були відрізані від свого командування, їхній статус і підпорядкування вимагають окремого розгляду. Насамперед, треба врахувати, що відділи, які прибули з Перемищини, були створені і скеровані за наказом командування ВО 6 «Сян» та під контролем обласного проводу ОУН Перемищини. Це стосується сотень «Дружинники 2», командирів 'Лиса', 'Громенка' та 'Бурлаки'. Створення куреня «Лемківщина-Захід» відбувалося за вказівками окружного референта СБ ОУН Сянїччини 'Лугового'. Він же під час постою на Буковому Берді займався організуванням в навколишніх селах новобранців, яких відправляв до куреня на вишкіл²⁶². Зрештою, сам 'Рен' перед німецьким арештом працював окружним військовиком Сянїччини, тобто також належав до організаційної мережі Перемиської області ОУН.

Окремий статус мала сотня, складена з боївок Служби безпеки Перемиської області, яку очолив обласний референт СБ 'Осип'. За посадою він був найвищим організаційним зверхником для всіх членів ОУН, які перебували на Лемківщині, із 'Реном' включно.

²⁶² IPN Rz 122/226. — К. 124.

‘Криlach’ у деннику нотує факт перегляду ‘Осипом’ першої сотні 4 вересня 1944 р.²⁶³ Очевидно, про нього згадував С. Касіян як про особу, яка впливала на виважений характер переговорів із мельниківським відділом²⁶⁴.

Присутність ‘Осипа’ в околицях Букового Берда та в карпатському рейді загалом легітимізує під організаційним оглядом події на Лемківщині. Брало участь в рейді також окружний провідник ОУН Сянїччини ‘Хмель’ та окружний референт СБ ‘Луговий’²⁶⁵. Отож, можна ствердити, що творення відділів УПА на Лемківщині відбувалося під контролем і за вказівками провідних підпільників Перемиської області ОУН.

‘Криlach’ також нотував у деннику, що 22 вересня ‘Лис’ повідомив його про штафету від ‘Кулі’, якою той посилав за ними²⁶⁶. Ймовірно, саме про неї згадував Іван Кривуцький, пишучи про пізнішу суперечку між ‘Євгеном’, з одного боку, та ‘Криlachем’ із ще кількома повстанцями, з другого, які домагалися негайного повернення в Перемищину під час побуту 12 жовтня 1944 р. в Майданських лісах на Дрогобиччині²⁶⁷.

Перед ‘Реном’ стояла проблема затвердження куреня та командного складу вищим військовим командуванням, а також отримання від нього вказівок щодо подальших дій. За версією, викладеною М. Ріпецьким, ‘Рен’ встановив контакти із командою ВО 5 «Маківка», куди вислав кілька письмових повідомлень про створення куреня і отримав коротку відповідь, що його повідомлення отримані. Це листування М. Ріпецький не датував. Далі він згадував, що в середині вересня «Рен» вислав делегацію старшин для складання звіту про курінь. В її складі були ‘Бір’, ‘Бульба’, ‘Бурлака’ і ‘Горислав’, тобто сам М. Ріпецький. Цю делегацію нібито прийняв на своєму місці постою в околицях Турки командир ВО 5 «Маківка» хор. Іван Белейович-‘Дзвінчук’. На зустрічі були присутні два військові зверхники ‘Дзвінчука’, яких у нарисі історії куреня ‘Рена’, опублікованому у 2001 р. в 33 томі «Літопису УПА», М. Ріпецький ідентифікував як шефа ГВШ УПА ‘Пере-

²⁶³ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 37.

²⁶⁴ *Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка...* — С. 501, 507.

²⁶⁵ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 32, 45.

²⁶⁶ *Там само.* — С. 40.

²⁶⁷ *Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...»* — Львів: Логос, 2000. — С. 48.

бийноса' та командира УПА-Захід 'Шелеста'²⁶⁸. Натомість в більш ранньому нарисі про санітарну службу в курені 'Рена', опублікованому в 1992 р. в 23 томі «Літопису УПА», М. Ріпецький їх імен не подав і стверджував, що цих двох командирів через конспірацію делегатам 15 вересня не представили²⁶⁹.

Очевидно, що інформація, подана М. Ріпецьким у 1992 р., що двоє вищих командирів не були представлені і, відповідно, не були йому відомі, є більш вірогідною. Зрештою, джерела стверджують, що ні 'Перебийноса', ні 'Шелеста' фізично не було в той час не тільки на Турчанщині, а й взагалі на території, які залишалися під контролем німців. Про перехід делегацією фронтової лінії М. Ріпецький не згадував, хоча це дуже вагома обставина, яку він би не пропустив. Тим більше, що 'Перебийніс' і 'Шелест' перебували в глибокому тилу Червоної армії, а не в околицях Турки, яка стояла на німецькому боці в кількох кілометрах на південь від лінії фронту. Так, 3 вересня 'Шелест' і командир ВО 2 «Буг» Василь Левкович-'Вороний' були присутні на випуску підстаршинської школи «Лісові Чорти» в тодішньому Пониковецькому районі²⁷⁰ (Золочівщина — Брідщина), відтак ще раз вони зустрічалися невдовзі на нараді в околицях Буська²⁷¹, а 2 жовтня командир УПА-Захід приймав присягу відділів ВО 3 «Лисоня» в лісі біля с. Стратин на Рогатинщині²⁷².

Подібна ситуація і з 'Перебийносом'. На початку вересня 1944 р. він у с. Юшківці на Бібреччині інструктував зв'язкову Марію Огоновську-'Віру' щодо пошуків президента УГВР Кирила Осьмака-'Псельського'²⁷³. Неподалік, в лісах біля Миколаєва, перебувала і охорона шефа ГВШ, де її застала велика облава 9—13 вересня²⁷⁴. В першій половині жовтня 'Перебийносу' у тих же Юшківцях складала звіт з ситуації в Перемищині М. Савчин-

²⁶⁸ Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 111—112.

²⁶⁹ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 120.

²⁷⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74368фп. — Т. 1. — Арк. 192—193, 207.

²⁷¹ Там само. — Арк. 207; Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. — Новий Розділ, 2004. — С. 289.

²⁷² Літопис УПА. нова серія. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952. Кн. 1. — Київ; Торонто, 2009. — С. 498.

²⁷³ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 41: Кирило Осьмак — президент УГВР (Документи і матеріали). — Торонто; Львів, 2004. — С. 194—196.

²⁷⁴ Літопис УПА. нова серія. — Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952. Кн. 2. — Київ; Торонто, 2009. — С. 236.

‘Зірка’²⁷⁵. Зрештою, відомо, що фронт ‘Перебийніс’ переходив на Дрогобиччині в околицях сіл Орів та Гаї Нижні 23 серпня²⁷⁶, причому Турчанщину він залишив незабаром після бою з німцями біля с. Ясенка Стецьова 8 серпня 1944 р.²⁷⁷

Є підстави вважати, що готуючи нарис історії куреня «Рена» до 33 тому «Літопису УПА», М. Ріпецький, намагаючись уточнити особи обох невідомих представників командування УПА, просто назвав двох найбільш ймовірних за посадами.

Зрештою, не було у вересні 1944 р. в околицях Турки і самого ‘Дзвінчука’, який також перебував у глибокому радянському заплілі. Він у серпні 1944 р. перебував при сотні «Льви» в районі сіл Сопіт, Довге, Майдан та гори Парашки на стику Дрогобицького та Сколівського районів, з якою там і перейшов лінію фронту, а відтак разом з відділом подався в ліси в околиці Миколаєва, куди прибув в кінці серпня²⁷⁸. Про це він згодом зізнавав сам на допитах МГБ: «В перших числах вересня 1944 року я, як командувач УПА воєнної округи по Дрогобицької області, дислокувався в Миколаївському лісі разом із своїм штабом і особистою охороною. В той час до мене прибули начальник штабу УПА ‘Перебийніс’, працівник штабу Дужий Микола, який мав псевдонім ‘Вировий’, а з ними прибув також Горбовий»²⁷⁹. Про те, що командира воєнної округи застала облава на ліси біля Миколаєва 9—13 вересня, які тоді входили до території ВО 5 «Маківка», згадано і в одному з підпільних звітів²⁸⁰. За свідченнями ‘Дзвінчука’, він у цій облаві командував діями сотні УПА, яка змогла вирватися з ворожого оточення²⁸¹.

Все ж слід згадати, що про інспекцію ‘Дзвінчуком’ куреня ‘Рена’ на Буковому Берді зізнавав на допитах у 1948 р. В. Щигельський²⁸². Оскільки можливість такої інспекції мінімальна, то слід вважати, що ‘Бурлака’ приписав цей псевдонім комусь іншому. Ймовірно, що з прибуттям на Букове Бердо і долученням

²⁷⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28... — С. 69—72, 77.

²⁷⁶ Там само. — Т. 41... — С. 292, 387.

²⁷⁷ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. 1. — Арк. 264.

²⁷⁸ Дир. Хроніка вд. «Жубри». — С. 1 // АЦДВР.

²⁷⁹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67448. — Т. 1. — Арк. 210—211.

²⁸⁰ Літопис УПА. нова серія. — Т. 13... — С. 235.

²⁸¹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67448. — Т. 1. — Арк. 215.

²⁸² IPN Rz 122/226. — К. 125.

окремих старшин чи підрозділів з Дрогобиччини, 'Рен' отримав зв'язок до командування ВО 5, можливо, що і до 'Дзвінчука', якому посилав записки, а відтак — і курінну делегацію. Але хто її прийняв під Туркою в середині вересня 1944 р., а, отже, кому було складено звіт і від кого отримано вказівки до подальшої діяльності, — наразі невідомо.

Інформація М. Ріпецького про зустріч із 'Дзвінчуком', 'Перебийносом' і 'Шелестом' є, безумовно, хибною. Як курінний лікар він не був повністю поінформований у всі питаннях діяльності куреня 'Рена'. На це вказує теж твердження М. Ріпецького, що ВО 6 «Сян» була створена тільки у 1945 р., а до того відділи УПА на Закерзонні підпорядковувалися ВО 2 «Буг» (Сокальщина), ВО 5 «Маківка» (Перемищина, Лемківщина) та волинській ВО «Турів» (Люблинщина)²⁸³. Це свідчить про те, що М. Ріпецький у 1944 р. про існування ВО 6 «Сян» не чув. Не знав він і про таку формацію як УПА-Захід-Карпати, в структурі якої і діяли від кінця серпня — до жовтня як курінь 'Рена', так і інші відділи УПА з Лемківщини та Перемищини на території, підконтрольній німцями.

Створення цієї тимчасової одиниці військово-територіального устрою було пов'язане з тим, що частина території та відділів УПА-Захід була відрізана лінією фронту. Оскільки такий стан міг тривати невизначений період, заступник шефа ГВШ УПА Олекса Гасин-'Чорнота'-'Дор'-'Лицар' 15 серпня 1944 р. прийняв рішення про створення на території, зайнятої німцями, формування УПА-Захід-Карпати²⁸⁴. Його командирів мали підлягати як відділи УПА, так і всі організаційні клітини ОУН на цьому терені²⁸⁵. Очолив цю тимчасову формацію 22 серпня за розпорядженням 'Дора' член ГВШ УПА Олекса Луцький-'Богун'-'Андрієнко'-'Беркут'-'Клименко'²⁸⁶. На той час обоє перебували в Турківському повіті, в околиці с. Довжки²⁸⁷. Основними завданнями УПА-Захід-Карпати було впорядкування діяльності ОУН і УПА на визначеній території для їх збереження та підготовки до подальшої боротьби, зо-

²⁸³ Ріпецький М. *Історія курія «Рена»...* — С. 130.

²⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1—3.

²⁸⁵ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 9... — С. 391—392.

²⁸⁶ Там само. — С. 294, 392.

²⁸⁷ Там само. — С. 343.

крема, до успішного переходу в тил Червоної армії при дальшому відступі німців.

Командирів УПА-Захід-Карпати підпорядковувалися всі відділи УПА та структури ОУН від Західної Лемківщини до Буковини, які знаходилися по німецький бік лінії фронту. Саме тереновим провадам цих областей скеровував свої розпорядження 'Богун' та вимагав від них звітів, як і від відповідних воєнних округ: ВО 4 (раз на тиждень), ВО 5 і ВО 6 (обидві — двічі на тиждень)²⁸⁸. Серед відділів, які йому підпорядковувалися, 'Богун' називав, зокрема, відділи 'Байди', 'Троменка', 'Євгена', 'Нечая', 'Осипа' і 'Рена'²⁸⁹. Згодом, від середини вересня керівництво мережею ОУН здійснював член Проводу ОУН Омелян Логуш-'Іванів'-'Євген'²⁹⁰.

Про те, що делегація куреня 'Рена' спілкувалася саме з представниками командування УПА-Захід-Карпати, свідчить і відповідність отриманих інструкцій в переказі М. Ріпецького²⁹¹ наказам 'Богуна'²⁹². Цінною є і згадка С. Касіяна, який стверджував, що на цьому терені головнокомандувачем УПА, якому підпорядковувався 'Рен', є 'Клименко'²⁹³. Відомо, що таким псевдонімом із командирів рівня ВО та вище користувався саме О. Луцький²⁹⁴. Він згодом сам зізнавав про те, що зустрічався з 'Реном' в Карпатах і стверджував, що той перейшов з куренем в тил ЧА і мав призначення в Перемищину²⁹⁵.

Можна припускати, що представники куреня 'Рена' звітували власне 'Богунові', наказ міг зачитувати його ад'ютант і керівник канцелярії УПА-Захід-Карпати 'Буревій', а при розмові міг бути присутній хтось із членів ГВШ чи КВШ, наприклад, 'Лицар' або 'Сергій'.

Про прихід 12 сотень УПА з заходу на терен базування старшинської школи «Олені» її командира Федора Польового-'Поля' повідомив в кінці вересня 1944 р. 'Лицар', після чого обоє визна-

²⁸⁸ *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 395; ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 4, 7—12.*

²⁸⁹ *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 296—298, 344.*

²⁹⁰ *Там само. — С. 284, 314, 343.*

²⁹¹ *Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 114—115.*

²⁹² *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 392—397.*

²⁹³ *Касіян С. Партизанський загін ім. гетьмана Павла Полуботка... — С. 510.*

²⁹⁴ *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 290, 293.*

²⁹⁵ *ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. 2. — Арк. 73.*

чили для них маршрути прямування. 'Поль' 11 жовтня звітував, що деякі відділи не дотрималися цих домовленостей, назвавши серед таких і курінь 'Євгена' (створений 1.10.1944 р. при поділі загону 'Рена')²⁹⁶. Цей факт свідчить, що 'Лицар' не тільки знав про прихід відділів з Лемківщини, а й впливав на їхній рух.

Найвищі посадові особи Дрогобицької області ОУН, які контактували з куренем 'Рена', — окружний провідник ОУН Самбірщини Богдан Кузьма-'Кубайчук'-'Борис' та повітовий оргмоб Турчанщини або Нижньоустріччини Михайло Головка-'Бурлай', які певний час базувалися в Протісному²⁹⁷.

Загін «Лемківщина»

Командування УПА-Захід-Карпати, отримавши звіт, затвердило командний склад куреня «Лемківщина-Захід», а також підпорядкувало 'Ренові' з метою переходу лінії фронту всі відділи УПА на захід від Турки, тобто також сотні з ВО 6 'Громенка', 'Осипа' та 'Чорного', а з ВО 5 — 'Байди', 'Кармелюка' та 'Нечая'²⁹⁸. Згодом у реєстрі старшин і підстаршин тактичного відтинка (ТВ) 'Лемко', датованому 5.02.1946 р., 'Рен' титулував себе командиром ВО Лемківщини²⁹⁹.

Прогнозований наступ Червоної армії, т. зв. Карпатсько-Ужгородська операція, розпочався 9 вересня в околиці Сянока, відтак охопив всю лінію фронту аж до Буковини. Вже до кінця місяця вона приблизно йшла по колишньому польсько-чехословацькому кордону.

Відділи, які базувалися в околицях Балигорода (сотні 'Громенка' і 'Чорного'), з початком радянського наступу відійшли на південний схід в напрямі Букового Берда³⁰⁰. Так, 13 вересня сотня «Дружинники 1» перейшла до села Терка, звідки 15 числа вирушила на акцію проти червоних партизанів, які базувалися біля Лоп'янки. Інтенсивно обстрілявши їх з міномета, сотня змусила партизанів відійти, залишивши трупи і речі в таборі, зайнятому повстанцями. 18 вересня у Терці ліквідовано двох німців³⁰¹. Тут 19 березня стежі

²⁹⁶ Дем'ян О. Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар». — Львів, 2003. — С. 152—153.

²⁹⁷ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 11, 36.

²⁹⁸ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 112—113, 117; IPN Rz 046/723. — К. 92.

²⁹⁹ IPN Rz 046/723. — К. 92.

³⁰⁰ IPN Rz 122/226. — К. 124.

³⁰¹ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 29—30.

сотні вв'язалися у перестрілку із радянськими військами. Під мінометним обстрілом сотня відступила на південний схід до Кривого, де підбрала багато зброї та майна, кинутого панічно відступаючими німецькими та мадярськими військами. Далі 22 вересня «Дружинники 2» вирушили через Затварницю і Сухі Ріки та конспіративно отаборилися на горі Явірник (Яворець; 1042 м) в 2 км на захід від Насічного. Коли фронтові частини Червоної армії мінометами обстрілювали лісові масиви, сотня маневрувала, щоб уникнути втрат, під час чого відбулося дві чоти на чолі з ад'ютантом сотенного віст. 'Зенком'³⁰². Потрапивши у засідку, ці дві чоти прорвалися на Букове Бердо, де приєдналися до відділу 'Рена'³⁰³.

Радянські війська, які на ділянці фронту біля постю куреня 'Рена' перейшли в наступ 18 вересня, вже 23 числа підійшли впритул до Сяну, взявши, зокрема, Лютовиська. 24 вересня вони форсували ріку, захопивши Ветлинську полонину на захід від Букового Берда, а наступного дня — Ветлину та Береги Горішні, вийшовши до головного карпатського хребта, по якому йшов кордон. З півночі в результаті запеклих боїв з німцями 24 вересня Червона армія захопила Лютовиська та Лімну і продовжувала наступ³⁰⁴. В таких умовах 'Рен' вирушив ще таки 24 вересня зі своїм загоном на південний схід³⁰⁵. Повстанці залишили Букове Бердо вчасно, оскільки вже 26 числа Червона армія взяла Устрики Горішні і Дзвиняч, а наступного дня гірськими стежками вийшла до головного карпатського хребта, зайнявши, таким чином, і Букове Бердо³⁰⁶.

Фронт, який відкотився на південь, дозволив трьом чотам сотні «Дружинники 2» під командуванням 'Чорного' 27 вересня залишити гору Яворець і за маршрутом Сухі Ріки — Затварниця — Руське — Росохате — Скородне — Лип'я — Бандрів вийти в тил Червоної армії на терен ВО 5 «Маківка». В Бандрові 1 жовтня застала відділу обстріляла легкове авто, в якому вбито двох майорів ЧА і водія, а в Тихій 3 жовтня ліквідовано трьох енкаведистів, зокрема двох лейтенантів, а також голову сільради з Нанчівки

³⁰² Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 30—31.

³⁰³ Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 25.

³⁰⁴ Гречко А. Через Карпати. — Москва, 1970. — С. 115—121.

³⁰⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 41; IPN Rz 122/226. — К. 107.

³⁰⁶ Гречко А. Через Карпати... — С. 121—122.

Великої як донощика. Ще через два дні повішено за донощиттво голову сільради у Волошиновій на Старосамбірщині. У сусідньому селі Білич 7 жовтня до сотні «Дружинники 2» приєдналися місцеві добровольці, якими доповнено існуючі чоти та створено нову на чолі із 'Полянським'³⁰⁷. Кулеметні застави відділу 9 жовтня в с. Сушиці Великій обстріляли колону військ НКВД, в результаті чого вбито або важко поранено 23 ворожих солдати при власних втратах 1 вбитим. Далі «Дружинники 2» перейшли на терен ВО 6 «Сян» і через села Тернаву, Поляну, Велике добралися до новопосталого польсько-радянського кордону, який перетнули 12 жовтня, а відтак, йдучи попри Арламів, опинилися в Ямній Долішній³⁰⁸. Тут зв'язалися із 'Кулею', маючи 160 вишколених стрільців та 90 новобранців із Білич в чоті 'Полянського'³⁰⁹.

'Рен', залишивши Букове Бердо, вирушив у відомий т. зв. Карпатський рейд, рухаючись за маршрутом Тарнава — Соколики — Турочки — Ботелка — Яблунів — Завадка — Мита — Козьова — Головецько. В Тарнаві до нього приєдналися сотні 'Байди', 'Троменка', Степана Гнатива-Кармелюка', 'Нечая', 'Осипа', дві чоти з сотні «Дружинники 2», різні боївки та теренові працівники. На нараді із сотенними та почтом 'Рен' представив план рейду, визначив маршрути, спосіб зв'язку, порядок чергування³¹⁰.

Загін «Лемківщина» нараховував 1811 вояків у 10 сотнях: 'Веселого', 'Бульби', 'Бурлаки', 'Іскри', 'Осипа', 'Байди', 'Нечая' («Сурма»), 'Троменка', 'Зенка' (дві чоти «Дружинники 2») і 'Горбового', а також кінно-розвідчій чоті, чоті артилерії 'Тараса', ВПЖ 'Пугача' (15 стрільців)³¹¹. Разом з ними також йшла сотня 'Кармелюка', чота організаційних працівників та бойовиків Самбірщини під командуванням Осипа Урбана-Рена' (т. зв. 'Малий Рен'), керівники Сяницької округи 'Хмель', 'Луговий' та 'Богдан' з охороною та інші працівники мережі ОУН. За твердженням С. Голяша, жінки були зведені в окрему чоту³¹². Натомість інші

³⁰⁷ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... — С. 31.

³⁰⁸ Там само. — С. 31-32.

³⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 5.

³¹⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 41; Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 117.

³¹¹ ІРН ВУ 1552/18. — К. 225; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 67; Соболев П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник II... — С. 67.

³¹² Голяш С. Українська Повстанська Армія в Бескиді... — С. 217.

джерела вказують, що жінки були розкидані по сотнях в якості розвідниць та санітарок³¹³. Загалом в рейд вирушило близько 2000 осіб³¹⁴. Це робить загін «Лемківщина», ймовірно, найбільшою військовою частиною, яка діяла в УПА-Захід. Зустрічаються і ще вищі цифри — 2300³¹⁵, 2500³¹⁶ та 3000³¹⁷. Є також спроби заниження чисельності куреня. Так, М. Самборський, базуючись на необгрунтованій середній чисельності сотні в 120 вояків, виводить загальну чисельність у 1200 осіб³¹⁸.

В селі Висоцько Нижнє загін захопив німецький склад зброї, де здобуто 16 кулеметів Дегтярова, 14 ПППШ, 150 гвинтівок, 2 важкі міномети, 20 ящиків патронів, 20 ящиків мінометних мін³¹⁹. В Миті під загрозою вжиття зброї та з покликанням на угоду про ненапад, загін пройшов розташування угорської частини, під час чого стрільці пограбували її обоз. Після скарги мадярських офіцерів 'Рен' зробив збірку всіх сотень і перевірку на наявність втрачених речей (чоботи, однострої, плащ-палатки), але нічого виявлено не було, оскільки стрільці були попереджені і залишили їх по хатах, де зупинилися на постій³²⁰.

Кінно-розвідча чота 28 вересня у Головецьку була обстріляна кулеметно-мінометним вогнем наступаючих радянських підрозділів, в результаті частина її вояків під час відступу загинуло або пропало безвісти³²¹.

З Головецька загін повернув на Оряву до Тухольки, маючи в дорозі перестрілки стеж з большевиками також біля сіл Плав'є та Кальна³²². Мадярські сапери підривали мости, але під загрозою

³¹³ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-26783. — Арк. 15—16.

³¹⁴ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 121; Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 118; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 41; Т. 29... — С. 69; IPN Rz 046/723. — К. 92.

³¹⁵ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 55—56.

³¹⁶ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 31; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 73; Дубницький С. (Кілко А.) Україну захищали в чужині... — С. 26.

³¹⁷ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 33.

³¹⁸ Samborski M. Oddziały UPA w Przemyślim i Bieszczadach w roku 1944... — S. 216.

³¹⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 67.

³²⁰ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 34; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 31—32; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 70.

³²¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 41; Т. 33... — С. 761; Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 118.

³²² Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 118; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 33.

сили 'Рен' змусив їх зробити це після проходження своїх відділів³²³.

Оцінивши ситуацію, 'Рен' вирішив зменшити табір і в Рикові та Тухольці наказав заховати гармати та ліквідувати тачанки, а 'Максими', міномети та найбільш необхідний інвентар везти кінями³²⁴. Ще раніше, щоб не нести важких котлів, він наказав кожному росві мати відро та окремо варити. Але це мало і негативи, бо при такій чисельності було дуже багато ватер, що розконспіровувало відділ³²⁵.

В Рикові, за твердженням І. Дмитрика, також демобілізовано одну із сотень, яка складалася із новобранців³²⁶. Можна припускати, що йдеться про сотні 'Іскри' або 'Горбового' чи навіть про їх об'єднання під командуванням 'Євгена' із демобілізацією невисколотених і слабших вояків.

Вранці 29 вересня, уникаючи зіткнення з наступаючими радянськими військами, 'Рен' вирушив через Хітар до Лавочного. При переході цього села того ж дня повстанці потрапили під гарматно-мінометний обстріл мадярських частин, які тримали захисну лінію на головному карпатському хребті. 'Рен' вислав парламентарів ('Євген' і 'Тарас'), які, покликаючись на угоду між Головним командуванням УПА і представниками угорської армії, залагодили інцидент. Офіцери, які знали про цю угоду, попросили вибачення у повстанців, заявивши, що прийняли їх за більшовиків³²⁷. За твердженням Ірини Рудзінської, обстрілом було розбито дві тачанки з продуктами, одягом та боєприпасами³²⁸.

Ввечері того ж дня загін дійшов до Волосянки і після кількогодинного відпочинку вирушив вночі верхами до Верхньої Ро-

³²³ Райтер. [Спогади]...; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 32.

³²⁴ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 31; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 70; Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 121; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 36.

³²⁵ Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка «Хмеля». — Львів, 2007. — С. 233.

³²⁶ Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 32.

³²⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 42; Т. 29. — С. 71; Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 118; Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 130—131; IPN Rz 122/226. — К. 108; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 36; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 33—34.

³²⁸ Рудзінська І. Партизанськими дорогами. Спогад // Нескорені. — 1992. — Червень. — С. 7.

жанки, а відтак пополудні 30 вересня зупинився в лісовому масиві на схід від села на горі Чиряк³²⁹. Тут без боїв повстанські відділи опинилися в тилу Червоної армії³³⁰.

За наказом зверхників 'Рен' 1 жовтня на г. Чиряк реорганізував загін і розділив його на два курені. До одного, під командуванням 'Євгена' і його заступника 'Осипа', увійшли сотні 'Громенка', 'Ворона' (змінив 'Євгена'), 'Крісового' (змінив 'Бульбу') та 'Осипа'. До них також долучилася сотня 'Кармелюка', яка прямувала в Самбірщину, де і залишилася. Курінь 'Євгена' отримав наказ повертатися на захід, на терени ВО 6 «Сян», трасою Сколе — Устрики Долішні. З ними пішли деякі добровольці, які хотіли повернутися в Перемиську область ('Пугач'), а також працівники підпілля ОУН, які були звідти ('Хмель', 'Богдан' та ін.). Другий курінь залишився під командуванням 'Рена' у складі сотень 'Байди', 'Бурлаки', 'Веселого', 'Нечая' і двох чот сотні «Дружинники 2» й вирушив далі на схід в напрямі Чорного Лісу. 'Бульба' з чотою добровольців-земляків пішов з ними у рідні сторони в Золочівщину — Бережанщину. Чота організаційних працівників та бойовиків Самбірщини під командуванням 'Малого Рена' пішла в свій терен³³¹. Ймовірно, що маршрут 'Рена' на Чорний Ліс був зумовлений намаганням зв'язатися з командуванням для отримання інструкцій для діяльності в новій ситуації³³².

В переліку командирів сотень куреня 'Євгена' В. Скворцов називав 'Бурлая'³³³, що дає підстави припускати, що йдеться або про 'Ворона', або про його сотню.

Після розподілу курінь 'Євгена' нараховував 1080 вояків³³⁴, курінь 'Рена' — близько 1000³³⁵.

³²⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 42.

³³⁰ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 131; ІРН Rz 122/226. — К. 108.

³³¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 42—43; Т. 33... — С. 67, 150; ІРН Rz 122/226. — К. 125; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 185; Райтер. [Спогади]...; Ріпецький М. Історія куріня «Рена»... — С. 119.

³³² Рудзінська І. Партизанськими дорогами. Спогад // Нескорені. — 1992. — Червень. — С. 7.

³³³ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12.

³³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 6; Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. П-5001. — Оп. 6. — Спр. 49. — Арк. 103.

³³⁵ Ремесло повстанця... — С. 41, 233.

Курінь 'Євгена'

Вирушивши на північ 2 жовтня 1944 р., 'Євген' повів свій відділ на гору Магуру, звідки через Брязу дійшов до Сукіля, де 5 жовтня в наскоку на село ліквідував капітана та 4 большевиків. Наступного дня курінь подався на Труханів, а ввечері вирушив на акцію в райцентр Сколе. Ініціатором наскоку на Сколе був сам 'Євген' з метою звільнити в'язнів, ліквідувати НКВД та захопити продовольчі склади³³⁶.

Акція, яка розпочалася на світанку 7 жовтня, була невдалою. Теренова мережа не зробила належної розвідки, а агентура в курені або в місцевому підпіллі повідомила про наміри наскоку, а тому большевики перевели тюрму і НКВД, а самі приготувалися до оборони. Невдалим було і планування та проведення акції. Наприклад, вона почалася не о 3 год., а на півтори години пізніше. Сотня 'Осипа', яка була на заставі вздовж дороги зі східного боку Скольного, обстріляла колону 5-8 автомашин з боєприпасами, вбито шоферів і солдатів³³⁷.

Ось як наскок описано в радянському документі: «7 жовтня 1944 року на райцентр Сколе з трьох сторін на відстані 500 м від центру напала банда чисельністю 500-600 осіб, озброєна гвинтівками, кулеметами, мінометами, гранатами. В кілометрі від Скольного банда обстріляла 4 автомашини 61 полку військ НКВД з охорони залізниць, поранено — ст. лейтенант, два шофери, вбитий один борець. Банда захопила два станкових кулемети, два ротних міномети, продукти харчування, майно і боєприпаси. Банді вдалося прорватися в Сколе на 200 м від РВ НКВД. Вжитими заходами банда витіснена. Висланими підкріпленнями ПВО і прикордонного загону силою 300 осіб банда відкинута в район Труханівського лісу (3090), після чого організовано переслідування банди 13 полком внутрішніх військ. В результаті бою вбито бандитів до ста осіб, взяті трофеї: гвинтівок — 50 шт., станкових кулеметів — 2 шт., ручних кулеметів — 3 шт., мінометів — 2 шт.»³³⁸.

³³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 185; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 43.

³³⁷ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 42—44; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 43; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 56—57, 102; Дем'ян Г. Михайло Гуштак-«Євген»... — С. 33—34.

³³⁸ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. 738. — Т. 1. — Арк. 45.

Зі Сколього курінь вирушив на захід, підіймаючись на полонини гори Парашки. Тут повстанці натрапили на мінні поля, на яких підірвалося кілька вояків. На відстані 4 км від Сколього в той же день курінь попав під сильний обстріл радянських військ і був розпорошений. Сотні 'Громенка', 'Крісового' та 'Осипа' вийшли більш-менш цілими, хоча й зазнали втрат. Так, чота 'Крилача' з відділу 'Крісового' мала 8 вбитих чи пропалих безвісти і 5 пораних. Загалом курінь втратив близько половини вояків (більшість з них розбіглася) і важке озброєння. Відбився від відділів 'Євген', а тому командування перебрав 'Осип'. З Парашки він зі своїм відділом та сотнею 'Крісового' звернув до Тисовця, де зупинився ввечері 8 жовтня. Там повстанці, які не їли два дні, дещо відживилися та відпочили³³⁹. Сам 'Євген' зізнавав згодом про втрати до 50 вояків, тоді як більшість розбіглися³⁴⁰.

Протягом 8—9 жовтня в районі Парашки силами 4 і 5 комендатури і маневреної групи прикордонних військ НКВД продовжувалася операція проти куреня 'Євгена'. В результаті захоплено в полон 14 підпільників і нібито вбито 2 німецьких офіцерів. Інші розсіялися на дрібні групи і сховалися в лісі. Загалом за 7—9 жовтня за рапортами Управління НКВД по Дрогобицькій області в Київ, вбито 126 повстанців, полонено 28, вбито коней — 32, схоплено коней — 13, взято трофеї: мінометів 82 мм — 2, станкових кулеметів — 3, ручних кулеметів — 3 та ін.³⁴¹. Натомість обласний комітет КП(б)У у звіті ці цифри завищив, назвавши втрати куреня 'Євгена' 258 вбитими і 28 полоненими³⁴².

Вранці 10 жовтня курінь вирушив з Тисовця за маршрутом Багновате — Радич — Ясінка — Стецева — Ясінка Масьова — Свидник — Смільна — Жданна — Недільна — Лужок Горішній — Тисовиця — Лаврів — Нанчівка — Росохи — Рудавка — Смільниця — Лопушанка³⁴³.

³³⁹ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 44; Т. 33... — С. 150; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 44; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827. — Т. 1. — Арк. 57—58.*

³⁴⁰ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 185.*

³⁴¹ *Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. 738. — Т. 1. — Арк. 46.*

³⁴² *ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 6. — Спр. 49. — Арк. 105.*

³⁴³ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 44—46; Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 45—46.*

‘Євген’ долучився до куреня з групою повстанців 13 жовтня в Ясінци Масьовій. Того ж дня у Свиднику відбулася нарада командного складу, на якій ‘Осип’ **загрожував ‘Євгенові’ після повернення судом за невідале командування куренем, особливо через наскок на Сколе.** В результаті командування фактично перебрав ‘Осип’, хоча ‘Євген’ залишався на посту курінного³⁴⁴. Були якісь непорозуміння і щодо повернення в Перемищину. І. Кривуцький згадував, що ‘Криlach’ демонстрував записку від ‘Ударника’, де той вимагав повернення в Перемищину, тоді як ‘Євген’ заявляв про підпорядкування тереновому проводові (щоправда, в мемуарах не уточнено, якому саме)³⁴⁵. Того ж дня перед полуднем курінь залишив окружний провідник ОУН Сянїччини ‘Хмель’³⁴⁶ — ймовірно, у зв’язку з рішенням, що відділи йтимуть в Перемищину. Можна припускати, що він домагався рухатися на Лемківщину.

В Лопушанці, куди курінь прибув 19 жовтня, сталася сутичка з прикордонниками, яка призвела до хоч і незначних, але болючих втрат. Тут загинув ‘Осип’, **а також колишній повітовий оргомб Перемищини і ще один стрілець.** Рештки куреня прорвалися на Квасинину, звідки ‘Крісовий’ з чотою відійшов на Мигову, а решта 79 осіб під командуванням першого чотового ‘Криlachа’ перетнула кордон і через присілок с. Арламів дісталася Ямної Горїшньої о 22 годині того ж дня, а відтак перейшла в лїс Турниця. Наступного дня ‘Криlach’ склав звіт перед ‘Кулею’, ‘Павуком’ та ‘Орланом’³⁴⁷.

Відразу за групою ‘Криlachа’ **в Ямну прийшла сотня ‘Громенка’**, на яку тут 21 жовтня наскочили прикордонники. У бою ворог мав 17 вбитих, повстанці — 2. Обидва відділи того ж дня попри Трійцю, Посаду Риботицьку і Конюшу відійшли до Тисової³⁴⁸.

Сутички куреня ‘Євгена’ протягом 18—23 жовтня були пов’язані із виявленням відділу 218 полком прикордонних військ

³⁴⁴ Грицько-Цяпка Д. *Лїс — наш батько...* — С. 42, 44; *Лїтопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 44.

³⁴⁵ Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...» — С. 48.

³⁴⁶ *Лїтопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 44—45.

³⁴⁷ *Лїтопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 46—47; *Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-37827.* — Т. 1. — Арк. 58; Грицько-Цяпка Д. *Лїс — наш батько...* — С. 47.

³⁴⁸ *Лїтопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 47; Грицько-Цяпка Д. *Лїс — наш батько...* — С. 48—49; *Архів УСБУ у Львівській обл. — Спр. П-37827.* — Т. 1. — Арк. 58.

НКВД. Відповідно, на підрозділи 5, 6 і 7 прикордонних застав у Лопушанці курінь натрапив 19 жовтня, коли загинув 'Осип'. Після цього прикордонники влаштували чотириденне переслідування, яке призвело до боїв у Лопушниці, Ямній та Кописному, в результаті чого, на їх думку, курінь 'Євгена' був розгромлений³⁴⁹.

З'ясувавши справи із командуванням ВО 6 «Сян», 'Євген' вийшов 25 жовтня, за твердженням 'Крилича', «у свої терени»³⁵⁰. Це вказує на відсутність формальних підстав для його покарання та його підпорядкування підпіллю ОУН на Дрогобиччині. Після повернення на Сколівщину 'Євген' за невдалий наскок на Сколе був у 1945 р. заарештований, але з-під слідства втік³⁵¹.

'Євген' зізнавав, що привів в Перемищину і передав 'Кулі' курінь чисельністю 200 вояків³⁵², що відповідає цифрі, названій у звіті командира ВО 6 «Сян»: 110 осіб у сотні 'Осипа', до якої приєдналися решти сотні 'Крісового', і 110 — у сотні 'Троменка'³⁵³. В складі куреня 'Євгена' **прибув на Перемищину, а відтак повернувся на Турчанщину сотенний 'Бурлай'**³⁵⁴.

За підсумками рейду сотенні 'Троменко' та 'Осип' були відзначені Срібним Хрестом бойової заслуги II кл. (наказ ГВШ УПА ч. 1/45 від 25.04.1945 р.)³⁵⁵.

Рейд куреня 'Рена'

Курінь на чолі з 'Реном' після відходу 'Євгена' вирушив на північний схід через г. Красну, північніше ріки Мізуньки, відтак повернув на південний схід і, залишаючи справа села Солотвину і Людвиківку (тепер Мислівка Долинського р-ну), вийшов на хребет Аршиця, звідки 8 жовтня дістався околиць с. Ілемня Рожнятівського р-ну, а наступного дня розтаборився біля сусіднього села Суходіл³⁵⁶. В цей час курінь залишили дві чоти з сотні «Дру-

³⁴⁹ *Пограничные войска СССР...* — С. 698.

³⁵⁰ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 14... — С. 48.

³⁵¹ *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 186.

³⁵² *Там само.* — Арк. 185.

³⁵³ *ЦДАВО України.* — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 6.

³⁵⁴ *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-30046. — Арк. 15.

³⁵⁵ *ЦДАВО України.* — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 4а. — Арк. 28.

³⁵⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33... — С. 68; Дмитрик І. *Записки українського повстанця...* — С. 34—36; *IPN BU 1552/3.* — К. 20; *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-30046. — Арк. 12.

жинники 2», які відійшли в Чорний Ліс³⁵⁷. Певний час із 'Реном' йшла чота 'Бульби', який відтак пішов далі на схід³⁵⁸.

Рейд був важкий, з подоланням висот по маршруту до 1347 м над рівнем моря, а малолюдний терен не міг забезпечити харчі (залізну порцію з'їли на третій день). Стрільці були фізично вичерпані, мали знищені взуття й одяг. В курені було 6 поранених на мінних полях, 45 нездатних продовжувати рейд, з'явилася червінка. Під час кількаденного постою повстанці віджилились, запаслись харчами, поремонтували одяг та взуття, привели до порядку зброю. 14 жовтня перед загрозою облави курінь змінив місце постою, перейшовши до Мечивки (тепер частина с. Липовиця Рожнятівського р-ну)³⁵⁹.

Під Суходолом 'Рен' встановив контакт із членом штабу ВО «Говерля» пор. Степаном Фрасуляком-'Хмелем'. Разом із сотенними вони відбули нараду на г. Камінь біля с. Дубшари, на якій 'Хмель' вирішив: 1) 'Рен' вишле зв'язкових до 'Андрієнка' в справі дальших дій куреня та його місця осідку; 2) доки прийде відповідь, курінь разом із місцевою сотнею «Журавлі» проведе наскок на райцентр Перегінсько³⁶⁰.

Завданнями цієї акції були: 1) забрати склади з взуттям, обмундируванням та мукою; 2) знищити ворожу залогу³⁶¹. Крім того, вона була своєрідним іспитом для куреня. Розвідку забезпечила місцева організаційна мережа та сотня «Журавлі». Вони подали, що в містечку є 175 прикордонників і до 150 працівників НКВД, НКІТБ та військкомату³⁶².

Акцією безпосередньо командував 'Нечай', а 'Рен' з двома чотами та табором залишився на збірному пункті в лісі³⁶³.

Подробиці наскоку на Перегінсько 19 жовтня 1944 р. передає повстанський звіт: «Сотн. 'Байда' мав завдання зліквідувати НКВД, яке помістилося в домі біля мосту на шляху до с. Небилів,

³⁵⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 76.

³⁵⁸ Там само. — Т. 14... — С. 42; Райтер. [Спогади]...

³⁵⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 68; Рудзінська І. Партизанськими дорогами. Спогад // Нескорені. — 1992. — Червень. — С. 7.

³⁶⁰ Ремесло повстанця... — С. 41, 233; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12.

³⁶¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 763.

³⁶² Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12.

³⁶³ Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 132.

в південній частині міста, і забрати магазин зі шкірою, що мав знаходитися недалеко приміщення НКВД. Сотн. 'Веселий' — злік-відувати пограничників в 3-х домах південної частини міста. Сотн. 'Нечай' — воєнкомат, урядження пошти та забрати магазини з мадярськими уніформами та мукою недалеко від пошти. Сотн. 'Бурлака' — обсадити заставами всі шляхи, що вели до міста та перервати телефонічні сполучення. Акцію цю переведено на домагання місцевих чинників підпілля, які одначе не знали і не заподали точних сил залоги. Наскок почато щойно о год. 24-ій, бо теренові провідники блудили. Перегінсько лежить в долині, перетятій допливами річок Радави і Лімниці, широкими і глибокими. З північно-західної, північної й південно-східної сторони знаходяться німецько-мадярські окопи з густими дротяними перешкодами. Ніч була темна, а стрільці мокрі. Ворога застали в бойовому поготівлі і на становищах. Ворог був залярмований подібною акцією в с. Красна о год. 22 в 21,5 км від міста. У віддалі 20 м ворог відкрив перший вогонь на сотню 'Байди'. Він освітив місто зеленими ракетами і вневдовзі крісову автоматну стрілянину скріпив скорострільним вогнем. Завдяки вжитті ручних гранат і крісових гранатометів знищено переважно всі будинки і приміщення. Бій тривав до год. 5-ї. Виявилось, що від сторони НКВД стріляло на сотню 2 легкі і 2 важкі кулемети. Пограничників було 300 і з їх сторони проти сотні 'Веселого' стріляло 8 «Максимів» і 10 «Дехтярів». Ці дані стверджено у вуличному бою та від одної особи на другий день, яка жила в близьких відносинах з ворожими залогами. Про окопи ворога біля його мешканевих об'єктів нам не було нічого відомо. Магазини були пусті. Власні втрати: 2 вбиті, 1 ранений, вистріляно 2977 патронів, 1563 автоматних патронів, 30 стрілен крісового гранатомета та кидано 20 ручних гранат. Ворог мав 52 вбитими, в тому — 1 полковник і одна жінка-делегатка ЦК компартії з Москви. Число ворожих ранених невідоме. На другий день після бою приїхало 8 грузових авт, забрали побитих і ранених та від'їхали в напрямі м. Рожнітів»³⁶⁴.

Цінні уточнення подав політвиховник сотні «Сурма», учасник акції Степан Голяш-«Мар»: «Праве крило наступу творила сотня 'Веселого'. Центр наступу на станицю НКВД та інші большевицькі

³⁶⁴ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 68—69.

центри призначено сотні к-ра 'Байди'. Ліве крило наступу зайняла сотня к-ра 'Нечая'. Ліве й праве крило мали оточити центр міста, де перебували ворожі сили. К-р 'Нечай' був відповідальним за цілу акцію. Зі сотнею 'Нечая' йшла одна чота зі сотенним 'Бурлакою'. Чота сотні 'Бурлаки' мала наступати на станицю НКВД. Сотні не підійшли точно на означений час на вихідні позиції. Сотня 'Веселого' і частина сотні 'Нечая' спізналися через теренові перешкоди: рови з водою, річка, мокрий терен, мокляк, чого не знали теренові провідники. Чота 'Бурого' зі сотні 'Нечая' через спізнення участі в бою не брала. В місті була більша залога, добре укріплена, з важкою зброєю. Зв'язок через стрілянину та невідомий терен не працював справно. Тільки сотня 'Байди' мала добрий зв'язок в бою, проте зазнала втрат. Загалом стрілецьтво не було підготоване до вуличних боїв. Розпочату акцію сотнею 'Байди' та частинно сотнею 'Веселого' і 'Нечая' — відкликано. Повстанці з міста відступили, не виконавши повністю накресленого плану»³⁶⁵.

Для повної картини варто навести опис В. Скворцовим: «Не було взаємодії між сотнями. Сотня 'Байди' мала завданням нанесення удару по прикордонниках, потім захопити райцентр. Сотня 'Нечая' повинна була здійснити напад на територіальні органи НКВД, НКГБ і військомат. Сотня 'Бурлаки', блокуюча, взірвати міст і перервати зв'язок з Рожнятівським райцентром. Сотня 'Веселого' була в резерві. Сотня 'Байди' потрапила на засідку прикордонників і зазнала втрат до 40 осіб і відійшла на вихідні позиції. Решта сотень, не виконавши завдань, також відійшла»³⁶⁶.

Акція на Перегінсько, за твердженням 'Хмеля', не вдалася з таких причин: 1) погана розвідка щодо чисельності, озброєння і розташування ворога; 2) поінформованість большевиків про плани повстанців; 3) сотня «Журавлі» не витримала ворожого контрнаступу, відступила і втратила зв'язок і куренем 'Рена'³⁶⁷.

Після наскоку до 26 жовтня сотня 'Бурлаки' перебувала в с. Ясень Рожнятівського р-ну, «Сурма» — в Суходолі, 'Веселого' і 'Байди' — в Ілемні³⁶⁸. Невдовзі кур'єрки принесли 'Ренові' з Чор-

³⁶⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 29... — С. 78.

³⁶⁶ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12.

³⁶⁷ Ремесло повстанця... — С. 41.

³⁶⁸ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12; Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 121; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 36.

ного Лісу відповідь від 'Андрієнка'-'Клименка', де той наказував після короткого відпочинку вирушити на Самбірщину, а відтак на Закерзоння³⁶⁹. Підпілля Калуської округи було складно забезпечувати і місцеві відділи, і курінь 'Рена'. Крім цього, сотня 'Байди', яка складалася зі «східняків», за твердженням 'Хмеля', «робила бешкети в терені»³⁷⁰. Очевидно, ці причини і зумовили відправку куреня 'Рена' у зворотному напрямку.

Перетнувши 26 жовтня шосе Підлюте—Перегінсько, сотня 'Бурлаки', з якою був 'Рен', подалася в околиці Липовиці. Тут курінь доповнив харчові припаси, після чого вирушив на захід двома частинами, для кращої рухливості. Відділи 'Бульби' і 'Бурлаки', з якими перебував 'Рен', вирушили 29 жовтня за маршрутом Ілєня — Лоп'янка — Струтин Нижній — Надіїв — Белеїв — Чолгани — Лисовичі — Нинів — Танява — Розгірче — Орів — Урич — Новий Кропивник — Жданна і 13 листопада прибув на збірний пункт на г. Коханий Діл в 3 км на схід від Недільної Старосамбірського р-ну, де зупинилася на кілька днів³⁷¹.

Сотні 'Веселого' і 'Нечая' вирушили з околиць Перегінська 30 жовтня за маршрутом Луги — Нягрин (Погірці) — Шандровець — Мізунь Новий — Кальна — Слобода Болахівська — Лужки — Бряза — Труханів — Побук — Тишівниця — Межиброди — Орів — Урич — Новий Кропивник. В дорозі сталося кілька сутичок з ворогом, під час яких 30 жовтня в Нягрині при заготівлі продуктів загинуло двоє вояків, 9 листопада в Слободі Болахівській — один. В Новому Кропивнику відділи розійшлися. Сотня 'Веселого' пішла маршрутом Свидник — Тур'є — Топільниця — Лопушанка — Хомина — Гвоздець — Ріп'янка — Грозьова — Мшанець — Бистре — Середне і 3 грудня перейшла кордон на річці Сян. Сотня 'Нечая' з Нового Кропивника вирушила на Опаку, відтак повернула на Старий Кропивник, де в сутичці з большевиками втратила 6 вояків, і через Залокоть вийшла на збірний пункт на г. Коханий Діл 16 листопада, де приєдналася до 'Рена'³⁷².

³⁶⁹ Ремесло повстанця... — С. 42; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12; Ріпецький М. Санітарна служба в Лемківському курені УПА... — С. 121—122.

³⁷⁰ Ремесло повстанця... — С. 42.

³⁷¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 69, 762; Ріпецький М. Історія куреня «Рена»... — С. 121—122; IPN Rz 122/226. — К. 126.

При заготівлі взуття в Недільній того ж дня сотня 'Байди' мала сутичку з НКВД, де загинув один стрілець³⁷³, а тому відділ повернув на північ під с. Сторонна Дрогобицького р-ну, де наступного дня сотні 'Байди' і 'Бурлаки' мали великий оборонний бій з большевиками.

За радянськими даними, в сутичці з прикордонниками в Недільній загинуло 5 повстанців і ще 5 потрапило в полон, де зізнали, що належать до підрозділу УПА чисельністю 300 осіб на чолі з 'Реном'. Після цього організовано маневрену групу чисельністю 100 осіб, яка була доставлена на місце сутички і розпочала переслідування повстанців³⁷⁴. В іншому радянському документі вказано, що курінь 'Рена' мав 5 сотень чисельністю до 750 осіб з 3 важкими мінометами, 8 станковими та 35 ручними кулеметами, іншою стрілецькою зброєю³⁷⁵.

Крім прикордонників 13 загону в протиповстанській операції брав участь оперативний склад Підбузького райвідділу НКВД³⁷⁶. Опис бою в Сторонній 17 листопада поданий в повстанському документі: «Під час відправи з місцевими чинниками УПА, забезпечення зі сторони с. Недільна зв'язалося вогнем з большевиками, які лісом наступали з напрямку заходу. Виперта ними чота опановується на лісничівці і творить оборонну лінію. Негайно перекинуто одну чоту сотні 'Бурлаки', яка вже була зайняла оборонні становища від південно-західного напрямку. Другі дві чоти перекинуто на поміч сотні 'Байди' на відтинку південь від поляни. Два рої 3-ї чоти сотні 'Бурлаки' вислано як задне забезпечення від с. Сторонна. Вони заняли становища на краю ліса на південний захід від місця постою сотні 'Бурлаки'. На нашому лівому крилі большевики диспонували більшими резервами, туди кидають вони щораз то нові сили і з криком ура атакують. Стрільці підпускають їх на віддаль 25 м і цільним кулеметним, крісовим та крісово-гранатометним вогнем відбивають першу

³⁷² *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 69, 762; ІРН ВУ 1552/3. — К. 15—18; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12; Дмитрик І. Записки українського повстанця... — С. 42—49; Повстанські могили... — С. 29—30.*

³⁷³ *ІРН ВУ 1552/3. — К. 19.*

³⁷⁴ *Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. 738. — Т. 1. — Арк. 85.*

³⁷⁵ *ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 6. — Спр. 49. — Арк. 103.*

³⁷⁶ *Там само. — Арк. 105.*

атаку. Большевики мають вбитих і ранених. В другій атаці ворог примінив обхідний маневр і з ще більшими силами. Щоби перешкодити їм в цьому, кинуто з поляни один рій на ліве крило. Наступає коротка перерва в бої. Її використовує курінний загону і старається перебрати ініціативу в свої руки. В тій цілі кидає один рій сотні 'Байди' і намагається ним перевести обхідний маневр на праве большевицьке крило, та ворог відповідає таким самим, з більшими силами маневром. Бій затягається, нараз задне забезпечення і табор сотні 'Бурлаки' дістає сильний вогонь з важких кулеметів. Вогню цього стрільці не видержують і відступають. Большевики починають стріляти з курінного гранатомета від сторони с. Сторонна, спершу на край ліса, де було задне забезпечення, а після його вицофання — на лінію наших сотень. Задне забезпечення завернуто на старі місця та наказано держати оборону. В третьому наступі большевики скріпили вогонь, причому їхнє праве крило перевело обхід, а чоло, не рушаючись з місця, кричало ура. Наше праве крило починає відступати та командири, щоби зберегти сотні перед знищенням (фланговий, чоловий і задній вогонь) повздержують паніку, посилюють чоловий вогонь, а рої сотні 'Байди' переходять в обхід правого ворожого крила. Маневр вдається. Большевики перестають стріляти та опускають позиції. В цій хвилині зривається сильна сніговія і під її заслоною о год. 16:45 паде наказ відвороту на гору 838 на версі Розточне і далі до с. Недільна. В часі перепочинку на Розточне чути було 25-хвилинну стрілянину на побоевищі. Це билися большевики, які наступали від с. Сторонна з большевиками, з якими загін бився від години 9:45 до 16:45. Вислана на наше праве крило за поляною чота під командою сот. 'Бурлаки' з метою вдарити по ворогові з крила і тим самим відтяжити нас на лівому крилі, не виконала свого завдання, бо стратила зв'язок з лівим нашим крилом, а вислані ним два зв'язкові загинули на поляні. Чота у віддалі 300 м від нашого лівого крила пролежала на становищах і відступила в напрямі с. Сприня. Сотенний 'Нечай', візваний прийти з поміччю сот. 'Байди' від горішнього кінця с. Сторонна в ліс над Монастирцем, не виконав завдання. Власні втрати: 19 вбитих, 45 коней, 7 сідел, 1 важкий чеський кулемет і 1200 набоїв до нього, 1 курінний гранатомет і 90 стрілен та аптечка. Після заповдання

розвідки та нашого населення, яке було притягнуте до звозування трупів з побоевища, ворог мав 142 вбитими, в тому 2 ст. лейтенантів, та невідому кількість ранених»³⁷⁷.

Із полеглих 10 належало до сотні 'Байди', зокрема політвиховник 'Цяпка', 9 — до сотні 'Бурлаки'³⁷⁸. Сам В. Щигельський стверджував, що НКВД мало 100 вбитих, в УПА теж були втрати, але не такі великі³⁷⁹. Також у бою на лісничівці під Сторонною загинув окружний оргмоб ОУН Самбірщини 'Роман' ('Буйний'; Василь Когут), в некролозі якого подано, що сили большевиків склали 300 осіб, бій тривав з 9.30 до 15.00 і що в ньому загинули сам 'Роман', 'Цяпка' і 12 стрільців, а з ворожого боку — більше 70 вбитих, зокрема два старші лейтенанти-прикордонники, а при цьому стрибки чисельністю 80 осіб розбіглися³⁸⁰. В. Скворцов визначав втрати сотень 'Байди' і 'Бурлаки' на 40 полеглих³⁸¹. За радянськими даними в бою загинуло більше 200 повстанців і 6 взято в полон, тоді як власні втрати склали 8 вбитими, 4 раненими, зокрема лейтенант, і 1 пропав безвісти. При цьому здобуто 3 станкових кулемети, 1 батальйонний міномет і 22 коня³⁸². За іншим документом, вбито 218 повстанців і полонено 2³⁸³. Очевидно, що ворожі втрати, подані однією і другою стороною, є завищеними, тому за основу слід приймати ті втрати, до яких кожна сторона зізналася.

На другий день після бою частково розпорошені відділи зібралися в Недільній і вирушили далі на захід за маршрутом Лопушанка Хомина — Гвоздець — Грозьова — Мшанець — Бистре — Кривка — Журавин³⁸⁴. 21—24 листопада сотні 'Байди' і 'Бурлаки' чотами стояли в околицях Грозьової і Мшанця, а 25 листопада в лісі біля Кривки на постій сотень 'Байди' і 'Бурлаки' наскочив взвод прикордонників, в результаті чого загинуло двоє стрільців з відділу 'Байди'³⁸⁵. 'Рен' з сотнями 'Байди' і 'Бурлаки' перетнув кордон 27 листопада 1944 р. о 22:35 і 28 листопада о 2:25 при-

³⁷⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 69—70.

³⁷⁸ ІРН ВУ 1552/3. — К. 20—38; Повстанські могили... — С. 31—35.

³⁷⁹ ІРН Rz 046/723. — К. 93.

³⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 12.

³⁸¹ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 12.

³⁸² Там само. — Спр. 738. — Т. 1. — Арк. 85.

³⁸³ ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 6. — Спр. 49. — Арк. 106.

³⁸⁴ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33... — С. 762.

³⁸⁵ ІРН ВУ 1552/3. — К. 41—42; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 13; Повстанські могили... — С. 36.

був до Ступосян³⁸⁶. Наступного дня вирушили до Мучного, звідки 'Рен' із сотнею 'Бурлаки' і частиною сотні 'Байди' (до 50 стрільців — уродженців Галичини) відійшов у Бережки³⁸⁷. 3 грудня до сусіднього села Руського прибула сотня 'Веселого'³⁸⁸. «Сурма» залишилася на території УРСР. Так завершився карпатський рейд довжиною понад 400 км та тривалістю 65 днів³⁸⁹.

При поверненні кожна сотня, за твердженням В. Скворцова, мала по три чоти чисельністю 37 вояків кожна, плюс сотенний почот (8-10 осіб) і жандармерія (4-5 осіб). Загальний стан куреня складав близько 500 осіб. Стан озброєння був такий: в кожній сотні 9 ручних кулеметів, 5-6 автоматів, решта гвинтівки різного зразка; сотня 'Бурлаки' мала німецький ручний міномет, «Сурма» — станковий кулемет. На початок грудня в курені було 3,5 сотні чисельністю до 400 осіб із 30 ручними кулеметами, 25 автоматами і браком патронів (до 40 на стрільця)³⁹⁰.

Сотня 'Байди' 29 листопада отримала від 'Рена' наказ вирушити в Чорний Ліс, де приєднатися до відділу східняків, з яким іти в Східну Україну. Виконуючи наказ, сотня у неповному складі (в ній залишилися східняки — 68 осіб) наступного дня знову перейшла на територію УРСР, звідки через Бистре і Вищів прибула 4 грудня до Волі Коблянської Старосамбірського р-ну. В дорозі 30 листопада у Мшанці зустрілася із сотнею 'Веселого', яка рухалася до 'Рена' в напрямку на Царинське, а наступного дня у Плоскому — із відділом «Сурма» на чолі з Володимиром Масником-'Бурим', оскільки 'Нечай' був знятий 'Реном' за невдалі дії у Перегінську та Сторонній, а також за зв'язки з жінками. У 'Байди' під рукою утворився налив, а тому після операції, проведеної сотенним лікарем 1 грудня у Мшанці, він разом із бунчужним 'Буревієм' (Теодор Дилин) залишився у Вищеві на лікуванні. Командування сотнею 'Байда' 2 грудня тимчасово передав росіянинові Василеві Скворцову-'Ведмедеві'³⁹¹.

³⁸⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33... — С. 161; *Ріпечкий М. Історія куреня «Рена»...* — С. 122; *IPN Rz 122/226.* — К. 126—127.

³⁸⁷ *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-30046. — Арк. 12, 36.

³⁸⁸ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33... — С. 762; *IPN BU 1552/3.* — К. 44—45.

³⁸⁹ *IPN BU 1552/18.* — К. 227.

³⁹⁰ *Архів УСБ України у Львівській обл.* — Спр. П-30046. — Арк. 14.

³⁹¹ *Там само.* — Арк. 3, 13, 17, 36; Спр. П-26783. — Арк. 15.

Біля с. Звір Самбірського р-ну 6—7 грудня 1944 р. неповна сотня «Східняки» (68 осіб) разом із чотою з сотні 'Кармелюка', боївкою СБ 'Залізняка' (15 осіб), місцевим СКВ (35 осіб) була розбита в облаві прикордонних військ (1, 2 і 3 комендатури 218 полку і маневрена група 13 загону) за участі приданого батальйону ЧА, взводу саперів, взводу протитанкових рушниць, взводу 82 мм мінометів, оперативного складу Самбірського та Старосамбірського райвідділів НКВД, а також місцевих істрєббатальйонів. За радянськими даними, в бою загинуло 140 і полонено 23 повстанці при власних втратах 3 вбитими та 6 пораненими. Зокрема, потрапив до рук большевиків виконувач обов'язків сотенного 'Ведмідь' і лікар Володимир Безкоровайний-'Корчевий'. Серед полеглих були окружний провідник ОУН Самбірщини Іван Тершівський-'Чорній' та окружний референт пропаганди Осип Зачко-'Кобзар', затримана зв'язкова Світлана Кадарчук. Ворог здобув 7 кулеметів, 10 автоматів, 56 гвинтівок, 3 пістолети³⁹². В. Скворцов подавав втрати своєї сотні на 34 повстанців³⁹³. Натомість у доповіді наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берія на ім'я Йосифа Сталіна втрати повстанців подані на 170 вбитих, 144 полонених при тих самих трофеях (7 ручних кулеметів, 10 автоматів, 56 гвинтівок, 3 пістолетах) і власних втратах (3 вбитими, 6 пораненими)³⁹⁴. Очевидно, що в усіх випадках радянські дані є суттєво завищеними. На місці бою зараз встановлено пам'ятний хрест³⁹⁵.

Рештки сотні «Східняки» очолив 'Соловій', який під керівництвом полковника Миколи Омелюсіка-'Темри' вирушив у рейд за Збруч за загальним маршрутом Самбір — Стрий — Калуш — Рогатин — Бережани і далі на схід. Після долучення в районі Чорного Лісу ще групи східняків разом із 'Темрою', чисельний стан відділу складав 76 вояків. Відтак на Тернопільщину прибула

³⁹² ДАЛО — Ф. П-5001. — Оп. 6. — Спр. 49. — Арк. 106; Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. 738. — Т. 1. — Арк. 98; Спр. П-30046. — Арк. 23; Пограничные войска СССР... — С. 699.

³⁹³ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-30046. — Арк. 14.

³⁹⁴ НКВД—МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике. — Москва, 2008. — С. 228; «Особые папки» Сталіна про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944—1948 рр. Збірник документів. — Львів: Піраміда, 2010. — С. 130—131.

³⁹⁵ Струбицький С. «І мертвим, і живим, і ненародженним...» // Нескорена нація. — 1993. — Ч. 18. — С. 4.

ще й інша частина сотні «Східняки» чисельністю 30 осіб на чолі з 'Дорошенком'-'Впертим'. В Чорнокінцях на Чортківщині у січні 1945 р. всі групи влилися до загону під командуванням Костя Гіммельрайха-'Кия', який діяв у ВО 3 «Лисоня»³⁹⁶.

Перемищина восени 1944 р.

На початку осені в Перемиській окрузі діяла лише сотня «Дружинники 1». Певний час сотня стояла в Тростянці, де до неї 18 вересня долучилася чота 'Хріна', так що її чисельний стан складав 180-190 вояків з добрим озброєнням (в кожному рої — кулемет, в першому рої кожної чоти — два кулемети)³⁹⁷. 14 жовтня (за 'Хріном' — 20 вересня) відділу нав'язали бій большевицькі підрозділи чисельністю 300-400 солдатів з двома танкетками та двома гарматами, в результаті чого сотня із Тростянця відступила з боєм до лісу, втративши вбитим одного кулеметника і знищивши 3 ворогів (за даними 'Хріна' — 16)³⁹⁸.

«Дружинники 1» надалі базувалися в південній Бірчанщині, доповнюючись новобранцями та ведучи їхній вишкіл. До сотні приєдналася ще одна чота з місцевих СКВ на чолі із випускником підстаршинської школи «Олені» ст. віст. 'Тадом', після чого чисельний стан відділу складав 250 вояків³⁹⁹. 15 жовтня в Турниці долучилася сотня «Дружинники 2», теж добре озброєна (26 кулеметів)⁴⁰⁰.

З ініціативи 'Хріна' повстанці планували знищити осередок військ НКВД та польської міліції в Кузьминій, для чого обидві сотні перейшли 18 жовтня до Ліщави Горішньої. 'Куля' як командир зведеного відділу призначив старшим наступу 'Чорного'. Проте акцію провести не встигли, бо 22 жовтня в Ліщаві Горішній були заатаковані большевиками і звели завзятий 15-годинний бій (з 7 до 22 год.) із переважаючими силами ворога, озброєного легкими танками. Сили повстанців складали понад 500 вояків

³⁹⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 15. — С. 222—223, 227—228; Т. 33... — С. 73; *ІРН ВУ 1552/18*, к. 228; *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 41—42.

³⁹⁷ *Хрін С. Крізь сміх заліза...* — С. 102; *ЦДАВО України.* — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 5.

³⁹⁸ *ЦДАВО України.* — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 5; *Хрін С. Крізь сміх заліза...* — С. 102.

³⁹⁹ *Хрін С. Крізь сміх заліза...* — С. 112.

⁴⁰⁰ *ЦДАВО України.* — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 5; *Хрін С. Крізь сміх заліза...* — С. 106.

при 70–80 кулеметах; ворог мав, за різними даними, від 500 до 2000 солдатів, 3 легких танки, кілька важких кулеметів «Максим» та понад 200 кулеметів. Повстанці відбивали ворожі атаки весь день, а під вечір відступили, причому частина відділу «Дружинники 1» розпорошилася. Втрати УПА склали 17 вбитими (зокрема сотенний 'Хома'), ще 8 померли від ран або згоріли; ворожі — 150–207 вбитими. Знищено дві танкетки, а наступного дня на полі бою підбрано 23 кулемети «Дегтярьова», 21 автомат ППШ, 8 снайперських гвинтівок, 94 гвинтівки, 29 пістолетів та 12 тисяч патронів. Командування відділом замість 'Хоми' перебрав чотовий 'Запорожець'⁴⁰¹.

Частину розпорошеного вояцтва сотні «Дружинники 1» 23 жовтня демобілізовано, а одну чоту залишено під командуванням чотового 'Ластівки'. Вона складалася переважно зі старих «дружинників» та вихідців зі СУЗ, які домагалися повернення в рідні сторони. 25 жовтня й цю чоту було розформовано відповідно до рішення 'Кулі' та 'Орлана'. Того ж дня 'Чорний' повідомив командира ВО 6 «Сян» про наміри повернутися в Станиславівщину. 'Куля' і 'Орлан' прибули в Турницю, де стояли відділи «Дружинники 1» та «Дружинники 2» загальною чисельністю 300 вояків. Зваживши на наближення зими (перший сніг випав ще 16 жовтня), дезертирство, складність харчового, господарського і санітарного забезпечення, обговоривши ситуацію із 'Чорним', 'Куля' та 'Орлан' прийняли рішення дозволити старим «дружинникам» на чолі із 'Чорним' повернутися в рідні терени. Ще того дня ті вирушили в Станиславівщину. Стрільцям із ВО 5 «Маківка», які були у чоті 'Полянського', також дозволено повернутися в свої сторони. Місцевих стрільців розпущено в терен для посилення військової мережі та ведення вишкільної праці, залишено тільки одну чоту на чолі із 'Байдою'. Демобілізацію провів 'Павук'. Загалом з обох відділів після бою в Ліщаві Горішній було звільнено близько 300 місцевих стрільців⁴⁰².

⁴⁰¹ Хрін С. Крізь сміх заліза... — С. 112–130; Чорний. Бій у Ліщаві Горішній... — С. 41–43; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 18... — С. 286; Протокол ч. 1. Писарський Мирон-«Демо»...

⁴⁰² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 5–6; Хрін С. Крізь сміх заліза... — С. 106, 130–131; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 48; Т. 28... — С. 77; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 575; Протокол ч. 1. Писарський Мирон-«Демо»...

Перебування «Дружинників» у ВО 6 «Сян» її командир 'Куля' характеризував так: «Стрільцтво і сотенний прийшли на терен ВО 6 з упередженням. Сотенні 'Хома', 'Чорний', а перед тим ще і 'Черник' невідповідно настроювали стрільцтво до обласного провідника і командира ВО 6. Дійшли такі слова до нас під час наших контроль («прийшли пани на контролю» або «де ж ці пани були, як ми бій провадили»). Такі балачки провадили сотенні зі своїми стрільцями. Сотенні не доросли до своїх постів і завдань, і то на таким терені, як ВО 6. Цей терен вимагає людей ідейних, організаційно вироблених, здисциплінованих, людей праці, бойовиків, людей з тактом і вирозумілих людей, які служили взірцем, а не людей, які і цю слабіну, жорстокої большевицько-польської дійсності, добивали»⁴⁰³. Згодом 'Шелест' доручив командирові ВО 4 «Говерля» покарати ст. бул. 'Чорного' за бунт і дезертирство з ВО 6 «Сян» (наказ УПА-Захід ч. 12 від 28.04.1945 р.)⁴⁰⁴.

Подібна демобілізація проведена і з курунем 'Євгена', **прибуття** якого 'Куля' характеризував так: «Ці рештки, які прибули на терен ВО 6, робили вражіння не людей, а тіней. Вичерпані фізично (падали з ніг), морально, обдерті, босі (30 стрільців цілком босі). Привернути до порядку цих людей в часі таких облав було неможливим. Першим моїм хотінням було цих людей порозміщувати по селам, відвшивити, відпаршивити, відживити та вбрати, але виказалось, що з такою бандою і сам Соломон нічого не вдіє. На нещастя 21.X.44 в'їхали большевики на облаву до місця постою цих розбитків. Вив'язалась стрілянина. Внаслідок цього розбито одно большевицьке авто та вбито около 20 большевиків, між ними старшого лейтенанта. Втрати з нашої сторони 2 ранених, та спалено дві хати в Ямній Горішній і вбито одну дівчину. Після цього відділ вицофався в ліс і змінив місце постою. 22.X.44 на новім місці постою дійшло до сутички з польськими вояками, які збирали збіжовий контингент в селі Тисова. Цей відділ міг спокійно перебувати в згаданому селі, наколи б був здисциплінований і заховавсь, як було наказано, конспіративно. Присутні 8 польських вояків не були б завважили стаціонування відділу, а тому, що стрільцтво лазило як саранча по селі, а один зі стрільців нама-

⁴⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 6.

⁴⁰⁴ Там само. — Спр. 70. — Арк. 10.

гався розброїти польського жовніра, який, не віддавши зброї, втік і після цього за короткий час приїхала автами більша скількість польського війська і зачала облаву в селі. Відділ встиг ще перед тим вицофатись до ліса. Для такого відділу не було вже місця постою. По нараді з обласним провідником рішено ці недобитки демобілізувати. З цих 210 люда залишено одну чоту на чолі з сотенним 'Громенком'. Решту стрілецтва розіслано в терен для посилення військової сітки, а деяких на відпочинок»⁴⁰⁵. Демобілізацію 23 жовтня провели в Тисовій 'Павук' і повітовий оргмоб Бірчанщини 'Старий'-'Пастернак'⁴⁰⁶.

Проте через низький бойовий рівень відділ 'Громенка', створений з решток куреня 'Євгена', проіснував всього тиждень. 2 листопада в Конюші він був заскочений большевиками і після перестрілки, в якій загинуло 4 стрільців, інші розбіглися. Чоту зібрано в Бориславці й розділено на дві частини. 14 стрільців на чолі з чотовим 'Яричем', якого, ймовірно, призначено окружним оргмобом, вислано 5 листопада в Сяніччину із завданням впорядкувати працю. 'Громенко'-'Зеновій' із 28 боездатними вояками скерований у Бірчанський повіт, де до березня 1945 р. займався організацією та вишколом самооборони. 'Крилич' 1 листопада з 'Павуком' пішов у Тісну, де отримав призначення повітовим оргмобом Перемищини⁴⁰⁷.

Станом на 20 листопада у ВО 6 «Сян» залишилась тільки одна чота УПА на чолі зі 'Байдою', причому 'Орлан' радив і її демобілізувати, але 'Куля' планував доповнити до сотні. Крім того, по повітах і районах вишколювалися рої, яких в Бірчанщині було 9, Мостищині — 5. Там, а також у Добромиському повіті, в Сяноцькій і Ярославській округах організовано жандармерію⁴⁰⁸. Ймовірно, в Ярославщині її очолив Мирослав Кушнір-'Лунь'⁴⁰⁹. Ін-

⁴⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 6—7.

⁴⁰⁶ Грицько-Цяпка Д. Ліс — наш батько... — С. 49; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 47.

⁴⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 4, 7; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 48—49, 51; Т. 33. — С. 150; Хрін С. Кризь сміх заліза... — С. 138; Спомини чотового Острроверха... — С. 244.

⁴⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 7.

⁴⁰⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 40: Тактичний відтинок УПА 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина (Документи і матеріали). — Торонто; Львів, 2004. — С. 345; Кушнір М. Невкоєне серце. — Львів, 2005. — С. 7.

струкція ВО 6 про підготовку до вирішальної боротьби потрапила і до рук большевиків⁴¹⁰.

Враховуючи всі об'єктивні труднощі для діяльності відділів УПА у ВО 6 «Сян», все ж є підстави говорити і про нездатність керівництва ОУН і УПА в Перемищині впоратися з ними. Це яскраво видно зі звіту 'Кулі', який наріканнями на всіх і все фактично розписався у своїй безпорадності: «Не знаю, хто поручив курінь такому наївному дівтакови, як 'Евген', який не знає навіть себе повести, не то курінь 1080 люда. Ці рештки, які вернули до нас, домагались покарати його карою смерти за всі промахи, поповнені під час рейду, почавши від Сколього. Не знаю, чому 'Рен' відійшов зі своїм куренем на схід, чому, властиво, до ВО 6 приходиться все, що найгірше. Терен ВО 6 є найслабшим, zagrożений зі всіх сторін, а саме: польське населення, кордон, підфронтowa полоса, несвідомість мас та мала скількість слабо організаційно вироблено членства. Відділи, які тут прислано, не тільки ВО 6, яка щойно почала ставати перші кроки, але найсильніший терен були б положили лопатки. Це не були люди чину, але люди руйнації. Тому-то я з Зеновичем рішили з прикрістю поступити з відділами в цей, а не в інший спосіб»⁴¹¹.

Не краще виглядали і кадрові справи у штабі ВО 6 «Сян». Так і не вийшов на зв'язок від початку вересня 'Ірка'; очевидно, в той час відновив навчання у Львові 'Артист'. Пізньої осені розформована зв'язкова ланка на чолі із 'Зіркою'⁴¹².

В документах з осені 1944 р. фіксується активна праця самого 'Ударника', а також 'Павука', який часто фігурував як «курінний»⁴¹³. Можна припускати, що він певний час був командиром над кількома сотнями в Перемищині, щоправда, наразі не устійнено, якими саме. В характеристиці 'Павука'-'Шрама' від листопада 1945 р. вказано, що 'Зенон' скерував його в терен «Батурин», де той працював по військовій лінії аж до кінця червня 1945 р., коли там був призначений окружним референтом СБ II округи ОУН на

⁴¹⁰ Сергійчук В. Український здвиг. — Т. I: Закарзоння... — С. 393.

⁴¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 7.

⁴¹² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 55204фп. — Т. 1. — Арк. 61—62; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28: Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942—1946. — Торонто, 1995. — С. 65—66, 80.

⁴¹³ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 14... — С. 47; Хрін С. Кризь сміх за-ліза... — С. 130.

ЗОУЗ⁴¹⁴. І щодо штабу 'Куля' мав нарікання: «'Ірка' ще не вернув і не дає про себе нічо знати. 'Павук' зачинає показувати свої роги, думаю, що невдовзі відішлю його до диспозиції КВШ, бо має за великі аспірації, але не до праці»⁴¹⁵.

Щоправда, було і поповнення — від 1 жовтня канцеляристом к-ра ВО 6 «Сян» працював хор. Петро Ільницький-«Ростислав»⁴¹⁶. Зі старшинської школи «Олені» 22 жовтня 1944 р. скеровано у ВО 6 «Сян» кілька випускників: ст. бул. 'Зенко', ст. бул. 'Орлик', ст. бул. 'Марко', ст. бул. 'Залізник', бул. 'Гордий', бул. 'Білий', бул. 'Мокрий'⁴¹⁷. Щоправда, точно ствердити прибуття на Закерзоння в кінці 1944 р. можна тільки щодо Любомира Бахталовського-«Зенка»⁴¹⁸.

Ліквідація ВО 6 «Сян»

Військово-територіальний устрій УПА-Захід, як і організаційно-територіальний устрій ОУН ЗУЗ з встановленням радянської влади та адміністрації в Галичині був змінений. Метою цієї реорганізації було спрощення структури та достосування її до радянських адміністративно-територіальних одиниць⁴¹⁹.

В поділлі ОУН ліквідовано Перемиську область, територію якої включено до Львівського краю. Наступником області стала нова Перемиська округа ОУН, тоді як старі округи були перетворені у надрайони, а повіти ліквідовані.

Відповідні зміни відбулися і по лінії УПА. ВО 6 «Сян» була ліквідована, а її територія, відділи та штабні старшини передані львівській ВО 2 «Буг»⁴²⁰. Ось як справа реорганізації була визначена наказом УПА-Захід ч. 9/44 від 25.11.1944 р. (пункт IV.1): «а) Зноситься: ВО 5 «Маківка» і підчиняється її ВО 4 «Говерлі». ВО 6 «Сян» підчиняється ВО 2 «Бугові». б) ВО 3 «Лисоні» підчиняється

⁴¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 58. — Арк. 115.

⁴¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 8.

⁴¹⁶ ІРН ВУ 1552/6. — К. 92.

⁴¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3834. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4—5.

⁴¹⁸ ІРН ВУ 1552/6. — К. 93.

⁴¹⁹ Мороз В. З листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 — травень 1945) // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — 36. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — Львів, 2007. — С. 43—44.

⁴²⁰ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952. Кн. 1. — Київ; Торонто, 2009. — С. 27.

сусідні східні терени, які належить перебрати; в) ВО 4 «Говерлі» підчиняється, крім попереднього — ВО 7 «Сучаву» і ВО 8 «Срібну». г) Точне розмежування теренів поміж ВО 2 «Буг», ВО 3 «Лисоня», ВО 4 «Говерля» узгіднять і устійнять згадані Штаби ВО із своїми організаційно-тереновими проводами, що в цій матерії дістають вичерпні вказівки по реорганізації терену взагалі. д) Штаби воєнних округ узгіднять і устійнять поділ своїх нових теренів на тактичні відтинки Груп (куренів), достосовуючись до новопостаючих організаційно-теренових одиниць. е) дотеперішні командири і начальники поодиноких відділів бувших ШВО «Маківка» і «Сян» переходять до диспозиції: «Маківка» («Дзвінчук», «Морський», «Строюк», «Сірий») для «Говерлі»; «Сян» («Ударник», «Ірка») для «Буга». є) Команди Груп очолять Командири Груп (курінні), у випадках їх браку — окружні оргмоби (подвійна функція), зглядно декотрі начальники відділів ВШВО»⁴²¹.

На місці ВО 6 «Сян» планувалося створити групу (відтинок) «Сян» (згодом наказом УПА-Захід ч. 12 від 28.04.1945 р. поняття «група» було віднесене до воєнних округ, а для попереднього поняття «група» введено нову назву «відтинок»)⁴²². Щоправда невідомо, чи по військовій лінії в кінці 1944 р. — на початку 1945 р. на Перемищині були запроваджені будь-які нововведення. Натомість аналіз ситуації, яка склалася в УПА на терені колишньої ВО 6 «Сян», вказує на застій і відсутність будь-яких змін. І на це були свої підстави. Насамперед, це загибель командира «Ударника» 23 грудня 1944 р. в лісі Турниця (урочище Відли) разом з групою повстанців. Це були: його наречена або дружина Анна Туживець-«Мала», а також Степан Моцяк-«Бігун», Василь Гладь-«Шум», Михайло Хадай-«Максим» та зв'язковий штабу «Дорко»⁴²³. Цю операцію з ліквідації повстанців провів 218 полк прикордонних військ НКВД, який в середині грудня 1944 р. отримав інформацію про перебування в землянках в урочищі Відли командування шостої округи УПА⁴²⁴. Наказом ГВШ УПА ч. 10/44 від 12 грудня 1944 р.

⁴²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3834. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4.

⁴²² Там само. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 1.

⁴²³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 1. — Арк. 17; Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 50. — Арк. 66; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 24. — С. 409; Хрін С. Кризь сміх заліза... — С. 150; Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...» — С. 51.

⁴²⁴ Пограничные войска СССР... — С. 699.

хор. 'Ударника' і хор. 'Рена' підвищено до ступеня поручника з датою старшинства 1.12.1944 р.⁴²⁵.

В наказі ч. 3/45 обласного провідника «Дніпрового», датованому 24 січня, до відома окружних провідників і оргмобів доводилась частина наказу КВШ УПА-Захід ч. 9/44⁴²⁶. Це вказує, що сам наказ був отриманий незадовго до цього дня. На Дрогобиччині наказ про розформування ВО 5 «Маківка» та ВО 6 «Сян», за твердженням обласного референта пропаганди Михайла Фарила-«Рубаня», отримали у грудні 1944 р.⁴²⁷.

Провідник ОУН Львівського краю Дмитро Слюзар-«Золотар» викликав «Орлана» на зустріч, яка відбулася на Львівщині у лютому 1945 р.⁴²⁸. Того ж місяця «Золотар» скерував в Перемиську округу, створену на базі області, на пост провідника Петра Думу-«Варнака», а на пост референта УЧХ — Галину Савицьку-Голояд-«Ярину»⁴²⁹. Все це вказує на поступову інкорпорацію терену колишньої Перемиської області до Львівського краю ОУН. Але ще в січні «Орлан»-«Дніпровий» видавав накази підлеглим округам як обласний провідник ОУН⁴³⁰.

На час ліквідації ВО 6 «Сян» на її терені не залишилося жодної сотні УПА. Курінь «Рена», який повернувся на південно-східну Лемківщину із Карпатського рейду наприкінці листопада — на початку грудня 1944 р., мав протягом зими зв'язок тільки з місцевою мережею ОУН, а з окружним проводом ОУН Перемищини сконтрактувався лише у травні 1945 р.⁴³¹ На терені Перемиської ВО, за твердженням П. Дужого, станом на весну 1945 р. діяло 4 сотні УПА⁴³².

Проте встановлення польсько-радянського кордону створювало значні перешкоди для підпільної праці, в першу чергу — для

⁴²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 238.

⁴²⁶ ІРН ВУ 1552/34. — К. 5—8.

⁴²⁷ Архів УСБ України у Львівській обл. — Спр. П-26789. — Арк. 39.

⁴²⁸ Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 66; Записав Володимир Мороз 15 листопада 1999 р. у м. Київ від Василя Галаси.

⁴²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75390фп. — Т. 1. — Арк. 183—185; Ішук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд-«Марти Гай». — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2010. — С. 18.

⁴³⁰ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 50. — Арк. 65—66; ІРН ВУ 1552/34. — К. 5—8.

⁴³¹ Ріпецький М. Історія курія «Рена»... — С. 124, 128.

⁴³² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 504.

зв'язків. Між 21 і 23 січня 1945 р. у с. Під'ярків на Бібреччині на засіданні проводу новопосталого Львівського краю ОУН йшлося про виокремлення земель, які опинилися в складі Польщі, в окрему адміністративну одиницю. Присутній на нараді Р. Шухевич визнав слушність думок крайового провідника 'Золотаря' та інших представників керівництва підпілля Львівщини⁴³³. В результаті в кінці лютого 1945 р. на нараді Проводу ОУН створено край Західні Окраїни Українських Земель (ЗОУЗ), провідником якого призначено Ярослава Старуха-'Стяга'-'Вольта'-'Ряста'-'Стояра'-'Ярлана'⁴³⁴. Відповідні зміни запроваджено і по військовій лінії. В наказі УПА-Захід ч. 12 від 28.04.1945 р. зазначено: «Бувший відтинок «Сян» перетворюється в групу «Сян» (ВО 6 «Сян»). Розмежування території відповідно усних вказівок. Втрачає силу пункт IV.1a наказу ч. 9 від 25.XI.44 р.»⁴³⁵.

Остаточне формування структури і командування ВО 6 «Сян» завершилося восени 1945 р., а до того нею керував крайовий провідник ОУН ЗОУЗ 'Стяг', користуючись для справ УПА псевдонімом 'Лір'⁴³⁶. Відновлена воєнна округа охоплювала, крім Перемищини, Лемківщини і Ярославщини, також Любачівщину, Грубешівщину, Холмщину та Підляшшя, тобто була вдвічі більшою від території у 1944 р. До штабу ВО 6 «Сян» не увійшов жоден працівник з часу 1944 р. Все це дає підстави стверджувати, що фактично була створена нова воєнна округа, яка включила більшу частину терену і відділів старої.

Реальним же наступником ВО 6 «Сян» періоду 1944 р. став тактичний відтинок 26 «Лемко» — складова частина відновленої воєнної округи. Він охоплював терен надрайонів «Бескид» і «Холодний Яр», створених на основі колишніх Сяноцької і Перемиської округ. А саме в них у 1944 р. діяли сотні ВО 6 «Сян», оскільки військова

⁴³³ Лопатинський Ю.-«Калина». *Моя зустріч зі сл. пам. ген. Т. Чупринкою // Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 45: *Генерал Роман Шухевич-«Тарас Чупринка»: Головний Командир УПА.* — Торонто; Львів, 2007. — С. 315; *IPN Rz 00377/4. Т. 2.* — К. 30.

⁴³⁴ Кук В. *Постій Проводу ОУН у селі Бишках (1943—45 рр.) // Воля і Батьківщина.* — 1998. — Ч. 4 (13/29). — С. 39; *ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 72362фп. — Арк. 59.

⁴³⁵ *ЦДАВО України.* — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 1.

⁴³⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 39: *Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали).* — Торонто; Львів, 2003. — С. 389—392; *Командир Мирослав Онишкевич-«Орест» // Визвольний шлях.* — 1960. — Кн. 8. — С. 944, 949—950.

справа у Ярославській окрузі була поставлена слабо і відділів УПА в ній не було. Командиром ТВ «Лемко» був 'Рен', до команди відтинка входили, зокрема, 'Байда', 'Зенко' та 'Ростислав', а більшість сотенних отримала командирський досвід у 1944 р. у ВО 6 «Сян» в 1944 р. ('Бір', 'Бродич', 'Бурлака', 'Троменко', 'Дідик', 'Криlach', 'Ластівка', 'Хрін' та ін.).

Подібна ситуація була і з ліквідованою тим же наказом УПА-Захід ч. 9/44 від 25.11.1944 р. ВО 5 «Маківка», на базі якої від 1945 р. діяв однойменний тактичний відтинок УПА. Співставними є кількість відділів та чисельність обох округ. Дрогобицька ВО 5 «Маківка» на початок листопада 1944 р., за даними Л. Шанковського, який покликався на повстанський звіт, нараховувала 1160 вояків⁴³⁷, ймовірно, у шести сотнях (ще дві сотні були в підпорядкуванні 'Рена' у карпатському рейді). ВО «Сян» у вересні 1944 р. мала 10 сотень, що дає чисельність близько 1800 вояків, а з врахуванням підпорядкованих 'Ренові' двох сотень ВО 5 «Маківка» («Сурма» і «Східняки») — понад 2100. Подібною була чисельність і Тернопільської ВО 3 «Лисоня», яка станом на листопад 1944 р. також мала 10 сотень⁴³⁸. Ще меншою була чисельність Львівської міської ВО 1 «Башта», розформованої у вересні 1944 р., яка мала всього три сотні загальною чисельністю 425 вояків⁴³⁹. Один курінь чисельністю близько 600 стрільців восени 1944 р. був і у ВО 7 «Сучава»⁴⁴⁰, ліквідований ще на етапі організації тоді ж, коли ВО 5 «Маківка» і ВО 6 «Сян». Тільки дві воєнні округи в УПА-Захід, ВО 2 «Буг» та ВО 4 «Говерля», в той час чисельно значно перевищували інші.

Як підсумок, можна ствердити, що ВО 6 «Сян» була у 1944 р. повноцінною структурною одиницею УПА-Захід, незважаючи на досить складну військово-політичну ситуацію і специфіку українсько-польського прикордоння.

⁴³⁷ Шанковський Л. УПА на Стрийщині (Причинки до історії ВО ч. 5 «Маківка») // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник. — Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1990. — Т. I. — С. 208.

⁴³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 113.

⁴³⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952. Кн. 1. — Київ; Торонто, 2009. — С. 544.

⁴⁴⁰ Мороз В. Розгортання повстанської боротьби на Буковині у 1944 році // Визвольний шлях. — 2001. — Кн. 8. — С. 67.

Олександр Вовк

*Науковий співробітник Інституту
української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*



У статті розкрита діяльність диверсійної групи УПА «Схід» та Повстанського штабу диверсійних дій, що мали стати основою крайового формування УПА-Схід, у кінці 1943 р. — першій половині 1944 р. на Житомирщині, описана подальша доля її учасників.

Ключові слова: Житомирщина, командир 'Дорош', диверсійна група «Схід», Смерш, реабілітація.

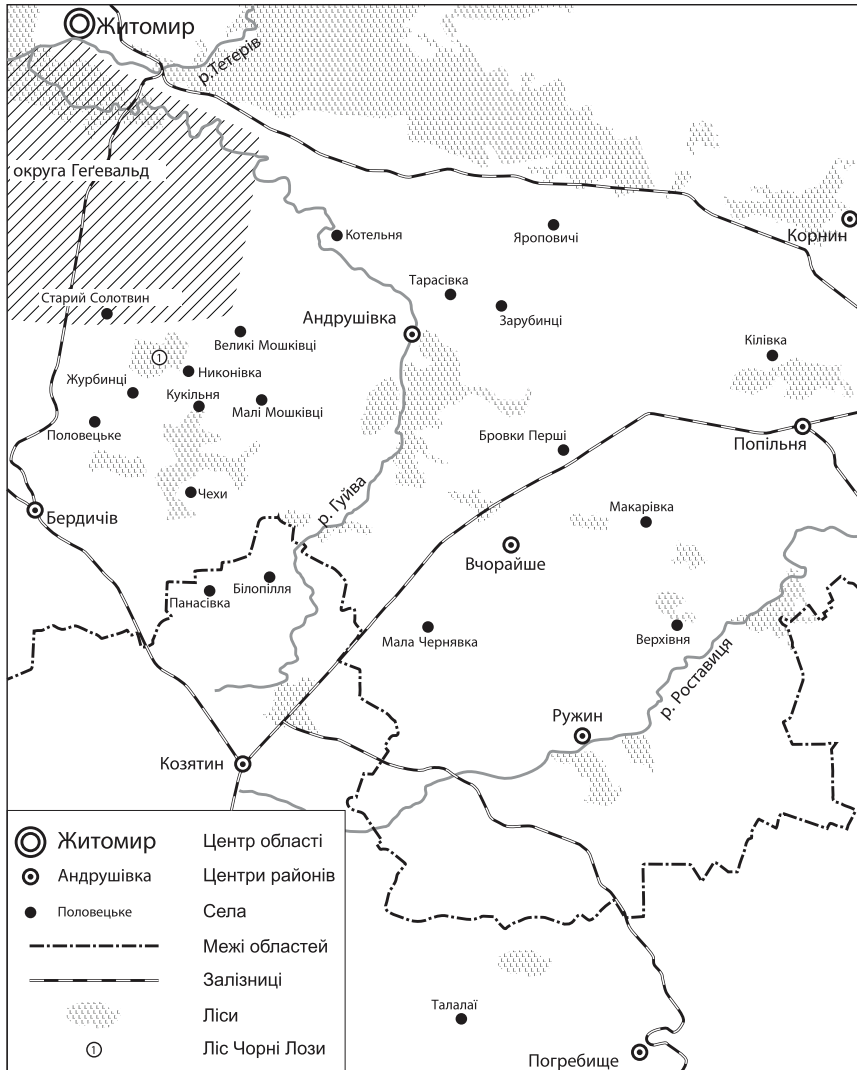
Oleksandr Vovk

Diversiory group UPA «Skhid» (East)

The article describes the activity of UPA diversionary group «Skhid» in Zhytomyr area at the end of 1943 — first half of 1944 and the Insurgent diversionary activities headquarters, that were to become the basis of the regional unit UPA-«Skhid», as well as describes the fate of their participants.

Key words: Zhytomyr area, commander 'Dorosh', diversionary group «Skhid», Smersh, rehabilitation.

ДИВЕРСІЙНА ГРУПА УПА «СХІД»



Карта регіону діяльності диверсійної групи «Схід» (1943–1944 рр.)

Історія українського визвольного руху у масовій свідомості асоціюється з регіонами Західної України — областями, які до Другої світової війни знаходилися західніше радянського кордону. Діяльність окремих підрозділів УПА під час війни східніше цієї межі досліджена лише фрагментарно.

Увазі читачів подаємо розвідку, присвячену підрозділу УПА-Північ — диверсійній групі «Схід». Розглянута у статті діяльність групи та її залишків охоплює час від осені 1943 р. до літа 1944 р. Розглядаються умови, в яких опинилася група командира Миколи Ткаченка-‘Дороша’ під час переходу по території Житомирської області радянсько-німецького фронту.

Одним з перших в українській історіографії рейдову діяльність УПА на Житомирщині вивчав представник української діаспори проф. Лев Шанковський. В окремому розділі своєї праці він описав дії групи УПА-Схід на Осередніх українських землях, помилково зараховуючи туди Житомирську область¹. Окрема згадка також стосувалася діяльності розглядуваного в нашій роботі підрозділу: «Ще в зимі 1943/1944 р. оперував на Житомирщині курінь УПА командира Дороша. Дорош мав зразу деякі невдачі, але після пересунення фронтів даліше на захід він переорганізувався й почав успішно рейдувати на Правобережжі, заходячи часто під самий Київ і до Дніпра»². Праця базувалася на особистих і сторонніх спогадах та побачила світ після того, як автор був змушений залишити територію України. Л. Шанковський правильно ідентифікував псевдонім, час та територію діяльності відділу, однак інші подані у роботі відомості не відповідали дійсності.

Радянська історіографія визвольний рух на Житомирщині замовчувала або представляла його спотворено, а відповідні архівні документи до 1991 р. для більшості науковців залишалися недоступними.

Новий етап у дослідженні діяльності УПА на Житомирщині розпочався після здобуття Україною незалежності. В науковий обіг було введено великі комплекси документів як українського

¹ У 1943—1944 рр. Житомирська область входила до складу Північно-західних українських земель (ПЗУЗ).

² Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. Друге доповнене видання. — К.: Панорама, 1991. — С. 92.

визвольного руху, так і протилежної сторони³. Історики та краєзнавці отримали доступ до архівних радянських документів, що стали основою багатьох публікацій⁴. До найвагоміших праць слід віднести розвідки Анатолія Кентія, окремі розділи та фрагменти яких стосуються боротьби на Житомирщині, зокрема, діяльності диверсійної групи «Схід» під командуванням 'Дороша'⁵.

Найбільший обсяг інформації щодо зазначеної теми подано в монографії Вікторії Жилюк «Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр.»⁶. Ця праця є першим у вітчизняній історії комплексним дослідженням українського визвольного руху в розглядуваному регіоні. У ній представлено боротьбу проти нацистського та комуністичного режимів диверсійної групи «Схід», яку очолював командир 'Дорош'. Однак брак джерел не дозволив авторові більш повно відобразити діяльність та історію групи.

³ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1995. — Т. 1: Видання Головного Командування УПА. — 482 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — 724 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2001. — Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959. — 652 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2002. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ 1943—1959. Книга перша: 1943—1945. — 597 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2006. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — 1448 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2007. — Т. 11: Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942— грудень 1943 рр.). Документи. — 847 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2010. — Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи. — 640 с.; Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — 496 с.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1998. — 944 с.; Сергійчук В. Український здиб: Наддніпрянина. 1944—1955 рр. — К.: Українська Визвольна Спілка, 2005. — 836 с.

⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наукова думка, 2005. — 56 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2005. — 496 с.; Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941—1944 рр.) // Літопис УПА. Бібліотека. — Київ; Торонто, 2006. — Т. 7. — 512 с.; Шур Ю. І. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920—1955 рр.). — Запоріжжя: Просвіта, 2011. — 200 с.

⁵ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942—1956. — К., 2008. — С. 57, 105, 206—207, 260—266.

⁶ Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 308 с.

Чимало важливих відомостей про діяльність командира 'Дороша' до його переходу на Житомирщину містять мемуари учасників визвольного руху Максима Скорупського- 'Макса'⁷ та Романа Петренка- 'Омелька'⁸. У своїй роботі ми спробуємо їх доповнити. Надзвичайно важливу інформацію про умови та обставини збройної боротьби подає у спогадах безпосередній учасник диверсійної групи «Схід» Василь Яремчук⁹. Її достовірність частково підтверджується архівно-судовою справою на нього та Сергія Будкевича¹⁰.

В основу пропонованої розвідки покладено як оприлюднені, так і не оприлюднені документи КП(б)У, НКГБ УРСР та ССРСР, контррозвідки Смерш 1-го Українського фронту, в яких міститься важлива інформація щодо діяльності розглядуваного повстанського формування.

З початком у 1941 р. німецько-радянської війни ОУН розгорнула в Житомирській області активну політично-пропагандистську та організаційну роботу. Станом на 1943 р. за організаційним поділом цей регіон поряд з Волинською, Рівненською областями та прилеглими територіями Берестейщини і Тернопільщини (в кордонах Райхскомісаріату Україна) входив до складу Північно-західних українських земель (ПЗУЗ). На чолі ПЗУЗ стояв крайовий провід ОУН. Восени 1943 р. у Житомирській області діяв Житомирський обласний та Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Пулинський (Червоноармійський; «Запоріжжя») і Коростенський окружні проводи ОУН¹¹. Чисельність членів ОУН в області не перевищувала 1 тис. осіб. Кількість симпатиків та сприяючих українському визвольному руху серед місцевого населення значно перевищувала організоване членство¹².

⁷ Скорупський М. Туди де бій за волю. — Київ; Лондон; Париж; Торонто; Нью-Йорк; Сідней: В-во ім. О. Теліги, 1992. — С. 166, 168.

⁸ Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто; Львів, 1997. — Т. 27. — 280 с.

⁹ Яремчук В. У лабетах долі. Спогади. — Львів: Край, 2007. — 153 с.

¹⁰ Архівна кримінальна справа Будкевича Сергія Івановича, Яремчука Василя Адамовича. — Архів Управління Служби безпеки України у Рівненській області (далі — Архів УСБ України у Рівненській обл.). — П-8562. — Арк. 1—96.

¹¹ Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича і Зборовської Олени Афанасівни // Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі — Архів УСБ України у Львівській обл.). — № 54786. — Арк. 215.

¹² Архів УСБ України у Львівській обл. — № 54786. — Арк. 132. За свідченням колишнього провідника Бердичівської округи 'Мухи' (М. Мусій), 50 % населення співчувало націоналістам.

За рівнем організаційного розвитку Житомирщина суттєво поступалася західноволинським областям. У її більш розвинутих центральних і південних районах діяла спрощена мережа («сітка») ОУН. Нижчими від округ організаційними клітинами були райони, підрайони, станиці та окремі ланки. Найслабше організаційна діяльність проводилася у північних поліських районах. Серед причин такого стану були репресії німецького окупаційного режиму, низький рівень національної свідомості, соціально-економічне зuboжіння населення, а також потужніша, особливо у поліських районах, діяльність радянських партизансько-підпільних структур.

Ранньою весною 1943 р. ОУН розпочала на ПЗУЗ (у Волинській і Рівненській областях) творення збройної сили — Української Повстанської Армії. За допомогою останньої мала бути реалізована мета націоналістів — здобуття Української самостійної соборної держави (УССД). Тоді ж, навесні, кадри ОУН, що діяли на Житомирщині, отримали завдання збирати зброю, створювати збройні підрозділи та готуватися до повстання.

Починаючи від травня 1943 р. з Волинської і Рівненської областей до Житомирської області починають рейдувати перші відділи УПА (чисельністю не більше сотні). Загалом всі рейдуючі підрозділи іменуються групою «Схід». Основною їх базою була Рівненська область. Керівництво рейдуючими відділами здійснював новопризначений провідник над Житомирською і Київською (орієнтовно — правобережна частина в сучасних кордонах) областями Федір Воробець-‘Верещака’¹³. Власне, військові функції він виконував як командир групи. Рейди відділів на схід стали живою пропагандою визвольної боротьби, сприяли утворенню організаційної мережі та закріпленню зв’язків з прилеглими західними регіонами. Частина особового складу рейдуючих відділів залишалася в регіоні для виконання різних завдань. Поряд з ними протягом літа 1943 р. на Житомирщині утворився ряд місцевих невеликих (10–30 осіб) повстанських бойових формувань, зокрема, під командуванням Олексі Шиндака-‘Незнаного’, ‘Ярого’ та Володимира Харька-‘Сокола’.

Під кінець літа 1943 р. мілітарна діяльність визвольного руху на ПЗУЗ значно посилилась, а тому його структури зазнали реорганізації та були переведені на воєнний стан, внаслідок чого

¹³ Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (далі — Архів УСБ України в Тернопільській обл.). — Спр. 31997. — Т. 1. — Арк. 139.

утворено так звані фронт і запілля. При реорганізації ПЗУЗ як генеральну округу (ГО) було розподілено на чотири оперативнотериторіальні угруповання — воєнні округи (ВО). В останніх мали базуватися однойменні групи УПА на чолі з оперативнотериторіальним командуванням. Територія Житомирщини і Київщини стала ВО і отримала назву «Тютюнник».

У вересні 1943 р. у ВО «Тютюнник» відбувався процес формування оперативнотериторіального командування. Зокрема, було організовано військовий штаб групи. На посаді командира залишився ‘Верещака’ (Федір Воробець). Шефом штабу став один з командирів рейдуючих відділів ‘Очеретенко’-‘Вояк’ (Петро Гудзоватий), ад’ютантом — ‘Довбуш’. Основна база групи знаходилася у Корецькому районі на сході Рівненської області. Оскільки чисельність групи була невеликою (приблизно 500 вояків та осіб обслуговуючого персоналу), крайове командування УПА періодично передавало до її складу окремі сотні з груп «Заграва», «Богун» і «Турів»¹⁴.

На початку осені 1943 р. керівництво визвольного руху на ПЗУЗ прийняло оперативні рішення про посилення діяльності УПА у прилеглих на сході та південному сході регіонах України. У жовтні—листопаді 1943 р. до Кам’янець-Подільської, Вінницької та Житомирської областей вирушили різночисельні підрозділи УПА. Зокрема, до двох перших областей пішли рейдом відділи південної групи УПА «Богун», які в грудні 1943 р. були об’єднані в групу «Кодак»¹⁵. На початку 1944 р. діюча на південному сході ПЗУЗ група «Кодак» стала основою новоствореного крайового формування УПА-Південь.

14 жовтня 1943 р. на територію Житомирської області вирушили підрозділи східної групи УПА «Тютюнник»¹⁶. Найбільшим було з’єднання з двох куренів чисельністю понад 600 вояків під загальним керівництвом командира групи ‘Верещакі’ та оперативним — шефа штабу ‘Очеретенка’. Один із підрозділів з’єднання, який мав розвідувальні та охоронні функції, діяв під командуванням ‘Дороша’.

¹⁴ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 166, 171.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 364.

¹⁶ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А., Сац Я. В., Стоян Б. С., Гурського В. Т. та ін. // Архів УСБ України у Рівненській обл. — № 18783. — Арк. 149, 249.

Рейд проходив західними та центральними (Ємільчинський, Барашівський, Пулинський, Городницький) районами області, тривав понад два тижні і завершився 31 жовтня 1943 р. на Кореччині Рівненської області¹⁷. Метою рейду визначено так: «прокоротити невиносимий терор німців і большевицьких банд та продемонструвати перед ворогами України силу української збройної самооборони»¹⁸. У багатьох акціях під час рейду брали участь вояки, що в подальшому увійшли до диверсійної групи «Схід».

За час рейду відбулися три бої з німецькими формуваннями¹⁹. Перший бій з німецькою автоколоною відбувся 15 жовтня 1943 р. біля с. Могилівки (Могильне) на шосе Звягель—Коростень. В ході бою було підбито одну вантажівку з обмундируванням, харчами та набоями²⁰.

17 жовтня 1943 р. один курінь повстанців протягом чотирнадцяти годин бився з німцями за районний центр Бараші. Тоді у містечку перебувала залога з німецької поліції і жандармерії у кількості 70 осіб. При наступі, очевидно, повстанці не врахували, що німецький гарнізон, який раніше захоплювали радянські партизани²¹, був на такий випадок належно озброєний, а поліцейський будинок фортифікований. З української сторони було троє вбитих та семеро поранених. І хоча мета бою не була досягнута, він відіграв важливу роль: «Бій у Барашах мав велике пропагандивне значення, бо показав у найкращому світлі силу української зброї та героїзм, завзяття й витривалість українських бійців»²².

¹⁷ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — В-во УГВР, 1946. — С. 57; Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 173—183.

¹⁸ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944). Збірка ч. 2. — Дії українських збройних самооборонних відділів Української Повстанчої Армії (УПА) на ОСУЗ. // Архів Центру досліджень визвольного руху. — Ф. 9. — Т. 20. — Од.зб. 1. — С. 5

¹⁹ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 5.

²⁰ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 6; Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 180. Частина захопленого майна дісталася воякам групи 'Дороша' (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2. — Блокнот ройового 'Шила'. — С. 2.). Один з них — В. Яремчук — помилково свідчив про захоплення товарного ешелону (Яремчук В. Улабетах долі... — С. 26.).

²¹ Німецький гарнізон був розбитий 12 серпня 1943 р. з'єднанням партизанських загонів під командування М. Наумова (Див. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. — К., 1985. — С. 327).

²² Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 5.

20 жовтня 1943 р. повстанські підрозділи захопили «фольксдойчерське» с. В'язовець Пулинського району, де знищили до 100 «німецьких зайд» і спалили 20 хат²³.

Окрім боїв з німцями командир групи 'Верещакі' проводив переговори про перехід до УПА з райцентру Ємільчино близько 3 тис. озброєних українських поліцаїв-східняків. На жаль переговори не мали позитивних наслідків²⁴.

Протягом рейду постійно відбувалися сутички і бої з радянськими партизанами. Останні побачили в повстанцях вагомого супротивника. У різних розвідувальних зведеннях повідомлялося про різночисельні (не менше 1200 ос.)²⁵ повстанські формування. У радіограмі Тернопільського партизанського з'єднання ім. М. Хрущова до Українського штабу партизанського руху в Москві йшлося про те, що 18 жовтня 1943 р. шосе Звягель—Коростень в напрямку Житомиру перетнуло аж 17000 націоналістів²⁶, що, очевидно, було великою помилкою.

Під час рейду окремі повстанські підрозділи захоплювали в полон різних партизанських командирів, що яскраво описав у мемуарах колишній командир сотні Максим Скорупський-‘Макс’²⁷. Один із не згаданих автором епізодів заслуговує на увагу. 15 жовтня 1943 р. стежа його сотні в с. Дмитрівка захопила озброєного помічника командира з розвідки партизанського загону ім. Щорса Ю. А. Трапезонова, що був на той момент п'яний. Від останнього було отримано докладні відомості про радянську партизансько-підпільну діяльність на Житомирщині. 25 жовтня 1943 р. ця інформація була занесена до протоколу, який підписали допитуючий ‘Дорош’ та свідок ‘Марко’. Таким чином, можна припускати, що останні виконували у рейді розвідувальні та контррозвідувальні функції²⁸.

Загалом за час рейду втрати радянських партизанів обчислювалися повстанцями у понад сотню осіб вбитими і стільки ж полоненими. У партизанів було захоплено 77 гвинтівок, 4 півавто-

²³ Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 5.

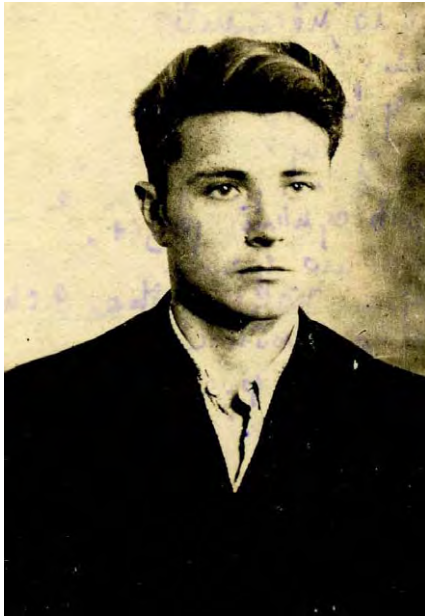
²⁴ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 173—183.

²⁵ Жилок В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 117—118.

²⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 101.

²⁷ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 173—180.

²⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 423. — Пакет № 2. — С. 5.



Заступник шефа ПШДД диверсійної групи 'Марко'. Фото 1943 р.

мати, 10 «фінок», 3 кулемети, 9 пістолетів і 8 гранат²⁹.

На завершальному етапі походу в районі Бараши—Смільчино зі складу рейдуючої групи було виділено сім окремих підрозділів³⁰, кожен в масштабах чоти (по 30–40 вояків)³¹, які мали завдання залишитися та закріпитися на Житомирщині. За сприятливого розвитку подій, ймовірно, вони мали стати основою майбутнього крайового формування УПА-Схід, як це сталося у випадку з групою «Кодак» та УПА-Південь. Однак ситуація на Житомирщині скоро стала несприятливою для повстанців: територією області поступово переходив радянсько-німецький фронт.

У вересні—жовтні 1943 р. війська Червоної армії вийшли на береги Дніпра і почали форсувати його в різних місцях. З—12 листопада війська 1-го Українського фронту проводили Київську наступальну операцію, внаслідок якої 6 листопада 1943 р. було зайнято столицю України. Прорив німецького фронту під Києвом та вихід на оперативний простір правобережжя Дніпра дав можливість радянським військам майже безперешкодно просунутися на захід у житомирському напрямку.

Незадовго до приходу Червоної армії на Житомирщину нацисти почали спішно впроваджувати план евакуації. Потягами, вантажівками, легковими автомобілями та селянськими підводами вивозилося награбоване майно. На захід гналися великі табуни худоби. У тому ж напрямку рухалися колони з колишніми ні-

²⁹ *Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)...* — С. 6.

³⁰ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 4. — С. 153.

³¹ *Архівна кримінальна справа Завадовського В. А....* — Арк. 150.

мецькими прислужниками, серед яких значну кількість склали українські поліцаї та їхні родини. Окремо йшли колони етнічних німців — фольксдойчів.

Наприкінці жовтня 1943 р. у Житомирську область прибули повстанські підрозділи, що відокремилися від рейдувочого з'єднання групи «Тютюнник». Ймовірно, один з них діяв від 26 жовтня до 16 листопада 1943 р. у Барашівському і Пулинському (зараз Червоноармійський) районах. За цей час повстанці знищили 12 сексотів³² і спалили шість колгоспів у селах Симони, Непозначичі, Верби, Старий Майдан, Грузлівка, Білка, провели вісім боїв з радянськими партизанами у селах Симони (двічі), Клярин, Березівка, Киянка (двічі), Ганнопіль. Радянські партизани зі свого боку застосовували нещадний терор до всіх, хто чим-небудь допомагав повстанцям³³.

У той самий час інші відділи діяли в Баранівському, Звягельському, Ярунському районах Житомирської області і Берездівському районі Хмельницької області. Одному з них вдалося добути у радянських партизанів підводу з харчами. У с. Мухарові Берездівського району повстанці потрапили до партизанської засідки, прийняли бій і втратили одного вояка³⁴.

Вірогідно, ще один відділ діяв під керівництвом провідника Овруцького надрайону «Вершка»³⁵. Невдовзі, 21 листопада 1943 р. на сході Коростенського району, в районі с. Субине, повстанців виявили наступаючі підрозділи Червоної армії. Повстанці були змушені вступити в бій із значно переважаючим супротивником. Внаслідок цього 15 вояків, у тому числі провідник «Вершок»³⁶, загинули, п'ятеро потрапили в полон. За свідченням полонених, група була «направлена командуванням УПА з м. Корець, Рівненської області, в Чоповичський район Житомирської області для організації повстанського руху»³⁷.

³² Сексот — секретний співробітник (рос. сотрудник).

³³ Вісті з Осердніх, Східних і Південних Українських Земель (1943 і 1944)... — С. 8.

³⁴ Там само.

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 937.

³⁶ Там само.

³⁷ Из докладной записки НК ГВ УССР Савченко НК ГВ СССР Меркулову. 1 марта 1944 г. № 341/С, г. Киев. — Центральный архив Федеральной Службы безопасности России (далее — ЦА ФСБ России). — Ф. 100. — Оп. 11. — Д. 7. — Л. 58. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://embrus.org.ua/ru/history_ounupa/view/905.

Крім того, на Житомирщині залишалась група повстанців під командуванням сотенного Володимира Кудрі-‘Романа’³⁸. На початку жовтня 1943 р. його сотня була направлена до Корецького надрайону (2/2)³⁹, а потім у складі рейдуючого з’єднання вирушила на Схід. У селі Симони Барашівського району група із 40 повстанців під командою ‘Романа’ відокремилася від рейдуючих підрозділів⁴⁰. 24 жовтня 1943 р. вона прибула до східних Чоповицького, Малинського та Потіївського районів і почала діяти. Однак розгортанню повноцінної повстанської діяльності завадив наступ у листопаді 1943 р. фронтових частин Червоної армії. Останні відразу розпочали вилучення харчових запасів у населення та проведення мобілізації всіх чоловіків призовного віку. Намагання повстанців поширювати літературу з національно-визвольними гаслами відразу викликало активні контрдії фронтових частин Червоної армії. Постійні облави, відсутність помешкань, харчових запасів та холоди змусили командира відділу ‘Романа’ прийняти 4 грудня 1943 р. рішення про повернення⁴¹. Орієнтовно 15—17 грудня частина групи у складі 9 вояків та командира прибула до Рівненської області в розташування загону ім. Богуна під командуванням ‘Яреми’⁴².

Значно драматичнішою виявилася історія іншого повстанського відділу, який залишився на Житомирщині, а саме — диверсійної групи «Схід». Відокремившись у селі Симони Барашівського району від основних сил УПА, підрозділ чисельністю коло 40 вояків, зведених у 4 рої, пішою ходою вирушив у південно-східному напрямку. Для орієнтування на незнайомій місцевості група мала 10 географічних мап та німецький атлас, а для роботи з населенням — пропагандистську літературу.

Під час рейду група охороняла прямуючих у тому ж напрямку командира ВО «Тютюнник» ‘Верещаку’ і двох місцевих зв’язкових Ніну Слюсаренко-‘Наталку’ та Марію Луцак-‘Катрусю’. Очевидно, ‘Верещака’ за старшинством виконував керівні функції. Протягом переходу повстанці захопили і розстріляли чотирьох німець-

³⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 77, 149.

³⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. — С. 636.

⁴⁰ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 77

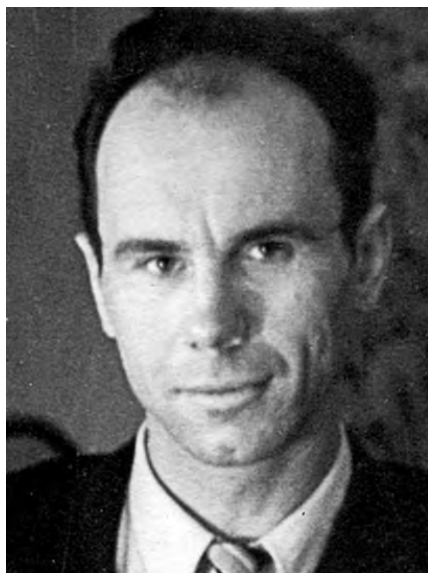
⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 650—652.

⁴² Про це ‘Ярема’ (Никон Семенюк) прозвітував 23 грудня 1943 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 306—307).

ких вояків. Зі складу групи двоє вояків дезертирувало⁴³.

За ландшафтом південно-східна Житомирщина — рівнина, що перетинається річками та невеликими лісовими масивами. Як згадував повстанець з Полісся Василь Яремчук-‘Молот’, «тут на відкритому терені ... приходилося просуватися тільки під покровом ночі... Вийшли ми на степові простори. Тут я відчув чари степу. Така рівнина, «як стіл»⁴⁴.

Переваги цього регіону, а особливо родючості землі та помірного клімату, високо оцінили нацистські окупанти. Ще у 1942 р. на основі 28 сіл Житомирського та північної частини



Повстанець Василь Яремчук - ‘Молот’

Бердичівського районів було створено окрему адміністративну одиницю для етнічних німців-поселенців — округу СС «Гегевальд» («заповідний ліс»). З цієї місцевості було виселено понад 10 тис. українців і завезено туди понад 10 тис. зібраних з Житомирщини та інших місцевостей фольксдойче. Округа мала стати втіленням нацистських проектів колонізації загарбаних територій та створення на них «расових» оборонних форпостів. Для реалізації останнього 2,5 тис. етнічних німців було призначено до лав поліції, а ще близько 1 тис. осіб навчалися у 4 школах самооборони⁴⁵.

Для українського визвольного руху особливий режим округи та наявність у ній збройних формувань робили активну діяльність майже неможливою. Однак український рух активно діяв поза межами Гегевальду — в Андрушівській та Бердичівській округах ОУН. Зокрема, в першій функціонували Андрушівський, Вчорай-

⁴³ ‘Беркут’ і ‘Повій’ з рою ‘Гори’.

⁴⁴ Яремчук В. У лабетах долі... — С. 26—27.

⁴⁵ Венді Лауер. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — К.: Зовнішторгвидав України, 2010. — С. 203—211.

шанський, Попільнянський та Ружинський районні проводи ОУН, а в багатьох містечках та селах діяли нижчі ланки. У Бердичівській окрузі було два районних проводи (у самому місті та в районі), окремі підпільні ланки діяли у населених пунктах прилеглих Чуднівського та Козятинського районів.

Протягом весни—осені 1943 р. в округах були сформовані і активно діяли декілька повстанських груп. Деякі з них перетворилися у відділи УПА. Одним відділом командував колишній провідник Фастівського надрайону 'Незнаний', а після його загибелі 4 вересня 1943 р. командування перебрав Петро Пустовойтенко- 'Жук' (за іншими відомостями його прізвище Постовенський). Іншими групами повстанців командували Борис Гуменний- 'Палій' та 'Ярий'. Після об'єднання, яке відбулося у жовтні 1943 р. в лісі Чорні Лози на Бердичівщині, відділи 'Жука' (25 осіб), 'Палія' (ймовірно 30 осіб) та 'Ярого' (50 осіб) під загальним командуванням останнього вирушили на Рівненщину для продовження військового вишколу⁴⁶. Одна з повстанських груп, що діяла в Андрушівському і Вчорайшанському районах, з наближенням Червоної армії намагалася влитися у партизанські загони, керовані лейтенантом Ломаковським і воєнтехніком Раєвським, з тим щоб разом з ними перейти в Червону армію і проводити в ній підривну діяльність⁴⁷.

Діям українського визвольного руху на південно-східній Житомирщині мала посприяти новоприбула диверсійна група «Схід» під командуванням 'Дороша'. На сьогодні ми дещо знаємо про нього командира. Це Микола Михайлович Ткаченко, що народився 1923 р. на хуторі Великий Студенець Костопільського району Рівненської області. Закінчив 8 класів. З початком німецько-радянської війни переховувався від вивозу на примусові роботи до Німеччини. У травні 1942 р. став членом ОУН, виконував функції зв'язкового та розвідника. Улітку 1942 р. увійшов до господарської референтури ОУН Костопільського району і займався заготівлею матеріалів та харчів для потреб організації. З початком 1943 р. керував транспортною групою, що забезпечувала діяльність ство-

⁴⁶ Архівно-слідча справа Конічек Б. К., Дзюбас А. С., Швець М. К. // Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — Архів УСБ України в Житомирській обл.). — Спр. 4107 ФП. — Арк. 8, 33.

⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія... — Т. 4. — С. 151.

рюваних ОУН збройних підрозділів⁴⁸. Зовнішньо ‘Дорош’ був невисокого зросту, коренастий, лице продовгувате, чоло вузьке, довге русе волосся зачісував назад, ходив «плавно». Носив цивільний костюм, кожух жовтого кольору та шапку-вуханку. Озброєний німецьким автоматом, пістолетом «Маузер» та гранатами.

Від березня 1943 р. ‘Дорош’ створював окремі відділи УПА. У ніч з 23 на 24 червня 1943 р. його відділ спільно з відділом Никона Семенюка-‘Яреми’ брав участь у вдалому нападі на потяг, в якому німці перевозили каральний підрозділ. Внаслідок цього було знищено майже 150 нацистів, здобуто велику кількість зброї та амуніції. У цьому бою ‘Дорош’ отримав два поранення в ногу, після чого довгий час лікувався⁴⁹.

У серпні 1943 р. ‘Дорош’ керував акцією з роззброєння підрозділів УНРА Тараса Боровця-‘Бульби’⁵⁰. У жовтні 1943 р., під час рейду по Житомирщині з’єднання групи «Тютюнник» він, напевно, виконував функції керівника розвідки та контррозвідки. ‘Дорош’ також був членом провідів ОУН Житомирської області та ВО «Тютюнник». Прибувши на південь Житомирщини, ‘Дорош’ 28 жовтня 1943 р. став шефом Партизанського штабу диверсійних дій (ПШДД) групи УПА «Схід» та перебрав на себе командування над усіма з’єднаннями УПА у ВО «Схід»⁵¹.

Заступником командира групи був ‘Марко’. Його біографія нам майже невідома. За свідченням Ніни Олейнікової (Ніни Слюсаренко), він походив з Галичини і за Польщі був в’язнем концтабору Береза Каргузька⁵². Під час німецької окупації був референтом Служби безпеки обласного проводу та провідником міста Житомира⁵³. Орієнтовно у вересні 1943 р. перейшов до групи УПА «Тютюнник», де виконував розвідувальні та контррозвідувальні функції. Від 28 жовтня 1943 р. став заступником з партизанських дій шефа ПШДД групи УПА «Схід»⁵⁴. На вигляд мав 27-28 років, був

⁴⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 47—50.

⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. — С. 30—31.

⁵⁰ Лебедь М. Там само. — С. 42.

⁵¹ Згідно з наказом № 1 від 30.10.1943 р. (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2)

⁵² Свідчення записані Максимом Олейніковим (архів О. Вовка).

⁵³ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 94.; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 938.

⁵⁴ Згідно з наказом № 1 від 30.10.1943 р. (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2).

низького зросту, худорлявий, брюнет. Носив жовтий кожух, сіру шапку-кубанку, був озброєний автоматом.

Про командирів роїв у групі відомо наступне.

Командир 1 рою⁵⁵ — ‘Шило’, можливо, народився 1912 р. в Галичині. Носив значок-відзнаку Українського Легіону полковника Романа Сушка, що є підставою вважати його учасником цього формування. Володів німецькою мовою, носив форму німецької жандармерії, старшинську шинелю і пілотку. Був озброєний радянською «десятизарядкою» (СВТ-40).

Командир 2 рою — ‘Шутко’ — мав приблизно 28 років.

Командир 3 рою — Василь Завадовський-‘Гора’. Як він сам свідчив, народився 1922 р. у с. Сушки Берестечківського району Волинської області⁵⁶. У 1940—1943 рр., ймовірно, служив у різних поліційно-охоронних формуваннях. Носив німецький мундир та кожух жовтого кольору. Був озброєний німецькою гвинтівкою.

Командир 4 рою⁵⁷ — Анатолій Андрійчук-‘Барбос’ (за іншими відомостями — Андрючик), 1924 р. народження, походив із с. Шепель Торчинського району Волинської області. Носив німецькі шинелю і пілотку, був озброєний німецькою гвинтівкою.

За медичну ділянку в групі відповідали закріплені за роями фельдшери і санітари: ‘Захар’ (Микола Вінчук), ‘Богун’ (Борис Стоян), ‘Молот’ (Василь Яремчук) та ‘Медик’ (Яків Сац). Фельдшери ‘Захар’ і ‘Богун’ пройшли у липні—вересні 1943 р. медичні курси при групі УПА «Заграва»⁵⁸, а санітар ‘Молот’ у вересні 1943 р. — санітарну школу при групі УПА «Тютюнник». Санітар ‘Медик’, ймовірно, здобув медичні навички у Луцькому вишкільному курені, а згодом виконував санітарні функції у сотні ‘Романа’.

За походженням більшість вояків групи була українцями з Рівненської і Волинської областей. Декілька осіб було з Галичини. Після арешту на допиті ройовий ‘Гора’ (Василь Завадовський)

⁵⁵ Така почерговість фігурує у блокноті ‘Шила’ (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2. — Блокнот ройового ‘Шила’. — С. 4.).

⁵⁶ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423.

⁵⁷ Згідно з блокнотом ‘Шила’, ройовим був ‘Лис’ (Там само. — Арк. 423. — Пакет № 2. — Блокнот ройового ‘Шила’. — С. 4). Проте у протоколах допитів цей псевдонім не фігурує, а є псевдонім ‘Барбос’. Ймовірно, ‘Лис’ відійшов з командиром ‘Верещакою’ 28—30 жовтня 1943 р. на Захід, а його заступив ‘Барбос’.

⁵⁸ Там само. — Арк. 84—188.

назвався поляком⁵⁹. Ще один повстанець рою 'Шила' — 'Білий' — раніше служив у Червоній армії та перебував у німецькому полоні, звідки втік і долучився до УПА. За національністю він був росіянином, уродженцем Сибіру⁶⁰.

Очевидно, не тільки старші командири, а й декілька ройових та вояків групи були членами ОУН.

На озброєнні групи було чотири радянських кулемети Дегтярьова (ДП-27). Всі повстанці мали радянські, німецькі та угорські гвинтівки (системи Мосіна, СВТ-40), карабіни («98», системи Маузера, М-43) і автомати (ППШ-41, МП-40). У багатьох були німецькі і радянські пістолети (Р-38 системи Вальтера, системи Маузера, «ТТ»), револьвери (системи Нагана) та гранати.

25 жовтня 1943 р. група прибула до одного з місць постійної дислокації — у село Никонівка Бердичівського району. На північ через ліс Чорні Лози було розташоване село Старий Солотвин із округи «Гегевальд». У Никонівці під керівництвом Олексія Басюка-«Беркута» таємно діяла одна з найбільших в районі станичних організацій ОУН, яка складалася з трьох ланок та мала 15 членів⁶¹.

Потреба в конспірації та особливості місцевості (відсутність великих лісів) не дозволяли повстанцям діяти однією групою. Враховуючи ці обставини, командування вирішило відмовитися від попереднього плану та розділити групу на окремі рої з індивідуальними завданнями.

Після перепочинку група рушила до сусіднього Андрушівського району, а в Никонівці залишився рій 'Шила' (10 вояків)⁶²



Значок-відзнака ройового 'Шила'

⁵⁹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 12.

⁶⁰ Там само. — Арк. 30.

⁶¹ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 95.

⁶² 'Шило', 'Скутий', 'Чорний', 'Білий', 'Захар', 'Вихор', 'Ярема', 'Довбня', 'Перепелиця', 'Лопух'.



Зв'язкова Ніна Слісаренко - 'Наталка'.
Фото 1942 р.

із завданням закріпитися на місці та проводити пропагандистську діяльність на Бердичівщині. Тоді ж, після знайомства зі станичним 'Беркутом', вирушила з «поштою» на Захід зв'язкова 'Наталка'.

26 жовтня 1943 р. група прибула до села Зарубинці Андрушівського району. На той час у селі таємно базувалися станична, підрайонна та районна (провідник Антон Камзол-'Верба'-'Вербовий') організації ОУН.

З приходом повстанців до села Зарубинці туди також прибули керівники визвольного руху області. Серед них були шеф політичного штабу ВО «Тютюнник», обласний провідник Василь Куліш-'Орлюк'⁶³,

заступник обласного провідника, військовий референт Микола Микулин-'Зенон' (за іншими відомостями — Іван Савчук) та провідник Житомирської округи Микола Мусій-'Муха'. Ймовірно, там був присутнім провідник Андрушівської округи 'Танджа'.

28—29 жовтня 1943 р. у селі відбулися наради керівників ВО «Тютюнник». Очевидно, на них були озвучені директиви керівництва визвольного руху на ПЗУЗ та певні вказівки і настанови⁶⁴. Також були узгоджені організаційні питання щодо розстановки кадрів і реорганізації підпільно-повстанських структур з метою їх пристосування до роботи в нових умовах підрадянської дійсності. Відомостей про рішення цих нарад не виявлено. Можна припускати, що наслідком нарад стало створення на Житомирщині в межах ВО «Тютюнник» воєнної округи «Схід». Підтвердженням цього є вида-

⁶³ Він також був референтом юнацтва ОУН на ПЗУЗ.

⁶⁴ За свідченням М. Ткаченка-'Дороша', вказівки щодо військової діяльності він отримав перед відходом від ШВШ групи 'Очеретенка' (Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 52).

ні пізніше ПШДД групи «Схід» директивні документи та пропагандистські матеріали.

За свідченням окружного провідника 'Мухи', одна з настанов керівництва визвольного руху на ПЗУЗ формулювалася так: кадри ОУН мають піти у підпілля і продовжувати націоналістичну діяльність з метою підготування на кінець війни повстання, для захоплення влади в Україні. Провідники 'Верещака' та 'Орлюк' запропонували йому залишитися в запіллі Червоної армії для керування Житомирською та Бердичівською округами. 'Муха' на це погодився і отримав доручення щодо постачання харчів, медикаментів, паперу і друкарського обладнання для повстанських відділів та харчів для членів організації у Житомирі⁶⁵.

Після нарад частина керівників залишила Зарубинці. Командир 'Верещака', ймовірно, у супроводі ройового 'Лиса', зв'язкової 'Катрусі' та декількох вояків, відбув до Рівненської області⁶⁶. Провідник 'Муха' вирушив до Житомира, а заступник обласного провідника 'Зенон' у супроводі рою 'Шутка' (10 вояків)⁶⁷ — до сусіднього Попільнянського району.

У Зарубинцях залишилися 'Дорош', 'Марко', 'Орлюк' та повстанські рої 'Барбоса' і 'Гори' (орієнтовно 18 вояків). Почалася організація повстанського життя. В межах оселі, розташованої на західній околиці села, рій 'Барбоса' взявся за спорудження підземних кривок для переховування вояків, зберігання харчів і



Обласний провідник Василь Куліш - 'Орлюк'. Фото 1930-х рр.

⁶⁵ Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 141, 155.

⁶⁶ За іншими відомостями, 'Верещака' виїхав разом із зв'язковою 'Наталкою' попутною машиною.

⁶⁷ 'Шутко', 'Рябий', 'Богдан', 'Юдина', 'Серп', 'Соловей', 'Молот', 'Коноренко'...

амуніції⁶⁸. Керівники розпочали створення повстанського штабу, налагодження роботи підпільних зв'язків, а головне, розгортання повстансько-диверсійної діяльності на Житомирщині. З цією метою були підготовлені та видруковані за підписом 'Дороша' «Директивні вказівки по організації диверсійних груп»⁶⁹.

Окремим напрямком роботи стало виготовлення пропагандистських листівок, які передруковувалися членами штабу на друкарській машинці. Актуальні тематичні матеріали, очевидно, писалися на місці. Частина видань у подальшому була вилучена службовцями Смерш (листівки, зокрема, таджицькою мовою, а також листівки за підписом «Козаченка М. Г.» та «Боротьба за хліб — боротьба за владу»)⁷⁰. За свідченням одного з місцевих учасників визвольного руху, в с. Зарубинцях, окрім друкарської машинки, був закопаний стеклогграф, а в сусідньому селі Тарасівка — 16 пудів «оунівської» літератури⁷¹. Очевидно, все закопане перед тим було перевезене з Вінниці до Попільні⁷² для продовження пропагандистської діяльності в регіоні⁷³.

Повстанці залишеного у Никонівці рою 'Шила' також розпочали будувати дві підземні криївки⁷⁴. Для здобуття зброї і транспорт 'Шило' і 'Ярема' роззброїли двох німецьких солдатів і забрали зброю у них коней⁷⁵. У ході боротьби з противниками українського визвольного руху у сусідніх Малих Мошківцях було розстріляно двох радянських активістів⁷⁶.

⁶⁸ Головним майстром був Яків Сац- 'Медик'.

⁶⁹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 7.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Архівна слідча справа Конічек Б. К... — Арк. 10.

Можливо, яесь друкарське приладдя передав до підпілля працівник редакції бердичівської окружної газети «Нова доба» Є. Ярмолюк (Див. Жилук В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 110).

⁷² Про перевезення друкарні, що, ймовірно, належала Київському обласному проводу ОУН(б), з Вінниці розповідь зв'язковий М. Климчук- 'Хмара' (Див.: Гурін В. Й., Завальнюк К. В., Петренко О. С., Стецюк Т. В. Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40—50-х років ХХ ст. мовою документів та досліджень. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. — С. 127).

⁷³ Можливо, саме це обладнання було використане в 1950—1951 рр. Житомирським окружним проводом ОУН. (Див. Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН (1941—1953 рр.) — Львів, 2011. — С. 51, 202, 244).

⁷⁴ Одна з криївок знаходилася у господарстві Олексія Басюка.

⁷⁵ Архівна кримінальна справа Басюка Олексія Даниловича та ін. // Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 7613 оф. — Т. 1. — Арк. 83.

⁷⁶ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 208.

Тим часом драматично розвивалися події для рою 'Шутка' і провідника 'Зенон' у Попільнянському районі. 29 жовтня 1943 р. вони прибули до с. **Кілівка (Миролюбівка)** та приступили до агітації. Це село мало свої патріотичні традиції, у ньому «базувалися» станична, підрайонна та районна (провідник Микола Держирук- 'Сокил') організації ОУН. Місцеве населення позитивно сприйняло пропоновані повстанцями націоналістичні видання. Проте на третій день через донесення сексота до села прибув німецький підрозділ із завданням ліквідувати повстанців. Останні дали збройну відсіч, однак були розсіяні переважаючими силами. У нерівному бою загинули троє повстанців, а провідник 'Зенон', поранений у живіт, дострілився. Ворог втратив двох вояків вбитими і кількох пораненими. У селі згоріло дві хати та загинула одна місцева жінка. Після бою тільки четверо повстанців з ройовим 'Шутком' повернулися до села Зарубинці. Там вони зв'язалися з штабом диверсійної групи та отримали недовгий перепочинок⁷⁷.

30 жовтня 1943 р. на місці постою групи у Зарубинцях відбувся військовий збір за участі роїв 'Барбоса' і 'Тори'. На ньому командир 'Дорош' оголосив, що за наказом командування УПА відділу доручено виконувати спеціальне завдання на території Житомирської області. 'Дорош' повідомив, що в області діє організація націоналістів, яка буде підтримувати групу. Раніше провідником ОУН в області був 'Бульба', тепер його заступив друг 'Орлюк', який також буде виконувати функції політичного виховника групи⁷⁸. При цьому 'Дорош' вказав на чоловіка поруч. Далі він повідомив, що є шефом ПШДД і буде керувати всіма повстанськими групами у Житомирській області, а його заступником призначається 'Марко'. Сам штаб буде базуватися у Зарубинцях. Далі командир виголосив промову, в якій зазначив, що сили Радянського Союзу та Німеччини до кінця війни ослабнуть. До того часу повстанці мають підготувати повстання, метою якого є захоплення влади в Україні. Для цього групі доручається проводити серед українського населення антинімецьку і антирадянську пропаганду, вести боротьбу з радянськими партизанами, створювати повстанські загони, організувати таємні склади зброї та харчів. Група має також вести

⁷⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1005.

⁷⁸ Очевидно, провідник 'Орлюк' виконував у ПШДД політично-пропагандистські функції.

терористичну діяльність щодо радянських установ, працівників НКВД та командного складу Червоної армії. З рядовим складом армії, зокрема, українцями та «нацменами», слід заводити стосунки та проводити національно-патріотичну пропаганду⁷⁹.

Після промови командир 'Дорош' зачитав виданий наказ ч. 1 (див. додаток 1), у якому зазначалося, що 28 жовтня 1943 р. він прийняв командування всіма партизанськими з'єднаннями УПА у ВО «Схід», а своїм «заступником у партизанських діях» призначив 'Марка'. У наказі також окреслювалися головні напрямки та форми діяльності повстанців: повномірна партизанська тактика (рух, неочікуваність, невловимість, диверсія); підготування до створення всіх видів військ в УПА; закріплення на території; будівництво сховищ, господарських і військових баз. Щодо Гестапо, НКВД, їх сексотів і різних партійних функціонерів вимагалось вживання «сильних терористичних акцій»⁸⁰.

На початку листопада 1943 р. командир 'Дорош' розділив рій 'Барбоса' на два менші рої по 6 повстанців. Перший рій⁸¹ під командою 'Барбоса' лишився у Зарубинцях. Другий рій⁸² під командою 'Медового'⁸³ був направлений до села Великі Мошківці Андрушівського району. В цьому селі на той час діяла ланка ОУН під керівництвом Сергія Кукси-'Щуки'⁸⁴. Під хлівом господаря Йосипа повстанці збудували криївку для переховування та зберігання різних припасів⁸⁵. У Великих Мошківцях та у навколишніх селах вояки рою поширювали листівки, шляхом нападів на державні магазини здобували продовольство, а також ліквідували «німецьких агентів і зрадників». За свідченням очевидця, заступник ройового 'Василь' «часто бив старост населених пунктів, де на них скаржилося населення»⁸⁶.

Рій 'Гори' з 8 вояків⁸⁷ отримав наказ вирушити із Зарубинців до сусіднього Вчорайшанського району. Перед відправленням ко-

⁷⁹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 151—152.

⁸⁰ Там само. — Арк. 423. — Пакет № 2.

⁸¹ 'Барбос', 'Куш' ('Куц'), 'Скиба', 'Левко', 'Ковалець', 'Батько'.

⁸² 'Медовий', 'Василь', 'Варнава', 'Ромко', 'Богун', 'Медик'.

⁸³ Мав 28-30 років, носив куфайку і шапку-кубанку.

⁸⁴ Сергійчук В. Український звиз: Наддніпрянщина... — С. 781.

⁸⁵ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 152.

⁸⁶ Там само. — Арк. 219.

⁸⁷ 'Гора', 'Комар', 'Перелій', 'Вишня' ('Генерал'), 'Дуб', 'Сава', 'Забіяка', 'Бурлака'.

мандир 'Дорош' видав командирі рою коло 1 тис. листівок для поширення серед населення. У супроводі місцевого зв'язкового Петра рій прибув до села Макарівка Вчорайшанського району, в якому діяла ланка ОУН, що налічувала до 25 членів⁸⁸. У селі повстанці відразу розпочали агітацію та пошук людей, у обійстях яких можна було б збудувати криївки. Проте селяни не давали на це згоди, боячись каральних акцій з боку новоприбулих німецьких фронтових частин. Тому рій у супроводі місцевого члена ОУН Юстина перебрався до села Верхівня. Там повстанці зупинилися у Семена Гетьмана — колишнього петлюрівця, провідника місцевої організації ОУН, яка нараховувала до 19 членів⁸⁹. У його обійсті повстанці планували влаштувати підземні криївки для переховування та зберігання харчів. Разом з Семеном Гетьманом повстанці взяли участь у ліквідації членів радянської підпільної мережі, спаливши при цьому хату комуніста. Невдовзі до села прибула німецька поліційна частина, і рій змушений був повернутися до Макарівки. Під час одного з нічних переходів від рою відстали два повстанці ('Дуб' і 'Сава'), які біля села Котельня Андрушівського району потрапили в полон до німців.

Загалом рій 'Гори' перебував у Вчорайшанському районі близько трьох тижнів, після чого зв'язківець Петро передав наказ прибути до Зарубинців.

7 листопада 1943 р. віціла частина рою 'Шутка' (5 вояків)⁹⁰ за наказом командування знову вирушила із Зарубинців до Кілівки із завданням викопати в господарствах прихильників визвольного руху криївки та замагазинувати в них харчі на зиму. Це завдання не було виконане, оскільки на територію південної Житомирщини швидко прийшов радянсько-німецький фронт. Тому повстанці змушені були знову повернутися до Зарубинців⁹¹.

10—11 листопада 1943 р. **війська Червоної армії зайняли най-дальший у південно-західному напрямку від Києва рубіж, що проходив по лінії райцентр Попільня — Житомир.** Подальший наступ радянських військ був неможливим через відсутність резервів, про що знало німецьке командування. 13 листопада 1943 р.

⁸⁸ Сергійчук В. *Український здиг: Наддніпрянщина...* — С. 783.

⁸⁹ Там само. — С. 782.

⁹⁰ 'Шутко', 'Соловей', 'Молот', 'Коноренко'...

⁹¹ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 8. — С. 1005.

розпочався контрнаступ Вермахту на Київ. Рух німецьких військ відбувався у двох напрямках: від райцентру Попільня на містечко Брусилів та з району південніше Житомира на місто Радомишль. 17 і 18 листопада 1943 р. німецькі війська зайняли Попільню та Житомир. На вістрях німецького наступу опинилися підрозділи 60-ї радянської армії, які під натиском останніх німецьких резервів почали повільно відступати. Не приніс успіху радянській стороні поспішно zorganizований контрнаступ силами 3-ї танкової армії, яка зазнала значних втрат. Важкі оборонні бої та відступ радянських військ тривали до 30 листопада, коли фронт стабілізувався на межі Житомирської та Київської областей.

З огляду на близькість лінії фронту 15 листопада 1943 р. командиром 'Дорошем' для діючих на Житомирщині повстанських підрозділів було видано наказ ч. 2 (див. додаток 2). У ньому йшлося про магазинування залишеної гітлерівцями зброї та наголошувалося на необхідності залучення до цієї справи місцевих жителів. Для роз'яснення населенню цієї роботи шеф штабу постановив поширити спеціально виготовлені з цього приводу листівки⁹². Повстанцям також належало виявляти і зберігати друкарське обладнання та військове спорядження, зокрема, телефони, радіоприймачі і передавальні пристрої, кабелі, запчастини, пальне тощо. Ліки та медичні інструменти, здобуті у ворожих військових санчастинах, 'Дорош' наказував передавати Червоному хресту УПА. У наказі говорилося також про залучення до лав повстанців тих бійців з батальйонів національних меншин та з української поліції, які після відступу Вермахту бажали би приєднатися до «визвольної боротьби гноблених народів за вільні національні держави». Таких осіб шеф штабу розпорядився направляти до команд УПА⁹³.

15 листопада 1943 р. з метою залучення до УПА поліцаїв, щуцманів та людей, евакуйованих зі Східної України, штаб групи «Схід» видав листівку. У ній вміщено заклик не виїжджати до Німеччини, а брати «приклад з поліцаїв Західних Українських Земель, які повністю перейшли до УПА». У листівці пропонувалося боротися «проти німецького терору і терору большевицьких банд, а пізніше, коли перейде фронт... проти червоної Москви». Рідним тих,

⁹² Назву і текст не виявлено.

⁹³ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 423. — Пакет № 2.

хто зголосився до повстанських лав, гарантувалася опіка запілля УПА⁹⁴.

У середині листопада 1943 р. повстанці рою 'Барбоса' разом із залишками рою 'Шутка' діяли у Зарубинцях: скрито обладнували криївки та підземні склади, в яких магазинувалося все необхідне для подальшої повстанської діяльності, вели пропаганду серед населення та ліквідували сексотів.

У листопаді 1943 р. до штабу у Зарубинцях прибула зв'язкова Ганна Вознюк-'Оксана'. Колишня комсомолка з Чуднівського району Житомирської області, не бажаючи їхати на примусову працю до Німеччини, у жовтні 1943 р. перейшла до націоналістичного підпілля і стала зв'язковою. Вона забезпечувала зв'язок між ПШДД (с. Зарубинці), Житомирською (м. Житомир) і Пулинською (с. Стрибіж) округами ОУН та діючими в них підрозділами УПА, а також з роями групи 'Дороша' та структурами визвольного руху на південній Житомирщині (с. Никонівка, Великі Мошківці, Журбинці та ін.).

З Рівненщини від керівництва ВО «Тютюнник» до штабу прибували також інші зв'язкові, які інформували членів ПШДД ВО «Схід» про рішення керівництва визвольного руху і загальні військово-політичні події. Через них члени ПШДД могли узгоджувати свої дії зі штабом ВО «Тютюнник».

У тому ж місяці до відділу 'Дороша' долучився уродженець Харківщини Степан Масляк-'Максим'. У 1941—1943 рр. він працював вантажником у річковому порту в Києві. У листопаді 1943 р., на станції Фастів, в ешелоні, який віз українців на роботу до Німеччини, він познайомився з місцевим учасником визвольного



Повстанець Степан Масляк -
'Максим'. Фото 1941 р.

⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 652—653.

руху Петром. Той розповів Степанові про «бандерівських партизанів, які борються проти німців за Самостійну Україну» і умовив не їхати до Німеччини, а йти в УПА. Не доїжджаючи до Житомира, вони разом втекли з ешелону та прибули у село Зарубинці⁹⁵.

В останній декаді листопада 1943 р. до Зарубинців повернувся рій 'Гори', який виконував завдання у Вчорайшанському районі. Після цього на Вчорайшанщину та Попільнянщину було направлено рій 'Барбоса'. Рій 'Гори' отримав нове завдання. Через село Никонівку, де залишено вояків 'Бурлаку' і 'Забіяку' та долучено «майстра з будівництва криївок» 'Медика', рій у складі 5 вояків⁹⁶ й у супроводі зв'язкового Івана вирушив на південь, до села Білопільля Козятинського району Вінницької області.

Повстанці зупинилися на північній околиці Білопільля у місцевого мешканця Шарого. За його дозволом у господарстві було збудовано криївку. Під впливом ройового 'Гори' Шарий вступив до ОУН, взявши псевдонім 'Шолом'. До повстанської діяльності було залучено ще двох місцевих селян (псевдоніми 'Левко' і 'Криця').

На початку грудня 1943 р. командир 'Дорош' через зв'язкову 'Оксану' передав по роях наказ заготовляти більшу кількість харчів, оскільки очікувалося прибуття із Західної України двох відділів УПА⁹⁷. Рій 'Гори' вилучив у місцевому магазині чотири пуди солі та інші товари, а з колгоспного господарства забрав одного бика. М'ясо бика та інші харчі було заховано у криївці.

На особисте доручення командира 'Дороша' рій мав ліквідувати старосту сусіднього села Панасівка за діяльність проти українського визвольного руху, однак повстанці не змогли його знайти.

У кінці листопада 1943 р. **виповнився місяць з моменту прибуття диверсійної групи «Схід» на південно-східну Житомирщину.** За цей час, незважаючи на несприятливі прифронтові умови, група активно діяла в Андрушівському (рої 'Медового' і 'Шутка'), Бердичівському (рій 'Шила'), Вчорайшанському і Попільнянському (рій 'Барбоса') районах Житомирщини та Козятинському (рій 'Гори') районі Вінниччини. Повстанці спиралися на мережу ОУН

⁹⁵ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 302, 439.

⁹⁶ 'Гора', 'Комар', 'Медик', 'Вишня' ('Генерал'), 'Перелій'.

⁹⁷ Очевидно, це мали бути колишні місцеві відділи 'Жука' і 'Ярого'. Останній з таким завданням вирушив у похід у березні 1944 р. (Архівна слідча справа Конічек Б. К. ... — Арк. 9).

та місцеве населення, надаючи їм зі свого боку посильну допомогу та збройний захист. Було зібрано та замагазиновано певні запаси харчів та військового спорядження. Зокрема, у Зарубинцях було заховано бочку меду на 10 пудів, 9 овечих туш, декілька пудів муки та інших харчів, 5 тис. набоїв та бочку пального⁹⁸. Провідник Житомирської округи 'Муха' передав для потреб групи 50 м полотна, 50 бинтів, 40 кг паперу та друкарську машинку⁹⁹.

Розгорнув свою роботу на Житомирщині Партизанський штаб диверсійних дій. Його присутність у регіоні сприяла безпосередньому вирішенню на місці нагальних військово-тактичних та організаційно-господарських питань. Штабом було ініційовано та запроваджено директиви з організації диверсійних груп, збір (за участю населення) військового, медичного, радіотехнічного та ін. спорядження і приладдя. У штабі акумулювалася розвідувальна інформація про військово-адміністративну та суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Обмін цією інформацією з командуванням ВО «Тютюнник» давав можливість останньому приймати узгоджені оперативні рішення щодо діяльності повстанських формувань.

У кінці листопада 1943 р. рій 'Шила' за ініціативою членів ОУН¹⁰⁰ взяв участь у нападі на німців, які дислокувалися у сусідньому селі Кукільня. Проте німецький підрозділ був напоготові і напад не дав результатів.

Активізація діяльності повстанців в Андрушівському та Бердичівському районах була помічена військовою розвідкою Абвер¹⁰¹. Німці розпочали проводити облави по селах. 4 грудня 1943 р. у Зарубинцях їм вдалося полонити ройового 'Шутка'. Вояки рою уникнули полону під виглядом селянських синів. Після цього командир 'Дорош' відрядив декількох з них до діючої у Вчорайшанському та Попільнянському районах боївки 'Барбоса'¹⁰². У той самий час у

⁹⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 152.

⁹⁹ Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 141.

¹⁰⁰ Олексій Басюк, Іван Гуц, Петро і Григорій Воронюки та ін. (Архівна кримінальна справа Басюка Олексія Даниловича та ін. — Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 7613 оф. — Т. 3. — Арк. 189). Мали на озброєнні 4-6 гвинтівок, 6-8 револьверів і гранати (Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 10).

¹⁰¹ У жовтні 1943 р. про німецькі плани акцій проти націоналістів у Андрушівці та Зарубинцях передавав провідник Житомирської округи 'Муха' (Архівна кримінальна справа Мусія Миколи Миколайовича... — Арк. 93).

¹⁰² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1005.

Никонівці була заарештована частина членів станиці та зв'язкові 'Валя' і 'Ліда'¹⁰³. Ймовірно, тоді ж у сутичці з німцями загинув хтось із повстанців¹⁰⁴.

13 грудня 1943 р. «з метою збереження кадрів ОУН» за наказом командира 'Марка' вояки роїв 'Шила' і 'Медового' та оунівці з Никонівки (разом 15 осіб) в районі села Солотвин організували засідку, щоб напасти на машини, що перевозили заарештованих¹⁰⁵. На жаль, ця акція зірвалася. Один із повстанців — Петро Чучкевич-'Бурлака' злякався та застрелив іншого вояка — 'Забіяку', таким чином, ймовірно, розконспірувавши засідку. Пізніше 'Бурлаку' за паніку та вбивство було засуджено до розстрілу.

У другій декаді грудня 1943 р. командир 'Дорош' через зв'язкову 'Оксану' зібрав у с. Никонівка рої 'Шила', 'Медового' та 'Гори'. 20 грудня 1943 р. їм було оголошено наказ ч. 3 (див. додаток 3), у якому йшлося про покарання — розстріл повстанця 'Бурлаки', підготовку роїв до рейду та про дату виходу. Окремо визначалися обов'язки: командиру 'Марку' — керування розвідкою та заміщення командира 'Дороша', провіднику 'Орлюку' — керування політично-пропагандистською роботою, фельдшеру 'Захару' — медична опіка та керівництво фельдшерами і санітарами у роях. Наголошувалося на тому, що у зайнятому ворожими військами регіоні повстанці мають бути у постійній бойовій готовності. У рейді вони мали «показати зрілість УПА перед народом і своєю бойовою роботою піднести затурканий терен»¹⁰⁶.

У рейд вийшла група з 21 вояка та зв'язкової і розвідниці 'Оксани'. На місцях базування з різними завданнями було залишено декілька (приблизно 3-6) повстанців. Рейдуючі рухалися на мобілізованих у населення підводах або пішки. Про напрям руху знали тільки командири. У селах Чехи (Дубівка) Бердичівського району та Позасівка¹⁰⁷ було проведено мітинги, на яких виступа-

¹⁰³ Архівна кримінальна справа Слюсаренко Ніни Петрівни // Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 30121 п. — Арк. 82.; Архівна кримінальна справа Басюка Олексія Даниловича та ін. // Архів УСБ України в Житомирській обл. — Спр. 7613 оф. — Т. 3. — Арк. 189.

¹⁰⁴ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 436.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. — Арк. 423. — Пакет № 2.

¹⁰⁷ Ймовірно, с. Панасівка Козятинського району.

ли командири і поширювалися листівки. На постоях у селах вояки агітували «за Самостійну Україну», співали повстанських пісень.

У районі Козятина рейдуєча група зустріла німецький підрозділ, однак бою не прийняла і відступила на схід. 25 грудня 1943 р. від місцевого населення було отримано відомості про діяльність загону червоних партизанів. Командир ‘Дорош’ наказав їх захопити. З цією метою 27 грудня 1943 р. у с. Мала Чернявка Вчорайшанського району були виставлені секрети-засідки. Повстанцям вдалося полонити п’ятьох партизанів, серед яких був заступник командира загону, а також поліцай-українець, що втік з німецької служби у Козятині. Після допитів 27—28 грудня 1943 р. трьох партизанів було ліквідовано, а двох відпущено¹⁰⁸. Колишній поліцай Петро Поліш після співбесіди з ‘Дорошем’ під псевдонімом ‘Варениця’ долучився до повстанців.

Найдальшою точкою від місця базування, яку досягла рейдуєча група УПА, було с. Талалаївка Погребищенського району Вінницької області.

24 грудня 1943 р., після перегрупування військ, розпочався наступ на Правобережній Україні чотирьох українських та 2-го Білоруського фронтів Червоної армії. На території Житомирщини війська 1-го Українського фронту проводили Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію. Основний удар силами чотирьох армій було завдано з плацдарму в районі містечок Брусилова та Радомишля. Радянським військам протистояли дві танкові армії Вермахту у складі 28 дивізій¹⁰⁹. Основну масу військ Червоної армії, які займали села південної Житомирщини та вели наступ на окуповане німцями місто Бердичів, становили підрозділи щойно перекинутої з Кубані 18-ї армії (командир ген.-полк. К. Леселідзе, начальник політичного відділу полк. Л. Брежнев). 26 і 27 грудня 1943 р. були звільнені від німців районні центри Андрушівка, Попільня та Вчорайше.

¹⁰⁸ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А. ... — Арк. 153—154.

¹⁰⁹ А. Кобзар. Особливості застосування танкових військ в наступальних операціях Червоної армії на Волині та Поліссі (третьа декада грудня 1943 р. — середина квітня 1944 р.) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Науковий збірник. Вип. 30. Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24—25 березня 2009 р., м. Луцьк.* — Луцьк, 2009. — С. 264.

Коли командир 'Дорош' дізнався про захоплення Червоною армією території Бердичівського району, він прийняв рішення про перехід групи в її заплілля, до місць попереднього базування. Повстанці на підводах вирушили на північ. У ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р., не дійшовши до Никонівки декількох кілометрів, група прибула у с. Половецьке Бердичівського району. На під'їзді до села повстанцями було роззброєно та ліквідовано двох німецьких вояків з підрозділу, який розташовувався в одному кінці села. Повстанці заховалися трьома групами у селянських господарствах в іншому кінці.

У складі першого ешелону військ 18-ї радянської армії, які зі сходу наступали на місто Бердичів, була 24-а стрілецька дивізія. У ході наступу 1 січня 1944 р. 7-им полком дивізії було зайняте с. Половецьке, де на той час зупинилася та ночувала група 'Дороша'. Повстанці розраховували на те, що частини Червоної армії швидко пройдуть село, і вони опиняться у радянському запліллі. Однак підрозділи 7-го полку зупинитися в Половецькому на постій. На горищі однієї з хат випадково було виявлено п'ять повстанців¹¹⁰, серед них — провідник ОУН Житомирщини 'Орлюк' та ройовий 'Гора'. 'Орлюк' запропонував іншим повстанцям видати себе за радянських партизанів. Однак невдовзі повстанців було викрито та заарештовано Смершем.

Під час повторного обшуку у тому ж господарстві було виявлено присутність повстанських командирів 'Дороша', 'Марка' та 'Медового'. Останні виявили впертий збройний спротив та, вбивши червоноармійця-автоматника, спробували вирватися з оточення. Згідно зі звітом оперуповноваженого Смерш 24-ї стрілецької дивізії, один з командирів відстрілювався із «Нагана» і вигукував: «Все одно живим мене не візьмете»¹¹¹. З трьох оточених прорватися вдалося тільки 'Дорошу'.

Друга частина повстанців на чолі з ройовим 'Шилом', яка перехувалася в іншому місці села, ймовірно, також була виявлена та за-

¹¹⁰ 'Орлюк', 'Гора', 'Ромко', 'Варнава', 'Медик'.

¹¹¹ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 9.

За свідченням Н. Олейнікової (Н. Слюсаренко) це був заступник шефа ПШДД 'Марко' (свідчення записані М. Олейніковим // Архів О. Вовка.

¹¹² Архівна кримінальна справа Завадовського В. А.... — Арк. 192.

Ймовірні псевдоніми загиблих: 'Шило', 'Білий', 'Захар', 'Вихор', 'Лопух', 'Комар', 'Перелій', 'Вишня' ('Генерал').

гнула при спробі арешту. Про це свідчить блокнот і значок ройового 'Шила', захоплені радянськими контррозвідниками. Заарештований вояк Б. Стоян-‘Богун’ свідчив про те, що 8 повстанців згоріло¹¹².

2 січня 1944 р. після проведення розвідки у сусідніх селах повернулася до Половецького повстанська зв'язкова ‘Оксана’. На місці колишнього постю повстанців, де було виставлено на огляд трупи командирів ‘Марка’ і ‘Медового’, вона була затримана оперуповноваженим Смерш.

Того ж дня розпочалися допити заарештованих повстанців. Провідник Житомирської області Василь Куліш-‘Орлюк’, який при затриманні назвався червоним партизаном «Миколою Пахомовичем Орлюком», зрозумів, що повстанців викрито, а поінформованість є його ворогом. За довідкою слідчого Смерш, ‘Орлюк’ «при спробі до втечі з допиту, вбитий»¹¹³.

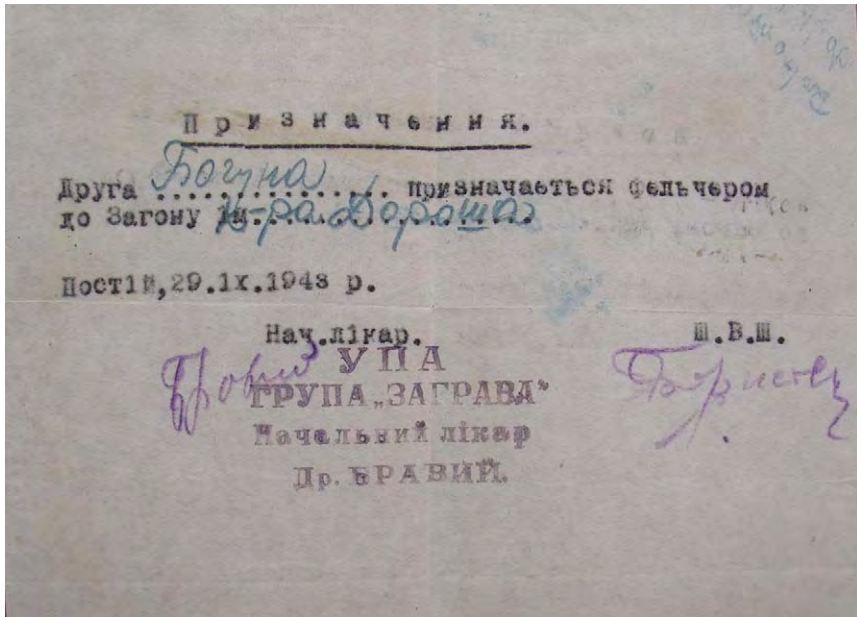
Третя частина групи ‘Дороша’, що нараховувала шість вояків¹¹⁴ і теж переховувалася у Половецькому, одразу не була виявлена червоноармійцями. Ввечері 2 січня 1943 р., дізнавшись від місцевого населення про долю товаришів, група організовано почала виходити із села з метою перейти до недалеких Журбинців. Однак повстанців помітив червоноармійський патруль. Воякам довелося відкрити кулеметно-рушничний вогонь. Двох повстанців — Бориса Стояна-‘Богуна’ і Петра Поліша-‘Вареницю’ — було заарештовано, а іншим чотирьом вдалося втекти.

Докладно відома подальша доля тільки одного втікача — Йосипа Апонюка-‘Довбні’. Він дістався до ближчого лісу Чорні Лози, де зустрів вояка з рою ‘Шила’ — Степана Мельничука-‘Перепелицю’. Останній разом з повстанцем ‘Яремою’ не брав участі у рейді, бо був залишений у Никонівці для облаштування криївки. З приходом Червоної армії ‘Ярема’ і ‘Перепелиця’ розділилися, і ‘Перепелиця’ вирішив переховуватися у лісі.

Близько двох тижнів ‘Довбня’ і ‘Перепелиця’ ходили у лісі, потерпаючи від холоду і голоду. Одного разу вони випадково зустріли повстанця Степана Масляка-‘Максима’, який у кінці грудня 1943 р. завершував будівництво криївки у Великих Мошківцях. Командир ‘Дорош’, який перед тим вирвався з Половецького, наказав ‘Максиму’ відправляти всіх повстанців, які ховалися від

¹¹³ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 11.

¹¹⁴ ‘Василь’, ‘Чорний’, ‘Скутий’, ‘Довбня’, ‘Богун’, ‘Варениця’.



Призначення фельдшера 'Богуна'

червоноармійців, у Великі Мошківці. Проте зібратися разом повстанцям не вдалося: вже 18 січня 1943 р. командир 'Дорош' був заарештований, а 20 січня 1943 р. у Никонівці були захоплені службовцями Смерш повстанці 'Довбня', 'Перепелиця' і 'Максим'.

Отже, відомо, що на кінець січня 1944 р. рейдуюча група 'Дороша' і повстанці у Великих Мошківцях та Никонівці втратили 10 осіб загиблими і 11 заарештованими. Чотирьом воякам, можливо, вдалося врятуватися¹¹⁵. Крім того, невідома доля декількох повстанців¹¹⁶, що могли переховуватися у криївках в Зарубинцях.

¹¹⁵ 'Василь', 'Скутий', 'Чорний', 'Ярема'.

¹¹⁶ 'Соловей', 'Батько'.

¹¹⁷ Оригінальним в історії с. Половецьке є те, що у 1933 р. в часи Голодомору на голову місцевого колгоспу з Росії було прислано 25-річного майбутнього борця з українським визвольним рухом, Героя СРСР генерал-майора НКВД Олександра Сабурова. У 1989 р. на його честь в селі було встановлено погруддя.

¹¹⁸ Из докладной записки НК ГБ УССР Савченко НК ГБ СССР Меркулову. 1 марта 1944 г. № 341/С, г. Киев. — ЦА ФСБ России. — Ф. 100. — Оп. 11. — Д. 7. — Л. 58. [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://embrus.org.ua/ru/history_ounupa/view/905.; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 152—153.

Інформація про ліквідацію у с. Половецьке¹¹⁷ рейдувочої групи «Дороша» пройшла по багатьом відомчим¹¹⁸ і партійним документам та вже у березні 1944 р. потрапила до найвищого радянського керівництва. У листі секретаря ЦК КП(б)У М. Хруцова до Й. Сталіна «О положении в Ровенской и Волынской областях УССР» подавався розгорнутий огляд діяльності та структури українського визвольного руху на ПЗУЗ. У ньому представлені відомості про східну групу УПА та Житомирщину. Відносно останньої в листі зроблено уточнення: «Проте активних проявів банд у Житомирській області не спостерігається. Проникла через лінію фронту з західних областей в Житомирську область банда Дороша чисельністю 40 чол. ліквідована частинами Червоної армії»¹¹⁹.

На початку 1944 р. командування ВО «Тютюнник» не мало відомостей про долю членів ПШДД та вояків диверсійної групи «Схід». З метою отримання інформації про діяльність, стан і потреби групи шефом штабу групи «Тютюнник» 'Очеретенком' на зв'язок до 'Дороша' в с. Никонівка була направлена вже згадувана зв'язкова 'Наталка'. 10 лютого 1944 р. вона була затримана службовцями Смерш у Житомирі у викритій зв'язковій хаті.

28 січня 1944 р. у с. Новополь Черняхівського району Житомирської області Смерш заарештував провідника Житомирської та Бердичівської округ ОУН Миколу Муся-«Муху». На допитах він «щиросердно» розкрив відомі йому «деталі» діяльності визвольного руху. Можна припускати, що всі розвідники і зв'язкові, які послуговувалися у 1944 р. старими зв'язками у названих округах, були захоплені радянськими спецорганами. За таких обставин командування ВО «Тютюнник» змушене було міняти тактику повстанської діяльності на Житомирщині.

Слідство над заарештованими у селах Половецькому і Никонівці вояками диверсійної групи «Схід» В. Завадовським-«Горою», Я. Сацом-«Медиком», Б. Стояном-«Богуном», В. Гурським-«Варнавою», І. Романським-«Романом», Й. Апонюком-«Довбнею», С. Мельничуком-«Перепелицею», С. Масляком-«Максимом» та П. Полішем-«Вареницею» було виділене в одну судово-кримінальну справу. 29 березня 1944 р., після багатьох допитів, коли були виявлені справжні біографічні дані повстанців, а також їхня ді-

¹¹⁹ Цит. за: Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни... — С. 137. Переклад автора статті.

яльність, слідство було завершено. За вироком військового трибуналу всі, окрім ройового В. Завадовського, отримали від 8 до 10 років ув'язнення. Останнього було засуджено до вищої міри покарання і 15 квітня 1944 р. розстріляно на східній околиці міста Славути.

Від арешту до винесення вироку заарештованих утримували у польовій пересувній тюрмі при Управлінні контррозвідки Смерш 1-го Українського фронту. Після винесення вироку заарештованих переведено до Житомирської тюрми, а потім відправлено до виправно-трудових таборів. Відомо, що з цієї групи тільки троє — Я. Сац-‘Медик’, І. Романський-‘Роман’ та Й. Апонюк-‘Довбня’ — пережили заслання. Й. Апонюк дожив до відновлення української державності й у 1996 р. звертався щодо «реабілітації», у чому йому було відмовлено. На жаль, з усієї групи тільки С. Масляк-‘Максим’, С. Мельничук-‘Перепелиця’ та Б. Стоян-‘Богун’ були реабілітовані¹²⁰.

Справи щодо заарештованих М. Ткаченка-‘Дороша’ і Г. Вознюк-‘Оксани’ були виділені в окреме судочинство. Через три дні після арешту (22 січня 1943 р.) М. Ткаченка-‘Дороша’ та матеріали слідства по ньому були відправлені у Москву до Головного управління контррозвідки Смерш¹²¹. Командир ‘Дорош’, ймовірно, став першим високим керівником УПА, якого 1944 р. захопила радянська контррозвідка. Перевезення його до Москви може свідчити про намагання використати його в агентурних цілях. Однак цього не відбулося. Після засудження до вищої міри покарання М. Ткаченка 20 травня 1944 р. було розстріляно.

Не змінилося «офіційне» ставлення до командира ‘Дороша’ і в новітні часи. За висновком Генеральної прокуратури Російської Федерації від 21 липня 1992 р. М. Ткаченка «визнано не підлягаючим реабілітації»¹²².

Незважаючи на ліквідацію у січні 1944 р. рейдуючої групи ‘Дороша’, арешт та загибель всіх членів ПШДД, діяльність диверсійної групи «Схід» на південно-східній Житомирщині не згасла. На території Вчорайшанського і Попільнянського районів залишилася та продовжувала діяти тепер вже окрема боївка ‘Барбоса’.

¹²⁰ Архівна кримінальна справа Завадовського В. А... — Арк. 462—501.

¹²¹ Там само. — Арк. 8.

¹²² Лист-відповідь ФСБ РФ від 12.08.10 // Архів О. Вовка.

У кінці листопада 1943 р. неповний рій 'Барбоса' (орієнтовно 5 вояків)¹²³ прибув на місце постою в с. Бровки Перші Вчорайшанського району¹²⁴. У селі на той час таємно базувалися стаціонарна та підрайонна (провідник Павло Мельник-'Верба') ОУН¹²⁵. За короткий час повстанці налагодили умови свого перебування, побудувавши 2 чи 3 криївки. Зокрема, один «бункер» було споруджено в господарстві восьмидесятирічного Федора Мельника¹²⁶. Після 4 грудня 1943 р. підрозділ 'Барбоса' поповнили прибулі із Зарубинців вояки рою 'Шутка' (орієнтовно двоє)¹²⁷. Таким чином, в рої 'Барбоса' стало сім осіб¹²⁸. Один із прибулих повстанців — В. Яремчук-'Молот' — пізніше так згадував той час: «Наступні дні ми знайомилися з тереном, з людьми, з якими доведеться спілкуватися. Нас скрізь приймали щиро і доброзичливо. Тут усе було приготовлено нашими попередниками: зроблені дуже гарні криївки, заготовлені запаси харчів на зиму, налагоджений місцевий зв'язок»¹²⁹. Повстанці здійснили декілька нічних рейдів теренами півдня Житомирської області та прилеглими місцевостями Київської і Вінницької областей. Під час таких переходів повстанці долали до п'ятдесяти кілометрів. У місцях постоїв-відпочинку проводили бесіди з місцевим населенням та пропагували ідеї національно-визвольного руху. Яремчук звернув увагу на те, що в багатьох сім'ях не було чоловіків чи батьків — вони загинули на фінській війні¹³⁰.

В. Яремчук також залишив опис криївки, де переховувалися повстанці: «Над ранком проходили і дуже обережно заходили по одному на подвір'я нашої господині. Проходили у хлів, де стояла корова. В жолобі, де було покладене сіно для корови, піднімали віко і проходили в середину криївки. Криївка була простора, мала запасний вихід, було чисто»¹³¹.

¹²³ 'Барбос', 'Куц' ('Куц'), 'Скиба', 'Левко', 'Ковалець'...

¹²⁴ Архівна кримінальна справа Завадовського В.А... — Арк. 41.

¹²⁵ Сергійчук В. Український здви: Наддніпрянщина... — С. 782.

¹²⁶ Там само.

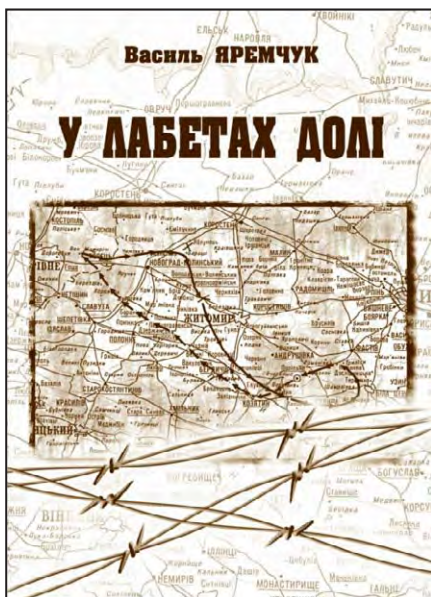
¹²⁷ 'Молот', 'Коноренко' ('Канарей').

¹²⁸ Яремчук В. У лабетах долі... — С. 32 (На жаль, автор спогадів частину псевдонімів подав помилково — 'Барбос', 'Іван', 'Старий', 'Славко', 'Куц', 'Скиба', 'Береза').

¹²⁹ Там само. — С. 31.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само. — С. 32.



Обкладинка спогадів Василя Яремчука

Смерш розшукували і заарештовували всіх підозрюваних у співпраці з нацистами. Під цю ж категорію «підпадали» і всі учасники українського визвольного руху.

На Житомирщині було викрито частину організаційних клітин визвольного руху та заарештовано їх учасників. Зокрема, відомо про арешт всіх членів ОУН села Никонівка. У селі Зарубинцях було виявлено штабну криївку з основними запасами амуніції і харчів групи 'Дороша'. Загалом по селах було викрито не менше семи повстанських криївок.

У своїх спогадах В. Яремчук зафіксував несприятливі трансформації у настроях населення: «З приходом большевицької влади дуже змінився психологічний стан, як у нас, повстанців, так і у населення... Відношення до нас зі сторони населення різко змінилося в негативну сторону. Але віддані люди ще трималися попередніх позицій»¹³².

¹³² Яремчук В. У лабетах долі... — С. 34.

На початку весни 1944 р., з відходом військ Червоної армії на захід, у повстанців з'явилося більше можливостей для діяльності на південно-східній Житомирщині. Зокрема, боївці 'Барбоса' вдалося нав'язати контакт з провідником 'Вербою', що діяв в Андрушівському районі. Після Великодня 16 квітня 1944 р. на його пропозицію до боївки було прийнято двох місцевих хлопців-добровольців. За спогадами В. Яремчука, вони стали частиною «дій МГБ» проти повстанців¹³³. 20 травня 1944 р. боївка була оточена співробітниками НКВД у яроповицькому лісі Андрушівського району. Повстанцям вдалося вирватися з оточення, вбивши двох та поранивши трьох нападників. На жаль, у цьому бою загинув командир боївки 'Барбос'¹³⁴.

Через деякий час за посередництва провідника 'Верби' до боївки долучився колишній провідник Вчорайшанського району та вояк УПА групи «Тютюнник» Борис Гуменний-'Палій'. За «непевних обставин»¹³⁵ він прибув до рідного села Макарівки Вчорайшанського району, де дізнався про діяльність повстанців і вступив з ними в контакт. Члени боївки радо його прийняли і відразу вибрали командиром: всім імпонувало, що 'Палій' був місцевим, добре знав людей, терен і повстанське життя. Від часу прибуття 'Палія' до боївки діяльність повстанців була сконцентрована коло Макарівки та сусідніх сіл.

Один з хлопців-добровольців «привів» із райцентру Попільня підрозділ НКВД. Чекісти хотіли вночі захопити на постої в хаті трьох повстанців, і серед них 'Палія'. Проте повстанцям вдалося з боєм вирватися з оточення. Після цього на місце збору прийшли тільки п'ятеро¹³⁶ вояків. Було вирішено «негайно покинути терен» і йти на захід¹³⁷.

15 серпня 1944 р. боївка 'Палія', маючи з собою автомат, ручний кулемет і гвинтівки, вирушила в дорогу по лінії Козятин—Ко-

¹³³ Один з них ліквідував іншого як агента НКВД. За його ж ініціативою мала бути організована засідка на автомашини місцевого радянського керівництва. За нез'ясованих обставин операція зірвалася, а командира 'Барбоса' було вбито (Яремчук В. Улабетах долі... — С. 35).

¹³⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1006.

¹³⁵ Це стало однією з підстав для його ліквідації Службою безпеки восени 1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 308—309).

¹³⁶ 'Палій', 'Ковалець', 'Левко', 'Короненко' ('Канарей'), 'Молот'. Не прибули кулеметник 'Куц' ('Куц') і стрілець 'Скиба'.

¹³⁷ Яремчук В. Улабетах долі... — С. 39.

рець. У кінці серпня 1944 р. на Кореччині повстанці з'єдналися з сотнею 'Чорноти'. 'Палій' прозвітувався про діяльність диверсійної групи «Схід», а місцеві вояки отримали короткочасні відпустки додому¹³⁸ перед наступним завданням¹³⁹.

Вірогідно, що отримані від боївки 'Палія' уривчасті відомості про діяльність диверсійної групи «Схід», а також бажання вшанувати пам'ять визначного командира 'Дороша' спонукали командування з'єднання груп «44» (колишня група «Тютюнник») іменувати у серпні 1944 р. один із реорганізованих загонів його псевдонімом. Загін «Дорош» (ім. Дороша) чисельністю 150-300 вояків під командуванням Никона Семенюка-'Стального' вирізнявся як найкраща бойова одиниця з'єднання груп «44» аж до часу розформування у вересні 1945 р.¹⁴⁰

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що у серпні 1944 р. історія сформованої у кінці жовтня 1943 р. диверсійної групи «Схід» формально припинилася. До її бойового активу можна занести ліквідацію не менше восьми німецьких вояків та десяти радянських військових, партизанів, активістів. Крім того, точно невідома кількість ліквідованих німецьких та радянських сексотів. Втрати групи у протистоянні з німецькими та радянськими мілітарними підрозділами були значно більшими. Орієнтовно з 50 повстанців і командирів загинуло понад 15, не менше 12 потрапили в полон, дезертирували двоє, один вбитий за необережністю, ще один розстріляний за боягузтво. Доля більше 10 вояків невідома. Тільки п'ятеро повстанців через десять місяців повернулися до місця базування в Рівненській області.

Діяльність групи мала коротку, але змістовну військово-політичну історію. Утворена керівництвом визвольного руху ПЗУЗ для

¹³⁸ 6 вересня 1944 р. при відході на відпочинок Сергія Буткевича-'Ковальця' та Василя Яремчука-'Молота' захопила спецгрупа Межирицького райвідділу НКВД. Після швидкого слідства їх засудили до 20 років виправних робіт. Тільки В. Яремчуку вдалося пережити сталінські табори. Він дожив до української незалежності та написав спогади.

¹³⁹ Командир 'Палій' та стрільці 'Левко' і 'Коноренко' ('Канарей') у складі групи з 6 вояків восени 1944 р. вирушили до Вчорайшанського району. Одночасно з групами 'Нестора' (в Андрушівському районі) і 'Радченка' (Попільнянський район) вони мали завдання там укріпитися. Втриматися у регіоні вдалося тільки «паліївцям». На Захід вони повернулися у липні 1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 1050—1068).

¹⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 908—929.

ведення повстанської боротьби на Житомирщині, диверсійна група «Схід» мала стати основою крайового формування УПА–Схід. Цьому мало сприяти створення ПШДД. Останній налагодив зв'язки з діючими на Житомирщині підпільними оунівськими клітинами та повстанськими формуваннями і забезпечував оперативне керівництво ними. З метою пропаганди ідей визвольної боротьби, а також швидкого реагування на актуальні теми, на місці масово виготовлялися пропагандистські матеріали та, очевидно, планувалося їх друкарське тиражоване видання. Окремо велася пропаганда для залучення до лав УПА нових кадрів. Для підготовки діяльності в регіоні більших повстанських сил проводився збір військового, медичного і радіотехнічного спорядження та продовольства. Популяризацією та представленням перед населенням регіону повстанської боротьби мав служити проведений у кінці грудня 1943 р. рейд.

Боротьба групи «Схід» проти німецької і радянської військових потуг, метою кожної з яких було підкорити Україну, демонструвала виразно антиімперський, антитоталітарний характер українського визвольного руху, спрямованого на здобуття Української самостійної соборної держави на етнічній території. Ця боротьба розгорталася на зрадянзованих, понищених Голодомором і репресіями землях. Слід віддати належне учасникам визвольного руху, які спільно з місцевими патріотами-активістами пробудили до національно свідомого життя і боротьби багатьох людей.

Іван Патриляк

*Кандидат історичних наук,
доцент Київського національного
університету ім. Т. Шевченка,
науковий співробітник Центру
досліджень визвольного руху*



НА ВІЙНІ – ЯК НА ВІЙНІ*

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К. :
Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень
визвольного руху, 2011. — 288 с.

Ivan Patrylak

In the war like in the war

Viatrovych V. Polish-Ukrainian War II. 1942—1947. — К.: Publishing House
«Kyivo-Mohylyanska Akademiya», Center for Research on the Liberation
Movement, 2011. — 288 p.

У вітчизняній історії є небагато проблем, дослідження яких викликає такий суспільний резонанс, і серед них — польсько-українське протистояння 40-х років минулого століття. Очевидно, що цей фрагмент нашої минувшини якнайкраще ілюструє знаме-

* Джерело: Патриляк І. На війні — як на війні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/10/11/58861/>



нитий вислів кембриджського професора історії сера Джона Силі: «Історія — це минуле політики, а політика — це сучасне історії».

Навколо кривавого конфлікту між українцями і поляками в роки Другої світової війни та перші повоєнні роки досі точаться не лише наукові, а й політичні дискусії як в Польщі, так і в Україні. В обох суспільствах склалися певні усталені стереотипи, зумовлені тим, що більшість громадян не знає фактів, а політики та пропагандисти спекують на цьому незнанні.

На жаль, сталося так, що польська історична наука суттєво випереджає українську в

дослідженні цієї тематики. Така ситуація об'єктивно призводила до того, що польська історіографія стала такою собі «законодавцею мод», і на неї значною мірою орієнтується вітчизняний історичний «бомонд». За таких обставин праця Володимира В'ятровича «Друга польсько-українська війна. 1942 — 1947», автор якої пропонує власну концепцію подій, є надзвичайно важливим, можливо, навіть поворотним явищем у нашій історіографії.

Безперечно, окремі українські дослідники й до Володимира В'ятровича намагалися викласти оригінальні погляди на польсько-українське протистояння 1940-х років, але головний потік українських вчених, на жаль, вперто рухався у фарватері польської історичної думки. Щойно лунали незгодні з таким станом речей голоси, як людей «затюкували» звинуваченнями в «ура-патріотизмі», «непрофесіоналізмі», «необ'єктивності», «варварстві». Часами виглядало так, що монополію на об'єктивність мали лише польські історики та ті їхні українські колеги, які, в основних рисах, поділяли їхні концепції. Кажучи образно, польський суб'єктивний погляд

на події майже 70-річної давнини було канонізовано, тоді як український суб'єктивний погляд завчасно оголошувався апокрифічним і вносився до «індексу забороненої літератури». При цьому окремі польські й українські історики настільки вправно жонгливали поняттями «об'єктивності» та «суб'єктивності», що в недосвідченого читача або слухача виникала думка, нібито й справді хтось з істориків здатний написати (або вже й написав!) цілком «абстраговану», «незаангажовану» та «об'єктивну» працю.

При цьому жонгливанні часто покликалися на світових та українських класиків позаминулого століття, які закликали вчених-істориків бути об'єктивними, й абсолютно забували, що світова історична наука давно змирилася зі своєю суб'єктивністю й не намагається знайти спільний знаменник при трактуванні всіх подій минувшини. Для ілюстрації наведемо абзац зі знаменитої праці «Нові підходи до історіописання» за редакцією знаного сучасного історика Пітера Берка: «За традиційною парадигмою, історія об'єктивна. Завдання історика — дати читачеві «факти» або, за відомим висловом Ранке, написати, «як це було насправді». Скромну відмову Ранке від філософських розважань його послідовники інтерпретували як урочистий маніфест історії без «упередження». У знаменитому листі до міжнародної групи авторів праці «Кембриджська сучасна історія, яка публікується з 1902 р., її редактор лорд Актон наголошував, що «наше Ватерлоо має рівною мірою задовольняти французів і англійців, німців і голландців», тобто так, щоб читачі не могли здогадатися, де один автор поклав перо, а другий взяв його до рук. Сьогодні цей ідеал загалом вважається нереалістичним. Хоч би як рішуче ми праг-



нули уникнути упереджень, пов'язаних з кольором шкіри, віросповіданням, класом чи статтю, нам не уникнути осмислення минулого під певним кутом зору. Культурний релятивізм безпосередньо відображається в історичних творах. Наш розум не відбиває реальності безпосередньо; ми сприймаємо світ крізь мереживо конвенцій, схем і стереотипів. При цьому наше розуміння конфліктів поліпшується від подання протилежних точок зору, а не від спроб, як зазначена вище декларація лорда Актона, одразу творити консенсус. Ми пройшли шлях від ідеалу «голосу історії» до того, що назвімо «різноголоссям», яке визначають як «різноманітні й протилежні голоси»...».

Сьогодні труднощі в оцінці подій польсько-українського протистояння якраз і пов'язані з тим, що, не виробивши власного «історичного голосу», ми почали пошук компромісів та консенсусів з польською стороною, яка мала свій потужний «історичний голос», що нас успішно поглинув. Відтак, поява книги Володимира В'ятровича, на мій погляд, є першою комплексною спробою почати формувати український «історичний голос», подивитися на проблему очима не просто історика, а українського історика.

У чому її сила? Насамперед — у концепції.

Автор робить, можливо, і небездоганну, але надзвичайно переконливу спробу подати конфлікт не як невмотивовану «різанину» чи абстрактну «трагедію», а як цілком повноцінну війну, яка спершу велася між представниками українського і польського визвольних рухів, а згодом між українським визвольним рухом та польською комуністичною державою. Війну, яка була другою за масштабом між українцями і поляками в ХХ столітті й одночасно — заключним актом багатовікового трагічного українсько-польського протистояння.

В. В'ятрович вводить локальну українсько-польську війну в контекст війни світової, в контекст міжнародної політики та політичних концепцій українського і польського визвольних рухів.

Наступний важливий крок дослідника — це підваження фундаментальних постулатів польської історіографії: щодо несиметричності дій українського та польського визвольних рухів; щодо існування наказу поголового винищення поляків; щодо беззахисності польських осель; щодо одночасного нападу українців 11 липня 1943 р. на сотню польських сіл і колоній тощо. При цьому

слід особливо наголосити: вчений не намагається якимось «відбілити» українську сторону конфлікту або не проігнорувати очевидні факти, як то воєнні злочини або порушення, але водночас гостро критикує використання неперевіраних даних, на яких дуже часто ґрунтуються концепції про «геноцид польського населення», «Волинську різанину» й т. п.

Ще однією заслугою В. В'ятровича, безсумнівно, є введення в науковий обіг цілої низки нових документів українського підпілля, які дозволяють серйозно коригувати усталені в українській та польській історіографіях наукові формули, дають можливість подивитися на польський рух очима українців і примушують ставитися до українських свідчень про конфлікт так само серйозно, як і до польських, а не відкидати їх як «суб'єктивні».

Новий підхід до вивчення останньої польсько-української війни дозволив авторові також по-новому розставити хронологічні акценти, змінюючи усталене уявлення про пікову активність і затухання конфлікту.

Очевидно, що праця Володимира В'ятровича не сподобається любителям «пекельних сцен». Дослідник, мабуть, свідомо не смакує описів убивств з анатомічними подробицями, що характерно для криміналістики. Головне завдання книжки інше: показати, чим була та війна між українцями і поляками для українців, які вона мала причини, хід та наслідки з точки зору тодішнього українського населення Західної України та сьогоdnішнього українського історика, як навколо цієї війни ведуться брудні політичні бої сьогодні.

Автор не претендує на істинність в останній інстанції, він залишає низку питань відкритими для подальших наукових пошуків і цим, природно, викликає симпатію читача.

Складається враження, що найбільшою мрією дослідника є те, аби його праця стала ще одним «якорем», який закріпить корабель історії в минулому й не дозволить йому перетнути межу сучасності, зруйнувавши існуючу нині українсько-польську міжнародну співпрацю й добросусідські відносини між нашими країнами. Здається, так може статися лише в тому випадку, якщо дослідження Володимира В'ятровича прочитає та осмислить якнайбільше людей в Україні та Польщі — вчених, студентів, політиків, журналістів, усіх тих, від кого залежатиме наше майбутнє.

Можливо, тоді ми відійдемо від практики накидання один одному (під виглядом «об'єктивізму») власних концепцій розуміння історії, погодимося на право кожного народу мати свою концепцію минувшини, свою пам'ять про катастрофи і трагедії, про перемоги й поразки, свої уявлення про героїв і зрадників.

Леонід Зашкільняк

*Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки
Львівського національного універси-
тету імені Івана Франка*



В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДИСКУСІЇ З'ЯВИВСЯ НОВИЙ СЕРЬОЗНИЙ АРГУМЕНТ*

Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. — 1368 с.

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 288 с.

Leonid Zashkilnyak

Polish-ukrainian relations in 1942—1947 in documents of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army (in two volumes)
Edited by Volodymyr Viatrovych. — Lviv: Ivan Franko National University of L'viv, Center for Research on the Liberation Movement, 2011. — 1368 p.

Viatrovych V. Polish-Ukrainian War II. 1942—1947. — K.: Publishing House «Kyivo-Mohylyanska Akademiya», Center for Research on the Liberation Movement, 2011. — 288 p.

* Джерело: *Доповнений та авторизований варіант виступу Л. Зашкільняка на презентації книжок В. В'ятровича на черговому Форумі видавців у Львові у вересні 2011 р. (Зашкільняк Л. В українсько-польській історичній дискусії з'явився серйозний аргумент [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?v_ukrayinskopol'skiy_istorichniy_diskusiyi_zyavivsyia_seryozniy_argument&objectId=1239789)*

Двотомний збірник документів «Польсько-українські стосунки у 1942—1947 роках в документах ОУН та УПА», виданий Львівським національним університетом імені Івана Франка спільно із Центром досліджень визвольного руху, та монографія «Друга польсько-українська війна. 1942—1947» — це важливі для історіографії та суспільної свідомості роботи, які підготував і виконав Володимир В'ятрович. Уміщені в них факти та інтерпретації заповнюють лакуну, яка в силу добре знаних причин донині залишала українську сторону без належної аргументації в полеміці з польськими істориками та публіцистами. Цих аргументів бракувало українським історикам, які зі значним запізненням в порівнянні з польськими вченими отримали доступ до джерельної бази, нагромадженої однією зі сторін, а саме — українським національно-визвольним рухом в роки Другої світової війни. Здебільшого дослідники оперували польською та радянською документацією, в якій українська сторона виступала як яскравим протагоністом і супротивником, тому її намагалися всіляко принизити, не вважаючи супротивником, а лише якимись «напівбандитськими» формуваннями. Зі зібраних і опублікованих документів випливає образ добре організованого, свідомого своїх інтересів і цілей українського державницького руху, який виступав окремою стороною в складному переплетенні міжнародних стосунків в роки світової війни, прагнув здобути незалежність і самостійну державність у спорі з такими потужними супротивниками як гітлерівська Німеччина, Радянський Союз і Польща.

Зрозуміло, що опубліковані документи складають лише невеличку частину існувавших і збережених документів, але й вони привідкривають завісу над тим українським світом, який впродовж всього ХХ століття всіма силами намагалися оббрехати і принизити його вороги. Але особливо важливі опубліковані документи для розуміння українсько-польського протистояння і конфліктів в роки війни: вони засвідчують постійний стан боротьби між українським незалежницьким табором та польським підпіллям на західноукраїнських землях, боротьби, яка не вщухала ні на хвилину від 1918 р., лише набираючи «холодних» або «гарячих» форм. Однією з таких «гарячих» форм стало національне повстання в 1943—1944 роках, яке супроводжувалось «антипольською акцією» і складним чином переплелось з боротьбою «на три фрон-

ти». На жаль, такою була реальність світової війни. Про це можна говорити багато і інтерпретувати по-різному. Проте, важливо усвідомити, що в цій війні український чинник був рівнозначним чинником міжнародних відносин. Якщо цього не визнавати, то на міжнародній арені і у воєнних діях ми знайдемо тільки... Німеччину, СРСР, Польщу, але не знайдемо України та українців.

За двадцять років відбулося багато різноманітних українсько-польських зустрічей, семінарів, конференцій з історії українсько-польських стосунків, зокрема — низка семінарів «Україна — Польща. Важкі питання». І весь час у дискусіях з польськими істориками нам бракувало джерельної бази, яка могла би підкріпити позицію та інтереси української сторони. Звісно, з'являлися окремі документи. Але червоною ниткою через дискусії проходила проблема невизнання українського національного руху суб'єктом тогочасних відносин. На жаль, це відчувається і до сьогоднішнього дня і то не тільки в польській історіографії. Польські колеги кажуть: СРСР — це суб'єкт, Червона армія, зрозуміло, — особливо важкий суб'єкт, західні союзники — теж суб'єкти, а українці — просто бунтівна частина громадян Другої Речі Посполитої.

Опубліковані документи надзвичайно яскраво показали, що слід говорити про два суб'єкти: польський рух Опору (в різних інтерпретаціях) і український рух Опору — національно-визвольний рух. Тепер ми отримали компендіум, який дозволяє історикам серйозно твердити: антипольська акція — це тільки фрагмент значно ширшого українсько-польського конфлікту, який Володимир В'ятрович називає війною. Я цю тезу також підтримую і навіть писав про цю війну в декількох публікаціях, підкреслюючи, що воєнні дії впродовж міжвоєнного періоду не припинялися, досягаючи апогею в терористичних акціях УВО і ОУН проти польських і українських урядових політиків. Безперечно, засуджуючи тероризм як метод боротьби за справедливу мету, не можна ігнорувати обставин, в яких вона розгорталася. Проте, це теж була війна, оскільки значна частина українського суспільства не змиралася з поразкою в 1917—1921 роках. Можна тільки жалкувати з приводу того, що ця війна проходила в Польщі, де все таки, на відміну від СРСР, діяли елементи демократичного устрою. Але прагнення до незалежності неминуче посилювалось недолугою політикою польських урядів в українському питанні. Не один український і поль-

ський публіцист ще в період міжвоєнтя застерігав, що майбутній конфлікт з українцями є неunikненний, якщо польська влада не зробить кроків назустріч українцям. Так воно і сталося в роки війни, коли склалася сприятлива і вибухонебезпечна обстановка для консолідації українських національно-визвольних сил.

Термін «війна» з'явився вперше на українсько-польських семінарах, зокрема, і на мою пропозицію. Хоча вперше про це писав ще по гарячих слідах воєнних подій їх безпосередній учасник Володимир Макар (1946 р.). Але польські історики сприйняли цей термін «в багнети», наполягаючи на тому, що ніякої війни не було, а була тільки антипольська акція, яку можна кваліфікувати як геноцид, етнічну чистку тощо. Наші колеги не хотіли дивитися ширше, не хотіли визнавати український визвольний рух суб'єктом будь-яких відносин: міжнародних, міжвоєнних, міжетнічних.

Всім, хто займається цими питаннями, відомі матеріали Еви і Владислава Семашків, є збірники «Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich» по різних воеводствах: Тернопільському, Станіславівському та Львівському. Але це все документи, засновані на реляціях, на опитуваннях, а тому вони непевні. Для прикладу, подібні опитування, проведені українськими істориками (І. Пусько, Я. Царуком, І. Ольховським та ін.), показують значне завищення втрат польської сторони в названих польських виданнях і, водночас, заниження українських жертв. Обговорювані документи дають серйозні підстави поставити під сумнів показники польських жертв, якими оперують польські історики і публіцисти.

На сьогодні історикам бракує тільки одного зібрання документів, яке, я сподіваюся, невдовзі підготують і опублікують. Йдеться про трофейні німецькі документи, які зберігаються в США (т. зв. Александрійський архів) і де міститься цікавий масив матеріалів про польсько-українські стосунки. Видати б їх — і ми мали б надзвичайно широкий компендіум документів. Звісно, не хочу применшувати ваги документів, виданих архівом СБУ і польським Інститутом національної пам'яті (Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Варшава; Київ, 2005. — Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Ч. 1—2 / ред. С. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.). Але виданий Львівським національним університетом імені Івана Франка збірник «Поль-

сько-українські стосунки у 1942—1947 роках в документах ОУН та УПА» містить наскрізні документи, які дають можливість інтерпретувати події українсько-польських відносин в роки війни як «воєнний конфлікт», тобто війну.

Монографія Володимира В'ятровича «Друга польсько-українська війна. 1942—1947» є цікавою, пропонує оригінальну трактовку українсько-польського конфлікту. Звісно, можна дискутувати щодо певних питань, піднесених у ній, зокрема, щодо терміну «друга українсько-польська війна». Але, як видається, його інтерпретаційна конструкція, оперта на солідний (хоча й однобічний, бо в більшості — на документи ОУН і УПА) матеріал, має повне право на існування, доки не буде аргументовано спростована.

Мої тривалі студії над українсько-польськими взаєминами дозволяють підтримати версію «війни у війні». І початок «гарячої» стадії цієї війни припадає на 1939 р., а сама війна, як воєнний конфлікт із значною домішкою міжетнічного протистояння, без перерв тривала до 1947 р. В. В'ятрович опускає період 1939—1941 рр., хоча елементи війни тоді були цілком присутні. Звісно, вона затихала, відновлювалася, але тривала все-таки на три роки довше. І в цілому, думаю, ми можемо підтримати тезу, що, подібно до того, як перша половина ХХ століття фактично є одною світовою війною в двох проявах, так і польсько-українська війна була одна в двох проявах: 1918—1919 років та 1939—1947 років.

Не можна сказати, що обидві праці В. В'ятровича ставлять всі крапки над «і». Над проблематикою українсько-польських стосунків в роки світової війни і післявоєнні роки ще буде працювати чимало науковців. Так само будуть змінюватися й інтерпретації їх перебігу в залежності від позицій, з яких ми будемо їх оцінювати. Проте, на мою думку, важливість двох його праць полягає в тому, що вони дозволяють (можливо вперше) подивитися і побачити український національно-визвольний рух як суб'єкта подій і змагань в жорстокі роки боротьби тоталітаризмів і демократії.

Сергій Квіт

*Доктор філологічних наук, професор,
Президент Національного
університету «Києво-Могилянська
академія»*



НАЦІОНАЛІЗМ І РЕЛІГІЯ*

Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930-ті роки) / Заг. ред. О. Зайцева; Український Католицький Університет; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Видавництво УКУ, 2011. — 384 с.

Serhij Kvit

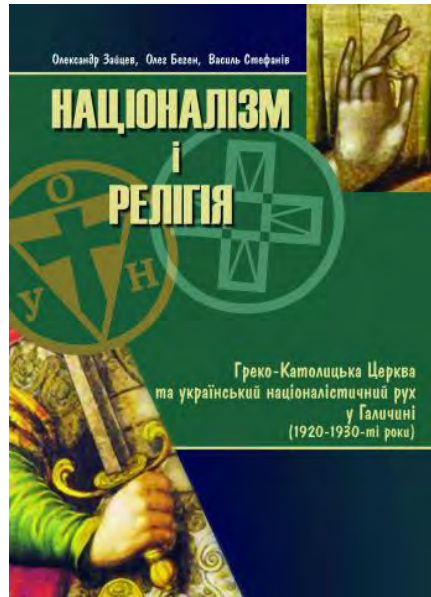
Nationalism and religion

Zaycev O., Behen O., Stefaniv V. Nationalism and religion: Greek-Catholic Church and the ukrainian nationalistic movement in Galicia (1929—1930 years) / Edited by O. Zaycev; Ukrainian Catholic University; Center for Research on the Liberation Movement. — Lviv: Publishing house of UCU, 2011. — 384 p.

* Джерело: Персональний журнал Сергія Квіта [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kvit.ukma.kiev.ua/2011/12>

Книжка Олександра Зайцева, Олега Бегена та Василя Стефаніва «Націоналізм і релігія. Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930-ті роки)», що побачила світ у Видавництві Українського Католицького Університету (Львів, 2011), справляє якнайкраще враження. Автори належать до нової генерації українських істориків. З таких праць у перспективі може сформуватися оригінальна історична школа УКУ. Відзначимо, що на виданні також вміщено логотип відомого своєю науковою та громадською активністю Центру досліджень визвольного руху. Широке використання невідомих раніше архівних матеріалів, опублікованих документів, різноманітних вітчизняних та зарубіжних історичних праць, формування врозумливих концептів, вдало обрана тема, що багато в чому виступає ключем для розуміння цілої доби, налаштованість на подальшу дискусію — всі ці риси вказують на справді професійний підхід до справи.

Не згадуватиму про «об'єктивність» та «незаангажованість», тому що давно вже вважаю ці означення надто сумнівними для окреслення праці гуманітарія. Насамперед через перевірену часом недосяжність і лицемірність таких зазіхань. Адже «об'єктивний» історик, за визначенням, виступає або людиною цілком байдужою до предмету свого дослідження, що не може бути нормальним, або лише вдає із себе «незаангажованого», побиваючи тих, хто, на його думку, «зашорений» своєю «заангажованістю», з такою несамоовитістю, яка часто ставить під сумнів цю попередньо розрекламовану об'єктивність. Тому варто діяти інакше, відзначаючи як позитив втягненість, перейнятість, а відтак суб'єктивність дослідника у процесі розуміння й представлення обраної проблематики.





Дмитро Донцов

Тоді якість дослідження буде визначатися наявною фактичністю, теоретичним підґрунтям, обраними методологічними наголосами та особистістю самого автора чи, відповідно, авторів.

Автори розрізняють ідеологію організованого націоналістичного руху та ідеологію «чинного націоналізму» Дмитра Донцова, пам'ятаючи про те, що останній навіть не був членом Організації Українських Націоналістів. Тому, незважа-

ючи на співзвучність багатьох вихідних положень, ідеологія, на яку спирається український націоналізм як політична сила, завжди відрізнялася від есеїстичних пропозицій Д. Донцова. О. Зайцев, О. Беген та В. Стефанів докладно розглядають організаційні, політичні й ідеологічні стосунки націоналістичного та католицького рухів Західної України міжвоєнної доби. Вони як посилювали, так і подекуди суттєво заперечували один одного. Ця пильна увага особлива важлива тому, що здебільшого історики приділяли увагу протиставленню націоналістичного (правого) та, відповідно, лівого (соціал-демократичного, прокомуністичного) рухів, обмежуючи висвітлення католицького напряму переважно рамками інтелектуальних дискусій. Хоч доцільно було б розуміти справжнє значення і впливи ще одного правого (консервативного), а саме суспільно-політичного католицького руху.

У книжці розкривається широкий європейський контекст 1920—1930-х років. Не лише із загальною модою на авторитаризм, але також з паралелями до конкретних організаційних взірців державних (фашизм і нацизм) і недержавних (національно-визвольні рухи) націй. Тут ми стикаємося з двома важливими концептами, які пояснюють розвиток українського визвольного руху. Це розбудова т. зв. інтегрального націоналізму, синхронізованого з відповідними процесами у Західній Європі, та прагненнями перетворити націоналізм на певну квазірелігію і тим самим посунути католицький

рух з поля релігійного світогляду, що спирається на християнську віру. Другий концепт так само жорстко пов'язується з тогочасними європейськими зразками (італійськими, німецькими, румунськими, хорватськими тощо). Автори відзначають соборницьку роль ОУН, яка була далекою від конфесійних обмежень і стояла на ґрунті зближення основних церковних традицій, присутніх на українських землях, заради об'єднання зусиль у боротьбі за державну незалежність.

Додаткові питання й непорозуміння виникають у зв'язку із занадто чітко окресленими концептуальними рамками, в які подекуди не вписуються питомі українські риси. Погоджуючись з авторським узагальненням французького поняття «інтегрального» (тобто свого роду універсального) націоналізму до ідеологій чи не всіх правих рухів Західної Європи тих часів як відповідника християнського універсалізму, що до нього апелював католицький рух, ми все ж кажемо «але...», оскільки критична настанова дозволяє краще придивитися до особливостей власне українського національно-визвольного руху.

Термін «інтегральний націоналізм» сам по собі нічого не пояснює в організованому українському націоналізмі, маючи ще менше відношення до спадщини Д. Донцова, який у цілком постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення. Насправді автор концепції «інтегрального націоналізму» Ш. Моррас розминувся з М. Міхновським, який у 1899 році висунув тезу «Україна для українців». Пізніше ані ОУН, ані Д. Донцов, при всій чутливості до завдань і потреб нації, справді наближаючись подекуди до політичної, ідеологічної та ціннісної «інтегральності», ніколи не



Ніла Хасевич. Дереворит «Воля народам! Воля людині!», 1949 р.

висували на прапор це гасло. Відповідна пропозиція Донцова звучала інакше: «Українці для України», оскільки він не переймався примарним стабільним майбутнім у власній державі, а мислив межовими, перехідними категоріями, ставлячи перед політично активною частиною суспільства питання: хто ж візьме на себе відповідальність за долю власного народу, коли настане «дванадцята година»? До речі, проблема відповідального політичного лідерства в Україні не втратила своєї актуальності посьогодні. Принаймні наприкінці 2011 року західні дипломати називають її «lack of leadership in contemporary Ukraine».

Вплив автора «Націоналізму» на ОУН відбувся двома шляхами. Перше і головне: головний редактор ЛНВ (1922—1932) і «Вістника» (1933—1939), а перед тим — автор реферату «Сучасне положення нації і наші завдання» (1914) мав величезний вплив на фундаторів і лідерів ОУН. Про це згадують Є. Коновалець, С. Бандера, Я. Стецько та ін. Донцов згуртував плеяду найбільш яскравих інтелектуалів «вістниківців», серед яких Є. Маланюк, О. Теліга, О. Ольжич, Л. Мосендз, Ю. Липа, Д. Віконська. Пристрасне слово «чорнявого студента із Таврії» (вислів Маланюка) принесло в Галичину зовсім новий — творчий, активний, цілком ірраціональний — погляд на власну історію, коли лише від самої людини залежить, яким буде її завтрашній день. Для українців це був шлях з пітьми бездержавності на освітлену сцену власної історії. Відтак його романтичні аналогії з відповідним досвідом adeptів християнства і мусульманства, незламним ідеалізмом Дон Кіхота, нестримною стихійністю козацтва, засадничою нетерпимістю більшовиків та грандіозним розмахом проєктів американських бізнесменів слід сприймати як публіцистичні метафори, висловлені у публічній полеміці, а не як планомірну діяльність, скеровану на створення нової тоталітарної секти на зразок сучасного Білого братства, яка б виступала конкурентом УГКЦ.

Непорозуміння полягає в тому, що Донцов ніколи не прагнув бути політичним лідером. Він був незалежним інтелектуалом з нестерпним саркастичним характером, тяжіючи до неформального, творчого, якщо не богемного спілкування. Багато собі дозволяв у стосунках з фундаторами УВО і ОУН, які щонайменше виступили спонсорами відновленого «Літературно-Наукового Вістника». Його ніколи не можна було примусити до якоїсь організаційної

дисципліни. При цьому Донцов показав себе чудовим організатором власне інтелектуального життя та видавничої справи. Тобто головного редактора ЛНВ не можна розглядати в якості нереалізованої альтернативи політичного провідника, який міг би запропонувати інакший шлях розвитку організованого націоналістичного руху. Натомість Донцов був ідеологом, публіцистом, есеїстом і філософом.

Автори не погоджуються зі словами Я. Дашкевича в обороні Донцова, не беручи до уваги, що позиція Ярослава Романовича формувалася не лише через читання, але також через особисте знайомство, на враженнях від відвідувань його епатажних публічних виступів, під впливом матері О. Степанів, про яку, без будь-яких спеціальних зусиль, спрямованих на «квазірелігійну сакралізацію образу», створено кілька народних пісень. Д. Донцов був людиною тверезо мислячою, глибоко іронічною, яка володіла багатьма європейськими мовами, читаючи всіх модних тогочасних інтелектуалів в оригіналі. З невідомих причин автори не подали інформацію про нього до розділу «біограм» основних діячів окресленого у книжці періоду. Можливо, просто забули.

Другий напрям впливу Донцова — побудова ОУН за зразком організації орденського типу. Членів ордену об'єднує не політична програма, яку можна змінювати, а спільний світогляд. До ордену не можна вступити за власним бажанням. Він вимагає не тільки прихильності й однодумства, а посвяти. Незрозуміло лише, чому ОУН досі закидається авторитаризм. Ця риса не може вважатися негативною для військової організації в умовах воєнного часу. Адже метою ОУН була загальнонаціональна мобілізація українців для участі у Другій світовій війні, яка для цілої Європи виглядала невідворотною. Україна не мала власних державних інститутів, включно з відповідальним урядом та армією, які могли б забезпечити її національні інтереси. Тому ОУН відіграла історичну роль політичного керівництва та ідеологічного ядра повстанського руху. Причому вона вповноважила на це себе сама, виступаючи від імені свого народу. Вакансії були відкриті.

Після початку Другої світової війни легальні українські політичні партії в Галичині припинили своє існування, оскільки зникла та держава, за законами якої вони реєструвалися та провадили статутну діяльність. Тому згідно з історичними реаліями всі,

хто хотів долучитися до боротьби за українську незалежність, у т. ч. націонал-демократи, ліберали, католики, православні, українські комуністи, представники національних меншин в Україні, також пізніше різних народів СРСР, мали можливість це зробити у структурах, створених зусиллями організованого націоналістичного руху. Хоч УПА не можна повністю ототожнювати з ОУН, оскільки це був широкий повстанський рух, ми не маємо прикладів існування окремих підрозділів, які б склалися з прихильників тих чи тих політичних напрямів (хоч маємо яскраву полемічну палітру політичної публіцистики, де можна ідентифікувати різні ідеологічні традиції). Поряд з тим, все це був один націоналістичний резистанс.

До речі, український націоналізм ніколи не був «буржуазним», як стверджувала радянська пропаганда. Основною соціальною базою виступало селянство, включно з сільською або тісно пов'язаною із селом інтелігенцією — священниками, вчителями, лікарями, студентами. Тому можна говорити про те, що вирішення соціальних питань хоч і відкладалося до здобуття Української Самостійної Соборної Держави, але ідея соціальної справедливості завжди була очевидною, такою, що не потребувала окремої дискусії.

Виникає низка інших питань, пов'язаних з українськими особливостями й відмінностями від різних загальноєвропейських концептуальних схем. Наприклад, сама назва «український націоналізм» свідомо викривлюється в різний спосіб. По-перше, згідно зі штампами радянської пропаганди, націоналізм ототожнюється з нацизмом. Сьогодні ними послуговуються всі, хто заперечує право українців мати власну державу, історію чи навіть право на національно-визвольну боротьбу. По-друге, до цієї ж риторики наближаються багато українських «нових лівих», через нічим не вмотивоване протиставлення націоналізму як «ненависті до чужого» патріотизмові як «любові до свого», що впливає з незнання джерел. По-третє, як ми згадали, визначення «український націоналізм» уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття «інтегральний націоналізм».

Не слід забувати, що розвиток європейської політики у міжвоєнний час відбувався на тлі апокаліптичних перемог більшовицького режиму, тоді як сьогодні ми схильні трактувати тодішні події

у світлі Нюрнберзького процесу. Про це згадують автори книжки. Іншими словами, джерела симпатій визвольницьких рухів недержавних європейських націй до фашистських режимів (передусім італійського) у 1920—1930-х роках потрібно розглядати не крізь зіставлення з пізнішими злочинами проти людяності (у т.ч. німецького нацизму), а як позитивний приклад конкурентних перемог у ряді європейських країн над власними симпатиками більшовизму, що його В. Черчіль вважав регресом людства. Європа поки що була поінформована тільки про геноциди Сталіна, але не Гітлера. Тоталітарні рухи ХХ ст. мають спільну природу, хоч усі різновиди фашизму формувалися на хвилі реакції протидії російському комунізмові, досі не засудженому жодним міжнародним трибуналом.

Тому не варто мудрувати про те, що було б, якби українці завели власні концентраційні табори. Бо нема про що говорити. Попри слушно окреслені О. Зайцевим, О. Бегеном та В. Стефанівим механізми формування організованого українського націоналізму, добре представлений авторитарно-тоталітарний дискурс тогочасної Європи, куди на початках цілком вписувалися націоналістичний та «інтегралістський» католицький рухи, врешті мала місце самовіддана боротьба українського народу проти нацизму та до кінця 1950-х років — проти «тюрми народів» СРСР, за «волю народам і волю людині». Ця зрозуміла всім гуманістична ідеологема націоналістичного резистансу була влучно візуалізована Н. Хасевичем.

Книжка «Націоналізм і релігія...» неодмінно сприятиме відмові від ідеологічних міфів на користь дискусій, які ґрунтуватимуться на реальних історичних фактах. Згадаємо бажання представити проголошення української незалежності 1991 року як наслідок якоїсь еволюції УРСР, оперування у публічних дискусіях фантастичними аргументами на кшталт участі ОУН у неіснуючому «фашистському інтернаціоналі», закидання українському повстанському рухові недостатню демократичність поряд з такими політичними «опонентами» у Другій світовій війні, як нацизм і комунізм; але починаючи, можливо, з ув'язнення польською владою у 1939 році Д. Донцова в Березі Картузькій в той час, як деякі ветерани ОУН звинувачували його у полонофільстві з тих причин, що він зараховував Україну і Польщу до європейського культурного ареалу, відмовляючи натомість російському імперіалізмові у праві на ци-

вілізованість. Переконатися в тому, що ця загроза також не відійшла у минуле, можна, переглянувши недавнє відео з участю професора Києво-Могилянської академії О. Гараня у російському ток-шоу, присвяченому проекту Євразійського союзу.

О. Зайцев, О. Беген та В. Стефанів завершують свою книжку проекцією на сучасність, зазначаючи, що український інтегральний націоналізм та український католицький політичний рух належать історії певної доби. Справді, неможливо і непотрібно оживлювати риторичку 1920—1930-х років сьогодні, тому що вона давала відповіді на питання, які ставилися у першій половині минулого століття. Нові реалії потребують нових зрозумілих слів і гідних справ. Пострадянські, у тому числі глобалізаційні реалії української незалежності, коли держава існує, але вона не забезпечує національно-культурні та соціальні потреби своїх громадян, вимагають зовсім інших наголосів. Сьогодні коло національних інтересів, спираючись на ідею справедливої української держави, як мінімум уже включає у себе, поруч з необхідністю відновлення у правах української мови та культури, також ліберальні цінності (свобода слова) та концепцію недовіри до будь-якої політичної влади, що пов'язується з неомарксистською критичною теорією. Вивчаючи спадщину правих рухів ХХ ст., українським політикам варто починати з усвідомлення, що ж воно таке, ці принципи суспільного служіння. Здається, такі категорії сьогодні майже незрозумілі. Також необхідно звернути увагу на феномен морального лідерства, прикладом якого виступає яскраво представлений у книжці образ митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Все це були великі люди, які «знайшлися» у відповідний час, коли настала «дванадцята година».

Олександр Зайцев

*Кандидат історичних наук, завідувач
кафедри новітньої історії України
Українського католицького
університету*



ЩЕ ПРО НАЦІОНАЛІЗМ І РЕЛІГІЮ. З ПРИВОДУ РЕЦЕНЗІЇ СЕРГІЯ КВІТА*

Oleksandr Zaycev

Some more about nationalism and religion. On the occasion of the Serhiy Kvit opinion

Публікуючи нашу книжку «Націоналізм і релігія», ми з Олегом Бегеном і **Василем Стефанівим** сподівалися спровокувати (в позитивному сенсі) **серйозну академічну дискусію з проблем, заторгнутих в нашому дослідженні.** Із задоволенням констатуємо, що наші надії не були марними.

У персональному інтернет-журналі ректора НаУКМА професора Сергія Квіта з'явилася його рецензія на нашу працю. Для нас особливо важливо, що рецензент — авторитетний знавець і до-

** Джерело: Зайцев О. Ще про націоналізм і релігію. З приводу рецензії Сергія Квіта [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/library/5971/>*

слідник ідеологічної спадщини Дмитра Донцова, одного з головних «персонажів» нашої книжки.

Я вдячний професорові Квіту за високу оцінку нашої праці, а ще більше — за полемічні нотатки, які спонукають ще раз обміркувати й уточнити наші аргументи. Імпонує коректний, справді академічний, стиль дискусії, якого дотримується рецензент. Це приклад, гідний наслідування.

Цілком поділяю скептичне ставлення С. Квіта до часто декларованих «об'єктивності» та «незаангажованості» — означення, що їх рецензент справедливо вважає надто сумнівними для праці гуманітарія і фактично недосяжними. Уточню лише: недосяжними для кожного окремого дослідника. Як писав Карл Поппер, «наука і наукова об'єктивність не є (і не можуть бути) наслідком спроб окремого науковця стати «об'єктивним», але впливають із дружньо-ворожої співпраці багатьох науковців. Наукову об'єктивність можна змалювати як інтерсуб'єктивність наукового методу». Тому для дослідника важливі не так похвала (хоч її завжди приємно слухати і читати), як конструктивна критика колег.

Оскільки найбільше запитань у С. Квіта викликали розділи книжки, написані мною, то й відповідати випадає мені. Головне розходження рецензента з авторами стосується можливості застосування моделі «інтегрального націоналізму» до ОУН, а особливо до Дмитра Донцова. Погоджуючись з нашим застосуванням поняття інтегрального націоналізму до ідеологій багатьох правих рухів Європи тих часів, професор Квіт все ж вважає, що «термін «інтегральний націоналізм» сам по собі нічого не пояснює в організованому українському націоналізмі, маючи ще менше відношення до спадщини Д. Донцова, який у цілком постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення (...) Визначення «український націоналізм» уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття «інтегральний націоналізм»».

Ясна річ, сам по собі термін «інтегральний націоналізм» ще нічого не пояснює, але теоретична модель, яку він позначає, таки може дещо пояснити. Що дає теоретична модель інтегрального націоналізму для дослідження радикального напрямку українського націоналістичного руху? Насамперед вона дозволяє вписати цей напрям у загальноєвропейський контекст, на чому наголошували і Д. Донцов, і члени ОУН, і їхні численні тогочасні критики

(і чого воліють «не помічати» деякі сучасні дослідники), відтак застосувати історико-порівняльний метод, розкрити інтелектуальні джерела українського інтегрального націоналізму, зрозуміти природу його тоталітарних і квазірелігійних тенденцій, а також відмежувати інтегральний напрям від інших, неінтегральних, течій в українському націоналізмі, як-от демократичний націоналізм Українського національно-демократичного об'єднання, соціалістичний націоналізм Української соціалістичної радикальної партії, християнський націоналізм тощо. Власне, розмаїття напрямів українського націоналістичного руху не дозволяє обмежитись загальними поняттями «український націоналізм», хоч ОУН свідомо прагнула монополізувати цю назву, відмовляючи конкурентам у праві послуговуватися нею (навіть Донцова Євген Коновалець якось назвав «так званим ідеологом націоналізму»).

Часом «інтегральний націоналізм» вважають суто кабінетним поняттям, чужим українському політичному лексикону міжвоєнної доби. Це не зовсім так. Це поняття стало загальновідомим завдяки тому, що Ватикан засудив «Французьку дію» Шарля Мораса. Його часом застосовували в ідеологічних дебатах 1930-х рр. і супротивники ОУН з католицького табору, і самі оунівці. На нього натрапляємо, зокрема, в газеті «Наш клич» — неофіційному органі Крайової ексекютиви ОУН на західноукраїнських землях — за 14 травня 1933 р. Автор статті «Союзники большевизму», що підписався ініціалами «С. О.» (можливо, Ярослав Стецько, тоді — ідеологічний референт КЕ ОУН), саркастично писав про ліберальних опонентів ОУН — «націоналістів» у лапках, які хочуть вільної України, щоб «під покришкою «взнеслих» ідей про гуманність використовувати свої «права» людини і громадянина на шкоду нації в ім'я свободи думки і слова (...). Але крім такого «націоналізму» є ще націоналізм. Є ще визнавці і носії націоналізму[,] що його дехто називає інтегральним. Націоналізму, що ставить націю понад усе. Він змагає революційною дорогою за усамостійнення нації не на те, щоб собі такий високопоставлений Грицько в ім'я права на «свободу думки» робив вихиляси, як химерна танцюристка, чи спокійно жував хліб, а на те, щоб цей Грицько навіть тоді, як «в поті чола» споживає хліб, споживав його на користь загальнонаціональних інтересів». Цей революційний націоналізм «ставить виразно питання не відносно поодиноких «кривд та прав», а від-

носно цілковитого знищення в першій мірі галапасних націй», які визискують поневолені народи.

Як бачимо, оунівський публіцист не лише не заперечує проти терміна «інтегральний націоналізм», а й досить влучно, хоч і не без вульгаризації, вказує на його сутність — підпорядкування особистого національним інтересам — і дає йому високу оцінку, протиставляючи облудному, на його думку, «націоналізмові» лібералів.

Втім, річ не в тому, вживали чи не вживали це поняття самі націоналісти, а в тому, чи відповідали їхні ідеї та дії його змістові. Жоден дослідник не обійдеться без узагальнюючих понять і типологічних схем, скільки б не кпили з них радикальні постмодерністи. Якщо не влаштовує термін «український інтегральний націоналізм», можна застосувати інший, але такий, що охоплював би споріднені між собою ідейні напрями міжвоєнної доби — «чинний» націоналізм Донцова, «організований» або «революційний» націоналізм ОУН, «творчий» націоналізм Фронту національної єдності, а водночас вводив би їх усіх у загальноєвропейський і світовий контекст, звісно, з урахуванням питомо українських рис. Слід лише пам'ятати, що будь-яке родове поняття, як-от «інтегральний націоналізм» чи «український національно-визвольний рух», і відповідний йому типологічний опис — це «ідеальний тип», абстрактно-теоретична модель, яка ніколи не має стовідсоткового відповідника в історичній реальності, але без якої історик не може обійтися у двобій з «хаосом одиничного» (Наталя Яковенко).

Я гадаю, що теоретична спадщина Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Моррасса. Донцов — досконалий інтегральний націоналіст, оскільки він:

- розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя і до влади;
- як наслідок, вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- заперечує саму можливість загальнолюдських (наднаціональних) вартостей й моралі;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законам боротьби за виживання і домінування;
- відкидає ліберальну модель демократії як таку, що понижує національну еліту — носія національної волі — до рівня маси.

Я не думаю, що постійні заклики Донцова наслідувати досвід войовничого християнства та ісламу, фанатичну нетерпимість большевиків і націонал-соціалістів тощо слід сприймати лише як публіцистичні метафори, висловлені в публічній полеміці. Це була саме планомірна, цілеспрямована діяльність з метою створення — ні, не тоталітарної секти на зразок Білого братства, а войовничого націоналістичного руху, керованого Орденом чи кастою «луччих людей» і згуртованого єдиним фанатичним і безкомпромісним світоглядом, творець якого сам часом називав його «релігією» націоналізму. Якщо Донцов при цьому брав слово «релігія» в лапки, то деякі його молоді послідовники з крайової ОУН вважали націоналізм релігією без будь-яких застережень. Один з них, Дмитро Штикало, який називав Донцова найбільшим апостолом націоналізму серед українців, писав у брошурі «Над світом сяє хрест меча»: «...Новітній націоналізм є отою новою релігією, що на наших очах зводить рішаючий, безоглядний та геройський бій за виключне право формувати обличчя світу, за виключне право творити життя. (...) І для націоналіста — цебто визнавця націоналістичної релігії, — ціль і щастя людського життя лежить у віддані себе цілого своїй нації. А мораль націоналістичної релігії така: добре є все те, що є добре для нації, зле все те, що є зле для нації».

Донцов не хотів протиставляти «релігію» націоналізму християнству і Церкві. Як справжній інтегральний націоналіст, що зводить усе до спільного знаменника — інтересів та ідеалів нації, він і християнство прагнув інтегрувати до націоналістичного світогляду як частину до цілого, а в Церкві вбачав найважливішу духовну опору нації. А що національним ідеалом для Донцова була боротьба з Росією і «окциденталізація» української культури, то й Греко-католицька Церква як найбільш «окцидентальна» користувалася особливою прихильністю ідеолога (Церква, але не окремі священики та католицькі інтелектуали, яких він міг нещадно громити за їх «колтунський консерватизм»).

Молоді «донцовці», наслідуючи свого кумира, писали й діяли більш відверто і прямолінійно. «Націоналізм вимагає віри в націю, а не в Бога», — твердив Д. Штикало, але погоджувався на компроміс: «...Релігія націоналізму не може мати нічого проти того, щоби її визнавці (націоналісти) визнавали догми іншої релігії, наскільки

ці чужі догми гармонізують і покриваються з її власними догмами. Беручи конкретно — догми новітнього націоналізму мусять узгоджуватись і покриватись з догмами християнізму, щоби націоналісти могли бути віруючими християнами, а християни, віруючими націоналістами».

Та все ж український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію такою мірою, як фашизм чи радянський комунізм. Про причини цієї «недовершеності» докладніше йдеться в нашій книжці, тут хочу ще раз торкнутися лише однієї проблеми, на яку вказує професор Квіт — проблеми лідерства.

«Досконала» політична релігія потребує харизматичного вождя-пророка, якими були Владімір Ленін, Беніто Муссоліні, Адольф Гітлер, Корнеліу Кодряну, Мао Цзедун, Кім Ір Сен. Їхня харизма була результатом не лише особистих якостей, а й спеціальної «харизматичної діяльності» очолюваних ними організацій, які творили культ своїх вождів часом навіть (як у випадку з Леніним) всупереч їхньому бажанню. Такого вождя-пророка не було в українського націоналізму міжвоєнної доби. Коновалець був талановитим організатором, але не був і не вважав себе ідеологом, тим паче пророком. Донцов був ідеологом, творцем «світогляду із суттєвими прикметами релігії», як слушно оцінив його один із засновників ОУН Степан Ленкавський, але не був та навряд чи й прагнув бути політичним лідером (тут С. Квіт має повну рацію) і не пропонував конкретної політичної програми. Світоглядно-ідеологічний напрям націоналізму, уособлений Донцовим і його «Вістником», не злився з практичною політикою ОУН; ролі пророка і політичного провідника виявилися розділеними. Це була одна з причин, чому український інтегрально-націоналістичний рух не реалізував до кінця свій тоталітарний потенціал і не створив повноцінної політичної релігії, що згодом полегшило його еволюцію в напрямі до більш демократичної версії націоналізму.

Професор Квіт має рацію і в тому, що авторитаризм — нормальна річ для організації, яка прагне змобілізувати націю і здобути незалежність, скориставшись неминучою війною. Але правда й те, що і після завершення визвольних змагань ОУН не мала наміру відмовлятися від авторитаризму, ба більше — проектувала створення держави тоталітарного типу (див. «Націократію» і проект конституції Сціборського, Політичну програму ОУН 1939 р.

та інші подібні документи). Наприкінці 1930-х рр. члени ОУН з повним правом називали свою ідеологію «революційним, тоталітарним і авторитарним націоналізмом». Утім, я далекий від того, щоб «закидати» їм недемократичність. Вони жили в добу тріумфу тоталітаризму, і не піддатися цій спокусі було непросто.

Все ж у головному авторі книжки сходяться з рецензентом: «Справді, неможливо і непотрібно оживлювати риторику 1920—1930-х років сьогодні, тому що вона давала відповіді на питання, які ставилися у першій половині минулого століття. Нові реалії потребують нових зрозумілих слів і гідних справ».

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеї держави. Саме на ній базується система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося тоталітарними режимами. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію українського визвольного руху.

Апогей спротиву українців припадає на ХХ століття — його найяскравішим виявом є боротьба Організації українських націоналістів та Української повстанської армії впродовж 1920—1950-х років. На жаль, сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху.

Центр досліджень визвольного руху — незалежна наукова громадська організація, що вивчає різноманітні аспекти українського визвольного руху в ХХ столітті.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху це:

- єдиний **спеціалізований науковий центр** досліджень проблематики визвольного руху, історії Організації українських націоналістів і Української повстанської армії;
- центр **розроблення навчальних програм** та програм популяризації визвольного руху;
- **консультаційний центр**, що надає установам, організаціям та зацікавленим особам інформацію, експертні оцінки щодо історії визвольного руху, карально-репресивної політики окупаційних режимів в ХХ столітті;
- **унікальний архів** документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про визвольну боротьбу ОУН та УПА, діяльність репресивних структур на території України, дисидентський рух та масовий демократичний рух кінця 1980-х — початку 1990-х, Помаранчеву революцію 2004 року. У 2010 році спільно з Львівським національним університетом імені Івана

Франка розпочато створення Електронного архіву визвольного руху;

- спеціалізована бібліотека з історії діяльності українського визвольного руху;
- центр розроблення та аналізу політики національної пам'яті, вивчення досвіду посткомуністичних країн Східної та Центральної Європи в подоланні наслідків тоталітаризму.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують питання визвольного руху українського та інших народів. Центр видає науковий збірник «Український визвольний рух», організовує наукові конференції та семінари, публікує наукові праці, спогади та документи, історики Центру ведуть авторські колонки в медіа.

ЦДВР розробляв програми доступу до архівів КГБ, в результаті Директор ЦДВР був запрошений в 2007 році Службою безпеки України для розсекречення архівів, що успішно й втілює у 2008—2010 роках.

Центр досліджень визвольного руху у колишній в'язниці КГБ та гестапо створив за сприяння Служби безпеки України та громади міста Львова Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (Львів, вул. С. Бандери, 1), якому в 2009 році було присвоєно почесне звання Національного.

В 2012 році Центр досліджень визвольного руху став членом Європейської платформи пам'яті та сумління.

Науковий збірник «Український визвольний рух»

Науковий збірник містить документи, дослідження, спогади та інші матеріали, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху 1920—1950-х років, його структур та окремих особистостей.

• Український визвольний рух. Збірник 1. — Львів, 2003. — 208 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — Львів, 2003. — 194 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — Львів, 2004. — 304 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 5. — Львів, 2005. — 240 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 6. — Львів, 2006. — 272 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 7. — Львів, 2006. — 312 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 8. — Львів, 2006. — 312 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 9. — Львів, 2007. — 320 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — Львів, 2007. — 352 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 11. — Львів, 2007. — 264 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 12. — Львів, 2008. — 224 с., іл.

• Український визвольний рух. Збірник 13. — Львів, 2009. — 248 с., іл.

- Український визвольний рух. Збірник 14. — Львів, 2010. — 224 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 15. — Львів, 2011. — 344 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 16. До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. — Львів, 2011. — 320 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 17. — Львів, 2012. — 416 с., іл.

Сотенний «Бурлака» / Гол. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів, 2000. — 150 с.

Книгу присвячено командирові повстанської сотні «Ударники-4» Володимирові Щигельському — «Бурлаці». Людині, яка усе своє свідоме життя присвятила справі визволення України, людині, яка за цю справу пішла із життя у 28-річному віці, у розквіті сил та енергії.

Галаса Василь. Наше життя і боротьба / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

У книзі спогадів провідного діяча ОУН Василя Галаси відображено становлення організованого націоналістичного руху в 1930—1940-х роках на Тернопільщині, розгортання масової збройної боротьби ОУН і УПА на Закерзонні у 1944—1947 роках, а також боротьбу українського підпілля на Волині у 1940—1950-х роках.

Чайківський Богдан. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів, 2005. — 104 с., іл.

У книзі спогадів запропоновано невідомі факти з життя та діяльності Романа Шухевича. Бізнесовий компаньйон провідного діяча ОУН, Головного командира УПА Богдан Чайківський висвітлює діяльність Р. Шухевича як успішного підприємця, засновника рекламної фірми «Фама».

Порендовський Володимир-Ігор. В кігтях Степлагу (Кенгір 1949—1954) / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

Спогади діяча ОУН і УПА Володимира Порендовського знайомлять читача з важкими буднями українських політичних в'язнів сталінських концтаборів. Особливу увагу у книзі приділено Кенгірському повстанню — одному з найбільших повстань в'язнів у системі ГУЛАГУ.

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз. — Львів, 2002, 2006. — 212 с.

Книга містить понад 200 фотографій, які висвітлюють боротьбу УПА та збройного підпілля ОУН. Альбом є першою спробою комплексно розповісти читачеві мовою світлин про визвольну боротьбу українського народу в середині ХХ століття — одну із найбільш визначних та героїчних сторінок нашої історії.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та його товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів, 2006. — 200 с., іл.

Документальне видання висвітлює складний період історії українського визвольного руху між двома світовими війнами. Крізь призму обвинувального акта Варшавського процесу ОУН 1935—1936 років представлено боротьбу українських націоналістичних організацій за незалежність України та місце у цих подіях провідника ОУН Степана Бандери.

В'ятрович Володимир. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів, 2006. — 140 с., іл.

Ця робота є першою, в якій головним об'єктом дослідження обрано формування позиції українських націоналістів щодо єврейського населення протягом 1920—1950 років. Опираючись на документи ОУН та УПА, які вперше вводяться в науковий обіг, автор спростовує численні стереотипи, що побутують як в історіографії, так і в суспільній свідомості.

Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. — Львів, 2006. — 420 с.; іл.

Збірник містить документи і матеріали установчих зборів ОУН, відомих в історії під назвою Конгрес українських націоналістів. Основна частина оригінальних документів зі збірника Державного центрального архіву в Празі доповнена матеріалами з преси, документами, спогадами, ілюстраціями.

Стасюк Олександра. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с., іл.

У монографії відтворено цілісну картину видавничої діяльності ОУН на українських землях періоду радянсько-німецької війни та повоєнного десятиліття. Досліджено видавничу політику організації, зокрема напрями видавничо-пропагандивної роботи, механізми контролю на ідеологічному, інтелектуальному, естетичному та граматичному рівнях. Показано схему діяльності пропагандистських структур і підпільних друкарень. Проаналізовано тематику друків, висвітлено еволюцію ОУН у сфері ідеології та політики.

Кук Василь. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний командир Української повстанської армії. — Львів, 2005, 2007. — 120 с., іл.

Ця книга про легендарного «Тараса Чупринку» є особливою, адже її автор Василь Кук — це не тільки безпосередній учасник українського визвольного руху, боротьби, але й найближчий колега Романа Шухевича, його наступник на найвищих постах в ОУН та УПА. Тому в роботі можна знайти не лише невідомі загалу деталі з життя генерал-хорунжого «Тараса Чупринки», а й оцінку, яку дають Р. Шухевичу як керівникові та людині найближчі колеги.

Кук Василь — «Леміш». Колгоспне рабство / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2007. — 264 с., іл.

У цьому виданні представлено одну з фундаментальних праць українського підпілля, присвячених проблемі колективізації. Автор ретельно розглядає засади роботи колгоспів, їхнє оподаткування державою, методи утримання компартійною верхівкою контролю над селянами.

Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів, 2007. — 424 с.

У збірнику вміщено спогади та праці підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля», видатного теоретика тактики збройної боротьби. По-своєму унікальний повстанський підручник «Українська партизанка» може стати важливим джерелом для оцінювання засад військового мистецтва УПА. У ньому виявляється систематичний та глибокий підхід до методів формування ефективної партизанської армії та ведення бойових дій на окупованій території.

Українська повстанська армія. Історія нескорених. Начально-демонстраційний посібник / В. В'ятрович (відп. ред.), І. Дерев'яний, Р. Забілий, П. Содоль. — Львів, 2007.

Порендовський Володимир-Ігор. На трасі Тайшет—Лена (Озьорлаґ у роках хрущовської відлиги 1955—1959). Спогади / Ред. І. Дерев'яний — Львів, 2008. — 176 с.

Ця книга є продовженням попередніх спогадів «У кігтях Степлаґу (Кенґір 1949—1954)» та ознайомить читача з подальшою долею автора після повстання у Кенґірі до сьогодення. Книга розкриває особливості змін у табірному житті політичних в'язнів після смерті Сталіна.

Кук Василь, Шухевич Степан. Українська скорбна мати. — Львів, 2009. — 44 с.

Спогади про долю звичайної жінки-селянки, життя якої було сповнене трагічних переживань та материнського героїзму. На долю Парасковії Кук випало чимало випробувань: ще за життя вона втратила п'ятьох із восьми своїх дітей, пережила радянську та німецьку окупації, конфіскацію усього майна та, зрештою, ув'язнення. Усі ці події описує син Парасковії, останній Головний командир УПА, Василь Кук, подаючи цікаві факти із життя матері та усієї своєї родини.

ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2 / Автор-упорядник Г. Іванущенко. — Суми, 2009. — 232 с., іл.

У збірнику поміщено нарис-огляд та документи з історії діяльності підпілля ОУН та окремих боївок УПА на теренах Сумщини. Видання розраховане на науковців, вчителів історії, учнів та всіх, хто цікавиться історією визвольного руху. Супроводжується ілюстративним матеріалом та науковими коментарями.

Паньків Марія, Теофілія: про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів. — Львів, 2009. — 192 с.

Спогади про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів, активну громадську діячку, зв'язкову Р. Шухевича, повітову провідницю ОУН та дружину шефа Служби безпеки ОУН Петра Федоріва. У книзі висвітлено її життя, переживання, діяльність, а також складне суспільно-політичне становище українського народу у 1920—1950-х рр.

Viatrovych V., Hrytskiv R., Derevianyj I., Zabilyj R., Sova A., Sodol' P. The Ukrainian Insurgent Army: A History of Ukraine's Unvanquished Freedom Fighters. — Lviv, 2007, 2009. — 80 p.

Голодомор 1932—1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. Даниленко (упор.), Л. Аулова, В. Лавренюк. — Львів, 2010. — 472 с.

В науково-довідковому виданні розкрито зміст документів, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву СБУ і висвітлюють причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932—1933 років в Україні. Іменний та географічний покажчики вказують осіб, населені пункти, регіони та країни, згадані в архівних документах.

Іщук Олександр, Огороднік Валерій. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — Коломия, 2010. — 195 с.

На основі архівних документів, спогадів очевидців, наукової та публіцистичної літератури зроблено спробу реконструювати

життєвий шлях М. Арсенича від гімназійних років до посмертно одержаного звання генерала контррозвідки ОУН(б).

Порендовський Володимир-Ігор. Штафетні лінії. Спогади / Ред. Р. Забілий. — Львів, 2010. — 140 с., іл.

У книзі описано мережу підпільного зв'язку («штафетні лінії»), що існувала між керівництвом та організаційними лініями ОУН та УПА. Також яскраво змальовано картину суспільного життя в окупованій нацистами Галичині в 1943—1944 рр.

Посівнич Микола. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 рр. — Львів, 2010. — 368 с.

Монографія присвячена воєнно-політичній діяльності ОУН у 1929—1939 роках, формуванню воєнної доктрини та геополітичної стратегії українського визвольного руху. У дослідженні проаналізовано розвиток структури, підготовку військово-політичних кадрів та діяльність ОУН в Україні та на еміграції.

В'ятрович В., Дерев'яний І., Забілий Р., Содоль П. Українська повстанська армія. Історія нескорених / Відповід. ред. В. В'ятрович. — Львів, 2007, 2008, 2011. — 352 с., іл.

Структурований і лаконічний виклад історії повстанської боротьби. Видання проілюстроване великою кількістю унікальних фотографій, документами і свідченнями учасників.

В'ятрович Володимир. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху. — 288 с.

Книга розповідає про малодосліджену сторінку історії — польсько-українську війну 1942—1947 років. На базі широкого кола архівних документів, зокрема раніше не доступних, автор розглядає причини, перебіг та наслідки довготривалого конфлікту між українцями та поляками на теренах сучасних Західної України та Східної Польщі.

В'ятрович Володимир. Історія з грифом «Секретно». — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с., іл.

Книга написана у формі нарисів про різні аспекти роботи таємних органів і табірної системи СРСР — ГУЛАГу, про боротьбу українського визвольного руху на сході і заході країни, про унікальні долі священиків, котрі кинули виклик системі. Історик оприлюднює раніше не доступні справи, заведені «органами» на митців розстріляного відродження та дисидентів; розкриває причини Чорнобильської катастрофи і розповідає про останні відчайдушні спроби чекістів врятувати Союз.

Зайцев Олександр, Беген Олег, Стефанів Василь. Націоналізм та релігія. Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930 рр.). — Львів, 2011. — 384 с. іл.

Книга описує становлення і розвитку нового, інтегрального українського націоналізму, його ставлення до релігії і Церкви, а також те, як сама Церква реагувала на виклик модерних ідеологій. Автори книги змогли поєднати вивчення української історії з широким міжнародним контекстом того часу та відобразити загальноєвропейські тенденції розвитку націоналістичної ідеології.

Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 1368 с.

Двотомний збірник документів та дослідження розповідають про маловивчену сторінку історії — польсько-українську війну 1942—1947 років. Автор розглядає причини, перебіг і наслідки довготривалого конфлікту між українцями та поляками на теренах сучасних Західної України і Східної Польщі. Показано вплив політичних процесів на перебіг військових дій, окрему увагу приділено спробам налагодження співпраці між українцями і поляками.

В'ятрович В., Кулик І., Лошак В., Шпак А. Право на правду. Практичний poradник із доступу до архівів / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 152 с.

Де знайти відомості про засуджених родичів у часи ССРСР? З чого почати пошук і як правильно написати запит в архів? Якими є право і практика доступу до архівів комуністичних спецслужб в Україні та закордоном? Які саме українські архіви зберігають відомості про політичні репресії та визвольний рух? Ця книга допоможе вам у пошуках правди про минуле і підкаже способи, як захистити ваше право на доступ до інформації.

Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» : українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

У монографії на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження діяльності на території України українського визвольного руху від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами радянської державної безпеки. Висвітлено протистояння структур визвольного руху гітлерівським та сталінським тоталітарним режимам, участь ОУН і УПА в польсько-українській локальній війні.

Діяльність ЦДВР

Проведені наукові конференції

Наукова конференція «Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947»

12 травня 2003 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Наукове товариство імені Шевченка

Наукова конференція «Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

14 лютого 2004 р., Львів

Організатор: Центр досліджень визвольного руху

Міжнародна наукова конференція «Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.»

27–28 квітня 2004 р., Кам'янець-Подільський

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет ім. І. Огієнка, Центр українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародна благодійна установа «Центр національного відродження ім. С. Бандери»

Наукова конференція «До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради»

17 липня 2004 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Наукова конференція «Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень»

19 листопада 2005 р., Львів

Організатор: Центр досліджень визвольного руху

Наукова конференція «Євген Коновалець на тлі доби»

13 червня 2006 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівська обласна державна адміністрація

Наукова конференція «Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: актуальні проблеми дослідження»

22–23 вересня 2006 р., Дніпропетровськ

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Інститут суспільних досліджень, Дніпропетровський національний університет

Наукова конференція «Роман Шухевич — провідник українського визвольного руху»

25 травня 2007 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівська обласна державна адміністрація, Львівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Наукова конференція «Український націоналістичний рух: історія та сучасність»

30 січня 2009 р., Острів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Національний університет «Острозька академія»

Наукова конференція «Репресії комуністичного режиму на Прикарпатті 1939—1941 рр.»

10 жовтня 2009 р., Івано-Франківськ

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Івано-Франківський обласний музей визвольної боротьби ім. С. Бандери

II Всеукраїнська науково-практична конференція «Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами — історія та наслідки»

25 березня 2011 р., Львів

Організатори: Національний університет «Львівська політехніка», Центр досліджень визвольного руху, Інститут літературознавчих студій Львівського національного університету ім. І. Франка, ВГО «Товариство відродження української нації»

Всеукраїнська наукова конференція «Постать на тлі епохи: до 120-річчя від дня народження Євгена Коновальця»

15 червня 2011 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ювлейний комітет з відзначення року Євгена Коновальця

Міжнародна конференція: «Євген Коновалець — громадянин Литви, патріот України. 120 років від дня народження»

17 червня 2011 р., Вільнюс (Литва)

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, українські організації Литви

Міжнародний круглий стіл «Досвід Литви у подоланні наслідків тоталітаризму»

8 листопада 2011 р., Київ

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Львівський національний університет імені Івана Франка, Школа політичної аналітики НаУ-КМА за підтримки Посольства Литовської Республіки в Україні.

Експертний семінар «Конфіденційна інформація та проблеми відкритого доступу до архівів»

26 грудня 2011 р., Київ

Організатор: Центр досліджень визвольного руху.

Архівний семінар «Доступ до архівів: законодавство, практика та громадські ініціативи»

28 березня 2012., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Виставкові проекти

«Сила волі. Провідники визвольного руху». Про силу волі, яка стала взірцем для сотень тисяч і зробила цих людей символами. Про минуле боротьби та особистого життя командирів УПА Романа Шухевича і Василя Кука, засновника ОУН Євгена Коновальця та лідера визвольного руху Степана Бандери розповідають у фотографіях, архівних документах та спогадах їхніх сучасників на 12 повноколірних двометрових банерах.

«Злочини комуністичного режиму. 1941». Чотири повноколірні банери розповідають про масові розстріли в'язнів у червні 1941 року.

«Українська Повстанська Армія. Історія нескорених». 32 двометрові повноколірні банери представляють 19 розділів з історії УПА. На них розміщено близько півтисячі фото, документів з радянських та німецьких джерел та внутрішніх документів ОУН та УПА, більшість з яких публікуються вперше. Виставка експонувалася також у Східній та Західній Європі, США, Канаді, Австралії.

З питань експонування виставок звертайтеся до Центру досліджень визвольного руху.

Партнери Центру:

Європейська платформа пам'яті та сумління, Центр досліджень геноциду та резистансу Литви, кафедра історії факультету гуманітарних наук Університету Матея Бели (Словаччина), Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної академії наук України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Музей жертв геноциду «Тюрма КГБ» (м. Вільнюс, Литва), Львівська міська рада, Львівська обласна рада та Львівська обласна державна адміністрація, Інститут суспільних досліджень, Центр правових та політичних досліджень «Сім», Харківська правозахисна група, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Міжнародний фонд "Відродження", Інститут масової інформації.



УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 17

Відповідальний редактор: Марта ГАВРИШКО
Літературний редактор: Ольга СВДЗИНСЬКА
Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО
Макет і верстка: Петро КЛИМ
Відповідальна за випуск: Ярина ЯСИНЕВИЧ
Асистент проекту: Ірина КОГУТ

Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4
тел./факс: (+38 032) 247 45 22
history@cdvr.org.ua,
www.cdvr.org.ua, www.upa.in.ua
www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні
ТзОВ «Часопис» м. Львів, вул. Сихівська 10,183
тел.: +38 096 274-83-36
Зам. № 01/02/12